

Клочко В.І.

**ОЗБРОЄННЯ ТА ВІЙСЬКОВА СПРАВА
ДАВНЬОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ
(5000–900 рр. до Р.Х.)**

Київ 2006

Ключко В.І. Озброєння та військова справа давнього населення України (5000–900 рр. до Р.Х.). – К.: АртЕк, 1996. – 337 с.

В монографії розглядаються результати багаторічних досліджень озброєння давніх суспільств на території України, починаючи від доби неоліту – бронзи і до кіммерійського періоду. Приділено пильну увагу типології різноманітних видів озброєння, проаналізовано хронологічні аспекти їх розвитку на фоні культурно-історичних процесів того часу. Розглядаються питання виробництва предметів озброєння, включаючи технологію їх виготовлення, характер сировинних баз, фізичні властивості матеріалу. Досліджуються автотонні та іноваційні впливи на появу та еволюцію нових винаходів. Пропонується характеристика бойових властивостей різнотипних і різночасових видів зброї. В цілому предмети озброєння розглядаються як історичне джерело, важливе для реконструктивного аналізу як окремих військово-історичних подій, так і цілих культурно-історичних та етнокультурних моделей.

Видання призначене для фахівців з археології, історії, етнографії, а також для широкого кола читачів, які цікавляться історією нашої країни.

ЗМІСТ

Вступ

Предмет, мета та сфера роботи.....	5
Історія досліджень.....	5
Використані джерела.....	7
Структура роботи та її формальні засади.....	7
Класифікація зброї.....	8
Подяки.....	11

Озброєння та військова справа доби неоліту–енеоліту (5000–2800 рр. до Р.Х.)

Передісторія.....	12
Зброя лісового та лісостепового населення Правобережної України.....	15
Культура лійчастого посуду.....	20
Зброя степового нео-енеолітичного населення.....	20
Нарис військової справи доби нео-енеоліту.....	21

Озброєння доби пізнього енеоліту (2800–2500 рр. до Р.Х.)

Усатівська група.....	33
Софіївська група.....	37
Пізнє Трипілля Західної Волині.....	42
Культура кулястих амфор.....	42
“Доямні культури” українського степу.....	42

Озброєння доби ранньої бронзи (2500–1900 рр. до Р.Х.)

Ямна культурно-історична спільність.....	61
“Ямна-Схід”.....	62
“Ямна-Захід”.....	67
Кемі-Обінська культура.....	69
Катакомбна культурно-історична спільність.....	70
Озброєння Донецької культури.....	70
Озброєння Інгульської культури.....	76
Культури шнурової кераміки.....	81
Підкарпатська, Городоцько-Здовбицька та Стжижовська культури шнурової кераміки і Почапська група пам’яток.....	81
Середньодніпровська культура.....	87

Військова справа та культурні процеси доби пізнього енеоліту — ранньої бронзи (2800–1900 рр. до Р.Х.)

Військова справа суспільств доби пізнього енеоліту — ранньої бронзи.....	124
Культурні процеси на Україні за доби пізнього енеоліту — ранньої бронзи.....	128

Озброєння, військова справа та культурні процеси доби середньої бронзи (1900–1600 рр. до Р.Х.)

Озброєння доби середньої бронзи.....	131
Тшинецько-комарівська група.....	132
Культура багатоваликової кераміки.....	136
Покровська зрубна культура.....	147
Військова справа доби середньої бронзи.....	151
Культурні процеси на Україні за доби середньої бронзи.....	156

Озброєння доби пізньої бронзи (1600–900 рр. до Р.Х.)

Сабатинівський етап 1600–1200 рр. до Р.Х.....	175
Сабатинівська та Ноа культури (Сабатинівська група озброєння).....	175

Пізньюсхіднотшинецько-ранньобілогрудівська група.....	188
Бережнівсько-Маївська культура (Лобойківська група озброєння).....	192
Білозерський етап, 1200–900 рр. до Р.Х.	198
“Західноукраїнська” група.....	198
Центрально-українська група (білозерсько-білогрудівська).....	204
Східноукраїнська група.....	212
Військова справа та культурні процеси доби пізньої бронзи (1600–900 рр. до Р.Х.)	
Культурні процеси на Україні за доби пізньої бронзи.....	245
Військова справа доби пізньої бронзи.....	255
Озброєння та військова справа кіммерійської доби (900–700 рр. до Р.Х.)	
Озброєння кіммерійської доби.....	264
Чорногорівський комплекс озброєння.....	264
Новочеркаський комплекс озброєння.....	276
Озброєння “Дністровської” групи.....	280
Історичні процеси кіммерійської доби.....	280
Військова справа кіммерійської доби.....	289
ВИСНОВКИ.....	303
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ.....	337

ВСТУП

Предмет, мета та сфера роботи

Озброєння — сукупність усіх засобів для ведення війни, бою. Воно є найважливішим компонентом військової справи. А для доісторичного, дописемного періоду — це основа інформації про військову справу, рівень та ступінь розвитку виробництва, характер та напрямок історичних контактів, соціальні відносини. Аналіз озброєння доісторичних часів методами, розробленими в археологічній науці, на широкому культурно-історичному фоні дозволяє виходити на більш високий рівень дослідження — на вивчення історії військової справи “доісторичних” суспільств. Об’єктом свого дослідження я визначаю озброєння первісних суспільств доби неоліту — бронзи на теренах України і закінчую киммерійським періодом.

Метою роботи є розгляд витоків військової справи, зброї, тактики та стратегії доісторичних суспільств в історичній перспективі. Кінцевою метою є перетворення археологічних знахідок зброї на історичне джерело, на основу реконструкцій як окремих військово-історичних подій, так і цілих культурно-історичних та етнокультурних моделей.

Завданнями роботи є, насамперед, розгляд типології та хронології окремих категорій озброєння, питання їхнього виробництва, походження і розвитку у часі та просторі, визначення культурної належності виділених груп та окремих видів зброї. А далі, на цій базі, виділяються системи озброєння окремих археологічних культур чи груп пам’яток і простежуються закономірності розвитку різних систем озброєння у просторі і часі.

На базі цих зброєзнавчих конструкцій моделюються культурні процеси в регіоні та реконструюються окремі історичні події.

Історія досліджень

Військова історія як певна сукупність знань виникла ще на порозі цивілізації. Перші записи про війни з’являються у найдавніших письмових джерелах, а з античних часів відомі вже окремі праці, присвячені історії війн (праці Суньцзи, Ксенофонта, Юлія Цезаря, Юлія Фронтіна, Флавія Веґеція та ін.). В новий час військова історія відокремлюється у відносно самостійну науку, помітний слід у створенні котрої залишили праці К. Клаузевіца, А. Жоміні, Х. Мольтке, Г. Дельбрюка, Ф. Мерінга.

З розвитком археологічної науки почали з’являтися праці, присвячені озброєнню доісторичних часів, у яких, крім характеристики окремих типів озброєння давніх суспільств, робилися спроби реконструкцій їх військової справи. Дослідження, видані з цієї тематики за останні 30 років, можна умовно розділити на три напрямки.

До першого, найпоширенішого, відносяться роботи, присвячені систематизації предметів озброєння окремих археологічних культур чи давніх народів. Як приклад можна навести роботи: М. Loehz “Chinese Bronze Age Weapons”, Michigan, 1956; К.Ф. Смирнов “Вооружение савроматов”, Москва, 1961; Н. Müller-Karpe “Zur Spätbronzezeitlichen Bewaffung in Mitteleuropa und Griechenland” — Germania, 40, 1962; А.И. Мелюкова “Вооружение скифов”, Москва, 1964; О. Gamber “Waffe und Rüstung Eurasiens”, Braunschweig, 1978; М.В. Горелик “Оружие Древнего Востока (IV тысячелетие — IV в. до н.э.)”, Москва, 1993.

Другий напрямок — праці, в яких на основі аналізу озброєння та письмових джерел автори роблять спроби реконструкції військової справи окремих народів чи регіонів протягом певного проміжку часу, наприклад: Y. Yadin “The Art of Warfare in the Biblical Lands in the Light of Archaeological Discovery”, London,

1963; С.А. Єсаян “Оружие и военное дело древней Армении”, Ереван, 1966; А.М. Хазанов “Очерки военного дела сарматов”, Москва, 1971; Ю.С. Худяков “О вооружении таштыкского воина” — Древние культуры Алтая и Западной Сибири. Новосибирск, 1978; Ю.С. Худяков “Сложение военного дела культур скифского времени в Южной Сибири” — Скифо-сибирское культурно-историческое единство. Кемерово, 1980; А.М. Кулемзин “Воины древнего тагарского общества” — Археология Северной Азии. Новосибирск, 1982; Ю.С. Худяков “Формирование военного искусства кочевников в условиях степного ландшафта” — Проблемы реконструкций в археологии, Новосибирск, 1985; А.И. Соловьев “Военное дело коренного населения Западной Сибири. Эпоха средневековья”, Новосибирск, 1987; Е.И. Деревянко “Очерки военного дела племен Приамурья”, Новосибирск, 1987, праці Є.В. Черненко [1968, 1981], присвячені озброєнню та історії військової справи скіфів. Цілком зрозуміло, що такий напрямок досліджень легше реалізувати на матеріалах суспільств історичного періоду, з використанням письмових джерел.

Подальший розвиток системи знань з дописемного періоду історії людства, обумовлений, не в останню чергу, розвитком археології, сприяв появі праць, в яких автори намагаються розглядати найдавніші етапи розвитку військової справи на підставі археологічних та етнографічних джерел, наприклад: С. Feest “The Art of War”, London, 1980; A. Ferril “The origin of War: from the Stone Age to Alexander the Great”, London, 1985; S. Vencl “Otazky poznani vojenstv (v archeologii)”, Praha, 1984. Цей напрямок у вивченні історії військової справи знайшов свій розвиток у дослідженнях та реконструкціях військової справи доісторичного населення окремих регіонів та археологічних культур на основі археологічних матеріалів. Об'єкт дослідження автори розглядають на досить широкому культурно-історичному фоні як складову частину історичного процесу. Це праці К. Крістіансена про військову справу населення Данії бронзової доби [Kristiansen, 1984] та Е. Фогеля про військову справу населення лужицької культури Польщі [Fogel, 1979a, 1979b, 1981].

Помітним явищем у розвитку військової археології на теренах СНД стала міжнародна конференція “Військова археологія. Зброя та військова справа в історичній та соціальній перспективі”, що відбулась 1998 року в Санкт-Петербурзі. На ній вперше було поставлене питання про необхідність виділення військово-історичних досліджень на археологічних матеріалах в окрему галузь археології. Війна, як екстремальна ситуація в культурі, перетворює створені заради неї фортеці, мечі та лати на археологічне джерело. Динаміка військових подій первісних часів легше всього проглядається через археологічний матеріал. Тож кожний археолог, в тій чи іншій мірі, є військовим істориком. Традиційні терени досліджень українських археологів заповнені пам'ятками збройних конфліктів. Найбільш цікаві поховання — військові, найбільш цікаві споруди — фортеці.

Вивчення озброєння неоліту, енеоліту та бронзової доби України досі здійснювалось, здебільшого, лише в сукупності з іншими категоріями предметів матеріальної культури. Виключеннями є лише праці В.Г. Збеновича, присвячені озброєнню та фортифікаційним спорудам Трипільської культури [Збенович, 1966; 1975], а також роботи автора, присвячені озброєнню племен доби пізньої бронзи [Клочко, 1981, 1986, 1987, 1988; Klochko, 1993a, 1993b; Klochko, 1995b] і доби неоліту–середньої бронзи [Клочко, Пустовалов 1992; Klochko 1994, 1995a]. Серед окремих розробок питань озброєння треба виділити роботу С.Н. Братченка, присвячену луку та стрілам катакомбної культури [Братченко, 1989]. Над озброєнням катакомбної культури Доно-Донецького регіону останні роки досить успішно працює Д. Кравець. Як першу спробу підходу до вивчення військової справи ямних та катакомбних племен можна розглядати працю В.Я. Стеганцової [1998].

Перші історико-культурні та етнокультурні реконструкції на матеріалах озброєння були зроблені мною у роботах, присвячених походженню скіфів Північного Причорномор'я [Клочко, Мурзин, 1987] та “народом моря” у Східному Середземномор'ї [Клочко, 1990].

Використані джерела

Створені в останні роки великі узагальнюючі праці з археології України [Археология УССР, т. 1, 1985; Археология УССР, т. 2, 1986; Артеменко, 1987; Березанская, 1982, 1986; Крушельницька, 1985; Отрощенко, 1986; Черняков, 1985; Чередниченко, 1986; Шарафутдинова, 1982, 1986; Давня історія України, т. 1, 1998] суттєво збагатили і навіть змінили наші уявлення про культурно-історичні процеси, що відбувались на території України в V — I тис. до Р.Х. Окремі розділи цих робіт, присвячені знаряддям праці та озброєнню племен неоліту, енеоліту та доби бронзи, значно розширили наші знання про ці категорії археологічних знахідок.

Джерельна база дослідження складається з кількох тисяч предметів давньої зброї, знайдених на території України. Більша частина цих матеріалів опублікована в українських та закордонних виданнях, а також використані знахідки, що досі не були введені в науковий обіг та зберігаються в наукових фондах Інституту археології НАН України. Крім того, в роботі були використані матеріали наукових звітів про археологічні дослідження з наукового архіву Інституту археології НАН України і речі з колекцій Краківського історичного музею, Національного музею історії України в м. Києві та Вінницького, Дніпропетровського, Донецького, Запорізького, Луцького, Миколаївського, Одеського, Харківського, Херсонського краєзнавчих музеїв, ряду районних і шкільних музеїв та приватних колекцій України. Частина предметів озброєння, які досі не були опубліковані і вперше вводяться в науковий обіг у цій монографії, складає приблизно 30%. Отже, велика джерельна база, накопичена на сьогодні археологічною наукою, дозволяє виділити озброєння суспільств доісторичної доби на Україні в самостійний об'єкт дослідження.

Структура роботи та її формальні засади

Територія. Дослідження охоплює майже всю територію сучасної України, за виключенням Закарпаття. За первісної доби територія Закарпаття входила до складу регіонів розповсюдження культур дунайського кола, які суттєво відрізнялись від північнокарпатських культур.

Матеріал (озброєння) розглядається по періодах, територіях, культурах або ж культурних групах. У тих випадках, коли озброєння не співпадає за деякими показниками з традиційними культурами, воно розглядається у виділених мною “групах озброєння”, суть яких я пояснюю в кожному випадку окремо. Військова справа включає в себе такі категорії: зброя, будова військових сил, структура військової техніки та фортифікації, тактика та стратегія.

Хронологічні рамки, хронологія та періодизація. Первісний період історії України поділяється на палеоліт, мезоліт, неоліт, енеоліт, добу бронзи та початок доби раннього заліза. У цій роботі розглядається тільки період від неоліту до початку доби раннього заліза.

Процес неолітизації Східної Європи, що охоплює кілька тисячоліть, розділений в українській археології на дві стадії: неоліту та енеоліту [Археология Украинской ССР, 1985]. Нам це розділення видається штучним, воно не відбиває суті історичного процесу того часу, а розриває його. Енеолітична доба — це заключна стадія цієї епохи, епохи становлення відтворювальної економіки. Зародження металургії (що вважається головною відзнакою енеоліту) в той час ще суттєво не вплинуло на економіку та розвиток знарядь праці. Такі зміни стають помітними лише в наступний період — за доби ранньої бронзи. Не видається можливим роз-

ділити і зброю доби неоліту та енеоліту. Суттєво розрізняються лише зброя неолітична (тобто, зброя доби неоліту та енеоліту, розглянуті разом) та зброя доби ранньої бронзи. Тож, зброю періодів неоліту-енеоліту я розглядаю одним розділом, в межах одного історичного періоду (нео-енеоліту), який датується 5000–2800 рр. до Р.Х. У роботі цей період представлений такими культурами, як Трипільська, лійчастого посуду, Дніпро-Донецька, Середньостогівська та Маріупольською культурно-історичною спільнотою.

Доба пізнього енеоліту — 2800–2500 рр. до Р.Х. за складом озброєння, фактично, є перехідною між добою нео-енеоліту та раннім періодом доби бронзи. Цей період представлений Усатівською і Софіївською культурами, пізнім Трипільям Західної Волині, культурою кулястих амфор та “доямними” культурами північнопричорноморського степу.

Ранній період бронзової доби датується 2500–1900 рр. до Р.Х. представлений ямною і катакомбною культурно-історичними спільнотами, Кемі-Обінською культурою та культурами шнурової кераміки.

Доба середнього бронзового віку є, фактично, відносно коротким перехідним періодом між раннім і пізнім періодами бронзового віку і датується 1900–1600 рр. до Р.Х. Представлена Тшинецькою, Комарівською культурами, культурою багатоваликової кераміки та Покровською зрубною культурою.

Пізній період доби бронзи на території України поділяється на два етапи — “Сабатинівський” (1600–1200 рр. до Р.Х.) та “Білозерський” (1200–900 рр. до Р.Х.). Сабатинівський період охоплює культури Східнотшинецьку (пізній етап), Білогрудівську (ранній етап), Ноа, Сабатинівську, зрубну (Бережнівсько-Маївську). До білозерського періоду відносяться культури Гава-Голіградська, Висоцька, Білогрудівська, Білозерська, Бондарихінська, пізньозрубна.

Перехідний період від доби бронзи до ранньозалізної доби називається “Кімерійським” і датується 900–700 рр. до Р.Х. Він охоплює Черноліську культуру, Чорногорівську та Новочеркаську групи пам’яток, пізні етапи Висоцької, Лужицької та Гава-Голіградської культур.

Датування періодів виведені мною з урахуванням традиційних уявлень та виготовлених на сьогодні радіовуглецевих дат і є попередніми. Абсолютна хронологія первісного періоду України не є темою даної роботи і потребує окремої розробки.

Класифікація зброї

Зброю складають особисті засоби ураження ворога та засоби захисту від ураження ворогом, тобто зброя поділяється на наступальну та захисну. Доісторична наступальна зброя за характером бойових функцій поділяється на дистанційну (лук, дротики) та зброю ближнього бою (спис, сокира, булава, меч, кинджал, ніж).

Наступальна зброя:

Лук і стріли — це один із найпоширеніших видів давньої зброї.

Лук — метальна зброя дальньої дії, призначена для метання стріл. Він складається з вигнутої дерев’яної основи, що закінчується з обох кінців “рогами”, на яких кріпиться тятиву. Середня частина основи, за яку тримається стрілець, називається руків’ям. У археологічних знахідках цей вид зброї представлений дуже рідко через погану збереженість деревини. Луки поділяються на три типи: прості, що являють собою вигнуту дерев’яну основу, з’єднану тятивою; посилені, основа яких укріплена жилами, шкірою, тканиною чи берестою; складні, склеєні з різних порід дерева, іноді з доданням кістяних чи рогових елементів. Кожний елемент конструкції складного лука призначений для виконання певної функції. Під час стрільби руків’я та роги лука повинні залишатись непорушними, а вся енергія при натягуванні зосереджується в його гнучких “плечах”.

Стріла — тонка дерев'яна спиця, загострений кінець якої іноді посилювався кам'яним, кістяним або ж металевим вістрям. За способом насадки вістря поділяються на черешкові та втульчасті. Задній кінець стріли має роздвоєння — вушко, куди вставлялася тятива та біля якого подеколи кріпився стабілізатор з пір'я (оперення). Стріли зберігалися у сагайдаку — футлярі, виготовленому з кори, шкіри чи дерева. У археологічних знахідках представлені, як правило, кременевими, кістяними та металевими вістрями (наконечниками). Довжина стріли повинна відповідати довжині лука у натягнутому стані. Початкова швидкість польоту стріли визначається роботою, витраченою на натягування лука з урахуванням маси стріли. Дальність польоту стріли та її вбивча сила залежить від потужності лука. Але можливості нарощування потужності лука обмежуються його раціональними розмірами та фізичними особливостями стрільця [Klopsteg, 1960].

Узагальнена еволюція лука являє собою розвиток від простого типу до складного [Анучин, 1887; Окладников, 1940; Медведев, 1966; Rausing, 1967; Черненко, 1981]. Саме на збільшення потужності лука без збільшення його розмірів і було направлено використання жил, наклеювання дерев'яних, кістяних та рогових накладок. З урахування усіх цих чинників простий довгий лук та короткий складний можуть мати однакову потужність при різній масі та розмірах. Теж саме відбивається і на довжині та масі стріл, призначених для довгого простого лука (стріли довгі та важкі, з великими та важкими вістрями) та короткого складного лука (стріли короткі та легкі, з маленькими та легкими вістрями). Проте, існує виняток — наприклад, маленький простий лук австралійських аборигенів з досить короткими та легкими стрілами та потужний складний лук "гунського" типу з досить великими бронебійними стрілами. Але в конкретній історії людства заміна простих луків складними відбувалась дуже повільно і не повсюди. Дуже часто різні народи одночасно використовували луки різних типів, що було і даниною традиціям, етнічною ознакою і відбитком виробничо-господарського типу суспільства. Найбільшого розповсюдження складні луки отримали з початком залізного віку у степових кочовиків, що пов'язано з появою кінноти.

Спис — древкова колюча зброя середнього радіуса дії. Складається з дерев'яного древка довжиною не менш 1,5 м та кам'яного або металевого вістря. У археологічних знахідках представлені переважно вістрями (наконечниками).

Дротик — спеціалізований металевий спис, зброя дальнього радіуса дії з полегшеними древком та вістрям.

Палиця — найвірогідніше, є найдавнішим і найпоширенішим в давнину видом зброї. Вони виготовлялися переважно з дерева, зрідка — з кістки та рогу, пізніше — з металу. У археологічних знахідках представлені зрідка. Подальшою модифікацією палиці є молоти, сокири-молоти, булави, сокири, клювці.

Булава — коротка ударна древкова зброя ближнього бою з ручкою завдовжки 50–80 см та з масивним елементом ураження — наверхшям, найчастіше кулястої або грушоподібної форми. Приводила до важких контузій та внутрішніх переломів. Булави, так само як і скіпетри, палиці та посохи відносяться до категорії жезлів, тобто вони є не тільки зброєю, але й атрибутами військової символіки, тісно пов'язаними не тільки з військовою справою, а і з військовою владою. Останню функцію булави зберегли майже до сьогодення. Різновидом булав є бойові молоти та сокири-молоти. У археологічних знахідках представлені кістяними, кам'яними та, зрідка, бронзовими наверхшями.

Сокира — універсальна древкова ударно-рубальна зброя ближнього бою. Найбільшого поширення набула у часи енеоліту — ранньої бронзи. Різняться способами кріплення ударної частини (наверхшя) до ручки. У археологічних зна-

хідках дерев'яні руків'я зберігаються дуже рідко, здебільшого сокири представлені кам'яними, кременевими, кістяними, роговими та металевими навершнями.

Клювець (або чекан) — коротка деревкова ударна зброя ближнього бою з вузьким “клювом”. Призначалася для пробивання захисного обладунку. У археологічних знахідках представлена кістяними, роговими, кам'яними та бронзовими навершнями.

Меч — клинкова зброя ближнього бою колючої та рублячої дії з клинком довжиною більше 50 см, з дерев'яною, кістяною чи металевою рукояткою. Найдавніші мечі виготовлялися з дерева та кременевих пластин, а пізніше — з металу.

Кинджал — клинкова зброя ближнього бою здебільшого колючої дії з двосічним клинком довжиною до 50 см. Виготовлялися з кременю, кістки, рогу, металу.

Ніж — клинкова зброя ближнього бою здебільшого ріжучої дії.

Бойовими (тобто, ножами, за допомогою яких одним ударом можна нанести смертельну рану) за сучасними стандартами є ножі з лезом не коротшим 13 см та товщиною спинки не меншою 3 мм. Найбільшого поширення набули металеві ножі.

Захисна зброя:

Щит — плаский захисний обладунок, що тримали у руці. Виготовлявся з дерева, шкіри, пізніше — з металу. В археологічних комплексах зустрічається дуже рідко.

Панцир — захисний обладунок, який надівали на тулуб, руки та ноги бійця. Виготовлявся з дерева, шкіри, кістки, вовни, текстилю, металу. В археологічних знахідках майже не представлений.

Шолом — захисний обладунок голови бійця. Виготовлявся з тих же матеріалів, що і панцир. Археологічні знахідки дуже нечисельні.

Застосування людиною захисного обладунку почалось задовго до використання металу, про що свідчать залишки панцирів доби неоліту. Але перші засоби захисту тіла існували вже в мезоліті, коли, судячи з наскельних зображень [Gamber 1978, abb. 27], окремі групи людей вели між собою бойові сутички з використанням лука та стріл, а також, вірогідно, списів, дротиків, простих та металевих палиць. Етнографічні дані надають багато свідомств про захисний обладунок різних етнічних угруповань, які ще недавно знаходились на стадіях розвитку від мезоліту до неоліту. З цих даних видно, що матеріалами для виготовлення захисного обладунку слугували дерев'яні платівки, плетіння з лози, лубу та ліан, кістяні платівки, шкіра великих тварин — більш тонка і м'яка, з великих шматків якої вирізався обладунок, або товста та тверда, з великих шматків якої обладунок формувався в сирому вигляді, або зшивався з невеликих деталей. Використовувались також броні плетені вузликами з товстих рослинних волокон, а також виготовлені з таких екзотичних матеріалів, як шкіра акул, скатів, шипастих риб або рогових панцирів черепах, панголінів та ін. Деякі з цих органічних матеріалів настільки міцні, часто еластичні і досить легкі, а головне, доступні і прості у вжитку, що металеві виробили так і не витіснили їх аж до новітнього часу, у досить розвинутих суспільствах.

До комплексу захисного обладунку відносяться панцири, захисті деталі, що не складають цілого з панциром і носяться окремо (пекторалі, поножі (кнеміди), наручі, паси, прикриття стегон та живота, шоломи, щити). Повний комплект видів захисного обладунку зустрічається досить зрідка, до того ж виробили з органічних матеріалів погано зберігаються в археологічних пам'ятках.

Проте, про наявність захисного обладунку в тому чи іншому суспільстві можуть бути і непрямі свідчення — це, перш за все, певні зміни у конструкції традиційної наступальної зброї, поява нових, спеціалізованих типів наступальної зброї, спрямованих на подолання захисного обладунку. Адже філософський зміст розвитку зброї з глибокої давнини і до сьогодення полягає в постійній боротьбі засобів нападу та захисту.

Подяки

Ці дослідження провадилися в рамках планових тем Інституту археології НАН України: “Військова справа давнього населення України” (1989–1991 рр.); “Історія української культури”; “Культури енеоліту та доби бронзи України в системі європейських старожитностей” (1993–1995); “Чорноліський період на Україні” (1995–1998); “Культурний розвиток давнього населення України і Польщі у V — II тис. до н.е.” (1998–2001) та спільного польсько-українського проекту, очолюваного професором Олександром Кошко (грант 1P108 067 04 фінансований в роках 1993–1995 Комітетом наукових досліджень за підтримки Міністерства освіти Польщі). Останньому я особливо вдячний. Проте, мої дослідження були б неможливими без допомоги багатьох людей. Мої сердечні подяки канд. іст. наук Т.Г. Мовші, д-р. іст. наук А.Л. Нечитайло, канд. іст. наук Михайлу Відейку, д-р. іст. наук В.В. Отроценку, канд. іст. наук С.Ж. Пустовалову, канд. іст. наук Ю.Я. Расамакіну, В.П. Дудкіну, С.М. Платонову. І, нарешті, я дуже вдячний моїй дружині, канд. іст. наук Любові Клочко, без допомоги і всебічної підтримки якої ця робота ніколи б не була закінчена.

ОЗБРОЄННЯ ТА ВІЙСЬКОВА СПРАВА ДОБИ НЕОЛІТУ–ЕНЕОЛІТУ (5000–2800 рр. до Р.Х.)

Передісторія

Навряд чи можна на нинішньому рівні знань досить точно визначити час появи такого явища суспільного життя, як військова справа у давнього населення Північного Причорномор'я. Більш-менш точно можна висловитись відносно виникнення зброї, історія котрої починається у палеоліті з тих знарядь, що застосовувались для полювання. Дослідники палеолітичної зброї М.В. Анікович та В.І. Тімофеев [1998] виділяють такі її види:

Палиця, бумеранг. Палиці, металеві палиці, найвірогідніше, є найдавнішим видом зброї. Вони виготовлялися переважно з дерева, зрідка — з кістки та рогу, відомі знахідки палиць з бивнів мамутів.

Спис. Найдавніші дерев'яні списи з загостреними та загартованими на вогні ударними кінцями походять зі стоянок доби середнього палеоліту — Клектон (Великобританія); Торральба (Іспанія); Лерінген (Німеччина). Людина з печери Мугарет-ес-Схул у Палестині була поранена саме таким списом. Приблизно за 100 тисяч років до сучасності з'явилися списи з кременевими вістрями, які кріпилися на деревку за допомогою пасків та клейких речовин. Форми та розміри кременевих наконечників того часу були дуже різноманітними. Вже тоді виділялися як великі важкі списи ударної дії, так і легкі металеві списи — дротики. Дещо пізніше з'являються кістяні наконечники (біля 40 тисяч років, Ішталлошке). З часом такі вістря трансформуються у вкладишеві наконечники (кістяні чи дерев'яні вістря з вставленими та закріпленими клейкими речовинами кременевими пластинами). Найдавніші такі знаряддя (віком 25 тис. років) походять зі стоянки Сунгирь (Росія), поширення їх починається з 20 тисяч років. На тій же Сунгирській стоянці був знайдений важкий спис, цілком виготовлений із розпрямленого бивня мамута. З пам'яток мадленської культури (Франція, 16–10 тис. років) походять кістяні списометалки — знаряддя для метання легких списів-дротиків. Не виключено, що такі дерев'яні знаряддя з'явилися ще раніше.

Лук та стріли. Судячи зі знахідок маленьких кременевих наконечників, цей вид зброї виникає не пізніше, як біля 30 тисяч років тому, а починаючи з 22 тисяч років стає досить поширеним.

Кістяні кинджали. Кістяні вироби, які дослідники інтерпретують як “кинджали”, набувають поширення починаючи з пізнього палеоліту.

До палеолітичної епохи відносяться перші відомості про збройні конфлікти між людьми. Так, у печері Чжоукоудянь (Китай, біля 400 тис. років) серед кухонних залишків знайдені розтроснені черепи та кінцівки синантропів. У печері Крапіна (Хорватія, біля 100 тис. р.) серед того ж “кухонного сміття” знайдені залишки не менш як 20 вбитих та з'їдених дітей та дорослих неандертальців. Отже, задля задоволення своїх кулінарних потреб, нищити собі подібних почали ще людино-подібні мавпи. Проте людина сучасного типу перейняла ці кулінарні уподобання від своїх недорозвинених родичів. Про те свідчить знахідка у Мащіцькій печері (Польща, біля 15 тис. років) залишків не менш як 16 вбитих та з'їдених дітей та дорослих вже “людей розумних” (*Homo sapiens*). Тож, виявляється, що *Homo sapiens* є єдиним видом серед ссавців, що, починаючи з свого виникнення, систематично та цілеспрямовано займається канібалізмом.

Зброя палеолітичної епохи — це знаряддя праці, які відбивають головні напрямки господарської діяльності людини на перших етапах розвитку суспільства — мисливство. І хоча за певних обставин цю зброю можна було використовувати і проти людини, про військову справу в ті часи вести розмову ще не

можна. Коли ж в ідеологічному обґрунтуванні знищення своїх співродичів людина перейшла від необхідності задоволення своїх шлункових потреб до цілей “більш високих”? З початком голоцену, коли почалося глобальне потепління і льодовик відступив на північ, почалася міграція населення на звільнену територію. Саме з цього часу починається утворення територіально стійких спільнот — людських колективів, відповідних локальним археологічним культурам, тобто можна вести мову про виникнення певних племінних кордонів. У цей же час з’являються перші свідчення про збройні конфлікти. В могильниках цього часу є поховання людей, що загинули насильницькою смертю. Найбільш виразні знахідки зроблені в могильниках району Дніпровських порогів. У Волозькому могильнику з 19 розкопаних поховань у двох або ж трьох випадках небіжчики напевно були вбиті стрілами, у Василівському III могильнику з 43 похованих — троє вбитих стрілами.

На наскельних малюнках, які можуть бути віднесені до мезолітичного часу (малюнки Іспанського Леванту), є зображення сутичок невеликих груп лучників. За мезолітичної доби мисливське озброєння значно поліпшується. Певна “революція” відбувається в зв’язку з розповсюдженням зброї дистанційного бою — лука та стріл (“революція лучників” за Ж. Розуа). З цим співпадає модернізація техніки розщеплення кременю, масове розповсюдження індустрій ножеподібних пластин та мікропластин, що використовувались, перш за все, для оснащення вкладишевої металльної зброї. Остання з’являється ще в пізньому палеоліті, але найбільш характерною стає в часи мезоліту. З пластин виготовляються вістря стріл, які поширені серед інвентаря мезолітичних пам’яток: черешкові — в лісовій смузі, а геометричні мікроліти (сегменти, трикутники, трапеції, прямокутники, паралелограми) — найбільш характерні для степової смуги. Жертви конфліктів, поховані в могильниках біля Дніпровських порогів, були вбиті стрілами з вістрями з притупленим краєм; в Тевьек (Франція) у хребті похованого стирчав трикутник; у Попово (північ Росії) жінка була вбита кістяним вістрям.

Цілі дерев’яні луки цього часу були знайдені в торфовищах на півночі Росії (Нижне Веретьє I, Вєсь I), там же знайдені дерев’яні списи та металні палиці. Ці луки були виготовлені з різних порід дерева (сосни, в’яза, тису, ясеня та ін.). Вони мали досить різні розміри, але частіше довжина їх не перевищувала 150–180 см. Це були тонкі жердини з надрізами для натягування тятиви. У торфовищах збереглися і древки стріл. На стоянці Нижне Веретьє 1, що у східному Прионежжі, знайдено дві цілі стріли довжиною 65,5 та 58 см. У хвостовій частині однієї з них збереглися сліди від закріплення оперення. Залишки різноманітного оперення виявлені на древках, знайдених на багатьох інших пам’ятках. За даними археології, у мезоліті древка стріл оснащувалися двома типами оперення: у хвостовій частині або ж декількома групами на древку. В останньому випадку оперення надавало стрілі обертального руху, що підвищувало влучність стрільби [Ошибкина, 1983, 111–113]. Стріли оснащувалися кременевими та кістяними наконечниками.

Поряд із застосуванням лука та стріл не втратив свого значення як мисливської зброї і спис, особливо у полюванні на великих тварин, таких як тур, кінь, благородний олень, кабан. На поселеннях Східного Прионежжя знайдено три соснові списи довжиною 2,7, 1,45, 1,2 м. Бойовий кінець одного з них загострений, а на початку вістря зроблено проріз довжиною 60 см для вставлення мікролітів.

Виготовлена з кісті та рогу зброя ближнього бою мезолітичного часу (кинджали та ножі, в тому числі вкладишеві), як і вістря стріл, типологічно різноманітна і представлена цілими серіями. Проте, безсумнівний розвиток та поліпшення в мезоліті зброї як дистанційного, так і ближнього бою був пов’язаний,

перш за все, з розвитком і диференціацією мисливських засобів [Аникович, Тимофеев, 1998, 17–19].

Виникнення могильників у мезоліті з визначеною системою розміщення похованих засвідчує значну осілість мезолітичного населення, формування поняття власної родової території та складання у її мешканців досить стійкої соціальної організації, яка могла б всебічно контролювати життєдіяльність у межах цієї території, захистити не лише її мешканців та природні ресурси, а й похованих, які символізували непорушний зв'язок живих із батьківщиною, тобто рідним краєм. Кладовище відтоді стає символом єднання людини з рідною землею і формується поняття батьківщини, а водночас і любові до рідного краю.

Серед мезолітичних могильників України 3-й Василівський могильник у Надпоріжжі виділяється як складом, так і структурою поховань. Тут поховані чоловіки, жінки і діти. Жіночі поховання на могильнику розташовані в його центральній частині, тоді як чоловічі оточують їх групами, ніби захищають від ворогів. Діти поховані як з чоловіками, так і з жінками. Знахідки поховань дітей з чоловіками, ймовірно, свідчать про громадське усвідомлення чоловічої лінії спорідненості в процесі становлення патріархальних відносин. Свого часу А.Д. Столяр, вивчаючи матеріали 1-го Василівського могильника, дійшов висновку, що помітна перевага чоловічих поховань може бути наслідком як патрилокального шлюбу, так і виникнення військової чоловічої організації, яка склалася серед місцевого населення для протидії чужинцям. “Складна етноісторична ситуація на Подніпров'ї і, насамперед, у Надпоріжжі, ..., не виключала збройних сутичок між різними групами населення, передусім між місцевим населенням та племенами, які просувалися з різних напрямків у багату життєдайними ресурсами долину Дніпра. Таке припущення підтверджується знахідками у мезолітичних похованнях Надпоріжжя небіжчиків зі слідами насильницької смерті. Наконечники стріл, знайдені в кістках похованих, належали не місцевому, а зайшлому населенню. Захист племінної (корінної, “кормової”, батьківської) території в час, коли поступово наростала економічна криза, безсумнівно, набув першочергового значення, тому виникнення військової організації у мезолітичного населення Надпоріжжя можна вважати цілком ймовірним. Консолідація чоловіків для захисту племінної території могла мати місце і в інших племінних об'єднаннях. Однак, імовірніше, що контакти між різними етнічними спільнотами в мезоліті були частіше миролюбними та “спокійними” [Давня історія України, т. 1, 146].

Але в мезолітичний час знищення собі подібних ще не виходить за рамки “кухонних” конфліктів за промислові, “кормові” території. Тобто, війна ще не перетворюється у перманентне явище і не стає “мистецтвом”. У цей час ми спостерігаємо не виникнення нової “військової чоловічої організації”, а появу нових функцій захисту власної території у “старої” мисливської чоловічої організації. Скоріше за все, зародження військової справи як соціального явища на території України слід відносити до більш пізніх часів, до доби неоліту — епохи становлення відтворювальної економіки, появи землеробства і скотарства, масових міграцій населення, які супроводжувались боротьбою за орні землі та пасовища. Для землеробів і скотарів поняття власності на свою територію, на землю, на поля та пасовиська, на худобу і врожай є фундаментальними. Землеробський устрій ведення господарства вимагає набагато більшої прив'язаності до власної території, власної землі, власного об'єкта праці. Безумовні часові терміни обробки землі, посівів, вегетації рослин та збирання врожаю не дозволяли землеробам на довго відволікатись від свого об'єкта праці. Щоб підтримувати стабільність свого устрою життя, для захисту власної території землеробські общини змушені були виховувати і утримувати в своєму середовищі “спеціалістів” — захисників. Все інше чо-

ловіче населення залучалось до вирішення військових задач тільки у разі крайньої потреби, коли мова йшла про життя чи смерть колективу. У скотарів на першому плані був захист своєї худоби від хижаків — як тварин, так і людей — сусідів. Тут війна стає необхідною складовою частиною самого укладу життя.

Саме до часів “неолітизації” відноситься поява в археологічних пам’ятках території України речей, що можна трактувати як першу спеціалізовану військову зброю — кам’яних булав та різних видів сокир-молотів, виготовлених із твердих порід каменю, досить часто складної, навіть вишуканої форми. Ці “інструменти” спеціально були винайдені для ураження супротивника — людини. В них дослідники часто вбачають “інсигнії” влади, що не заперечує, а навпаки, підкреслює їхню військову, бойову функцію. Важливо відзначити, що всі ці речі свідчать також про появу на території України розвинутої техніки обробки твердих порід каменю методами шліфування та свердлення, відомих у попередні часи тільки на Близькому Сході. Тож, на мою думку, виникнення військової справи на території України було складовою частиною процесу неолітизації цього регіону Європи, що протікав під впливом міграційних процесів із Близького Сходу та Балкан.

Перехід первісного населення України від мезоліту до нової — неолітичної стадії культурно-історичного розвитку характеризується значними змінами в матеріальній та духовній сферах життя. Привласнювальні види виробництва, приаманні періодам палеоліту та мезоліту — мисливство, рибальство та збиральництво поступово втрачають свою роль, їх місце займає відтворювальне господарство, яке базувалось на землеробстві та скотарстві.

У VI — V тис. до Р.Х. на Балканах, у Подунав’ї та Прикарпатті виникає ряд неолітичних культур — Криш, мальованої кераміки, лінійно-стрічкової кераміки, Гумельниця, котрі згодом розповсюджуються на територію сучасної України. В значній мірі під впливом культури Криш-Старчево в середині VI тис. до Р.Х. на території сучасних Молдови та Правобережної України складається Буго-Дністровська культура. В V — IV тис. до Р.Х. під впливом південних культур виникають інші неолітичні культури України, такі як Трипілля, Дніпро-Донецька, Середньостогівська, Маріупольська. Тож у цей час територія України входить до складу регіонів Європи, що знаходились під безпосередніми впливами Балканського центру культурогенезу. Стає помітним розподіл території України на мисливсько-рибальський (лісова зона); землеробсько-скотарський (лісостепова зона) та скотарсько-землеробський (степова зона), регіони.

Зброя лісового та лісостепового населення Правобережної України

Культура ямково-гребінцевої кераміки займала лісову зону [Археологія УССР, 1985]. Її носії — племена з мисливсько-рибальським господарством — знали тільки мисливську зброю мезолітичного типу, що представлена наконечниками стріл, гарпунів та дротиків.

Озброєння нео-енеолітичної епохи найбільш повно представлене в матеріалах Трипільської культури, яка була однією з найбільш пізніх неолітичних культур Європи і займала території сучасних Румунії (культура Кукутені), Молдови та Правобережної України. До пізнього неоліту (енеоліту) відносяться періоди А, В та СІ цієї культури [Археологія УССР, 1985, 189–222].

Вістря стріл. Переважають кременеві трикутні, з вирівняним низом. Виготовлені на трикутних пластинах та відщепях і оброблені з обох боків різноманітною загострюючою, іноді струйчастою, а по краях дрібнопильчастою ретушшю. Знайдені на поселеннях Незвисько, Володимирівка, Яблоана 15 [Сорокин 1991, рис. 16: 2, 3, 5, 6, 8] та Солончени II у Молдові [Мовша 1960] (рис. 1: 1, 2). На поселенні Яблоана 15 знайдені також трикутні вістря з прогнутим низом (рис. 1: 3, 4).

Трикутні вістря є найбільш поширеною категорією знахідок серед зброї на пам'ятках Трипільської культури.

На поселенні Березовська ГЕС у Молдові знайдено вістря у вигляді рівнобічного трикутника [Коробкова, 1987, рис. 45, 10] (рис. 1: 5), такі ж стріли знайдені на поселенні періоду СІ Коломийщина І [Мовша, 1958, рис. 3: 1–3] (рис. 1: 6–8). Пізніше цей тип наконечників зустрічається в усатівських пам'ятках пізнього Трипілья.

На поселенні Жора де Сус у Молдові (Середнє Трипілья) знайдено листоподібне вістря з коротким черешком степового типу, виготовлене на середній вигнутій пластині, загостреній з обох кінців, з випуклими боковими краями та загостреній дрібною затуплюючою та загострюючою ретушшю [Сорокин, 1991, рис. 2: 12].

Вістря дротиків. Кременеві, виготовлені на великих та середніх трикутних відщепках, з обох боків оброблені загострюючою ретушшю. Здебільшого вони нагадують вістря стріл, тільки вдвічі більші за розмірами — мають трикутну форму з вирівняним низом, але зустрічаються і листоподібні [Збенович, 1975, с. 34]. Наприклад, поселення Березовська ГЕС [Коробкова, 1987, рис. 45: 6], Жора де Сус, Бринзени 3 та Яблоана 15 у Молдові [Сорокин, 1991, рис. 2: 4; 16: 1] (рис. 1: 6, 8, 9). Черешкове вістря з трикутним лезом та обламаним черешком походить з ранньотрипільських шарів поселення Флорешти-1 у Молдові [Коробкова, 1987, рис. 40: 6] (рис. 1: 7). Мідне черешкове вістря дротика знайдено на поселенні Доброводи на Черкащині (етап СІ) (рис. 3: 5).

Пласкі сокири. На ранніх етапах розвитку Трипільської культури пласкі сокири виготовлялися переважно з м'яких сланців. Це досить великі та масивні вироби довжиною 10–15 см, товщиною 3–6 см. Переважають трапецієподібні форми, хоч зустрічаються і прямокутні [Збенович, 1989, 61]. Найбільш повно різновиди ранньотрипільських пласких кам'яних сокир представлені на поселеннях Бернашівка та Окопи в Подністров'ї (рис. 1: 10–12, 14). Особливу увагу привертають поодинокі асиметричні вироби з закругленим лезом, використання яких в якості робочих та бойових сокир найбільш вірогідно. Прикладом такого знаряддя може бути сланцева пласка сокира з колекції "ПЛАТАР" (фото 1). Різновиди пласких сланцевих сокир з вузьким лезом можна трактувати як клювці (рис. 1: 13, 17). Найдавніша мідна пласка сокира (так зване "тесло-долото") знайдена в Карбунському скарбі (рис. 3: 9). Більш пізні пласкі сокири типу "Кукутені" знайдені на поселеннях Городниця, Щербанівка, Верем'є (рис. 3: 7), а пласкі сокири типу "Трипілья" (так звані "тесла-долота типу Сакальхат" [Vulpe, 1973]) знайдені на поселеннях Трипілья, Щербанівка, Верем'є (рис. 3: 8). Мідний плаский клювець знайдений на Олександрівському поселенні (рис. 3: 12).

Сокири-молоти. Серед них вирізняються клювці-молоти та сокири-молоти з заокругленим обухом. Клювці-молоти — це знаряддя видовжених пропорцій з

Фото 1. Кам'яна сокира культури Лійчастого посуду (колекція ПЛАТАР).

довгастим вузьким бойком. Виготовлені з м'яких порід каменю, мають просвердлений отвір (Карбунський скарб — мармур, Окопи, Бернашівка — сланець) (рис. 2: 1, 2). Сокири-молоти знайдені в Карбунському скарбі та на поселенні Лука-Врублевецька (рис. 2: 3, 4). У Карбунському скарбі була знайдена сокира-молот, зроблена з міді, котра повністю повторювала форму кам'яних знарядь (чи кам'яні знаряддя копіювали форми металевих?).

В.Г. Збенювич відносить до зброї також деякі вироби з кістки та рогу [Збенювич, 1975; 1989]. Наприклад, на поселенні Бернашівка були знайдені рогові сокири-молоти (рис. 2: 5, 7), клювці (рис. 2: 6) та молоти (рис. 2: 8, 9). Ранньотрипільські рогові молоти можна вважати прототипами кам'яних молотів типу “Софіївка” пізнього Трипілля.

Металеві сокири-молоти. Найдавніша, на сьогодні, мідна сокира-молот знайдена в ранньотрипільському Карбунському скарбі (рис. 3: 2) — вона майже повністю успадковує форми ранньотрипільських кам'яних сокир-молотів. Мідна видовжена сокира-молот балканського типу “Хандлова” за Ф. Шубертом [Schubert, 1965] знайдена поблизу с. Лехів Рівненської області (Луцький краєзнавчий музей: А-11496) (рис. 3: 3). Віднесена мною до Трипільської культури умовно. Принаймні, ця знахідка свідчить про те, що найдавніші балканські мідні сокири-молоти епізодично потрапляли і досить далеко на північ.

Більш розвинений тип металевих сокир-молотів представлений у колекції “ПЛАТАР” (фото 2) (знахідка на території Вінницької області) — це сокира-молот типу “Відра” за А. Вульте [Vulpe, 1970], вони ж сокири-молоти типу ТМ-6 за С.М. Чернихом [Черных, 1978, 98]. Довжина 19 см, діаметр втулки 2,9 см. Такі знаряддя характерні для культур Гумельниця (Болгарія), Тісаполгар (Угорщина і Словаччина) і Кукутені-Трипілля (Румунія і Україна). Датуються 5000–2800 рр. до Р.Х.

На поселенні етапу В II-С I біля с. Більче-Золоте Тернопільської області знайдена невеличка сокира-молот балканського пізньонеолітичного типу (рис. 3: 4). Цікаво, що за визначеннями геологів, вона виготовлена з волинської самородної міді, тобто є місцевим виробом [Klochko, 2000, 168–186]. В колекції Національного музею історії України в Києві зберігається мідна видовжена сокира-молот типу “Варна” (тип ТМ-14 за С.М. Чернихом [Черных, 1978, 103] (рис. 3: 6). Такі видовжені, з циліндроподібним обухом, мідні сокири (прототипи кам'яних сокир типів “Аккермень” та “Бородіно” катакомбної і багатоваликової культур доби ранньої бронзи Північного Причорномор'я) знайдені в Варненському некрополі культури Гумельниця в Болгарії.

Кинджали. На поселеннях Городниця (етап В II) та Доброводи (етап С I) знайдені мідні ланцетоподібні ножі — кинджали типу “Пуштайстванхаза” за М. Куною [Kuna, 1981] (тип “Бодрогкерештур” за І. Вайсовим [Vajsov, 1993]) (рис. 3: 11, 13). Такі ножі характерні для культури Бодрогкерештур в Угорщині та культурної групи “Лажняни” в Словаччині. Це найдавніші мідні ножі-кинджали в Європі, що повністю наслідують за формою та способом кріплення руків'я кременеві про-

Фото 2. Мідна сокира-молот Трипільської культури (колекція ПЛАТАР).

тотиби. На поселенні Більче-Золоте (не пізніше етапу СІ) знайдений мідний кинджал [Kostrzewski, 1925] типу “Кукутені” (за І. Матушеком [Matuschik, 1998]) (рис. 2: 3, 10), що є прототипом кинджалів типу “Усатово”.

Тож, на наявними матеріалами, система зброї раннього та середнього Трипільля реконструюється таким чином: лук, дротики, сокири-молоти та клювці, кинджали. Важливо відмітити, що вже починаючи з раннього етапу трипільці поряд з кам'яними та кістяними починають використовувати металеві знаряддя, в тому числі і якісно новий, невідомий раніше вид зброї — металеві кинджали.

Фортифікація. Трипільська культура є найдавнішою культурою у Східній Європі, на пам'ятках якої зафіксовані фортифікаційні споруди [Збенович, 1975]. Г.Ф. Коробкова у своїй роботі [Коробкова, 1998] виділяє такі типи трипільських укріплень:

I. Природно укріплені місця. Поселення Бернашівка (раннє Трипільля), Сабатинівка I, Солончени II, Бабин-Яма, Фрумушика (середнє Трипільля); Коломийщина II, Бринзени IV, Варварівка VIII, Петрени (пізнє Трипільля). Усі ці поселення розташовувались на високих мисах або терасах з крутими уривчастими схилами.

II. Поселення з розташуванням жител по колу. Такі поселення є як в ранньому Трипільлі — Кукутені (Бернашівка), так і на більш пізніх етапах. Багаторядове колоподібне планування використовувалось також у великих центрах середнього (Веселий Кут) та пізнього (Майданецьке, Доброводи, Тальянки) Трипільля. Планування поселень по колу чи овалу було характерним для Трипільської культури [Пассек, 1949; Маркевич, 1982; Черныш, 1982]. На думку С.М. Бібікова, таке розташування жител було обумовлене цілями оборони [Бібіков, 1965]. Цей фортифікаційний прийом реконструює В.О. Круц на великих поселеннях пізнього Трипільля (так званих протомістах) — це розташування зовнішніх жител по колу тісними рядами за принципом будинки-стіни [Круц, 1990, 44] — наприклад, поселення Майданецьке на Черкащині (рис. 4: 3). В.О. Круц так реконструює оборонну систему протоміста Тальянки: “Будинки, що стояли паралельно один одному, торцевими стінами назовні, та були з'єднані глиняними стінами, що створювало великі перепони на шляху ворогів. Для посилення безпеки в Тальянках на відстані 70–100 м (можливо, це дальність польоту стріли) від першої була створена друга аналогічна лінія оборони. Подібна ж картина спостерігається і в Майданецькому, де відмічається чотири таких лінії. Та лінія, яка оперізує центр поселення, відстоїть від попередньої на відстані 70–100 м” [Круц, 1990, 44].

Колоподібні укріплені поселення відомі у Центральній Європі та Анатолії принаймні з IV тис. до Р.Х. В цьому відношенні досить показовими є поселення лендельської культури [Vujna, Romsauer, 1986, 27, abb. 1, 2; Nemejkova-Pavukova, 1986, 177–183, abb. 2; Marek, Pleslova-Stikova, 1986, 1] — наприклад, Бучани у Південно-Західній Словаччині (рис. 4: 1), поселення культури моравської мальованої кераміки [Kovarnik, 1986, 2] та тель Демірчіхуйюк у Північно-Західній Анатолії [Korfmann, 1983, abb. 343] (рис. 4: 2). Поселення це віднесено до доби ранньої бронзи Анатолії (періоди 1–2), тобто відповідно радіовуглецевим некаліброваним датам — кінець першої — друга половина III тис. до Р.Х. [Korfmann, 1987, 4–13]. Чотирикутні житла Демірчіхуйюка (дерев'яні конструкції, обмазані глиною та обкладені необпаленою цеглою, побудовані на кам'яних фундаментах) торцевими стінами були повернуті до краю поселення і стояли впритул до оборонної стіни. В цілому вони утворювали коло, яке було розділене на чотири блоки. Проходи між блоками закінчувалися чотирма воротами, що були орієнтовані по сторонах світу. Пізніше таке планування було запозичене племенами доби

ранньої бронзи на Балканах та в Анатолії [Мерперт, 1995]. Проте, відмічаючи подібність трипільських поселень з розташуванням будинків по колу та будівельних і фортифікаційних прийомів найдавніших укріплених поселень Південної Європи та Малої Азії, треба зазначити, що трипільські поселення-гіганти за своїми розмірами та кількістю жител не мають аналогів в тогочасному світі. Феномен трипільських “протоміст” ще недостатньо вивчений і поки що залишається однією з загадкових проблем археології України.

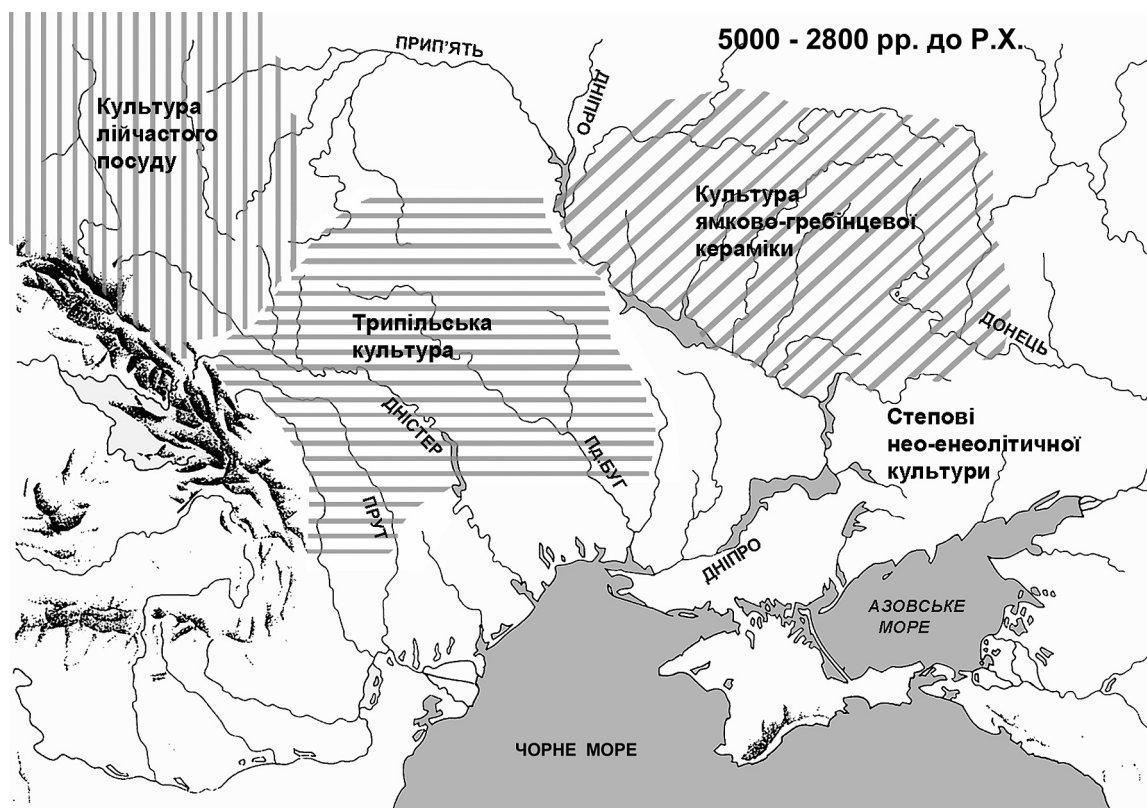
III. Використання штучних оборонних ровів, іноді розташованих у 2–3 ряди. Вони зустрічаються також протягом всього розвитку культури Трипільля-Кукутені, чи то на ранньому етапі (Траян-Делул Віей з ровом довжиною 300 м і глибиною 1,4–1,9 м), чи то на середньому (Поливанів Яр III з ровом довжиною 75 м, Кукутені-Четецуя I з ровом довжиною 100 м), чи то на пізньому (Дарабани II, Кукутені-Четецуя IV).

IV. Укріплення поселень оборонними ровами та валами. Теж є на різночасових пам’ятках культури Трипільля-Кукутені і на всій території її розповсюдження. Подеколи старі рови під час розростання поселень засипалися, а нові — споруджувалися на нових краях поселень. Таке спостерігається у Прикарпатті на півністю розкопаному поселенні Тирпешти III. Зафіксовані випадки використання більш старих ровів новими поселенцями (Тирпешти IV, Поливанів Яр III). Як різновид цього типу фортифікації виступає спорудження подвійних та потрійних рядів ровів та валів. Це зафіксовано на поселеннях Хебешешті I, Старі Куконешти, Трушешти I та ін. Особливістю пам’яток пізнього Трипільля Пруто-Дністровського міжріччя є використання облицювання ровів та валів камінням (Кукутені-Четецуя II та III, Жванець-Щовб).

Наприкінці середнього та на пізньому етапі Трипільля спостерігається посилення фортифікаційних споруд. Це відобразилось у збільшенні розмірів ровів та валів і кількості їх на поселеннях, а також у використанні каміння для облицювання їх зовнішніх сторін. Так, на пам’ятках середнього Трипільля-Кукутені — Четецуя I, Хебешешті I, Старі Куконешти, Траян-Делул, Фінтинілор III та ін. і на пізньотрипільських — Костешти II, IV, Дарабани II та ін. довжина ровів сягає до 100–200 м, ширина у верхній частині від 3,5 до 8 м, глибина від 2,25 до 4 метрів. Серед найбільш укріплених поселень виділяються Костешти IV з трьома рядами ровів та валів довжиною більше 100 м, шириною у верхній частині більше 5 м і глибиною до 2,4 м. Вали збереглися на висоту 1,6 м, ширина їх до 6 м. На думку В.І. Маркевича, вали були додатково укріплені частоколом. Схожа картина спостерігається на поселеннях Жванець-Щовб, Гардінешти II, Маяки. Потужність таких укріплень перетворювала їх у поселення-фортеці, де, на думку В.А. Дергачова, могли знайти порятунок мешканці сусідніх неукріплених селищ.

V. П’ятий тип фортифікації зустрічається на пам’ятках пізнього Трипільля — використання в якості укріплення окремої ділянки, тоді як вся інша територія поселення залишалася неукріпленою. Прикладом може бути поселення Казаровичі III, де ділянка, що була огорожена колоподібним валом, займала верхню частину високого мису, а нижче були розташовані не захищені укріпленнями житла. Під час зовнішньої загрози зона з оборонними спорудами могла прийняти під свій захист усіх мешканців селища. Укріплення з двох-трьох рядів ровів та валів з’явилися тільки на середньому етапі, а найбільшого розповсюдження набули на пізньому. Поселення з такими захисними спорудами нагадують фортеці, і їх виникнення пов’язане, вірогідно, з посиленням зовнішньої загрози. В цей же час помітно збільшення кількості знахідок бойової зброї — рогових та кам’яних сокир-молотів, кльовців, великих кам’яних, кістяних та металевих кинджалів.

Карта 1. Культури доби неоліту-енеоліту (5000–2800 BC).

Культура лійчастого посуду

Культура лійчастого посуду в цілому синхронна Трипільлю, займала західну частину України, в межах Львівської та Волинської областей. Основна територія її поширення знаходиться на теренах Польщі, на Україні пам'ятки цієї культури вивчені недостатньо. На поселенні Яструбичі 7 в Радехівському р-ні Львівської області [Івановський, Конопля, Михальчишин, 1998, рис. 12: 1–3] знайдені кременеві видовжено-трикутні вістря стріл з рівним низом та невеличка асиметрична пласка сокирка з шліфованим лезом (рис. 7: 4–6). Стріли, в цілому подібні до трипільських, відрізняються більш якісною ретушшю. Пласка сокирка має аналогії серед кременевих сокир культур “шнурової кераміки” на тих же теренах.

Зброя степового нео-енеолітичного населення

Найбільш повно зброя степового населення цієї доби представлена в матеріалах Дніпро-Донецької і Середньостогівської культур [Археология УССР, 1985, с. 156–319] та Маріупольської культурно-історичної області [Котова, 1994], що займали територію Степового Лівобережжя та Південь Лісостепової Лівобережної України. Враховуючи відносно невелику кількість матеріалів та їхню подібність, зброю різних археологічних культур степового населення цього часу є сенс розглянути разом.

Вістря стріл. Здебільшого це кременеві трикутні вістря, оброблені з обох боків. Виділяються три варіанти: а) з рівною нижньою частиною (Вовніги, Стрільча Скеля, Микільський могильник) (рис. 5: 1, 2, 3, 4); б) з дещо прогнутою нижньою частиною (Дереївка) (рис. 5: 5, 6); в) з маленьким черешком (Микільський могильник, Дереївка, Олександрія [Телегин, 1971; 1991] (рис. 5: 8–9, 10, 11), в останніх можна вбачати прототипи наконечників стріл “сейминського” типу доби бронзи, здебільшого характерного для лісової зони Східної Європи.

Вістря дротиків. Від стріл відрізняються більшими розмірами. Переважають кременеві вістря, оброблені з обох боків. За формою виділяється кілька варіантів: а) трикутні з рівною нижньою частиною (Дереївка) (рис. 5: 12); б) листоподібні з довгим черешком (Петро-Свистуново). Останні є прототипами наконечників дротиків ямної та катакомбної культур доби ранньої бронзи Півдня України. Кістяне втульчасте вістря дротика знайдене в могильнику Капулівка [Телегин, 1991, рис. 19: 8] (рис. 5: 13).

Пласкі сокири. Виготовлені з кременю, оброблені з двох боків (Студенок 2) (рис. 5: 15). Зустрічаються вироби з лискучим (полірованим) лезом (Маріупольський могильник) (рис. 6: 5), а також із повністю лискучою поверхнею (Яма, Маріупольський могильник) (рис. 5: 14; 6: 6). Подекуди зустрічаються пласкі сокири, виготовлені з інших порід каменю (переважно, сланців), котрі іноді досить добре відполіровані (Микільський та Ямський могильники) (рис. 5: 17).

Молоти. Прототипами бойових молотів пізнішого часу можна вважати “човники” — вироби з відшліфованого твердого каменю з проточеним поперечним жолобком, наприклад: Вовніги (рис. 5: 18). Молот, знайдений у похованні 24 Маріупольського могильника, демонструє розвинутий досить оригінальний тип цієї категорії озброєння: виріб із щільного каменю, складної форми, з лискучою поверхнею та просвердленим отвором у середній частині для кріплення руків'я (рис. 6: 4). Походження такого типу спеціалізованої військової зброї поки що залишається невідомим.

Булави. Кругла пласка булава з “комірцем” біля нижнього отвору, виготовлена з твердого каменю, була знайдена в Микільському могильнику (рис. 5: 16). Хрестоподібні булави з чотирма шишками, виготовлені з нефриту, походять з поховань 8 і 31 Маріупольського могильника (рис. 6: 2, 3). Це найдавніші булави такої форми у Північному Причорномор'ї — прототипи булав бородінського типу бронзової доби. Пропоную закріпити за такими булавами назву — тип “Маріуполь-Бородіно”. Булави є одним із найдавніших у Старому Світі типів військової зброї, походження якого пов'язують з Близьким Сходом [Berounska, 1985].

Захисний обладунок. Представлений у Маріупольському могильнику. Найвірогідніше, він був виготовлений зі шкіри, армованої пластинами з оброблених іклів вепра та кістки. Це шоломи двох видів: куполоподібні — знахідки в похованнях 6, 30, 74, 83; та м'які, від яких збереглися широкі кістяні “діадеми” (поховання 50, 56, 86). Нагрудники-пекторалі з широких пластин походять з поховань 6 та 30 [Макаренко, 1933]. Узагальнена реконструкція такого обладунку представлена на рис. 6: 1.

Тож, за наявними матеріалами, система зброї степового нео-енеолітичного населення реконструюється таким чином: наступальна зброя — лук; дротики з кременевими, кістяними та комбінованими мезолітичного типу (дерево + кременеві пластини або кістка + кременеві пластини) вістрями; пласкі кременеві та сланцеві сокири; просвердлені молоти та булави.

Нарис військової справи доби нео-енеоліту

Спираючись на викладені вище матеріали, можна зробити такі висновки: починаючи з цих часів на озброєнні населення Північного Причорномор'я з'являються спеціалізовані знаряддя військової зброї — булави, молоти, сокири-молоти, ключці, кинджали. Системи зброї нео-енеолітичної доби різних природно-кліматичних регіонів України досить чітко відбивають суспільно-господарські уклади давніх суспільств: а) лісові мисливські племена того часу ще не вийшли з мезолітичної стадії розвитку і спеціалізованої військової зброї ще не мали; б) степові скотарі вже мали спеціалізовану військову зброю, але практично всі їхні предмети озброєння виготовлялись з каменю та кістки; в) лісостепові землероби, найбільш розвинені у суспільно-економічному відношенні, мали не тільки спеці-

алізовану військову зброю з кістки і каменю та досить розвинену фортифікацію, але й почали вперше виготовляти окремі предмети зброї з металу, наслідуючи кам'яні та кістяні зразки.

Перші металеві вироби з'явилися на території України у першій половині IV тис. до Р.Х. [Klochko, 1994; 1995]. У Карпатському регіоні, в басейні Прута та Подністров'ї, перші серії металевих виробів походять з пам'яток етапів А та В Трипільської культури. На підставі цих знахідок Є.М. Черних виділив ранньотрипільський центр металообробки, який він розглядає як крайній східний у системі Балкано-Карпатської металургійної провінції доби енеоліту, яка сформувалась, в свою чергу, під впливами "імпульсів" з Малої Азії [Черных, 1978, 58–59]. Як показали дослідження Н.В. Риндіної, найдавніше у Східній Європі трипільське металообробне виробництво пройшло в своєму розвитку досить довгий шлях, який традиційно поділяється на декілька етапів, що хронологічно відповідають етапам періодизації Трипільля, розробленої Т.С. Пассек [Рындина, 1971; 1998]. Виходячи з наявних на сьогодні матеріалів, можна дійти таких висновків: металургія міді з'явилась на території України в готовому, відносно розвиненому вигляді у першій половині IV тис. до Р.Х. разом із племенами Трипільської культури, джерелом цього процесу були Балкани [Клочко, 1994, 103]. Але протягом всієї неоенеолітичної доби металургійне виробництво ще не вийшло на такий рівень, коли б можна було вести мову про суттєвий вплив металургії на розвиток суспільства. Ані знаряддя праці, ані зброя з металу в цей час ще не відігравали якоїсь більш-менш помітної ролі у виробництві, господарстві, військовій справі.

Про принципи організації війська та тактику у неоліті, аналізуючи наявні матеріали, говорити важко. Однак, вже є цікаві спостереження, наприклад, Н.В. Риндіної та А.В. Енговатової на поселенні Трипільської культури Друци 1. Це поселення було розташоване на високому мисі. Тут було знайдено близько 100 кременевих наконечників стріл, причому здебільшого з напільного боку жител. А це фіксує напрямок обстрілу. Його вели лучники, котрі мали вістря, виготовлені за трипільською технологією [Рындина, Энговатова, 1990, 110]. Отже, можна говорити про масоване використання лука, коли нападники — "трипільці", штурмували "трипільське" ж укріплення.

За доби неоліту перехід до землеробства та скотарства дозволив первісним суспільствам примножувати та накопичувати свій "життєвий капітал" за рахунок накопичення запасів продуктів споживання. Останнє, в свою чергу, стимулювало зростання кількості населення, подальший розвиток відтворювального господарства, збільшення кількості та площ поселень за рахунок залучення нових земель, призводило до помітного розростання площ полів та пасовиськ. Такі зміни соціально-економічних умов життя породжували ворожість та недовіру між общинами, що призводили, подеколи, до збройних сутичок. Це стимулювало появу на деяких поселеннях спеціальних укріплень та бойової зброї. Первісна фортифікація являла собою як природні, так і штучні укріплення. Природні представлені на поселеннях, які використовували рельєф місцевості. Багато з них почали розташовуватись на високих з крутими схилами мисах та терасах над річковими долинами та ярами, що круто обривалися до ріки, або відгороджували з напільної сторони. Як подальший розвиток захисного фактора, з'явилися поселення, оточені штучними ровами, валами та стінами. Протягом всього розвитку культури Трипільля-Кукутени (V — III тис. до Р.Х.) паралельно використовувалися різні типи як природних, так і штучних укріплень. Це, на мою думку, свідчить про те, що трипільські (чи "прототрипільські") племена прийшли на терени України вже з досить розвиненим фортифікаційним досвідом. А практичне використання цього досвіду на конкретних поселеннях зумовлювалось, перш за все, наявністю, чи

відсутністю в тому чи іншому місці природних чинників, придатних для використання з метою захисту. Відсутність таких чинників примушувала “трипільців” споруджувати різні штучні укріплення, конструкція та розміри яких залежали, перш за все, від виробничого потенціалу громади, будівельних здібностей керівників та наявності і масштабів зовнішньої загрози. Зауважимо: укріплені поселення Трипільської культури були розташовані у центральних районах її поширення, а не на кордонах. Це свідчить про те, що військова активність степових скотарів на той час ще не складала значної загрози для “трипільців”, а бойові сутички здебільшого точилися між самими трипільськими громадами.

Дистанційна метальна зброя нео-енеолітичної доби (лук та дротики) за типами та конструкцією є мисливською, але її використовували і на полюванні, і в бою. Новацією цього часу стають кременеві вістря з виступаючими за межі древка гранями-шипамі. Такі виступи утруднювали видалення наконечника з рани, що є раціональним тільки під час воєнного, а не мисливського використання лука та металевих списів. Досить часто дротики цього часу називають списами, але, судячи з розмірів, “класичні” важкі списи в цей час у військовій справі ще не використовували. Зброєю ближнього бою часів нео-енеоліту були сокири, сокири-молоти, молоти, булави та клювці. Плaskі сланцеві та кременеві сокири могли використовуватись і як знаряддя праці, і як зброя. На мою думку, ці вироби були універсальними знаряддями, які в залежності від способу кріплення на руків’ї, могли бути і мотиками, і робочими сокирами, і бойовими (остання функція взагалі якось особливо не відбивалась на формі знаряддя).

Вже починаючи з раннього неоліту, в Європі одночасно використовувались декілька способів кріплення пласких сокир-мотик: а) вставлення “п’яткою” безпосередньо в паз, вирізаний на дерев’яному руків’ї (рис. 7: 1); б) вставлення в кістяну чи рогову обойму, яка в свою чергу кріпилася на руків’ї, або у паз (рис. 7: 2), або надівалася на спеціально виготовлений на руків’ї ріг (рис. 7: 3). Останній спосіб пізніше, за часів бронзової доби набув найбільшого поширення у кількох варіантах. Варіант “у паз” — у паз, прорізаний на “рогу” руків’я, вставлялася пласка, раніше кам’яна, а пізніше — металева сокира і примотувалась шкіряним чи текстильним пасом. Так кріпилися бронзові пласкі сокири — так звані пальстаби та сокири унегицького типу. Варіант “в обойму” — за доби неоліту-енеоліту та ранньої бронзи обойми виготовлялися з кістки та рогу, в них вставлялися пласкі кам’яні та металеві сокири (чи мотики). Пізніше, за доби бронзи, обойму почали виготовляти із металу разом з робочим клином знаряддя — так були винайдені втульчасті сокири — так звані “кельти”. Специфічною військовою зброєю виступають просвердлені знаряддя з тупим бойком (булави, сокири-молоти, молоти). Характер їх застосування, здебільшого для оглушення, а не вбивства — дозволяє стверджувати, що вже в неоліті під часи ведення бойових дій передбачалось не тільки фізичне знешкодження супротивника, але й практикувалось захоплення у полон. Ці знаряддя подеколи починають виготовлятися із твердих порід каменю, мають досить складні, неповторні, навіть химерні форми. Все це передбачає досить великі затрати праці, що вказує на особливу престижність цих виробів, які стають не тільки зброєю, але й посадовими символами власників — вірогідніше за все, військової старшини. Розвиток свідчить про наявність спеціалізованих військових видів озброєння викликали необхідність у розробці захисного обладунку. Скоріш за все, засоби захисту тіла з’явилися ще в мезоліті, коли, судячи з наскельних зображень [Gamber, 1978, abb. 27], люди вже вели між собою бойові дії з використанням лука і стріл. Етнографічні матеріали вивчення етносів, котрі знаходились на низьких щаблях розвитку, близьких за матеріальною культурою до мезоліту, подають

досить багато інформації, за якою можна уявити захисний обладунок кам'яної доби. Ймовірно, в цей час для його виготовлення застосовували шкіру великих тварин, плетіння з лози, лубу, інших рослин з волокнистою структурою, на яких додатково могли кріпитися дерев'яні або кістяні пластинки. Серед археологічних знахідок такі речі, як правило, не зберігаються, за виключенням кістяних та рогових пластин. Прямокутні платівки, виготовлені з іклів кабана, що походять з Маріупольського могильника, за формою та розмірами близькі до панцирних платівок неолітичного Китаю [Горелик, 1993, 95]. Матеріал, з якого були зроблені маріупольські платівки (тобто, ікла кабана), обумовлював деяку їхню опуклість. А це надавало їм жорсткості і відповідно — міцності броні, хоча вага обладунку не змінювалась. Деякі дослідники апріорі трактують маріупольські платівки як прикраси одягу [Котова, 1994]. Але Юрген Борхард вбачає в них залишки броньованих шоломів — найдавніший варіант егейських, подібних до згаданих Гомером в "Іліаді" шоломів з іклів кабана [Borchhardt, 1972, 26, 28, 29, taf. 1: 2, 5]. Ян Маккаї теж вважає, що у Маріупольському могильнику були знайдені залишки захисного обладунку і, зокрема, шоломів. За знахідками з неолітичного телля Русе він реконструює куполоподібний шолом, прикрашений рогами. Він вважає, що такі шоломи були найдавнішими у південно-східній Європі і що вони подібні до маріупольських [Маккаї, 1982]. Броні з кістяних платівок більш пізнього часу відомі в східній частині Азії. Так, у похованні 1 могильника Усть-Ілга в Прибайкаллі, датованому 1700–1300 рр. до н.е., знайдено панцир із платівок, що були виготовлені з кісток лося. 40 таких пластин (розміри кожної до 27 см при ширині 3–4 см) були прикріплені між двома шарами шкіри горизонтальними рядами так, що утворювали прямокутник довжиною до 1,5 м. Броньованою в цьому обладунку була тільки нагрудна частина [Окладников, 1955, 248, рис. 118]. Отже, кістяні та рогові платівки з Маріупольського могильника є залишками, скоріше за все, шкіряної броні, армованої в деяких частинах кістяними пластинами. Слід зазначити, що тут представлено вже досить розвинутий комплекс захисного обладунку: до його складу входили шоломи двох типів, нагрудники та пекторалі, паси. Якщо щити, що слугували для захисту перш за все від метальної зброї, з'явилися ще в мезоліті, то шоломи та пекторалі захищали від ударів булавою, клювцем, молотом та сокирою, тобто, призначались для протидії першій спеціалізованій військовій зброї ближнього бою. Вони винайдені були в неоліті. Маріупольські знахідки є унікальними не тільки для нео-енеолітичної доби, але і для усього первісного періоду історії Європи. Проте, це не означає, що інші суспільства того часу, в тому числі і Трипілля, не знали захисного обладунку — на такі знання вказують знахідки спеціалізованої "броньованої" зброї, насамперед, клювців.

Знахідки, що є матеріалами для вивчення озброєння, не дозволяють говорити про виділення професійних воїнів у цей період. Більша частина зброї одноманітна: лук та стріли, спис-дротик, сокира-молот або клювець. Ймовірно, військо складалось із ополчення всіх дорослих чоловіків суспільства. Військова сила тієї чи іншої спільноти, здебільшого, залежала від кількості озброєних людей, а не від якості зброї чи організації війська. Але привертає увагу те, що серед похованих у Маріупольському могильнику є окремі небіжчики, котрі мали захисний обладунок. Біля цих небіжчиків знайдені молоти та булави вишуканої форми, виготовлені з крихкого каменю — нефриту. Такі предмети не могли мати практичного використання як зброя чи знаряддя праці, а, мабуть, були "скіпетрами" — знаками соціальної значущості власника. Тож перед нами, вірогідно, ілюстрація початку виділення військових вождів. Цікаво, що ця пам'ятка знаходиться в степу і залишена скотарськими племенами. Отже, вже з початку становлення степових скотарських суспільств ми бачимо у них відносно більш розвинену військову організацію, що була обумовлена структурою

економіки та способом життя. А з іншого боку, кому належав ранньотрипільський Карбунський скарб? В його складі були металеві прикраси і сакральні речі та зброя-символ із крихкого каменю (мармурова сокира-молот) і престижна металева зброя. Перед нами комплекс речей вождя-жерця, людини, що уособлювала в собі не тільки військову, але й релігійну владу. Для такого розвиненого в економічному та ідеологічному плані суспільства, як Трипільля то не є дивним, жаль тільки, що про це суспільство ми все ще так мало знаємо.

Армії Близького Сходу неолітичного часу не перевищували 1000 бійців. До того ж, ефективно організовані (якими можна було управляти під час бою), військові групи того часу фактично не могли перевищувати 500 бійців [Ferrill, 1985]. За підрахунками В.О. Круца, на трипільському поселенні-гіганті Тальянки етапу СІ жило біля 14175 мешканців, і серед них дорослих чоловіків, “здатних носити зброю”, могло бути не менше 500 [Kruc, 1994, tab.1]. Тобто, на відміну від Близького Сходу, одне трипільське “протомісто” могло виставити цілу армію. І цю армію не треба було збирати по широкій сільській окрузі (як, наприклад, у Шумері), мобілізувати, скликати, організувати. Усі ці вояки жили в одному населеному пункті, були сусідами, тож відмобілізувати таке військове угруповання можна було досить швидко. Поселення-гіганти у трипільській культурі виникають ще на етапі VI, а пізніше — на етапі СІ, набувають свого розквіту. На етапі СII вони теж є, але їх кількість та площі скорочуються [Kruc, 1994, tab.1]. Загальна кількість трипільського населення етапу VII за В.О. Круцем становить 410 000 осіб, на етапі СІ — 330 000 осіб, а на етапі СII — 100–120 тис. осіб [Kruc, 1994, 26]. З цього можна зробити висновок, що військово-демографічний потенціал Трипільля за часів розквіту цієї культури був дуже великий, не мав собі рівних у близькому оточенні і перевищував потенціал таких близькосхідних держав, як Шумер, Аккад та Давній Вавилон.

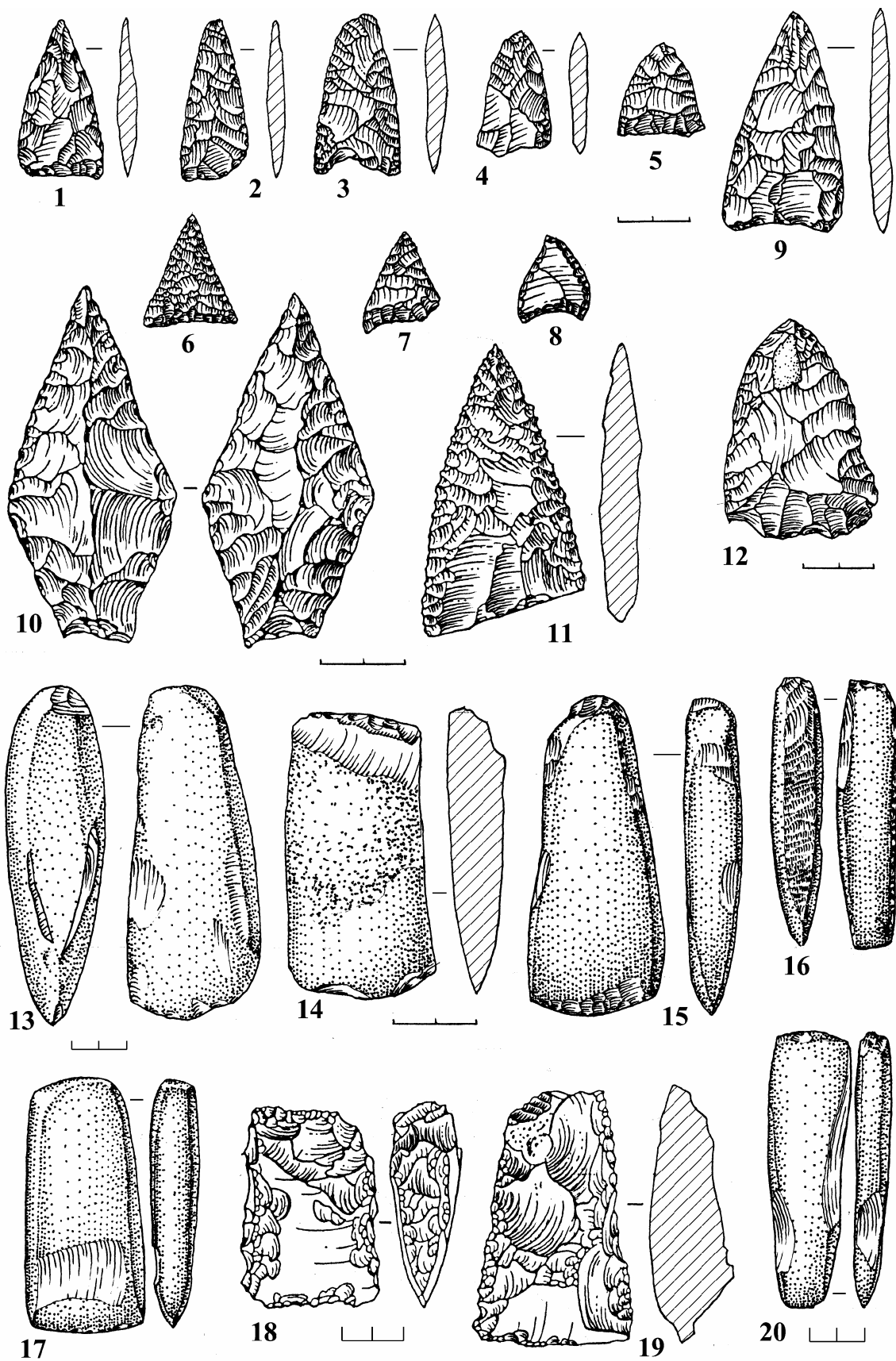

Рис. 1. Раннє та середнє Трипільля. Вістря стріл і дротиків, плоскі сокири. 1–4, 9. Яблоана; 15; 5, 12. Березівська ГЕС; 6–8. Коломийщина 1; 10. Флорешти 1; 11, 18, 19. Бринзени 3; 13–16. Бернашівка; 17, 20. Окопи.

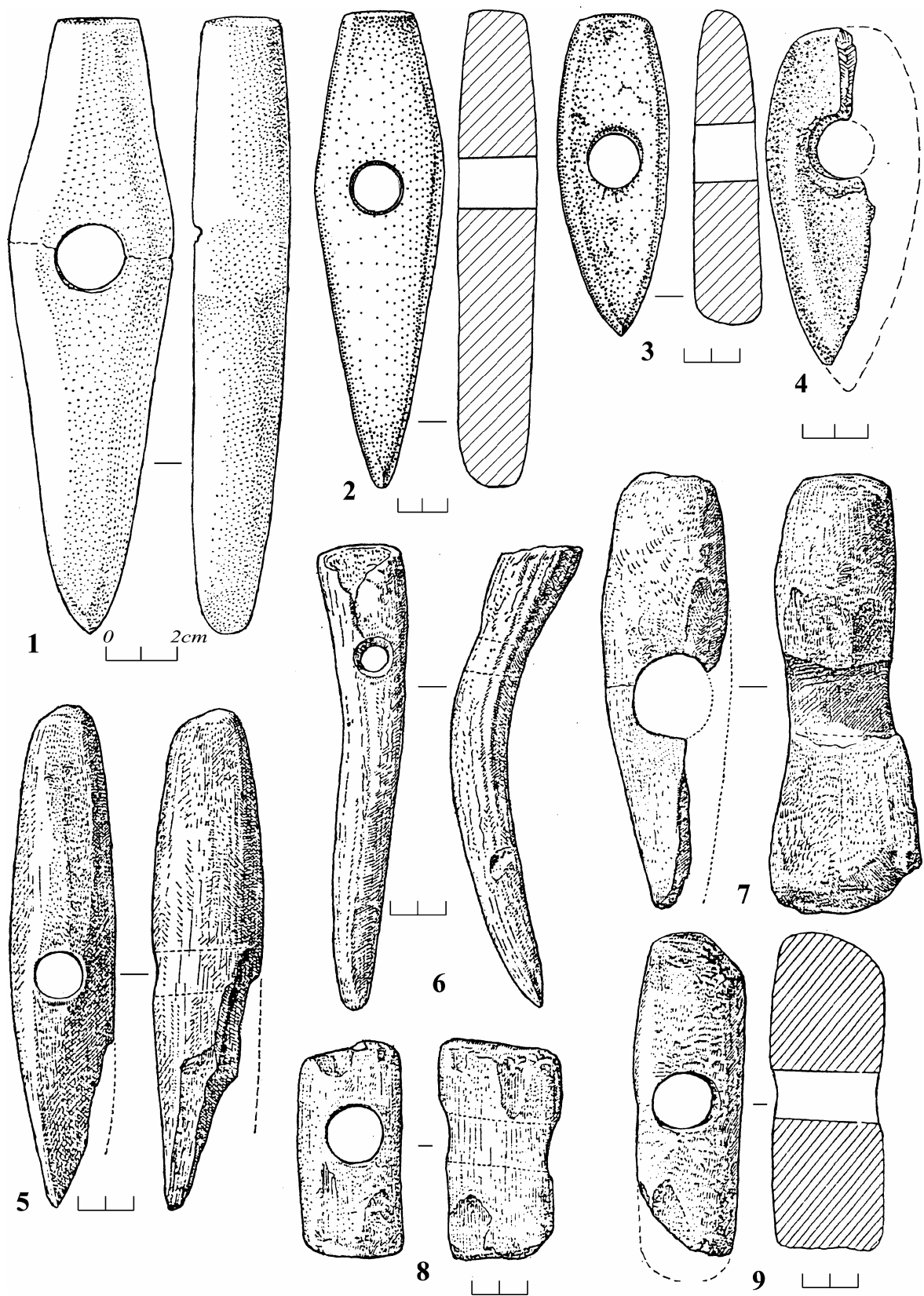

Рис. 2. Раннє та середнє Трипільля. Сокири-молоти, молоти, ключці. 1, 5–9. Бернашівка; 2, 3. Карбунський скарб; 4. Лука Врублицевська.

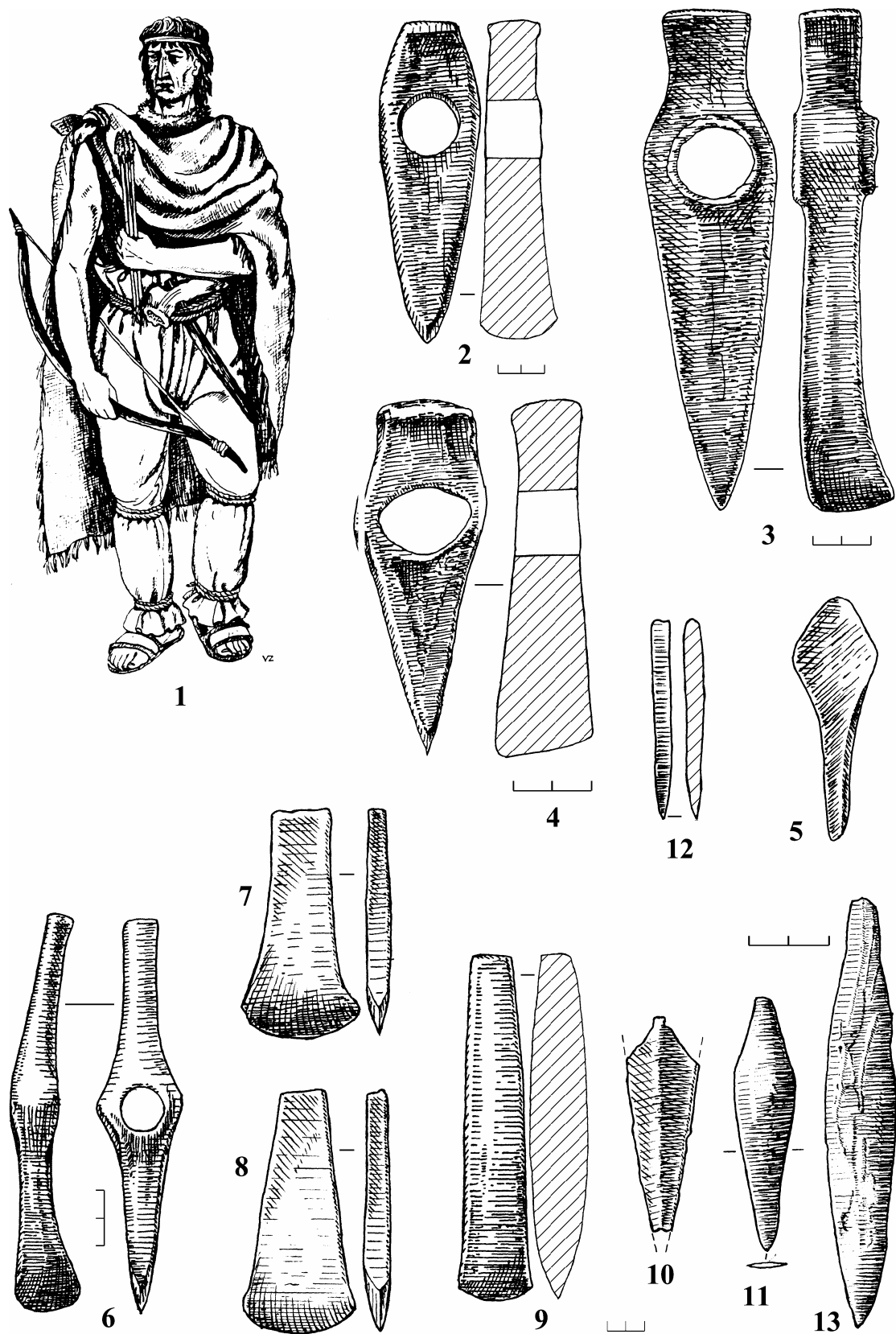

Рис. 3. Раннє та середнє Трипільля. Система озброєння раннього Трипільля. Мідна зброя. 1. Система озброєння раннього Трипільля (реконструкція автора та З. Васіної); 2, 9. Карбунський скарб; 3. Лехів; 4, 10. Більче-Злате; 5, 13. Доброводи; 7, 11. Городниця; 8. Трипільля; 12. Олександрівна; 6. НМІУ.

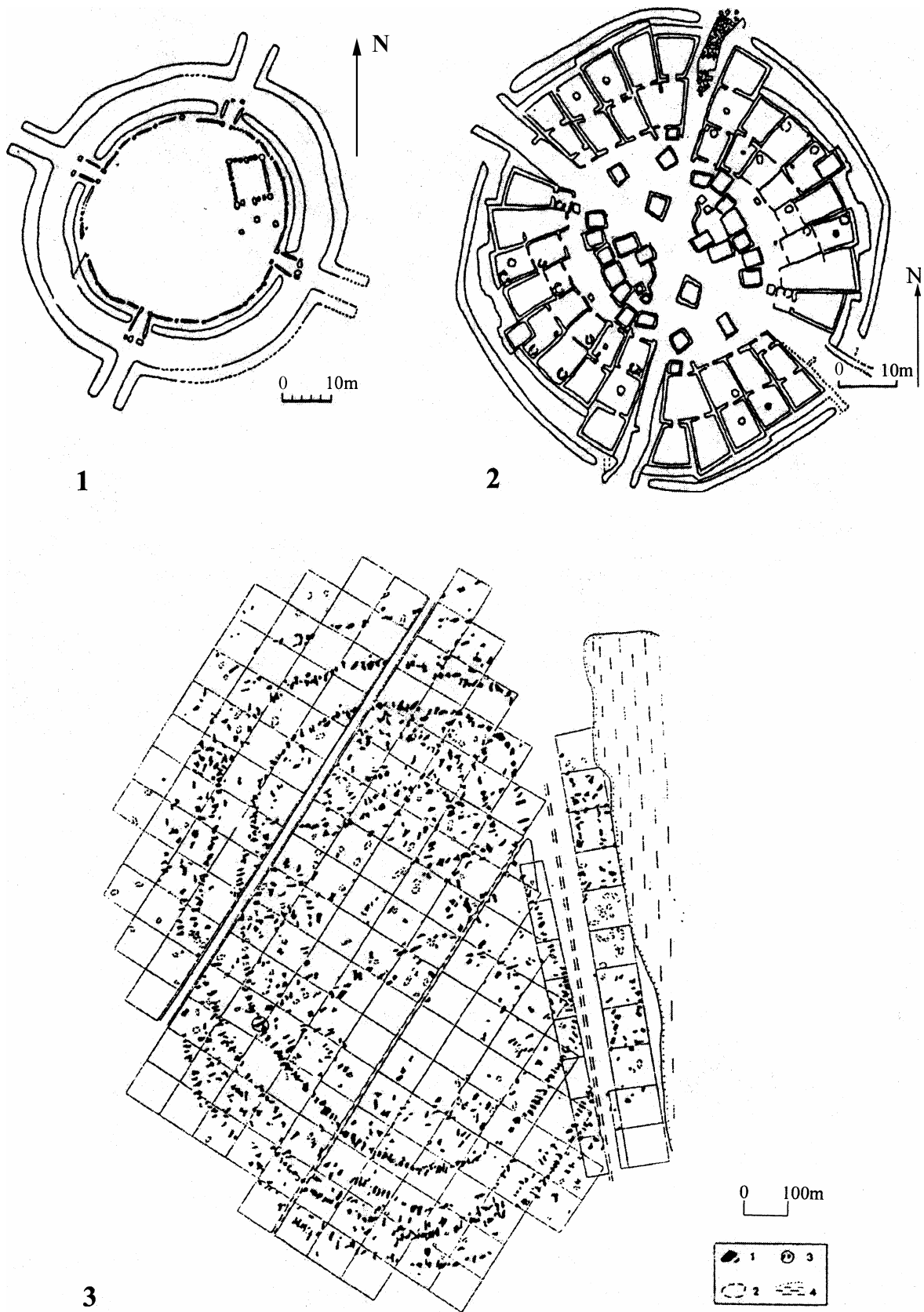

Рис. 4. Укріплені поселення. 1. Бучани; 2. Демірчіхуйюк; 3. Майданецьке.

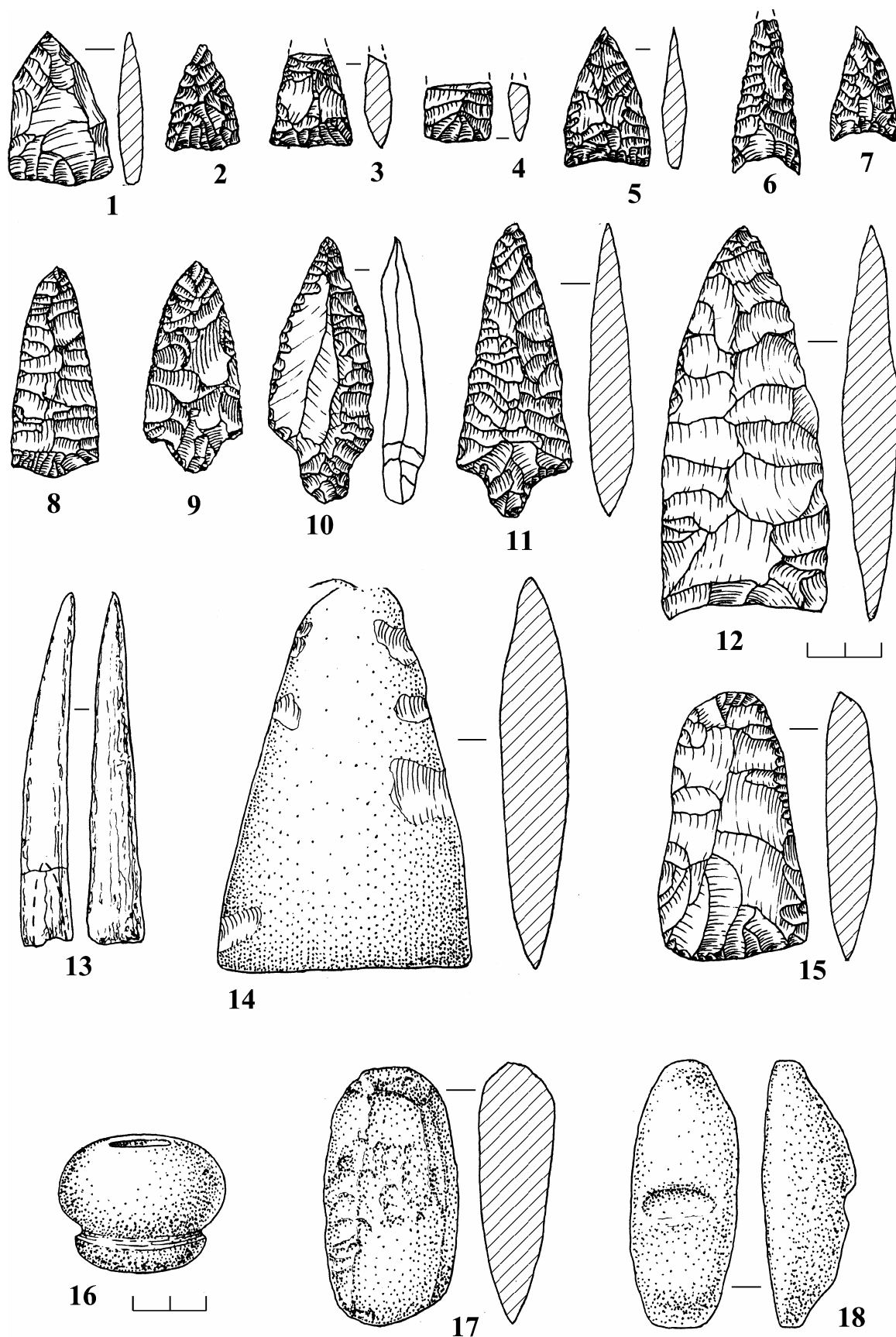

Рис. 5. Степовий нео-енеоліт. Вовниги; 2. Стрільча Скеля; 3-4, 8-9, 16-17. Микольське; 5-7, 10, 12. Дерейвка; 11. Олександрія; 13. Капулівка; 14. Яма; 15. Студенок 2; 18. Вовниги.

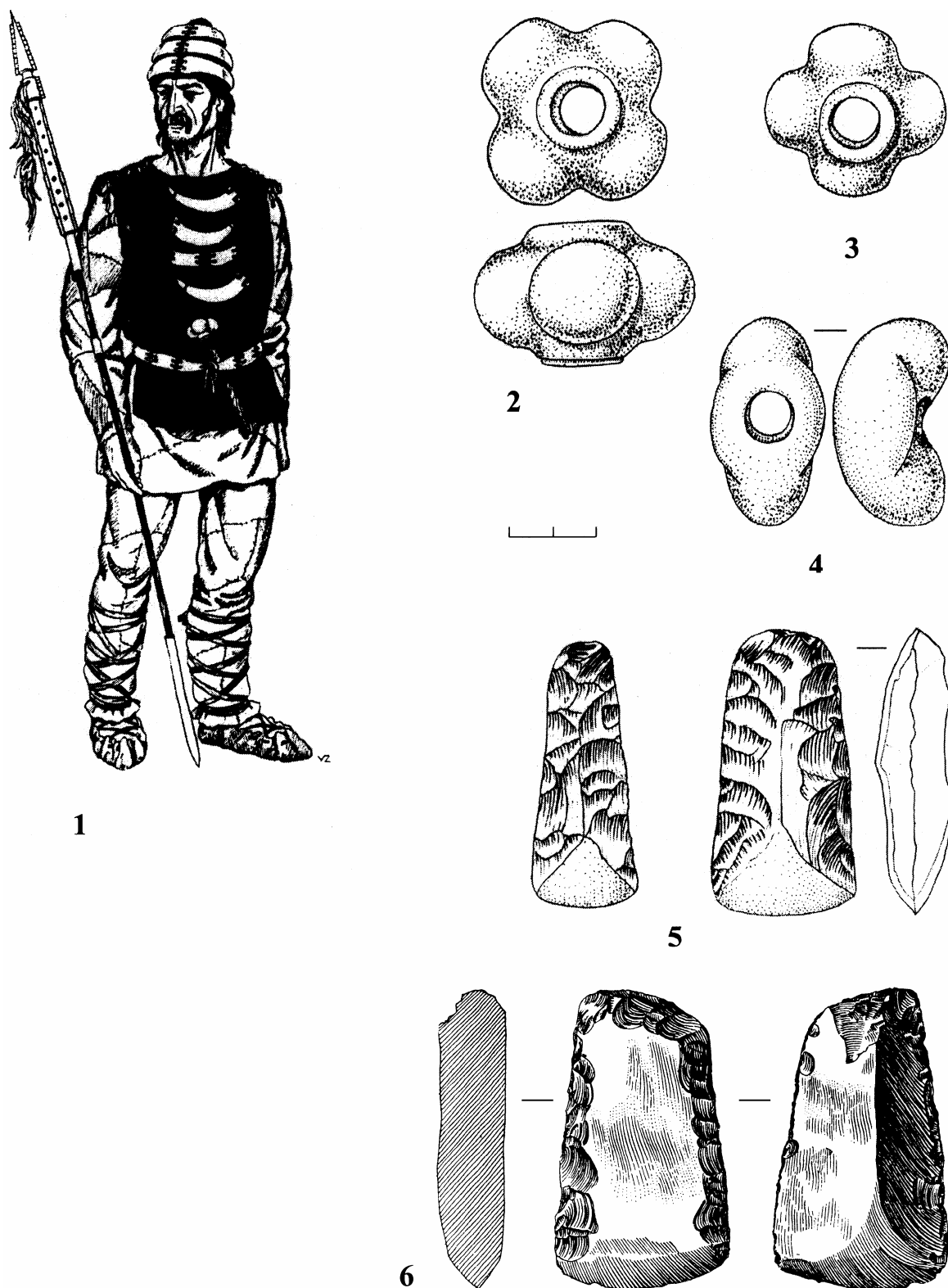

Рис. 6. Степовий нео-енеоліт. 1. Система озброєння (реконструкція автора та З. Васіної); 2–6. Маріуполь.

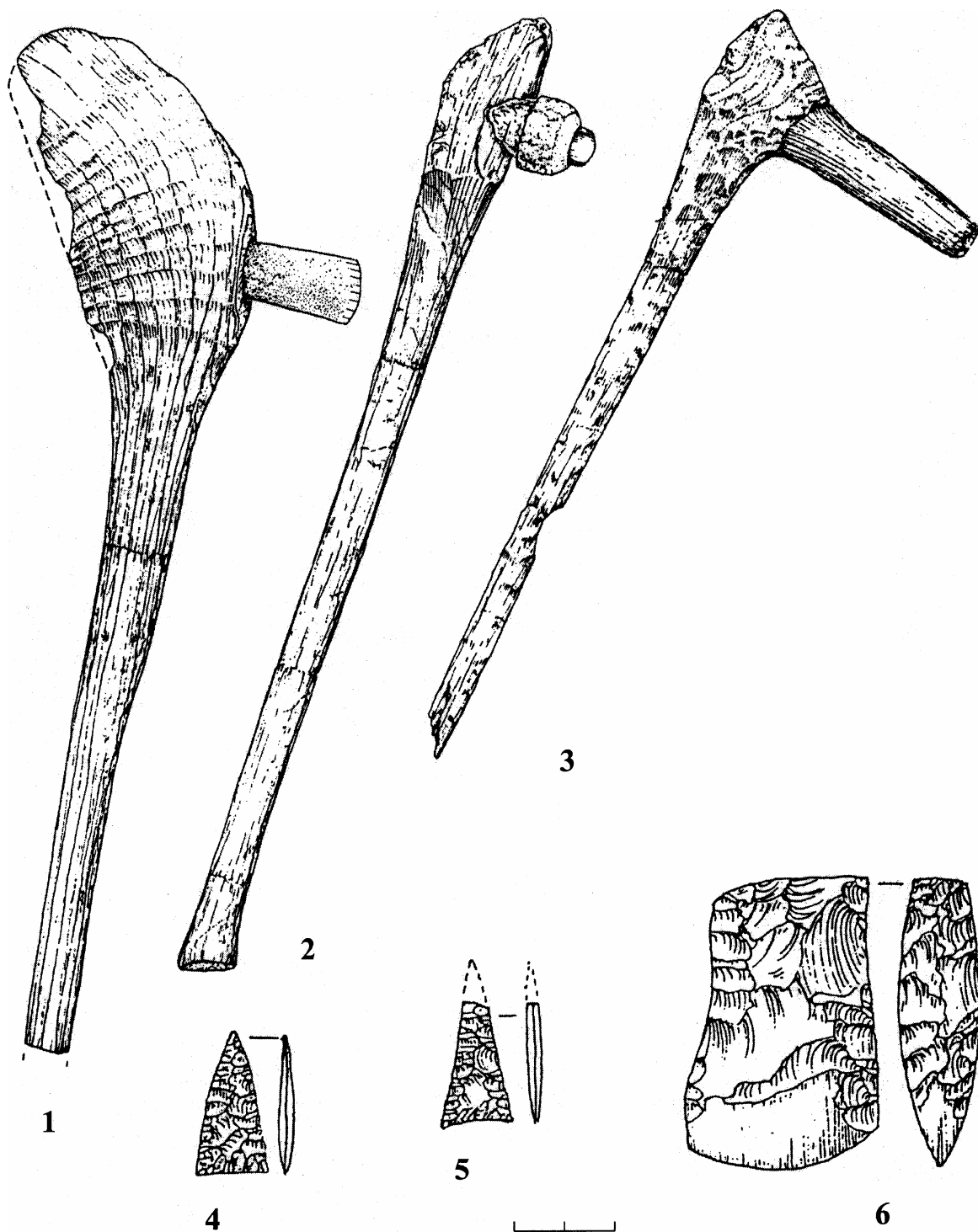

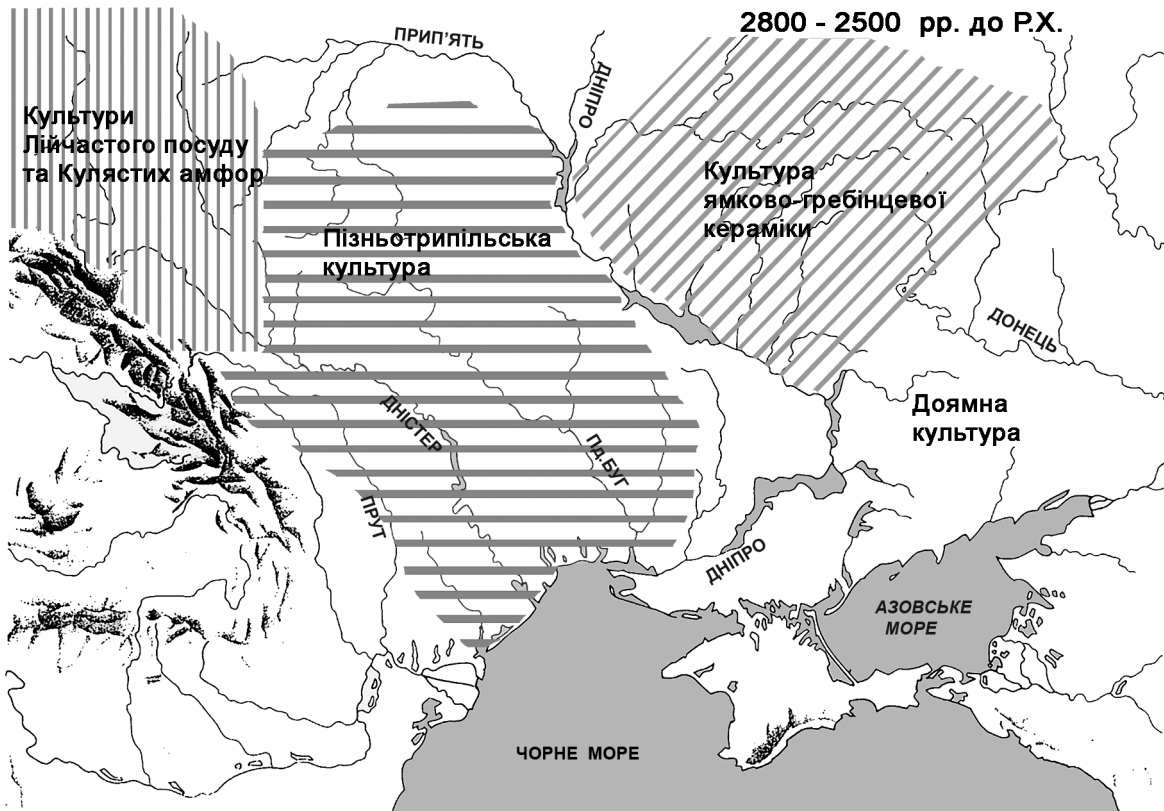
Рис. 7. 1–3. Способи кріплення плоских сокир; 4–6. поселення культури лійчастого посуду Яструбичі 7.

ОЗБРОЄННЯ ДОБИ ПІЗЬНОГО ЕНЕОЛІТУ (2800–2500 рр. до Р.Х.)

Наприкінці енеолітичної доби на Правобережній Україні продовжувала існувати Трипільська культура. Пізньотрипільських пам'яток відомо значно більше, ніж ранньо-трипільських і вони значно відрізняються одна від одної. Це викликає необхідність розподіляти їх на локальні варіанти і навіть ставити питання про окремі культури в рамках пізнього Трипілля [Археологія УССР, 1985, 223–262]. Зброя найбільш повно представлена серед матеріалів **Усатівської** та **Софіївської** локальних груп (культур) пізнього Трипілля, і саме ці пам'ятки мають суттєві відмінності від пам'яток попереднього періоду.

Карта 2. Культури доби пізнього енеоліту (2800–2500 BC).

Усатівська група

Усатівська група (культура) займала територію степового північно-західного Причорномор'я. В межах Середнього Дністра до неї тісно примикали споріднені Вихватинська та Бринзенська групи пізнього Трипілля, а на північ від Усатова в курганах знайдені комплекси Серезліївського типу, які більшість дослідників теж відносить до Трипілля. Нечисельні знахідки зброї в пам'ятках цих трьох останніх груп я розглядаю разом із “усатівськими” матеріалами.

Вістря стріл. Поряд з вістрями традиційного трипільського типу — трикутних з вирівняним низом (Усатівське поселення) (рис. 8: 1), з'являються вироби, що були виконані в новій (?) для цього регіону техніці — на пластинах, з краями, обробленими сколами з обох боків. Серед них зустрічаються вістря з прогнутим низом — Усатівське поселення (рис. 8: 2) та з рівним — Усатова 1.13 [Дергачев, Манзура, 1991, рис. 68: 10] (рис. 8: 3), а також листоподібні (рис. 8: 4). Небіжчик з поховання 5 другого Усатівського ґрунтового могильника був поранений (?) стрілою з трикутним вістрям та трохи прогнутим низом [Дергачев, Манзура, 1991,

рис. 74: 7] (рис. 8: 5). Така техніка виготовлення наконечників стріл трохи раніше була зафіксована в Центральній Європі, наприклад, в культурі Фінер [Müller-Karpe, 1974, taf. 454], 2600–2500 pp. до Р.Х.

В насипу кургану Усатово 11 був знайдений уламок великого підтрикутного вістря стріли з рівною основою [Дергачев, Манзура, 1991, рис. 63: 2] степового типу (рис. 8: 6).

Вістря дротиків. Кременеві трикутні з рівним низом, аналогічні трипільським вістря дротиків попереднього періоду, знайдені на поселеннях Усатово та Маяки (рис. 8: 4). Уламок кременевого листоподібного вістря дротика, обробленого по лезу струмистою ретушшю, походить із поселення Бринзени-3 в Молдові [Коробкова, 1987, рис. 50: 1] (рис. 8: 8), дуже близький до наконечників дротиків ямної та катакомбної культур.

Вістря списів. У похованні Пуркари 1.21 знайдено одинадцять мікролітичних кременевих вкладишів, які трактуються як вкладиші до серпа [Яровой, 1990, 64], десять таких же вкладишів, що лежали разом із залишками дерева, знайдені в похованні Усатово 1.12.1 [Дергачев, Манзура, 1991, рис. 64: 6]. Я не виключаю, що то були списи з комбінованими вістрями мезолітичного типу, аналогічні кістяним вістря з поховання Джурджулешти (див. далі), тільки виконані з дерева.

Сокири-молоти та молоти. Асиметрична пласка сокира-молот довжиною 7,6 см, виготовлена з світло-сірого сланцю, походить з поховання Казаклія 3.11 у Молдові [Дергачев, Манзура, 1991, рис. 34: 7] (рис. 8: 8). Такі сокири-молоти є типовими для широкого кола пізньоенеолітичних культур Європи, є вони і в Трипільлі, тільки більш видовжені. Короткі пропорції на таких сокирах більш характерні для культур шнурової кераміки.

Човникоподібна гранітна сокира-молот довжиною 11,6 см знайдена в похованні Тараклія 2.10.17 у Молдові [Дергачев, Манзура, 1991, рис. 35: 12] (рис. 8: 11). Човникоподібні сокири-молоти є типовими для широкого кола пізньоенеолітичних культур Європи — більш видовжені для відносно раннього часу, більш скорочені — для пізнього, “шнурового” часу. Виділені “щічки” по боках напроти отвору на сокирі з Тараклії є елементом, що досить рідко зустрічається і раніше був відомий лише в культурах балтійського кола.

У похованні 16 могильника Вихватинці був знайдений молот типу “Софіївка” (див. далі) довжиною 10,5 см, виготовлений з грубого граніту [Дергачев, Манзура, 1991, рис. 9: 8] (рис. 8: 10). У втулці цього молота збереглися залишки руків'я, виготовленого з білої верби (*Salix alba*, тобто руків'я було гнучким, рефлексуючим — !). Руків'я в обусі було розклинене двома мідними клинами та обіймою. Молоти типу “Софіївка” були знайдені також у курганах 1 (рис. 8: 9) і 2 (рис. 8: 12) біля с. Єрмолаївка в Первомайському районі Миколаївської області [Рыбалова, 1964; Дергачев, Манзура, 1991, рис. 83: 9]. Виріб з ермолаївського кургану 2 трохи відрізняється від “класичних софіївських” тим, що один бойок у нього дещо загострений і наближає його до сокир-молотів.

Рогова сокира-молот (мотика?) з вузьким клювоподібним бойком знайдена у похованні Пуркари 1.21 [Яровой, 1990, рис. 27: 7] (рис. 8: 15). В унікальному похованні Красне 9.17 у Григоріопольському районі Молдови [Серова, Яровой, 1987, 66–68] були знайдені велика рогова сокира-молот, прикрашена мідними інкрустаціями та велике кременеве баштоподібне вістря стріли (рис. 8: 13, 14). Рогові клювці знайдені на території Вихватинського могильника та в похованні Ольшанка, курган 2 на Кіровоградщині [Дергачев, Манзура, 1991, рис. 22: 14; 83: 4] (рис. 8: 16, 17).

Пласкі сокири. Мідні, видовженої трапецієподібної форми з широким закругленим лезом (так звані “тесла”) — Усатово 1.3.1; 1.9; 1.12.1; 1.13, Данку 1.3 [Дергачев, Манзура, 1991, рис. 26: 7; 59: 7; 62: 5; 64: 11; 68: 13], Пуркари 1.11 та 1.21 в

районі Штефан Воде Молдови [Яровой, 1990, рис. 28: 4] та Ольшанка, курган 2 в Новоархангельському р-ні Кіровоградської області [Дергачев, Манзура, 1991, рис. 83: 5] (рис. 9: 2–8) відносяться до сокир типу Altheim, розповсюджених у Центральній Європі у пам'ятках Altheim-Vucedol-Mondsee-Kreis III тис. до Р.Х. [Novotna, 1970, 18–19]. Така ж сокира походить із Софіївського могильника та з цілого ряду степових “доямних” комплексів.

Невідшліфована, досить грубо оброблена пласка кременева сокира (можливо, заготовка) походить із поселення Бринзени-3 в Молдові [Коробкова, 1987, рис. 51: 1].

Кинджали. Бронзові кинджали з вузьким трикутним лезом та отворами для кріплення руків'я. Виділяються два варіанти: а) з пазами на “п'ятці” для кріплення руків'я за допомогою зав'язок або металевих заклепок (тип “Красний Хутір”); б) з отворами на “п'ятці” для кріплення руків'я за допомогою металевих заклепок (тип “Усатово”).

а). Кинджали типу “Красний Хутір” — Усатово 1.4.1, 1.12.1 та 1.14 [Дергачев, Манзура, 1991, рис. 60: 2; 64: 10; 70: 1] та Данку 1.3, Молдова [Дергачев, Манзура, 1991, рис. 26: 5] (рис. 10: 3–6). У похованні Огородне 1.1.16 на Одещині [Дергачев, Манзура, 1991, рис. 34: 7] (рис. 10: 2) на такому кинджалі збереглося кістяне руків'я, виготовлене з двох пластин, що були скріплені між собою та з “п'яткою” кинджала за допомогою 19 мідних заклепок. Загальна довжина кинджала 18,5 см. Другий кинджал цього ж типу з кістяним руків'ям, скріпленим мідними заклепками та з обламаним лезом походить з поховання Нерушай 9.89 в Молдові (рис. 10: 7). Кинджал із поховання Усатово 1.6.1 [Дергачев, Манзура, 1991, рис. 60: 8] має широкі “плечики” та виділену вузьку “п'ятку” з пазами. Подібний до нього кинджал довжиною 13,3 см знайдений у похованні Усатово 1.9 [Дергачев, Манзура, 1991, рис. 62: 6] та в могильнику Маяки, поховання 13 (рис. 10: 8–10). Ці кинджали за формою п'ятки ближче всього наближаються до кам'яних прототипів. Великий кинджал типу “Красний Хутір”, з нервюрою, походить з поховання Усатово, 1.1.1. Має довжину 20 см, відрізняється вузьким лезом, широкими “плечиками” та маленькою “п'яткою” [Дергачев, Манзура, 1991, рис. 58: 3] (рис. 11: 4). Другий великий кинджал з довгою трапецієподібною “п'яткою” і нервюрою на лезі походить із поховання Утконосівка, курган 5 в Молдові (рис. 11: 3). Більшість кинджалів типу “Красний Хутір” мають досить коротке лезо, що зближує їх з софіївськими та найдавнішими центральноевропейськими металевими кинджалами, а кинджал з Пуркари 1.21 [Яровой, 1990, рис. 28: 3] має видовжене, вузьке лезо та отвір посередині “п'ятки”, що вирізняє його серед кинджалів типу “Красний Хутір” і дозволяє виділити його в окремий варіант (варіант “Пуркари”). У похованні 16 Вихватинецького могильника знайдено кинджал цього варіанта довжиною 14,7 см, виготовлений із кістки [Дергачев, Манзура, 1991, рис. 9: 6] (рис. 11: 1, 2).

б). Кинджали типу “Усатово” — з поховання Усатово 1.3.1 походить кинджал довжиною 18,9 см з витягнуто-трикутним лезом, широкими “плечиками” та короткою “п'яткою” з двома отворами для кріплення заклепок [Дергачев, Манзура, 1991, рис. 59: 7] (рис. 11: 5). В кургані 3 біля с. Суклея на Тираспільщині був знайдений великий кинджал з вузьким лінзоподібним у перетині лезом та широкою “п'яткою” з чотирма отворами для заклепок для кріплення руків'я [Дергачев, Манзура, 1991, рис. 47: 10] (рис. 11: 6). Великі кинджали типу “Усатово” виготовлені з високолегованої миш'якової бронзи та плаковані миш'яком, що надає їм сріблястого кольору (своєрідна імітація срібла). Склад металу і технологія виготовлення дозволили деяким дослідникам вважати їх імпортом з Анатолії та датовувати серединою III тис. до Р.Х. [Рындина, Конькова, 1982]. Інші дослідники (Вайсов, Матушик), спираючись на унікальність технології виготовлення великих

усатівських кинджалів, виділяють окремих “усатівський” центр їх виробництва [Vajsov, 1993; Matuschik, 1998]. В III тис. до Р.Х. цей тип кинджалів був досить широко розповсюджений на Балканах та в Центральній Європі. Походження таких кинджалів В.Г. Збенович пов’язував із Східним Середземномор’ям [Збенович, 1966], а Клаус Голдманн виділив їх як найбільш давній тип металевих кинджалів в Європі [Goldmann, 1981]. Іван Вайсов уточнив територію їх розповсюдження у Європі — від Родоп на півдні Австрії, Словаччини і Східної Польщі на заході і Правобережної України на сході. Походження кинджалів цього типу він пов’язав із мідними кинджалами з “язичковим” руків’ям культури Бодрогкерештур першої половини IV тис. до Р.Х. Усатівські кинджали він відносить до “північнопонтійської” групи, для якої вбачає місцеве виробництво (в межах східної частини карпатського регіону) [Vajsov, 1993].

Деяку іншу позицію щодо походження металевих кинджалів з приклепанним руків’ям займає Девід Антоні [Anthony, 1996]. Він вважає, що найдавніша традиція виготовлення мідних ножів почалася в північно-східній Європі у культурах Трипілля В II та Бодрогкерештур до 3500 cal. В.С. Кинджали із заклепками з’явилися, вірогідно, близько 3500 cal. В.С. на території Югославії, а потім розповсюдилися у придунайській зоні. Кременеві прототипи таких кинджалів відомі у додинастичному Єгипті та в Адріатиці. Що ж стосується егейських та анатолійських кинджалів з заклепками, то вони були запозичені з Європи деяко пізніше і не набули у східносередземноморському регіоні такого розповсюдження, як в Європі.

Іренаус Матушик [Matuschik, 1998] серед кинджалів усатівського типу за формою кріплення руків’я виділяє два види: кинджали з пазами (“зарубками”) та кинджали з отворами для заклепок, останній вид він ділить на два типи — тип “Кукутені” та тип “Усатово”. Він теж відрізняє їх від кинджалів типу “Бодрогкерештур” і підкреслює їх центральноєвропейське походження. Тут треба деяко роз’яснити. З проблемою закріплення лез різного призначення у руків’ях людство зіткнулось ще у палеоліті. Найпростішою була обмотка частини кременевого знаряддя шкіряним пасом. Таке руків’я, як правило, виходило замалим, не дуже зручним у використанні та призводило до нераціональних витрат сировини (перш за все, кременю). Отже, вже в кам’яному віці постала проблема закріплення ріжучих та колючих лез у руків’ях, виготовлених із менш дефіцитних та більш придатних для обробки матеріалів — перш за все, з дерева та кістки. Неолітичні знаряддя репрезентують нам декілька шляхів вирішення цієї проблеми. Перший, найпростіший, полягав у виготовленні неробочої частини знаряддя у вигляді “язичка”, який потім закріплювався в паз дерев’яного чи кістяного руків’я. Проте, цей спосіб мав цілий ряд недоліків, які були обумовлені фізичними властивостями кременю — надто широкий та короткий, але міцний “язичок” важко було надійно закріпити у руків’ї, а вузький та довгий “язичок” (черешок) часто ламався.

Перші металеві ножі були спробою втілити в металі традиційні форми кременевих знарядь. Такими є ножі-кинджали культур Вінча, раннього Трипілля та Бодрогкерештур, короткі “язички” яких кріпилися у руків’ях так само, як і у кременевих прототипів. Виходячи з цього, версія І. Вайсова про те, що металеві кинджали “усатівського” типу з заклепками на “язичку”, що більш надійно фіксували закріплення леза у руків’ї, — були подальшим розвитком бодрогкерештурських кинджалів, видається цілком логічною. Але ж, по-перше, ми бачимо досить довге співіснування як простих “язичкових”, так і “заклепкових” форм кинджалів (прості “язичкові” форми у Європі доживають, практично, до початку доби розвинутої бронзи). По-друге, вибоїни на “язичках” для більш надійної фік-

сації у руків'ї з'являються ще на кременевих ножах-кинджалах додинастичного Єгипту та Адріатики — наприклад, кинджал “альпійської глетчермумії” (рис. 10: 1), датованої 3492–2931 cal. BC [Egg, Goedecker-Ciolek, Groenman-Van Waateringe, 1993], і саме втілення цієї ідеї в металі призвело до появи “заклепкового” способу кріплення, вірогідніше за все, в адріатично-альпійському (західнобалканському) металургійному центрі. Тобто, ми бачимо дві культурні традиції, які у Європі досить довго співіснують. І саме з однією з цих європейських традицій (назвемо її “адріатичною”), вірогідніше за все, і пов'язане походження кинджалів типів “Кукутені — Красний Хутір — Усатово” Північного Причорномор'я.

Місце виготовлення великих усатівських кинджалів залишається невідомим, адже серед усіх аналогічних європейських виробів того часу великі усатівські кинджали є чи не найякіснішими та найскладнішими виробами у технологічному відношенні (лиття у двохскладовій закритій ливарній формі, високолегована миш'якова бронза, плакування поверхні виробів миш'яком для надання сріблястого кольору — все це дуже складні та розвинені технології). Де ж знаходився той виробничий центр? Вірогідніше за все, у Північно-Західному Причорномор'ї.

Подальшого розповсюдження на сході кинджали типів “Красний Хутір” та “Усатово” не набули. У Північному Причорномор'ї кременеві кинджали досить довго (до кінця “катакомбного” часу) продовжували закріплювати в руків'ях “архаїчним” способом — без пазів і чітко виділених черешків. У той же час на Кавказі ще в “доямний час” для металевих кинджалів був відкритий і розвинений третій спосіб кріплення руків'я — тут досить рано “язичок” на металевих ножах-кинджалах тоншає і витягується, трансформуючись у черешок. Цей спосіб кріплення руків'я у часі виявився найбільш раціональним.

Таким чином, усатівська зброя суттєво відрізняється від озброєння інших груп трипільської культури, в ній з'являються нові південно-карпатські елементи. В Усатово дуже мало кам'яних сокир-молотів, проте широкого розповсюдження набуває металева зброя — пласкі сокири та кинджали. Якщо мое трактування кременевих вкладишів з поховання Пуркари 1.21 вірне, то за матеріалами цього поховання можна реконструювати такий комплекс озброєння: спис з комбінованим вістря, рогова сокира-молот, металева пласка сокира, кинджал. Додавши лук, який, безумовно, “усатівцям” був відомий, отримаємо для цієї культури такий комплекс озброєння: **лук, спис, сокири, сокири-молоти (молоти), кинджали.**

Усатівські поховання зі зброєю — це, як правило, поховання під насипами курганів, які інколи мали досить складні кам'яні споруди. Здебільшого вони не супроводжувались повним комплексом озброєння, а лише репрезентативними металевими сокирами та кинджалами, які, безумовно, виступали у поховальному обряді як символи військової влади.

Софіївська група

Пам'ятки цієї групи концентруються на території сучасної Київської області. Зброя знайдена переважно у двох могильниках софіївського типу — Софіївському [Захарук, 1952; Самойловський, 1952] та Краснохутірському [Даниленко, 1956]. В софіївських могильниках було знайдено незвично багато зброї, у порівнянні з іншими пам'ятками того часу. Озброєння представлене практично усіма відомими на той час у Європі видами.

Вістря стріл. Кременеві вістря стріл складають найбільш чисельну категорію знахідок у софіївських могильниках. Всього їх було знайдено 121 екземпляр. (Можна порівняти: у Чернінському могильнику — 28 шт., у Софіївському — 32 шт., у Красному Хуторі — 48 шт., у Завалівському — 13 шт.). Вони досить різно-

манітні, серед них переважають вироби трикутної форми з рівним або дещо прогнутим низом (типи 22111–22112 за Я. Будзішевським [Budziszewski, 1995]).

Видовжено-трикутні стріли з рівним низом (трипільський тип) знайдені в похованнях Софіївка 5, 6, 7 та Чернін 43 (рис. 12: 1, 2). Вістря рівнобічно-трикутні з рівним низом — походять з території могильників Чернін, Софіївка, з поховань Чернін 63 та Красний Хутір 75 (рис. 12: 3–5). Видовжено-трикутні стріли з прогнутим низом трипільського типу — з території могильників Софіївка та Красний Хутір, поховання Красний Хутір 130 (рис. 12: 6–8). Рівнобічно-трикутні з прогнутим низом — з території могильника Софіївка, з поховання Красний Хутір 119 (рис. 12: 9–11). Новими для Трипільля є маленькі вістря у вигляді рівнобічного трикутника (типи 22121–22122 за Я. Будзішевським) та обробка на трикутних вістря з прогнутим низом виділених кінцівок граней із наданням їм вигляду шипів. Така техніка є типовою для культури лійчастого посуду Центральної Європи.

Унікальним є велике листоподібне вістря з невеликою виїмкою на низу, знайдене у похованні Красний Хутір 126 (рис. 12: 12). Його можна вважати прототипом стріл типу “Межановиця”, характерних для культур “шнурової кераміки” Межановицької і Стжижовської та для Інгульської катакомбної культури (див. розділ 4).

Мідне вістря стріли (?) гостролистої форми з широким коротким черешком було знайдене в похованні Красний Хутір 145 (рис. 12: 13). Ймовірно, воно є імітацією кременевих наконечників із рівним або дещо прогнутим низом. Виготовлення наконечників стріл з металу є досить рідкісним явищем для доби пізнього енеоліту — ранньої бронзи. Усі ці вироби наслідують форми та розміри кам'яних прототипів.

Крім поодиноких стріл, що походять практично з усіх поховань софіївських могильників, у деяких з них знайдені цілі сагайдачні набори. Так, у похованні Чернін 40 було 10 екземплярів, а в могилах 42 та 63 по 3 стріли. У похованнях 2 та 3 Завалівського могильника знайдено по 2 вістря. Дослідження могильника в Красному Хуторі надають таку інформацію: поховання 119 — 7 штук, поховання 80 — 5 вістер, а в похованнях 75 та 134 — по 4 екземпляри. Вістря в цих наборах різнотипні. Якихось закономірностей у підборі типів у межах одного набору не виявлено. На території України така кількість стріл в сагайдаках (за матеріалами поховань) характерна для пам'яток ямної культури та раннього етапу катакомбних культур. Лише в похованнях пізньокатакомбних та пізньошнурових кількість стріл у сагайдачних наборах зростає до 15–20 штук.

Вістря дротиків. Мідне листоподібне вістря з досить довгим черешком знайдене на території Софіївського могильника (рис. 12: 14). Такі вироби епізодично зустрічаються в пам'ятках III тис. до Р.Х. Старого Світу. Їх досить часто трактують як ножі, але мені здається, що у даному випадку визначальним критерієм є довжина черешка: у ножів вона менша.

Пласкі сокири. Симетричні трапецієподібні кременеві сокири з полірованим лезом, іноді з закругленим верхом — Софіївка, поховання 19; 43; 67 (рис. 12: 17–19) (пізньо-трипільський тип). У похованні 128 могильника Красний Хутір знайдено маленьку асиметричну сокирку (рис. 12: 16), подібну до сокирки з поселення культури лійчастого посуду Яструбичі 7 на Львівщині (див. попередній розділ).

Мідна пласка сокира, що походить із поховання Софіївка 3 (рис. 12: 15), близька за формою та розмірами до балканських сокир (сокир-тесел) [Черных, 1978, тип ТД-16], вони ж сокири типу Altheim, розповсюджені в Центрально-європейському регіоні у пам'ятках Altheim-Vucedol-Mondsee-Kreis. Ливарна форма для виготовлення таких сокир походить із Вучедола [Novotna, 1970;

18-19]. Вироби цього типу в III тис. до Р.Х. набули поширення у Європі аж до Північного Кавказу та Волги. Серед матеріалів раннього Трипілля такі предмети не відомі, вони з'явилися на території України не раніше етапу С II. Їхнє робоче призначення, найвірогідніше, аналогічне кам'яним сокирам-теслам. Тобто, скоріш за все, це були універсальні знаряддя, які могли використовуватись і як зброя.

Сокири-молоти. Виготовлені з м'яких (сланців) та твердих (гранітоїди) порід каменю, сокири-молоти з лискучою поверхнею, просвердленим провухом — були знайдені у софіївських могильниках у значній кількості. Поверхня їх добре зашліфована, отвори просвердлені за допомогою свердла з кременевою насадкою (отвори циліндроподібні). Колекція кам'яних сокир-молотів налічує 29 екземплярів, з них у Софіївці знайдено 15, Красному Хуторі — 13 та у Чернінському могильнику 1 [Videiko, 1995]. Вони поділяються на два типи за формою та походженням.

Тип “Софіївка”: Варіант “А” — короткий, з виділеним витягнуто-грибоподібним обухом — Софіївка, поховання 44, 64, 111, 112, 115 і знахідки на поверхні (рис. 13: 1–8); Красний Хутір, поховання 127 (рис. 13: 9, 10). Варіант “Б” — короткий, з виділеним обухом-бойком — поховання Софіївка 8, 34, Красний Хутір 33, 105, 119, 123, 167 (рис. 14: 1–7). Більшість із цих сокир мають імітації ливарного шва. Одна сокира, з Красного Хутора (поховання 12), має фасеточний тулуб (рис. 14: 8). Варіант “С” — видовжений, з виділеним обухом-бойком — поховання Софіївка 11–12 (рис. 14: 9).

Сокири-молоти типу “Софіївка” найбільш яскраво репрезентують нетрипільські традиції у “софіївському” озброєнні. Вважалося, що сокири-молоти типу “Софіївка” є типовими для пізнього Трипілля [Захарук, 1952]. Проте, їхнє попереднє типологічне визначення потребує коректного генетичного аналізу. Спираючись на 13 форм сокир-молотів, що знайдені на софіївських могильниках, можна запропонувати такий морфологічний опис типу: п'ятигранні у горизонтальній проекції сокири, відносно короткі (довжина 3,5–7,0 см) та широкі (ширина 1,3–1,7 см), з імітацією “ливарного шва” на лицевому боці (таких — 75%), прямокутні або трапецієподібні у розрізі, іноді дещо асиметричні. За ступенем виділення “голівки” вирізняємо варіанти а) та б). Сокири-молоти типу “Софіївка” значно відрізняються від східноєвропейських та балкано-центральноевропейських кам'яних сокир-молотів доби ранньої бронзи. Можна уявити два напрями у топогенетичній ідентифікації цього типу: або ці сокири є прямим наслідуванням металевих балканських прототипів, або ж це один із різновидів центральноевропейської традиції кам'яних бойових сокир [Klochko, Kosko, 1995]. Перший напрямок — пряме наслідування мідних сокир попереднього періоду. Сокири типу “Софіївка” виникли як кам'яні репліки мідних сокир типів Szekely-Nadudvar, Handlova, Mezokeresztes за М. Новотною [Novotna, 1970, 23–24], віднесених нею до культури Бодрогкерештур. За загальними обрисами та пропорціями сокири софіївського типу близькі до сокир-молотів культури лійчастого посуду типів KVII та KVIII за М. Запотоцьким, характерним для Карпатського регіону [Zapotozsky, 1989]. В той же час софіївські сокири відрізняються більш плескатим тулубом. Вірогідно, що кам'яні сокири-молоти типів K VII та K VIII культури лійчастого посуду теж виникли під впливом мідних сокир Карпатського регіону, проте виробі софіївського типу (більш плескати) стоять ближче до своїх металевих прототипів, ніж ті, що відносяться до культури лійчастого посуду. Для Трипільської культури сокири софіївського типу є новацією. Проте металеві “прототипи” та “репліки”, тобто сокири типу “Софіївка”, значно віддалені між собою у просторі та часі. До того ж, полгарські риси, ідентифіковані на керамічних матеріалах із софіївсь-

ких могильників [Kadrow, Kosko, Videiko, 1995], пов'язуються з групами, у яких поки що не відома традиція використання мідних сокир.

Другий напрямок пошуків походження сокир-молотів типу “Софіївка” — це порівняння їх з центральноєвропейськими кам'яними сокирами. На уявній лінії, що її утворюють центральноєвропейські бойові сокири культур лійчастих кубків та шнурової кераміки, матеріали типу “Софіївка” треба розміщувати між типом Х [Jazdzewski, 1936; Herfert, 1962 — “die flachen Knaufhammeraxte”] та пан'європейським типом А [Struve, 1955]. Близькість до форм культури лійчастого посуду особливо виявляється у пропорціях горизонтальної проекції та в симетрії профілю. Треба підкреслити, що на сокирах типу Х культури лійчастого посуду теж іноді зустрічається імітація ливарного шва [Herkert, 1962, 1106 — “Branderburgischer Typ Variante mit Mittelrippe”]. Проте, ареали розповсюдження таких сокир знаходяться досить далеко від Подніпров'я — на захід від Одера. Імітації ливарного шва та випадки асиметрії профілю сокир мають аналогії на сокирах типу А культури шнурової кераміки.

Викликає зацікавлення той факт, що недороблена сокира софіївського типу була знайдена М.М. Шмаглієм на пізньотрипільському поселенні Троянів на Волині. Звідти ж походять і глиняні модельки сокир софіївського типу [Археологія УССР, 1971, рис. 54]. Подібні модельки сокир відомі також у південно-східних групах культури лійчастого посуду [Babel, 1980, с. 19–23; Guminski, 1989, 109–113]. Тож, можливо, що сокири типу “Софіївка” виникли у зоні контактів культури лійчастого посуду та шнурової кераміки. Такі гіпотетичні контакти повинні були відбутись не пізніше 3150–2900 BC. Ця гіпотеза наближує місце походження софіївських сокир до північно-західних Карпат, а час їхнього виникнення — до часу існування софіївських могильників, але не дає пояснення щодо появи імітації ливарного шва на кам'яних сокирах цього регіону. На мою думку, повинні були існувати металеві прототиби цих сокир, котрі ще не знайдені. Пізніше форми сокир-молотів типу “Софіївка” (варіанти В і С) знайшли продовження в формах сокир-молотів Інгульської катакомбної культури.

Тип “Балкани”: човникоподібні сокири (дві — з Софіївки, поховання 19, 83 та одна — з Красного Хутора, поховання 120) (рис. 15: 1–3). Вони є пізнім варіантом широко розповсюдженого в Трипільлі типу бойових сокир-молотів та клювців, пов'язаних своїм походженням із балканським неолітом [Збенович, 1975]. Сокири-молоти цього типу з софіївських могильників відрізняються від ранньотрипільських тим, що є більш короткими.

Молоти. Тип “Софіївка” — кам'яні молоти, котрі нагадують у плані боби (тобто бобоподібні чи квасолеподібні) (2 екземпляри з Софіївки, поховання 65 та 88) (рис. 15: 4, 5). Ці вироби є подальшим продовженням ранньотрипільської традиції рогових та кам'яних молотів. Цілком можливо, що кістяний молот із поховання 80 Чернінського могильника був близький за формою та призначенням до кам'яних молотів, проте фрагментарність цього виробу утруднює типологічну та функціональну ідентифікацію.

Кам'яні молоти є досить рідкісним типом зброї, що епізодично зустрічається у неолітичних пам'ятках Європи. Подібні до софіївських молоти походять із пізньотрипільського могильника Вихватинці — поховання 16 [Дергачев, Манзура, 1991, 230], а також із “серезліївських” та степових “постмаріупольських” поховань. Значна концентрація таких форм зафіксована у колі центральноєвропейських культур шнурової кераміки та тих дунайських ранньобронзових цивілізацій, що їх наслідували. Молоти з Софіївського могильника належать до типу, що його описують, як “булкоподібні молоти з симетрично розташованим отвором, овальні у перетину” [Kosko, 1979, 38–39; Zaorski, 1989, 111 (type 24)]. У східній частині

Балтійського регіону (у басейнах рік Одер та Вісла) відомі чотири знахідки молотів цього типу (Гочалков Горний, воєводство Вальбжиг; Збезжин, воєводство Зелена Гура; Скарбеніце, воєводство Бидгощ; Сарняк, воєводство Хелм), проте, усі вони точно не датуються [Klochko, Kosko, 1995, 233]. Видається цілком можливим припустити, що походження цих молотів пов'язане з регіоном, котрий був географічно та культурно близький до території, де виникли сокири-молоти типу “Софіївка”.

Кинджали. Мідні ланцетоподібні ножі-кинджали, лінзоподібні в перетині, з широким язикоподібним черешком були знайдені в Софіївському могильнику (один — з поховання 19, два з території могильника Софіївка II) (рис. 15: 6–8). Ці вироби відносяться до найдавніших в Європі металевих ножів, що наслідували своєю формою кременеві зразки. Найдавніші такі знаряддя відомі в могильнику Пуштайстванхаза культури Бодрогкерештур [Vajsov, 1993; Matschik, 1998], вони є прототипами софіївських, відрізняються більш довгим лезом. Подібні до софіївських ножі-кинджали знайдені в могильниках групи Лажняни в Словаччині — Себастовіце і Барка [Siska, 1972, 140–143, taf. 35: 1–4]. с. Шишка вважає, що такі ножі типові для культури Бодрогкерештур. Проте всі інші дослідники відносять ножі варіанта “Софіївка” типу Бодрогкерештур-Пуштайстванхаза (я пропоную закріпити за ними таку назву) до більш пізнього часу.

Кинджали з трикутним лезом та пазами для кріплення руків'я за допомогою заклепок на “п'ятці” леза (тип “Красний Хутір”). Три таких знаряддя знайдено в могильнику Красний Хутір, поховання 127, 134, 167 (рис. 15: 9–11). Вони аналогічні малим усатівським кинджалам, які, як зазначалось вище, скоріше за все мають центральноєвропейське походження. Форма цих виробів, витоки якої можна побачити у кременевих прототипах, виявилась досить раціональною для втілення в металі. Подібні кинджали представляють один із найдавніших видів металевої зброї у Старому Світі.

Скоріше за все металеві вироби із софіївських могильників є продукцією місцевого виробничого центру, в якому дотримувались як місцевих трипільських технологічних традицій, так і карпатських, і північнопричорноморських (степових). Таке злиття традицій могло відбутись лише при безпосередньому контакті майстрів — носіїв усіх трьох технологічних та культурних традицій [Klochko, 1994; Klochko, 1995].

Підсумовуючи сказане, треба зазначити, що центральноєвропейські культурні центри зробили значний внесок у розвиток форм зброї пізньотрипільської культури Подніпров'я. Таким чином, у софіївських могильниках представлена зброя і старих трипільських типів (вістря стріл, човникоподібні сокири-молоти типу “Балкани”), і така, що пов'язана своїм походженням із Карпатським регіоном (сокири-молоти типу “Софіївка”, молоти типу “Софіївка”, вістря стріл у вигляді рівнобічного трикутника, вістря дротика, ножі-кинджали типу Бодрогкерештур, кинджали типу “Красний Хутір”). Звертає на себе увагу як кількісна, так і якісна перевага нових для Трипілья типів зброї. Це вказує на синкретичний характер пам'яток софіївського типу, на нові для цього регіону культурні елементи, що брали участь у їх створенні.

Комплекс озброєння цієї групи реконструюється таким чином: лук, кам'яні сокири-молоти та пласкі сокири (основні категорії) та мідні кинджали (зрідка).

Загальна кількість знахідок зброї у софіївських могильниках досить велика. Це дозволяє припустити, що вони належали громадам, які перебували у стані перманентної війни, пов'язаної з завоюванням нових територій.

Пізнє Трипільля Західної Волині

Трапецієподібні, прямокутні симетричні та прямокутні асиметричні кременеві сокири в великій кількості знайдені на пізньотрипільських пам'ятках Західної Волині — Костянець-Листвениця [Пелешин, 1998] та Листвин [Конопля, 1998]. Серед них вирізняються вироби як з пришліфованим лезом, так і з повністю зашліфованою поверхнею (рис. 16: 1–5). В цілому ці вироби суттєво не вирізняються серед трипільських пласких сокир, проте поява традиції повного шліфування поверхні може бути свідченням контактів із носіями культури кулястих амфор, для яких кременеві сокири з повністю зашліфованою поверхнею є своєрідним “паспортом” у археологічних визначеннях.

Культура кулястих амфор

Практично одночасно з пізнім Трипільлям на Правобережну Україну розповсюджується **культура кулястих амфор**, її східний варіант, що займав території Поділля та Волині [Археологія УССР, 1985, 280–291; Szmyt, 1996; Kadrow, Szmyt, 1996; Szmyt, 1999]. Знахідки зброї в поховальних пам'ятках цієї культури нечисельні.

Вістря стріл. Оригінальне вістря стріли з Межиріччя — кременеве на пластині, листоподібної форми, асиметричне (рис. 16: 6).

Кременеві пласкі сокири є основним, відомим на сьогодні, видом зброї культури кулястих амфор. Типовими для неї є трапецієподібні досить великі сокири з доброю шліфовкою усєї поверхні, часто мають асиметричне закруглене лезо. Сокира з поховання біля с. Оздів на Волині може вважатись класичною [Мазурик, Панишко, 1998] (рис. 16: 7). У похованнях зустрічаються пари з великої та маленької сокир, наприклад, сокири з гробниці Товпизин на Рівненщині [Малеев, Прищепа, 1998] (рис. 16: 8–9).

Кам'яна човноподібна сокира-молот з с. Суемці належить до трипільського типу, має закруглений обушок (рис. 16: 10).

“Доямні культури” українського степу

Пам'ятки доби пізнього енеоліту у степовій зоні, що передують ямній культурі, викликають досить багато суперечок. До таких належать пам'ятки: “новоданилівського типу” (за Д.Я. Телегіним), “нижньомихайлівського типу” (за О.Г. Шапошніковою), “постмаріупольські” (за І.Ф. Ковальновою). Ю.Я. Расмакін підрозділяє їх на Скелянську, Стогівську, Дерев'яну, Квітянську, Нижньомихайлівську культури та Животилівсько-Вовчанську групу [Rassamakin, 1994], охоплюючи як безпосередньо “доямні” пам'ятки, так і більш ранні. Серед степових матеріалів “доямного” часу зброї досить мало, тому вони розглядаються разом в одній групі.

Вістря стріл. Великі трикутні вістря знайдені у могильнику Кривий Ріг, поховання 2 (рис. 17: 1–3), проте, вони можуть бути і заготовками для подальшого виготовлення вістрей стріл за допомогою віджимної ретуші або ж вістрями дротиків. Сагайдачний набір, що складався з п'яти стріл, знайдено в похованні Вербки 5.1.7, Павлоградський р-н на Дніпропетровщині [Ковалёва, 1985]. Три з них — видовжено-трикутні з неглибокими кутоподібними виїмками, одна — трикутна з неглибокою овальною виїмкою, а остання — трикутна асиметрична з однією видовженою гранню-шипом (рис. 17: 7–11). Усі ці стріли можна розглядати як прототипи ранньокатакомбних стріл, від яких вербківські стріли відрізняються перш за все розмірами.

Два видовжено-трикутних вістря стріл з глибокими аркоподібними виїмками знайдені в похованні Ковалівка 5.2 на Ізюмщині [Городцов, 1905] (рис. 17: 4, 5). Від пізньотрипільських ці стріли відрізняються не тільки більшою довжиною, але й набагато якіснішою “струйчастою” ретушшю. Такою стрілкою з глибокою куто-

подібною виїмкою був поранений небіжчик у похованні Васиївка 1.22 в Запорізькій області [Плешивенко, Росомакін, 1994] (рис. 17: 13). Подібна ж стріла знайдена і в похованні 7.13 Олександрівського могильника [Братченко, Константи́неску, 1987] (рис. 17: 6).

У похованні Кічкас 7.Е. знайдене велике листоподібне вістря стріли з глибокою аркоподібною виїмкою [НА ІА НАНУ, Смолічев, Фонд ВУАК/ДП, п. 79] (рис. 17: 12) (прототип катакомбних — ?). У похованні Шахтарськ 2.9 в Донецькій області [НА ІА НАНУ, Шаповалов, Санжаров, Косіков, 1986/50] знайдені два невеличких вістря ранньокатакомбного типу — листоподібне з шипом та листоподібне з глибокою кутоподібною виїмкою (рис. 17: 14, 15).

Дуже цікавий сагайдачний набір, знайдений у похованні “майстра-стрілочника” 116 могильника Госпітальний холм біля с. Залінійне Харківської області [Ковалёва, 1983, рис. 9], віднесений до доямного / ранньоямного часу [Братченко, 1996]. До нього входило 11 вістер кременевих стріл, з яких 8 мали видовжено-трикутну голівку та короткий загострений черешок (рис. 17: 18–26) (вістря типу “Залінійне”) а 2 — трикутні з трохи прогнутим низом, дуже близькі за формою та технологією виготовлення до пізньотрипільських наконечників (рис. 17: 16, 17). Вістря типу “Залінійне” знайдене також на поселенні Студенок-5 на Сіверському Дінці (рис. 17: 27). На мою думку, вістря типу “Залінійне” можна розглядати як подальший розвиток місцевих “дереївських” традицій черешкових стріл та як прототипи стріл “сейминського” типу доби середньої бронзи.

У похованні 9.40 Олександрівського могильника [Братченко, Константи́неску, 1987] знайдено два прапорцеподібних вістря стріл майкопського типу, характерних для Майкопської культури Північного Кавказу (рис. 17: 28, 29). Майкопські стріли — прапорцеподібна та трикутна з виїмками з боків (рис. 17: 30, 31) знайдені також у похованні біля с. Костянтинівка Мелітопольського р-ну Запорізької області [Нечитайло, 1991, 44–45].

Вістря дротиків. Трикутне вістря з рівним низом довжиною 8 см, подібне до неолітичних вістер з Дерейвки, знайдене у похованні біля с. Завадівка Запорізької області [Отрошенко, 1971, 10–11] (рис. 17: 33); подібне вістря довжиною 6 см знайдене у похованні 1.9 Олександрівського могильника [Братченко, Константи́неску, 1987] (рис. 17: 32).

Списи. В унікальному похованні Джурджулешти 4, Молдова [Наеу, Kurciatov, 1993] були знайдені залишки двох великих знарядь (інтерпретованих авторами публікації як “культові”), зроблених із дерева та кістки, доповнених в одному знарядді кременевими вкладишами. Перше знаряддя (що лежало справа від небіжчика), я реконструюю як металевий спис-дротик з кістяним вістряем. Древко цього списа було прикрашене трьома кістяними обіймами (рис. 18: 2). Аналогічне кістяне вістря списа знайдене у Капулівському неолітичному могильнику [Телегин, 1991, рис. 19: 8] (рис. 5: 13). Друге знаряддя (що лежало зліва від небіжчика) я реконструюю як спис-меч (колючо-рубляча зброя типу алебарди) на довгому держаку. Він мав кістяне вістря з перехватом для прив’язування прикрас (хвоста?). Вістря з двох боків мало прорізи, в які були вставлені кременеві пластини, що створювали два довгих гострих леза. Нижче по деревку такі ж пластини були вставлені в саме деревко (яке, певно, було склеєно з двох половин та додатково скріплене кістяними “гвіздочками”). Таким чином було зроблене знаряддя з гострим колючим кінцем та довгим двосічним клинком, який в основі доповнювався кістяним руків’ям-обоймою (рис. 18: 1). Я вважаю, що це знаряддя мало довге деревко, тобто деревко не закінчувалось на кістяній обіймі-руків’ї, а було значно довше. Тільки з довгим держаком така зброя могла бути достатньо ефективною. На користь того, що у цього знаряддя був довгий держак, свідчить і

те, що воно у могилі лежить трохи навскіс, по діагоналі. Таке положення можна пояснити тільки тим, що інакше його довге древко не вміщувалось у могилі.

Палиці. В тому ж похованні Джурджулешти 4 знайдена палиця, виготовлена з рогу (рис. 18: 3). Ця знахідка може вказувати на те, що в цей час палиці, виготовлені з деревини (яка в похованнях практично не зберігається), були досить поширеним видом зброї.

Сокири-молоти. Кам'яна сокира-молот, дещо подібна до сокир-молотів типу "Софіївка", знайдена у похованні біля с. Завадівка Запорізької області [Отрощенко, 1971, 10–11] (рис. 19: 5). У похованні біля с. Костянтинівка Мелітопольського р-ну Запорізької області [Нечитайло, 1991, 44–45] знайдено човноподібну нефритову сокиру-молот типу "Балкани" (рис. 20: 6) дуже подібну до сокири-молота з поховання 19 Софіївського могильника (рис. 15: 1).

Молоти. Кам'яні молоти типу "Софіївка" знайдені у похованнях Кам'янка-Дніпровська 2.14.2 [НА ІА НАНУ: Отрощенко, 1986/11]; Вербки 5.1.7 [Ковалёва, 1985]; Соколове 1.6.6 на Дніпропетровщині [Ковалёва, 1978, 52, рис. 4]; Волове 1.7 біля Кривого Рога [НА ІА НАНУ: Мельник, 1978] (рис. 19: 1–4).

Рогові молоти-ключці. Роговий ключець "трипільського" типу з просвердленим овальним провухом походить із поховання 15 могильника Виноградний Острів у Дніпровському Надпоріжжі (рис. 18: 5). І.Ф. Ковальова намагається інтерпретувати його як "псалій" [Ковалёва, 1993], але чисельні аналогії серед неолітичної зброї широкого кола європейських культур не дозволяють погодитись з такою інтерпретацією цієї речі. Рогові молоти-ключці походять із поховання Кам'янка-Дніпровська 2.12.2 [Отрощенко, НА ІА НАНУ 1986/11] та з ВСХІ (м. Луганськ) (рис. 18: 4).

Металева сокира-молот знайдена в Петро-Свистуново (рис. 20: 5). Вона є втіленням в металі кам'яної сокири-молота типу "Аккермень", які характерні для ямної та катакомбної культур Нижнього Подніпров'я. Тож я відношу її до "доямного" часу умовно, за традицією, бо до цього часу її чомусь відносить більшість дослідників.

Кам'яні "скіпетри". Ці зооморфні та абстрактні скульптурні вироби з твердих порід каменю традиційно пов'язують із духовно-релігійною сферою, що є досить ймовірним. Проте, особливості розмірів, форм та характер кріплення до руків'я цих речей (реконструкції Б. Говедариці та Е. Кайзер) (рис. 18: 6–8) дозволяють бачити в них одночасно з релігійною, ще й бойову функцію, а саме: розглядати їх як древкову ударну зброю типу бойових молотів. Таке поєднання військової та релігійної (або ж соціально-репрезентаційної) функцій у одному виробі є досить відомим явищем в історії зброї. Територія розповсюдження цих "скіпетрів" досить велика — від Аксиосу в Македонії до Волги. Вони знайдені як на поселеннях, так і в похованнях. Знахідки на поселеннях дозволяють датувати їх періодами Кукутені А2/3 — Кукутені В (приблизно 4200–3600 рр. до Р.Х.) [Govedarica, Kaiser, 1996]. На Україні абстрактний "скіпетр" був знайдений на поселенні Березовська ГЕС у Кіровоградській області [Даниленко, Шмаглий, 1972, рис. 2: 4]. Аналогічна річ знайдена також на трипільському поселенні в селі Верхні Жори, Оргеєвський р-н, Молдова [Дергачев, Сорокин, 1986, рис. 6]. Зооморфний "скіпетр" був знайдений також у похованні Суворово, Ізмаїльський район Одеської області [Даниленко, Шмаглий, 1972, рис. 3: 20].

В.М. Даниленко пов'язав походження цих скіпетрів із середньостогівською культурою та запропонував розглядати їх знахідки у Карпатсько-Дунайському регіоні як "свідчення" проникнення степових енеолітичних культур у цей регіон ("Перехід до патріархального етапу суспільного розвитку, приручення коня, виникнення вершництва та військової організації, експансія та дифузія на захід енеолітичних пастухів-вершників є важливою рисою етноісторичного розвитку

усієї Південної Європи” — [Даниленко, Шмаглий, 1972]), пізніше цю теорію підтримав В.О. Дергачов [Дергачев, Сорокин, 1986]. Проте, новий детальний аналіз усіх відомих на сьогодні знахідок дозволяє пов’язувати їх походження з ареалом культур Кукутені-Трипілля [Govedarica, Kaiser, 1996], а це, в свою чергу, дозволяє розглядати їх подальше розповсюдження на схід, як проникнення в степове середовище трипільського культурного елемента.

Пласкі сокири. Невеличка сланцева шліфована асиметрична сокира гумельницького типу походить з поховання Джурджулешти 4 [Наheu, Kurciatov, 1993, pl. 8, 2] (рис. 20: 1). Подібні сланцеві, кременева та кременева шліфована пласкі сокири знайдені в похованні ВСХІ у м. Луганську (рис. 20: 2–4).

Мідні пласкі сокири. Мідні пласкі сокири-тесла типу “Альтхайм”, аналогічні сокирам з усатівських поховань та Софіївського могильника, знайдені у степових похованнях Сватово 12.1 та Петрівка, поховання 1 на Луганщині, Подокалинівка 5.5 на Херсонщині, Долинка, курган 4 в Криму [Нечитайло, 1991, 33–35]. А.Л. Нечитайло відносить їх до “кавказьких” типів, проте, на мою думку, їх слід співвідносити з пізньотрипільськими та центральноєвропейськими сокирами-теслами.

Металеві сокири. Свого часу всі найдавніші мідні обушкові сокири (класичні металеві сокири), що були знайдені в степовій частині України, відносили до “кавказьких” типів і пояснювали впливами з Північного Кавказу [Черных, 1967; Кореневский, 1974; Нечитайло, 1991]. Ситуацію змінили знахідки ливарних форм для відливання обушкових сокир у “постмаріупольських” похованнях біля с. Маївка Дніпропетровського району, курганна група XII, курган 2, поховання 10 [Ковалева, Волкобой і інші. 1977, 10–22, табл. XV, XVI] та острів Самарський біля с. Соколове Новомосковського району Дніпропетровської області, курган 1, поховання 6 [Ковалева, 1979, 64, рис. 6] (рис. 21: 3). Це на сьогодні є найдавніші у Європі поховання майстрів-ливарників, а знайдені в них ливарні матриці репрезентують найдавніші на Україні мідні обушкові сокири. Крім ливарних форм, такі мідні сокири знайдені біля м. Звенигородка Черкаської області та с. Балки Василівського району Запорізької області [Нечитайло, 1991, рис. 4: 4] (рис. 21: 1, 2). Знахідки ливарних форм у похованнях ливарників біля сіл Соколове та Маївка вказують на початок місцевого виробництва таких знарядь. За ними можна закріпити назву “сокири самарського типу” [Ковалева, 1995, 28–30].

Сокири самарського типу відрізняються від найдавніших північнокавказьких сокир майкопського типу більш довгим і вузьким тулубом. За конструкцією самарські ливарні форми близькі до найбільш давніх, відомих на сьогодні ливарних форм обушкових сокир з куро-аракських пам’яток Кавказу [Мартиросян, 1964, 25–28; Кушнарєва, Чубинишвили, 1970, рис. 40: 4, 5, 9; Мунчаєв, 1975, рис. 30: 4–6] та поселень доби ранньої бронзи в Болгарії — Езеро та Нова Загора [Черних, 1978, табл. 20: 6–8; 21: 10]. Але форма самарських сокир відрізняється від куро-аракських менш виділеним обухом, а фрагментарність болгарських ливарних форм не дозволяє достатньо точно реконструювати сокири, що відливались у них.

Походження найдавніших металевих обушкових сокир Кавказу та Балкан залишається незрозумілим. Ще Гордон Чайлд пояснював їх появу в цих регіонах зв’язками з Близьким Сходом. Але і досі ця теорія, за браком даних, залишається не розробленою. На сьогодні, спираючись на придніпровські знахідки, можна лише до регіонів найдавнішого розповсюдження таких сокир додати і Україну. Подальшим розвитком “самарської” традиції є сокири типу Баньябюкк, знайдені у скарбі Вільчеле, Румунія [Vulpe, 1970, taff. 1–3], в похованні кемі-обінської культури Долинка в Криму (рис. 21: 2) та на Північному Кавказі — ст. Андрюковська, курган 6; ст. Анастасївська; аул Лакшукай; с. Пістинь; курган в м. Нальчик [Кореневский, 1974, рис. 8: 1–6]. Сокиру з Долинки разом з північнокавка-

зькими знахідками С.Н. Кореневський відніс до “майкопської групи 3”, в яку сокири із скарбу Вільчеле чомусь не зарахував. Але ж саме цей скарб, в якому було знайдено 32 сокири (!) цього типу і вказує на те, що традиція виготовлення таких сокир не є “кавказькою”. Територія розповсюдження сокир типу Баньябюкк охоплює степову зону від Нижнього Подунав'я на заході до Північного Кавказу на сході з центром у Нижньому Подніпров'ї. Пізніше, у часи ямної культури, ця лінія розвитку в Україні була представлена сокирами типу “Підлісся” (див. “Озброєння ямної культури”).

На території України відомі також випадкові знахідки сокир, власне північнокавказьких, майкопських типів: Балаклава в Криму, Верхньодніпровськ Дніпропетровської області [Кореневский, 1974, 18–21], сокира з НМІУ в Києві [Нечитайло, 1991, рис. 4: 1], з м. Звенигородка Черкаської області (Музей Київського університету), з колекції Гошкевича (№. 3864), знайдена на Альошкінських хуторах на півдні Херсонщини (рис. 21: 5–8).

Штики. До зброї я відношу великі мідні “шила”. Це знаряддя довжиною 35 см з круглою ручкою та чотиригранним гострим кінцем знайдено у похованні Джурджулешти 4 [Наheu, Kurciatov, 1993], подібний мідний виріб із кістяною ручкою знайдений у могильнику Кривий Ріг, поховання 1 [Rassamakin, 1994, fig. 1: 22] (рис. 18: 9, 10).

Кинджали. В похованні 7.13 Олександрівського могильника [Братченко, Константинеску, 1987] знайдений кременевий асиметричний кинджал північнокавказького типу (рис. 17: 34).

Отже, озброєння степових племен “доямного” часу було дуже різноманітним і різнотипним, що відбиває різноскладові етнокультурні процеси того часу. В ньому переважають пізньотрипільські типи, характерні для усатівської та софіївської груп пізнього Трипілья (міграції чи інфільтрація землеробського населення в степ, що супроводжувалась трансформацією господарсько-культурних типів і пристосуванням їх до степових умов?), але є і окремі балканські та кавказькі (тільки зв'язки, чи теж міграції?) при збереженні деяких місцевих рис і традицій. Новацією для всієї території України є поява в степу провушних металевих сокир — нового виду зброї, яка пізніше у ямній та катакомбній культурах набуває подальшого розвитку.

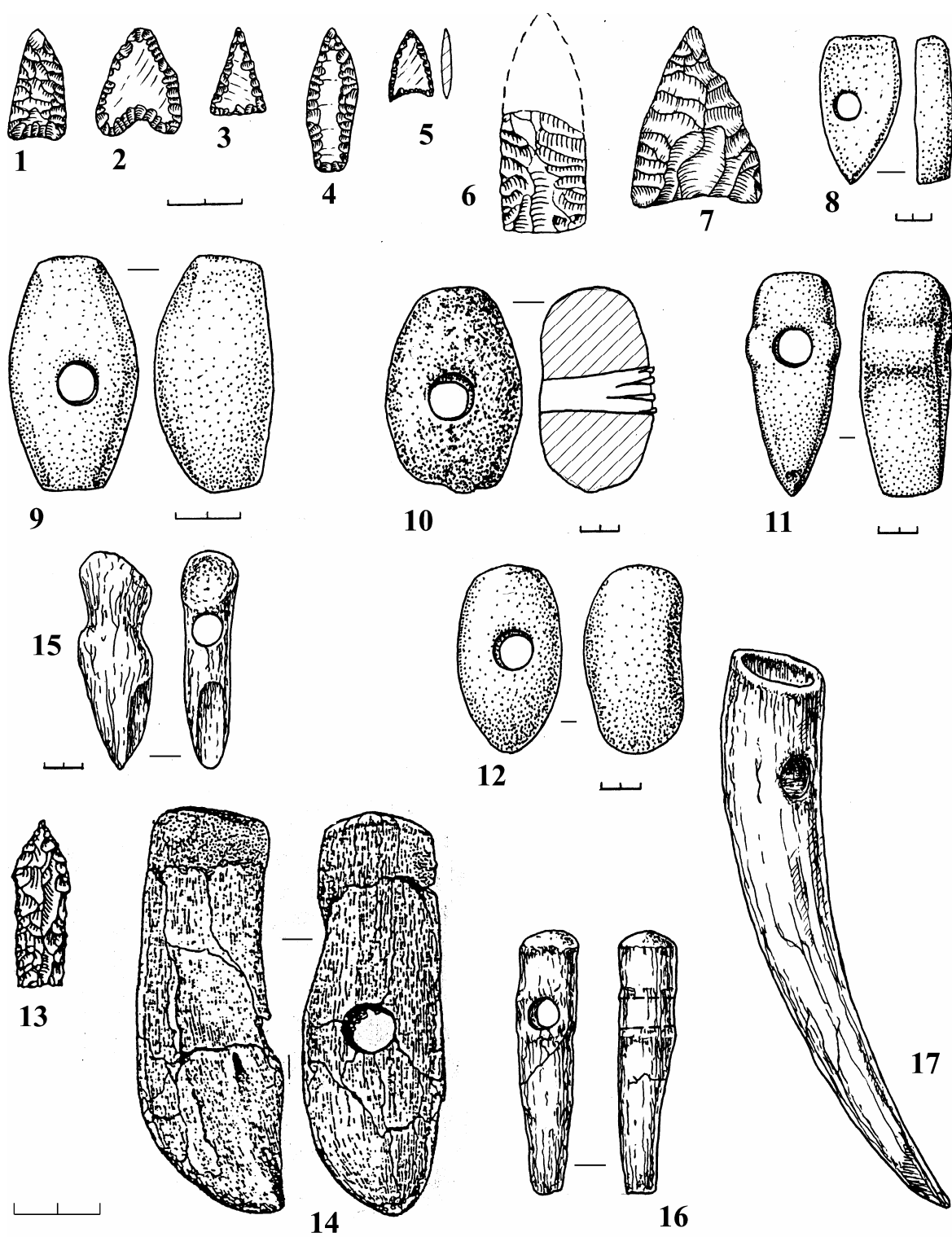

Рис. 8. Пізній енеоліт. Усатово. 1–2,4. поселення Усатово; 3. Усатово 1.13; 5. Усатово, мог.5; 6. Усатово 11; 7. Маяки; 8. Казакля; 9. Єрмолаївка 1; 10,16. Вихватинці; 11. Таракля; 12. Єрмолаївка 2; 13,14. Красне; 15. Пуркари; 17. Ольшанка.

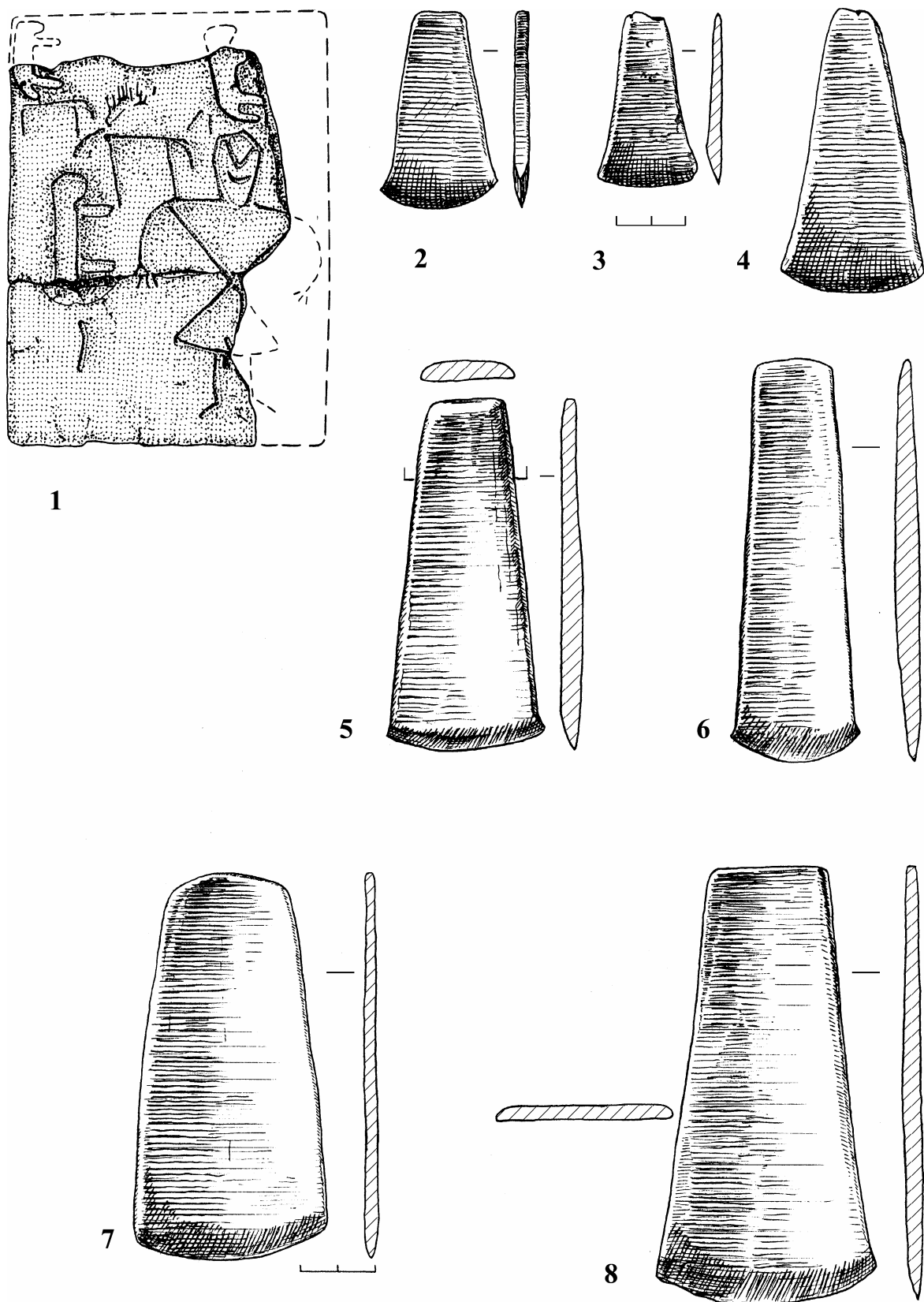

Рис. 9. Пізній енеоліт. Усатово. 1. Усатово 1.3; 2. Усатово 1.3.1; 3. Данку 1.3; 4. Ольшанка; 5. Усатово 1.12.1; 6. Пуркари 1.12.1; 7. Усатово 1.9; 8. Усатово 1.13.

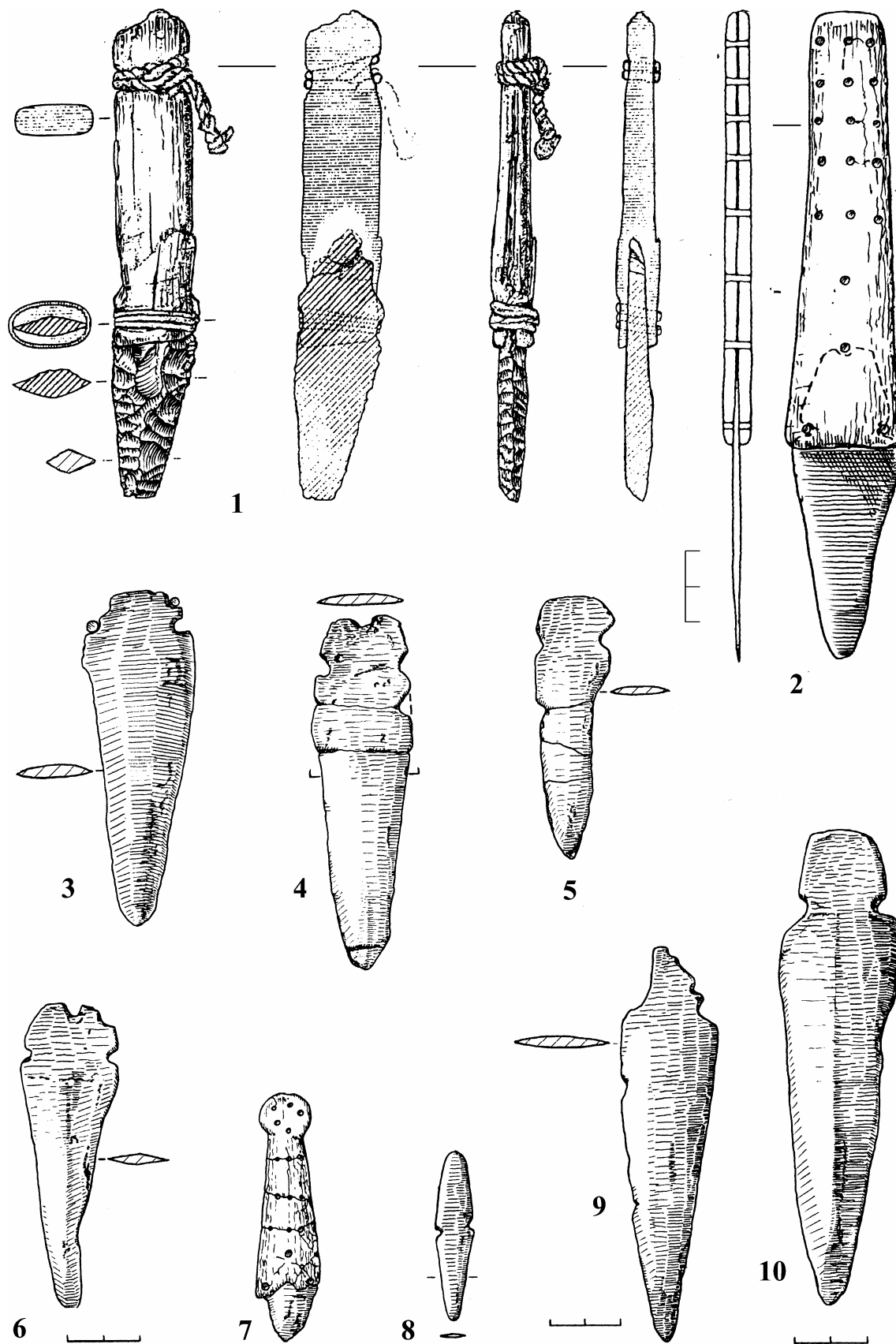

Рис. 10. Пізній енеоліт. Усатово. 1. Альпійська глетчермунія; 2. Огородне 1.16; 3. Усатово 1.4.1; 4. Усатово 1.12.1; 5. Усатово 1.14; 6. Данку 1.3; 7. Нерушай; 8. Маяки 13; 9. Усатово 1.6.1; 10. Усатово 1.9.

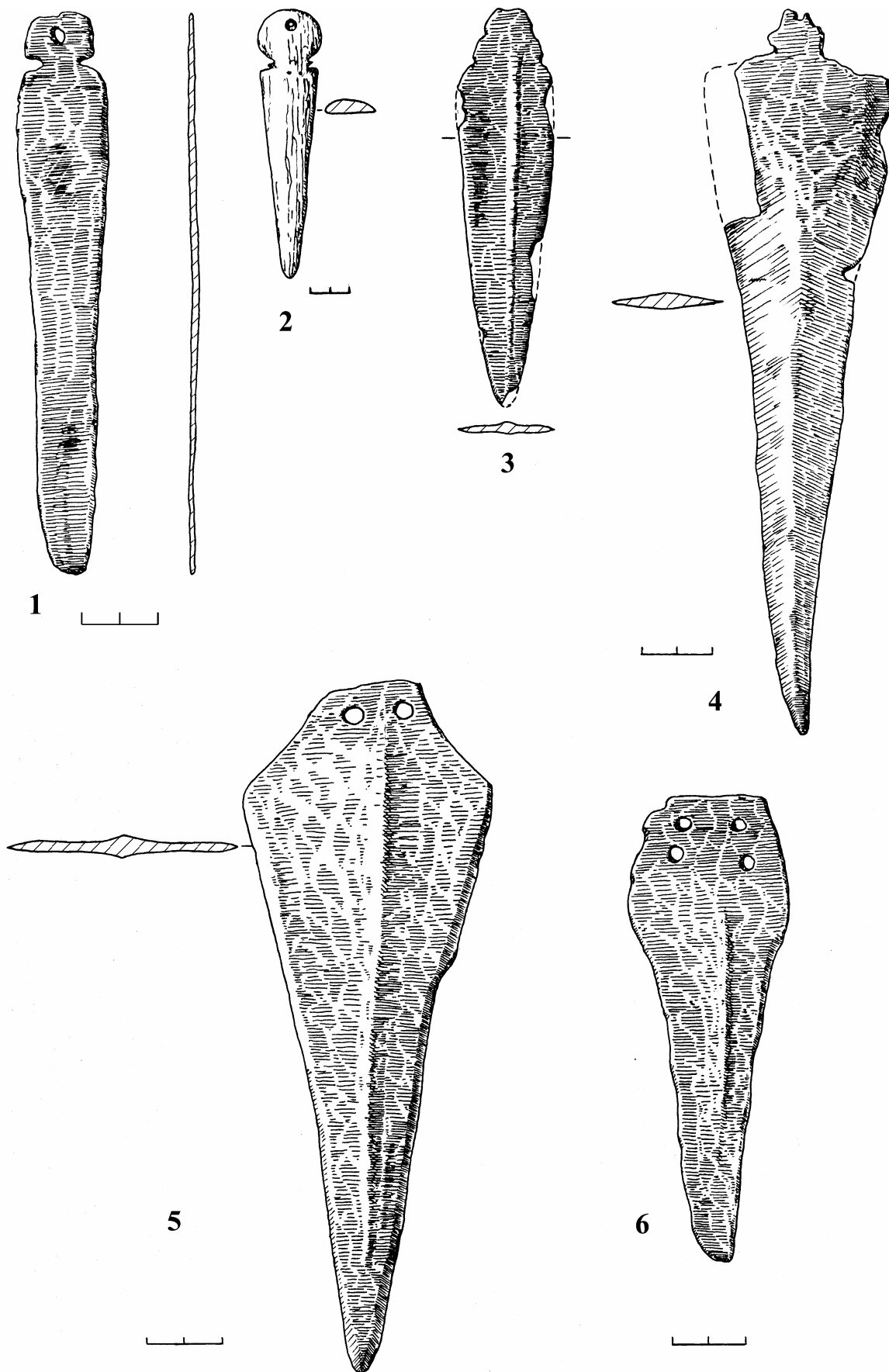

Рис. 11. Пізній енеоліт. Усатово. 1. Пуркари 1.21; 2. Вихватинці; 3. Утконосівка; 4. Усатово 1.1.1; 5. Усатово 1.3.1; 6. Сукляя 3.

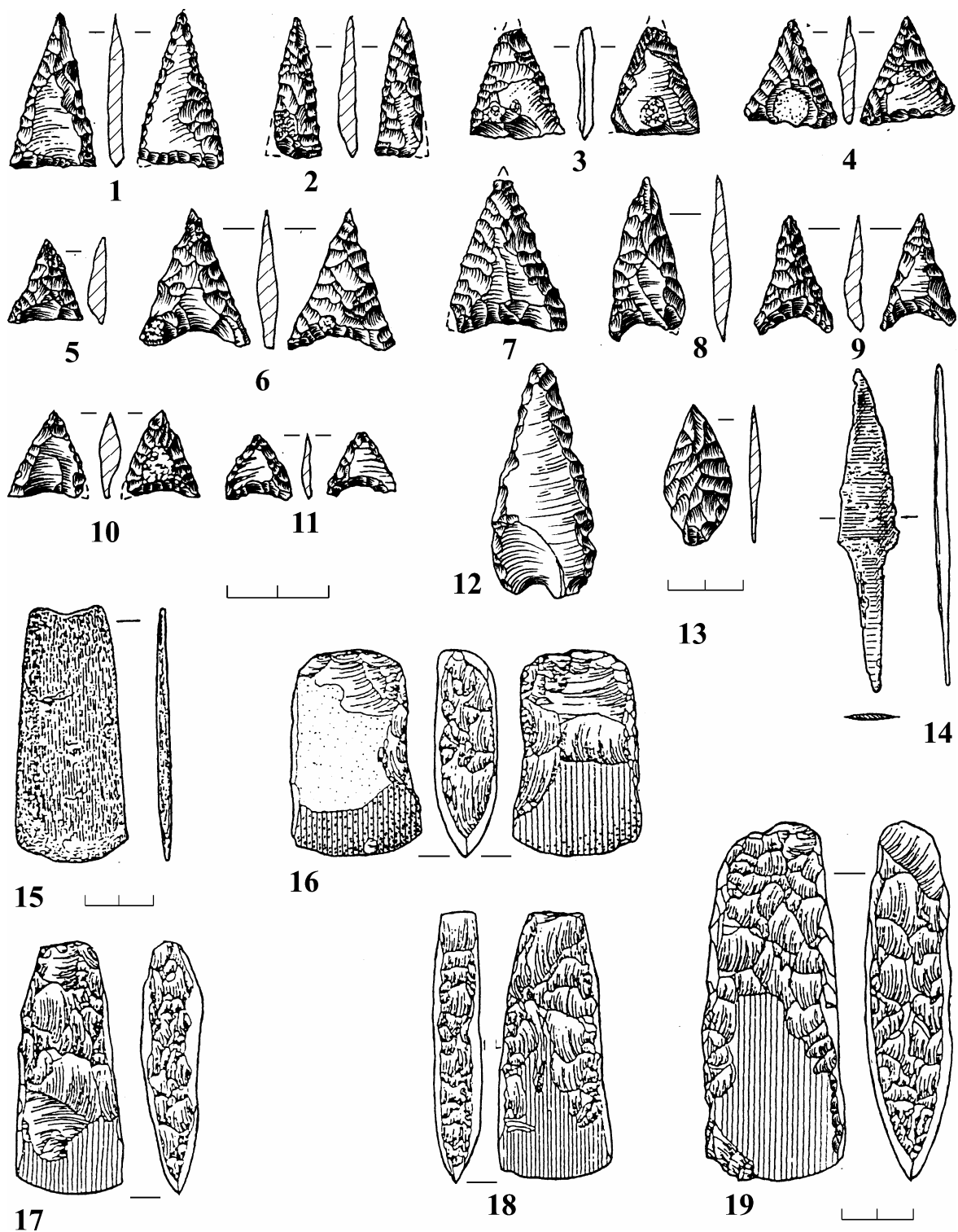

Рис. 12. Пізній енеоліт. Софіївка. 1. Софіївка 5,6,7; 2. Чернин 43; 3. Чернин; 4,6,9,11,14. Софіївка; 5. Чернин 63; 7. Красний Хутір; 8. Красний Хутір 130; 10. Красний Хутір 119; 12. Красний Хутір 126; 13. Красний Хутір 145; 15. Софіївка 3; 16. Красний Хутір 128; 17. Софіївка 19; 18. Софіївка 43; 19. Софіївка 67.

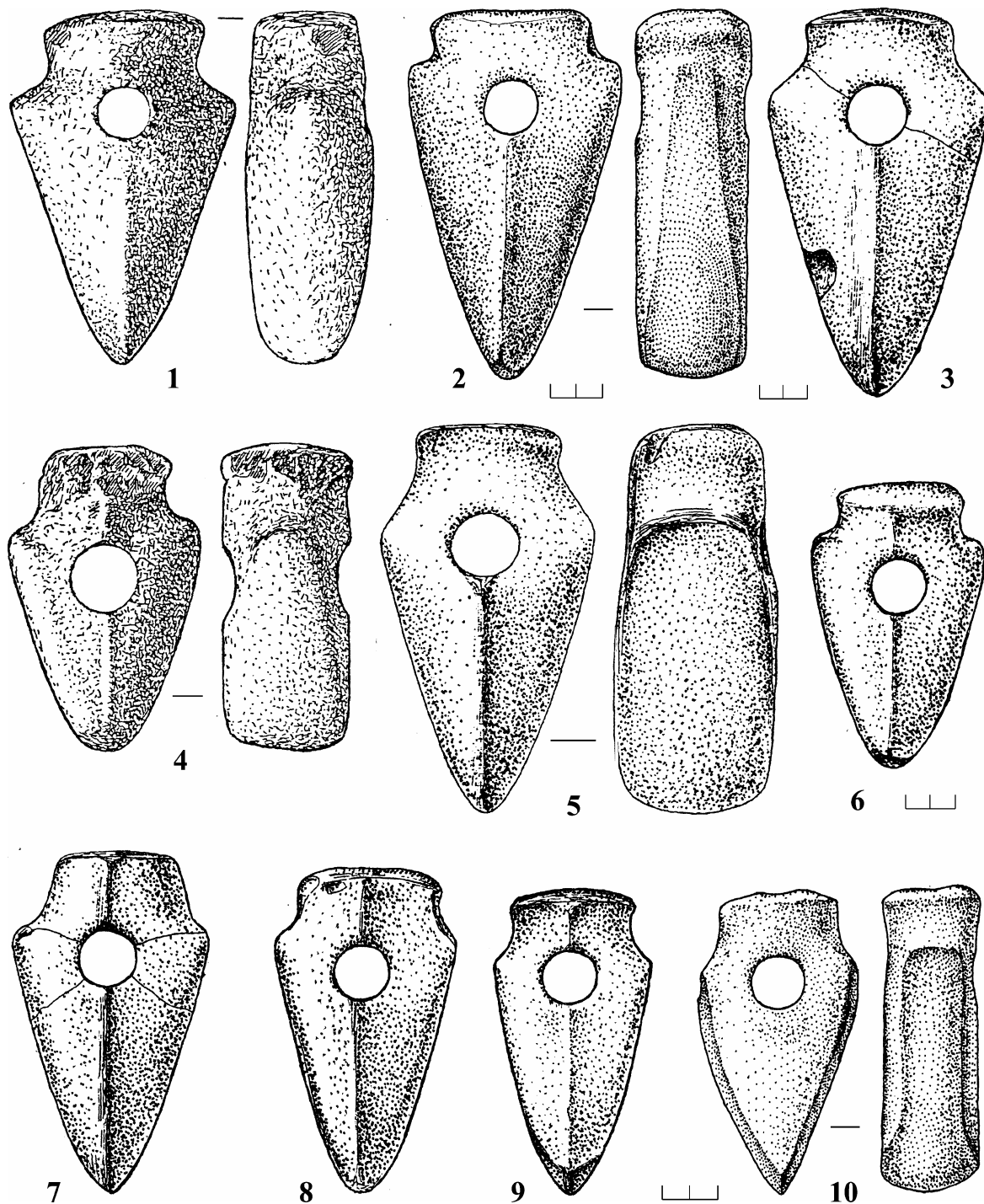

Рис. 13. Пізній енеоліт. Софіївка. 1,2,5. Софіївка; 3. Софіївка 115; 4. Софіївка 112; 6. Софіївка 111; 7. Софіївка 64; 8. Софіївка 44; 9,10. Красний Хутір 127.

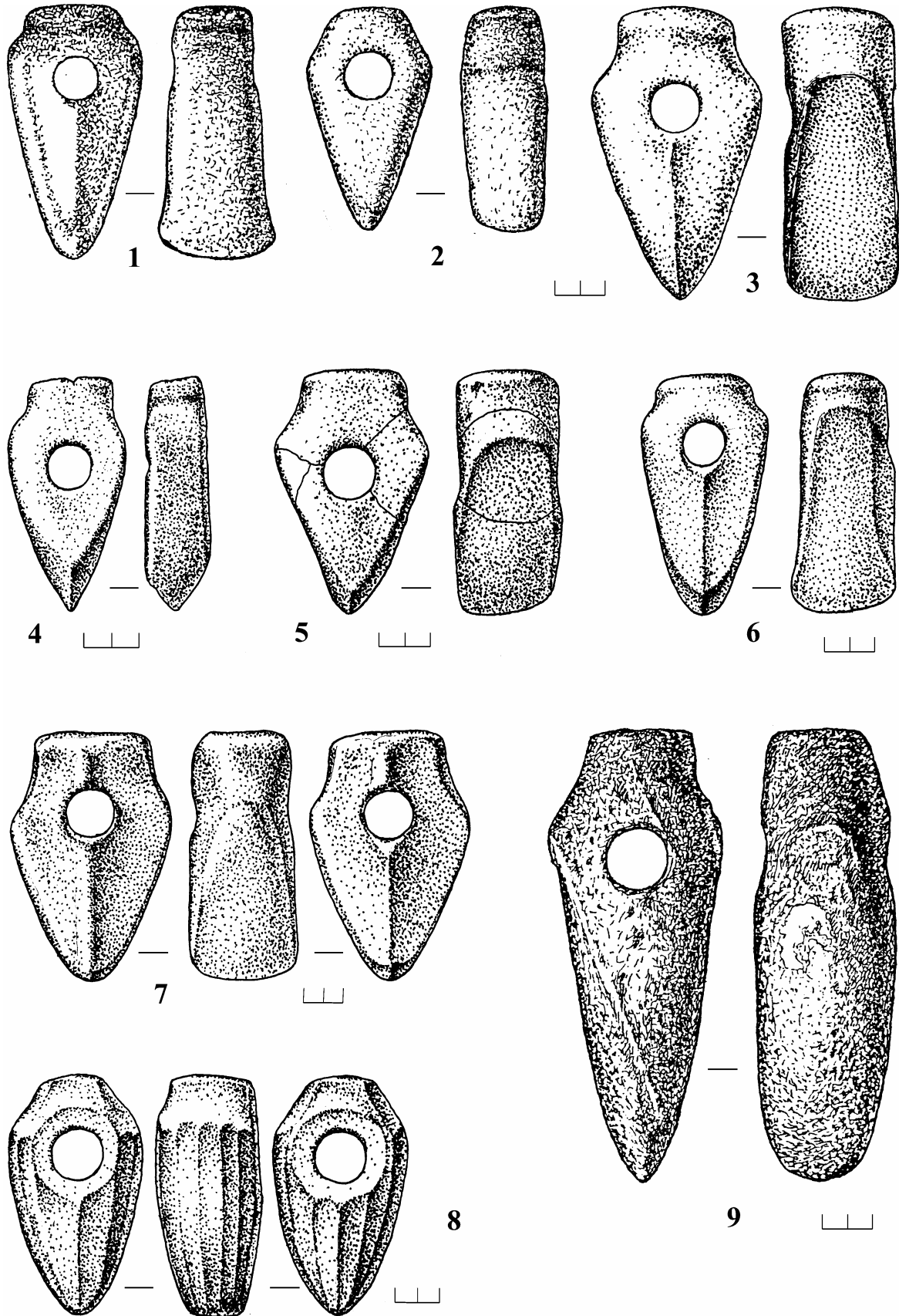

Рис. 14. Пізній енеоліт. Софіївка. 1. Софіївка 8; 2. Софіївка 34; 3. Красний Хутір 33; 4. Красний Хутір 105; 5. Красний Хутір 119; 6. Красний Хутір 167; 7. Красний Хутір 123; 8. Красний Хутір 12; 9. Софіївка 11–12.

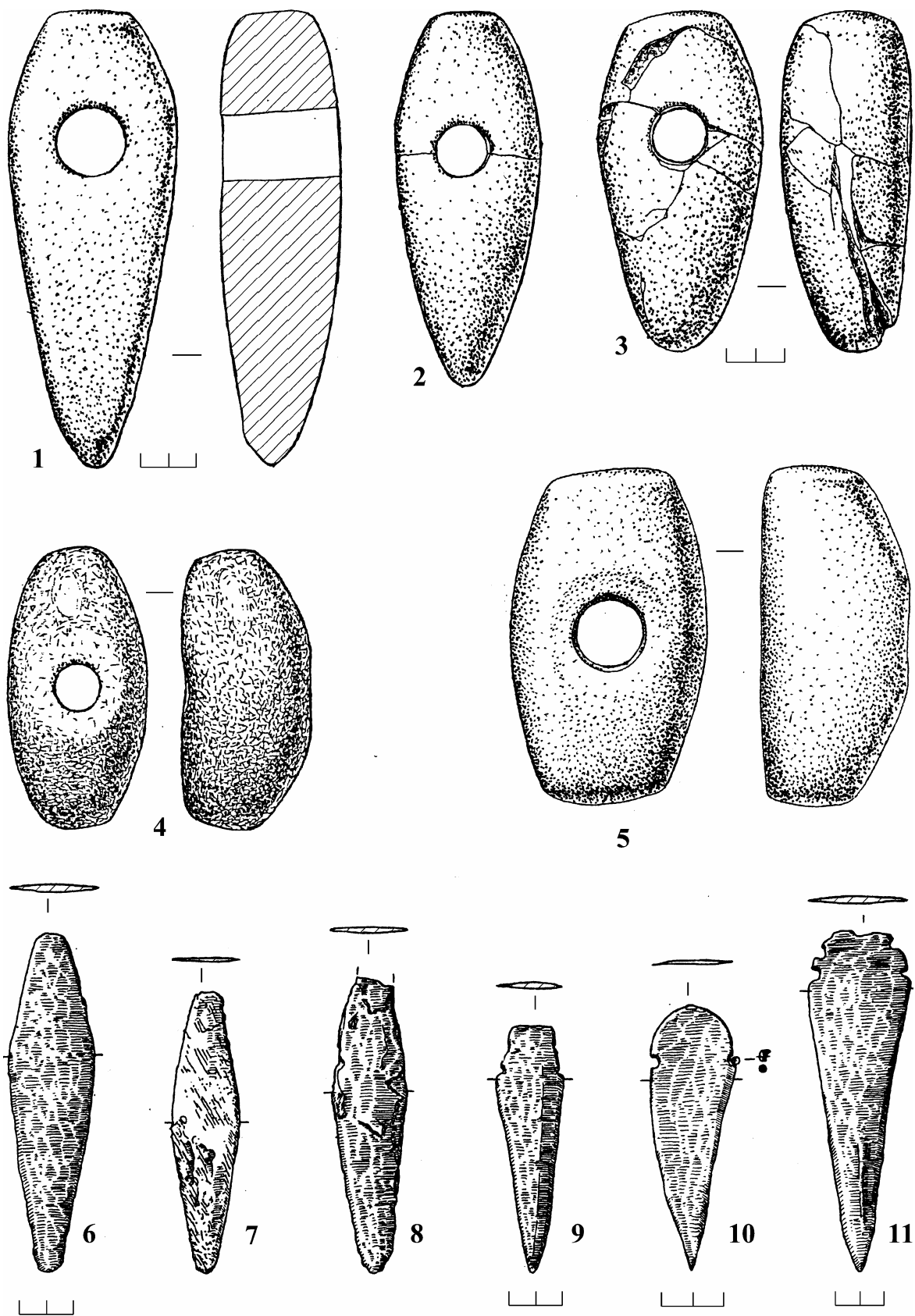

Рис. 15. Пізній енеоліт. Софіївка. 1. Софіївка 19; 2. Софіївка 83; 3. Красний Хутір 120; 4. Софіївка 88; 5. Софіївка 65; 6. Софіївка 19; 7,8. Софіївка; 9. Красний Хутір 127; 10. Красний Хутір 134; 11. Красний Хутір 167.

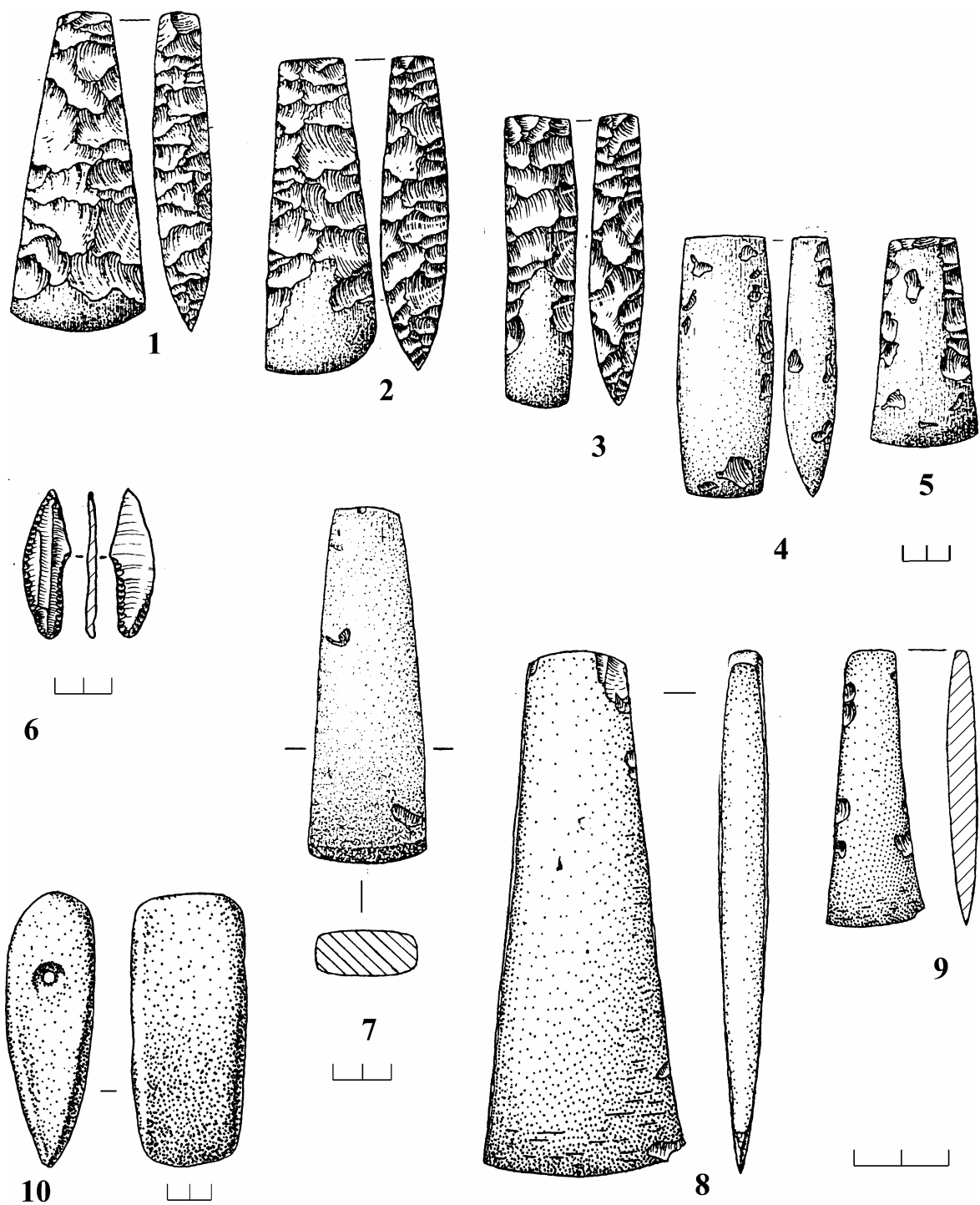

Рис. 16. Пізній енеоліт. Пізнє Трипілля та культура кулястих амфор. 1–5. Листвин; 6. Межиріччя; 7. Озіїв; 8,9. Товпижин; 10. Суємці.

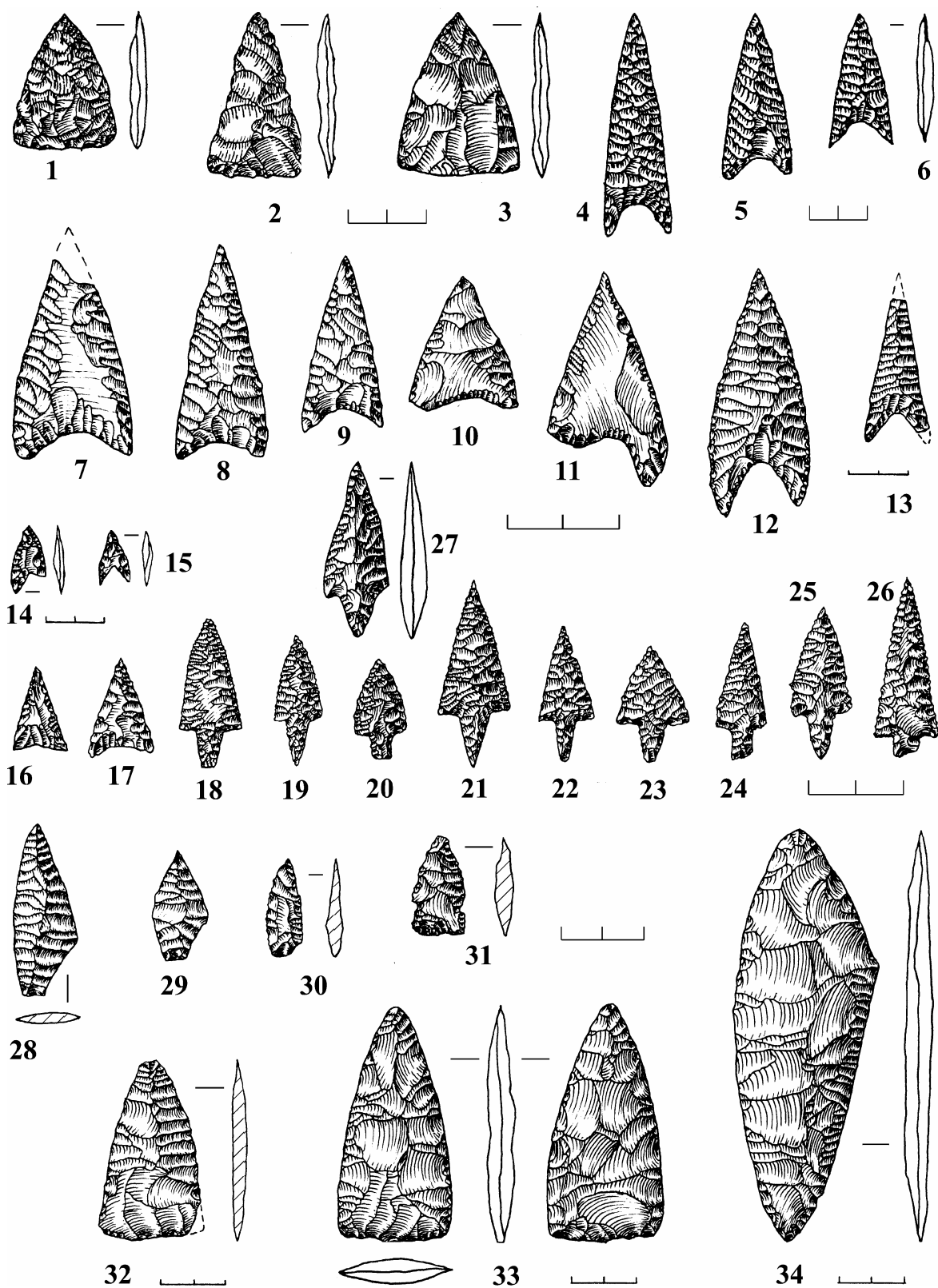

Рис. 17. Пізній енеоліт. Степ. 1,2,3. Кривий Ріг 2; 4,5. Ковалівка 5,2; 6. Олександрівка 7,13; 7–11. Вербки 5,1,7; 12. Кічкас; 13. Василівка 1,22; 14,15. Шахтарськ; 16–26. Залініне; 27. Студенок 5; 28,29. Олександрівка 9,40; 30,31. Костянтинівка 1,1; 32. Олександрівка 1,9; 33. Завадівка; 34. Олександрівка 7,13.

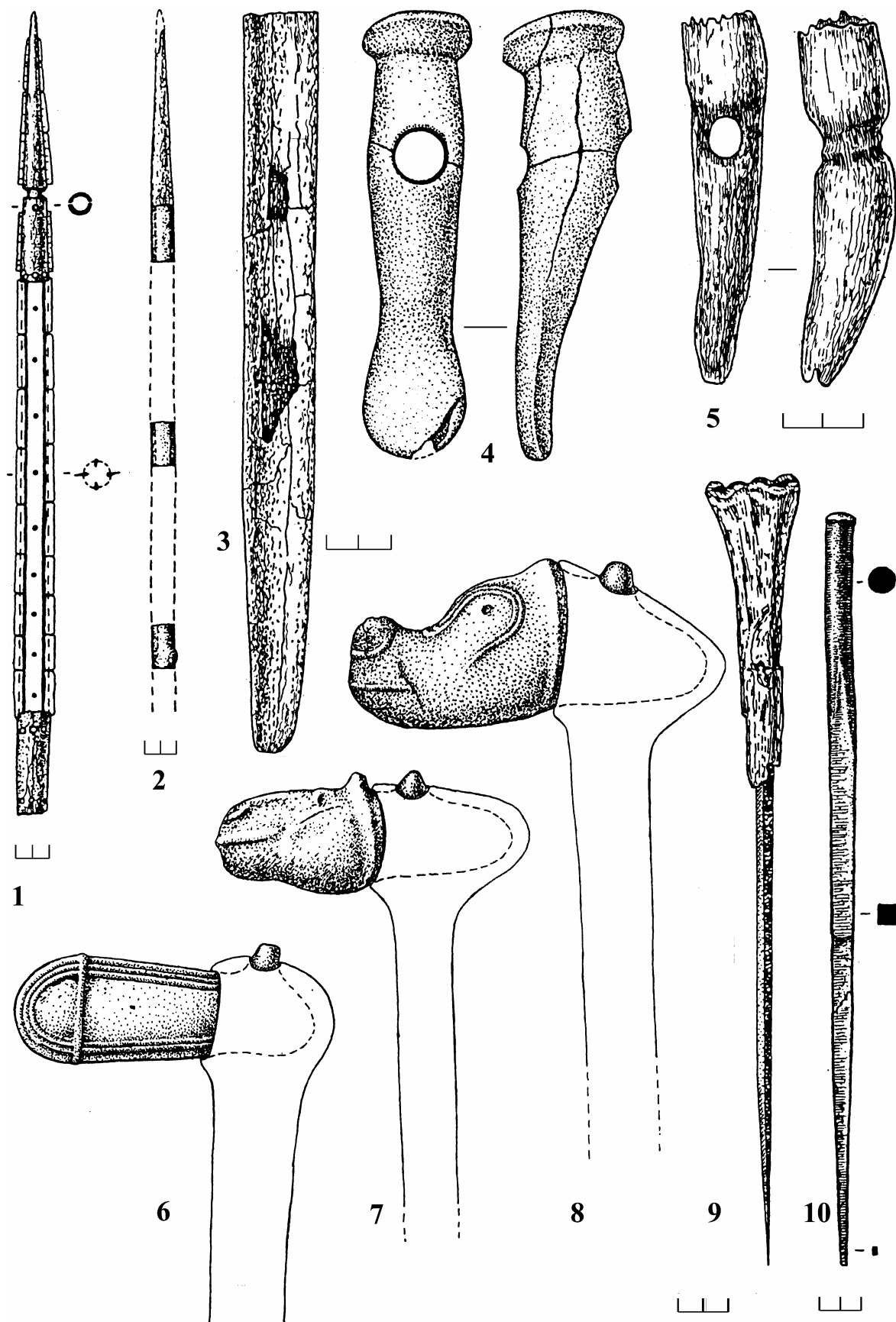

Рис. 18. Пізній енеоліт. Степ. 1–3,10. Джурджулешти; 4. ВСХІ; 5. Виноградний Острів 5; 6. Орджонікідзе; 7. Суворово 2.1.7; 8. Касімча; 9,10. Кривий Ріг.

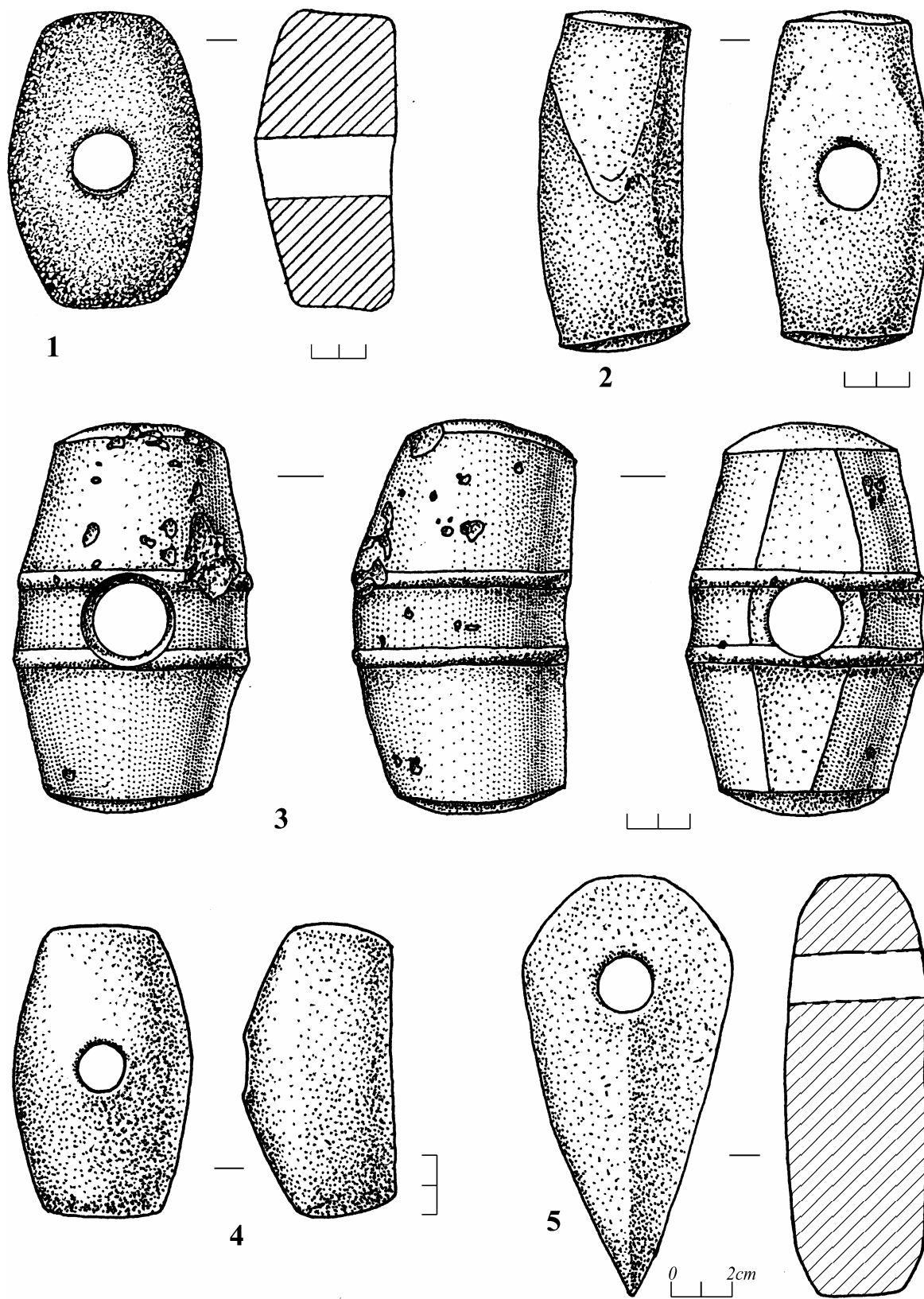

Рис. 19. Пізній енеоліт. Степ. 1. Соколово 1.6.6; 2. Кам'янка Дніпровська 2.14.2; 3. Волове 1.2; 4. Вербки 5.1.7; 5. Завадівка.

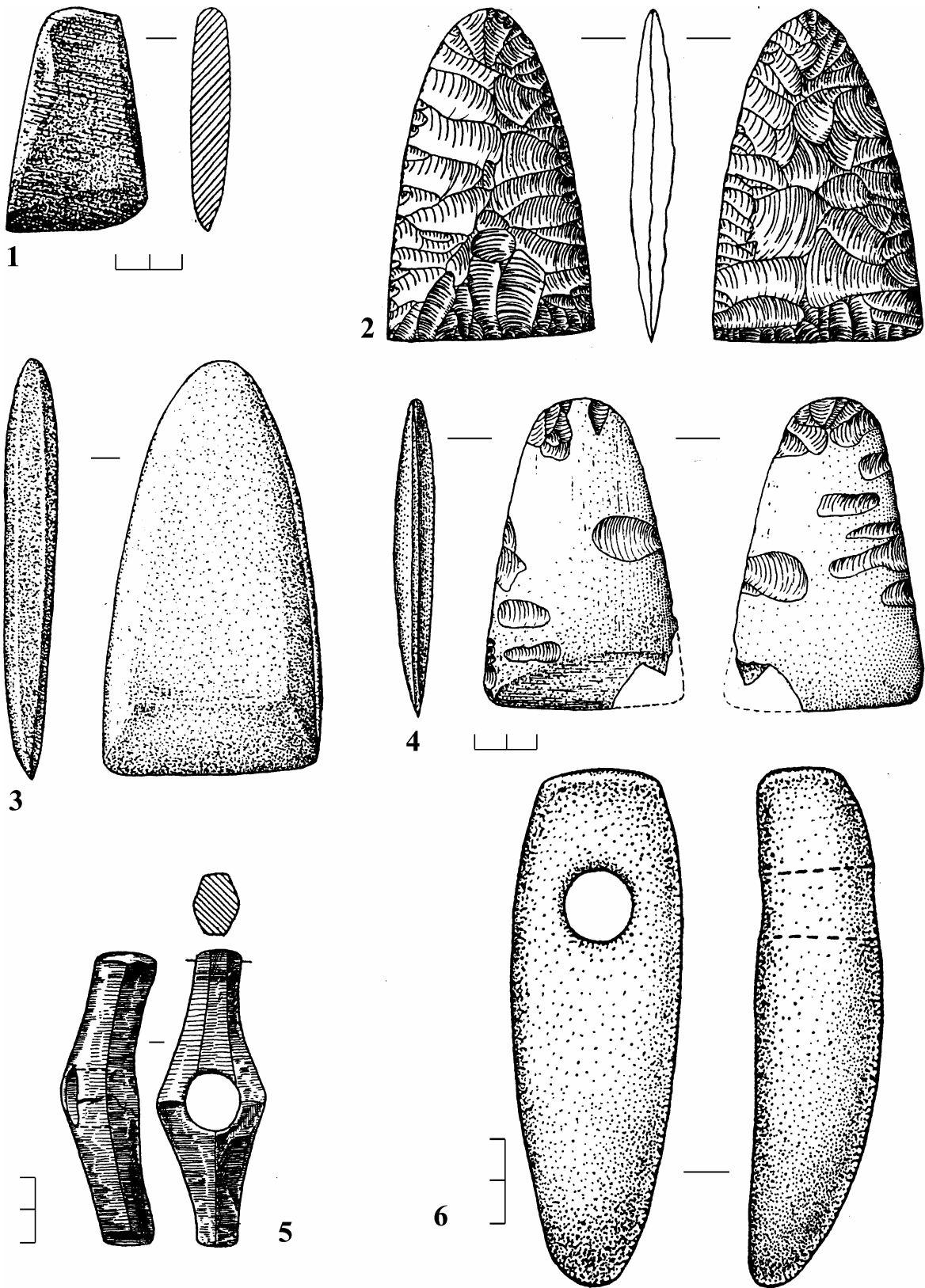

Рис. 20. Пізній енеоліт. Степ. 1. Джурджулешти; 2–4. ВСХІ; 5. Петро-Свистоново; 6. Костянтинівка.

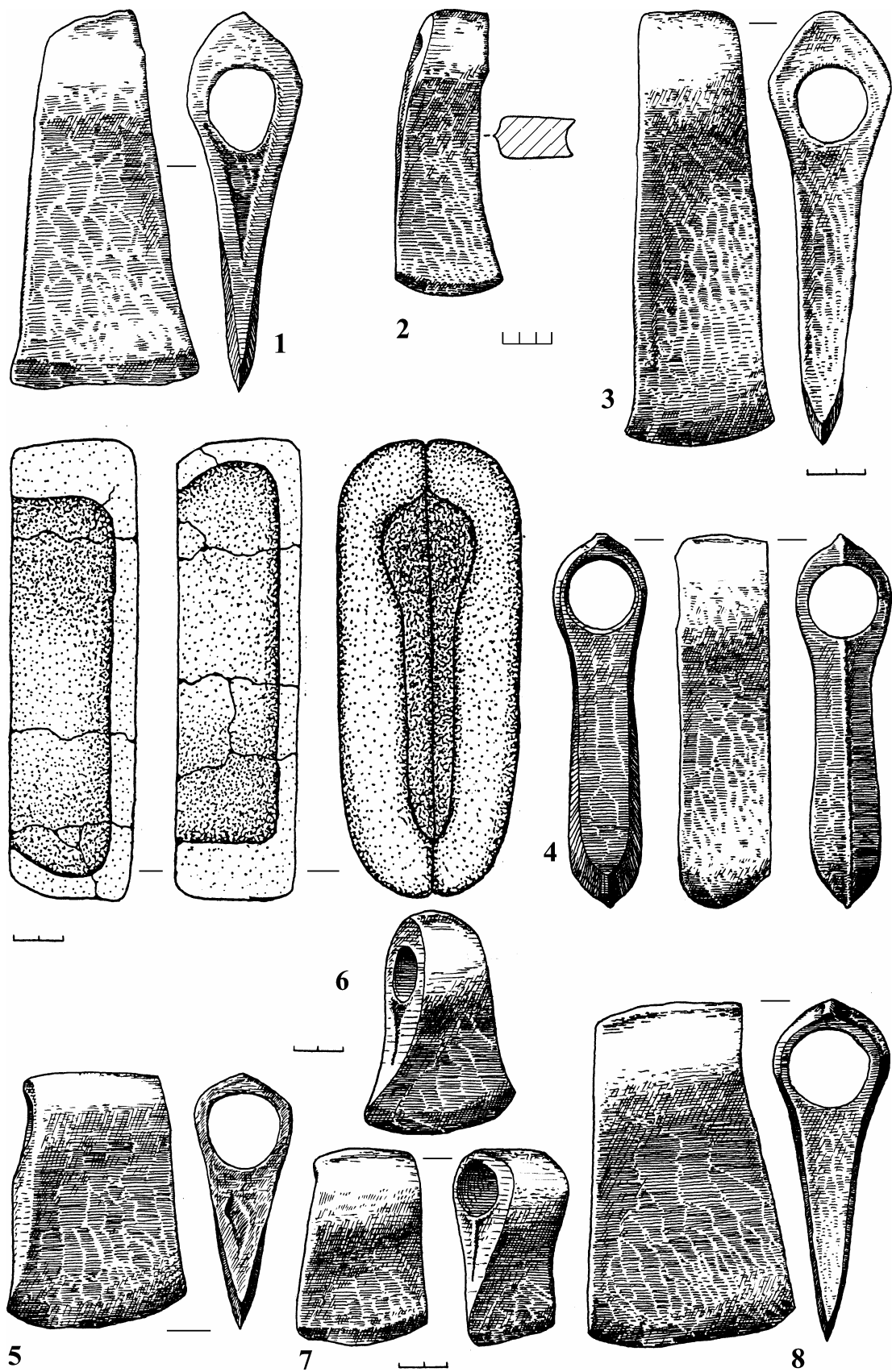
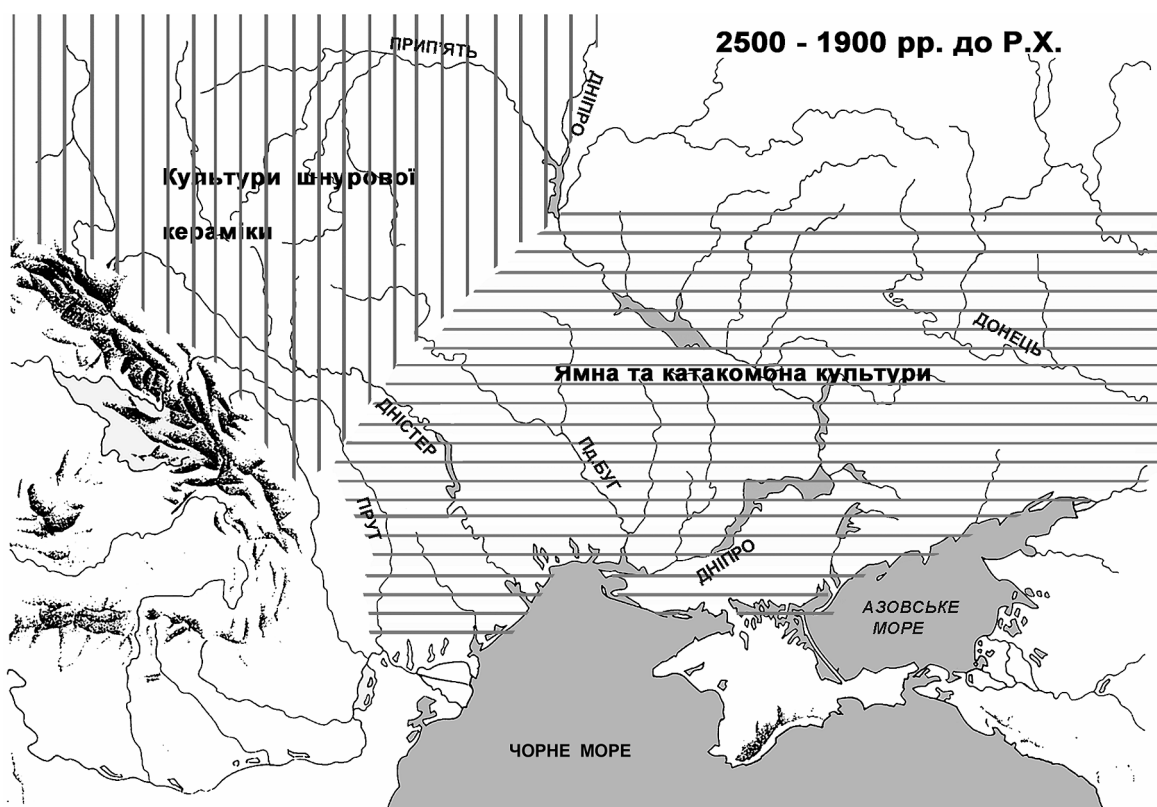

Рис. 21. Пізній енеоліт. Степ. 1. Балки; 2. Долинка; 3,7. Звенигородка; 4. Соколово; 5. Верхньодніпровськ; 6. Альошкінські хутори; 8. НМІУ.

ОЗБРОЄННЯ ДОБИ РАННЬОЇ БРОНЗИ (2500–1900 рр. до Р.Х.)

Опанування металургією міді досить довго суттєво не впливало на історичний та культурний процес у Північному Причорномор'ї. Кардинальні зміни розпочинаються з розповсюдженням штучних сплавів на основі міді, тобто з появою бронзи [Kloshko, 1994, 149–164]. Ці зміни полягають не тільки в поширенні металевих знарядь праці та зброї, але, головне, у значних трансформаціях у господарстві, культурі та соціальному ладі. Зникають великі землеробські цивілізації Європи, превалююче значення набуває скотарство, населення стає більш рухливим, розпочинаються грандіозні міграції індоєвропейських племен. Ясна річ, що металургія в цих процесах не була рушійною силою, а, навпаки, саме певні зміни в економіці створили сприятливі умови для подальшого розвитку металургії, підвищення її ролі у житті суспільства. Кардинальні зміни у суспільстві відбувались поступово, навіть відносно швидко, “вибухові” процеси, “стрибки” у розвитку первісних суспільств розтягувались на століття. Тож, визначення “кінця” енеоліту та “початку” доби бронзи є досить умовним. Розподіл бронзової доби на періоди також має штучний характер. Найбільш чітко у цій добі виділяються ранній та пізній етапи. Доба “середньої бронзи” фактично є перехідною між цими двома етапами. Найкраще вивченими культурними групами доби ранньої бронзи на території України є такі: ямна культурно-історична спільність, катакомбна культурно-історична спільність, спільність культур шнурової кераміки.

Карта 3. Культури доби ранньої бронзи (2500–1900 BC).

Ямна культурно-історична спільність

Наприкінці енеоліту — початку доби ранньої бронзи степову і південну частину лісостепової зони України, степи Подоння, Поволжя та Передкавказзя займали племена, котрі складали ямну культурно-історичну спільність [Археологія УССР, 1985, 336–353]. У цій роботі я розглядаю тільки матеріали території Украї-

ни. Не дивлячись на значну територію розповсюдження і велике число вивчених пам'яток, зброя цієї культурної спільноти вивчена досить погано. Це пов'язано з тим, що розкопки відкрили незначну кількість зброї в ямних похованнях (більшість цих поховань взагалі безінвентарні), а поселення досліджені недостатньо. Розглянувши матеріали цієї культури, можна зробити висновок, що включення зброї до наборів речей, що супроводжували небіжчиків, не було притаманним поховальному обряду ямної культури. Ця обставина дещо утруднює розгляд “ямного” озброєння та регіональний і культурно-хронологічний розподіл пам'яток. В межах матеріалів ямної культурно-історичної спільноти на території України я, досить умовно, за положенням скелета у похованні, виділяю дві культурних групи: група (а) (- положення “на спині”) — “Ямна-Схід” та група (б) (- положення “на боці”) — “Ямна-Захід”. Пам'ятки цих двох культурних груп займають одні і ті ж регіони і їх досить важко розділити у просторі і часі. Найбільш чітко простежується лише така тенденція — чим далі на схід від Південного Буга, тим пам'ятки групи “Ямна-Захід” виявляються більш пізніми. Тобто, на мою думку, по всій території ямної культури (в межах України) простежується поступове витіснення східної групи західною.

“Ямна-Схід”

Вістря стріл. Визначити культурну належність вістрер стріл, знайдених у похованнях ямної культури, не просто — в більшості випадків це поодинокі вістря, які частіше всього не є супроводжувальним інвентарем, а пораненнями. Усі знахідки я розділив на три групи: а) “давньоямні”; б) “ворожі”; в) “пізньоямні”.

а). “Давньоямні”. У давньоямному похованні Кам'янка 5.4.5 на Дніпропетровщині [Андросов, Яременко, Мартюшенко, 1990, рис.2] був знайдений сагайдачний набір із 7 видовжено-трикутних та трикутних стріл з трохи прогнутим низом (рис. 22: 1–7). Це єдиний, відомий на сьогодні, сагайдачний набір з раннього поховання групи “Ямна-Схід”. В цілому, ці стріли наслідують степові неоенеолітичні традиції, відрізняючись від пізньотрипільських стріл більшими розмірами та більш якісною “струмистою” ретушшю. У похованні Жовтневе 1.3.4 на Дніпропетровщині знайдена видовжено-трикутна стріла такого типу з обламаним вістряем (поранення ?) (рис. 22: 8). У похованні біля с. Троїцького на р. Молочній, курган 1.33 [Клейн, 1960, 157] у черепі знайдено трикутне вістря такого ж (“давньоямного”) типу (рис. 22: 9). Такою ж стрілкою був поранений небіжчик з поховання Олександрівка 1.2 на Херсонщині [НА ІА НАНУ: Євдокімов, 1991/6] (рис. 22: 10). Близьке за формою та розмірами вістря знайдено у похованні Тамаріно 13.6 на Херсонщині [НА ІА НАНУ: Євдокімов, 1989/24] (рис. 22: 13).

б). “Ворожі”. Серед кісток тазу похованого у кургані 8.9 біля м. Миронівка Київської області знайдено трикутне вістря пізньотрипільського типу (?), таке ж вістря знайдено і в похованні Рядові Могили 2.1 під Кривим Рогом [НА ІА НАНУ: Мельник, 1990] (рис. 22: 12, 11). Небіжчик з поховання Корпач 3.1 в Єдинецькому р-ні Молдови був поранений трьома трикутними стрілами пізньотрипільських типів [Яровой, 1984, рис. 12: 8].

Небіжчик з поховання Доброводи 2.6 на Черкащині [НА ІА НАНУ: Артеменко, 1983/30] був поранений стрілкою з кременевим широким трикутним наконечником із неглибокою серпоподібною виїмкою “ранньошнурового” типу (рис. 22: 19). Усі пізньотрипільські вістря та ранньошнурова стріла знайдені на західних кордонах ямної культури.

У похованні Красноярьське 11.30 у Криму [Колтухов, Тоцев, 1998, рис. 83: 5] знайдено велике листоподібне вістря з рівним низом (рис. 22: 20). Аналоги такого вістря мені невідомі.

Небіжчик з поховання 3 кургану біля с. Каплани в Молдові [Агульников, 1984, рис. 3: 14] був поранений гостролістою кременевою стрілкою з широкою кутоподібною виїмкою кемі-обінського типу (див. далі).

У похованні Марьівка 8.3 на Правобережній Дніпропетровщині знайдено трикутне вістря з коротким черешком [Самойленко, 1988, рис. 7: 4] (рис. 22: 16). Небіжчик з поховання Аккермень 1.17.10 [Вязьмітіна та ін., 1960, 124] був поранений двома такими ж черешковими стрілами (рис. 22: 14, 15), такою ж стрілою був поранений “ямник” з поховання Бірюкове 1.5 на Сіверськодонецчині [НА ІА НАНУ: Післарій, 1979/14] (рис. 22: 17). Ці вістря подібні до стріл з “доямного” поховання Залінійне на Дніпропетровщині (рис. 17: 18–26) — тип “Залінійне”, характерний для населення лісової та півночі лісостепової зон східних областей України пізньонеолітичного часу.

У давньоямному похованні 421.1 біля містечка Сміла на Черкащині [Бобринський, 1913, рис. 5] була знайдена кременева стріла з довгим черешком та вузьким довгим вістря, нижні кінці якого загострені та утворюють шипи (рис. 22: 18). С.Н. Братченко невірно, на мою думку, співставляє це вістря з “доямними” стрілами [Братченко, 1996, 45], які я відношу до типу “Залінійне”. Смілянська стріла відрізняється від них більш довгим черешком та формою вістря, які мають паралелі серед стріл лісового неоліту та енеоліту — ранньої бронзи. Деяку подібність мають і окремі стріли Середньодніпровської культури Білорусі, але цю подібність я пропоную пояснювати запозиченнями “середньодніпровцями” деяких видів зброї (перш, за все, великого потужного лука та призначених для нього стріл) у лісових племен. Ми не маємо ніяких інших підстав датувати смілянське поховання “середньодніпровським” часом, тож стріла з цього поховання, скоріше за все, свідчить про збройні сутички “ямників” Черкащини з неолітичними племенами Лівобережної Наддніпрянщини.

в). “Пізньоямні”. В похованні Біле 3.5 у Криму [Колтухов, Тоцев, 1998, рис. 17: 3] знаходився сагайдачний набір із 5 трикутних вістер з неглибокою кутоподібною виїмкою ранньокатакомбного типу (рис. 22: 21). Цей єдиний відомий мені сагайдачний набір із пізньоямного поховання, на мою думку, свідчить про те, що на пізньому етапі ямні племена (культурна група “Ямна-Схід”) запозичили стріли у катакомбної культури. В той же час, чисельні знахідки поодиноких вістер стріл “катакомбних” типів у ямних похованнях свідчать про військові сутички, що точилися між цими двома етносами у “ранньокатакомбний” час. Так, похований у кургані Семенівка 2.7 на р. Молочній [Михайлов, 1990, 111] був поранений в область серця (в груді між другим і третім ребром) асиметричною листоподібною стрілою з аркоподібною виїмкою катакомбного типу (рис. 22: 29). Це поранення не було смертельним, небіжчик якийсь час жив з цим наконечником і він був покритий вапняковим шаром. Автор публікації невірно визначає це вістря як “майкопське” — воно ж значно відрізняється від стріл Майкопської культури Північного Кавказу і в той же час має чисельні аналогії у ранньокатакомбних похованнях Лівобережної України (див. далі).

У лівій тазовій кістці похованого у кургані 1.2.3 біля с. Василівка Солонянського р-ну Дніпропетровської області стирчало трикутне кременеве вістря з глибокою виїмкою — тип “ранньокатакомбний” (рис. 22: 25). Такі ж вістря знайдені серед кісток і в інших “ямних” похованнях Дніпровського Надпоріжжя: Кіровка 1.1.4; Боровковка 1.1.7; Чкалівка 2.1.2; Чкалівка 2.2.7 [Ковалёва, Шалобудов, 1992, 24–27] (рис. 22: 22, 26, 24, 23) та на річці Молочній — Константинівка 2.10 [Болтрик, Левченко, Фіалко, 1991, рис. 10: 5]; у похованнях Софіївка 14.6 під Каховкою [НА ІА НАНУ: Лесков, 1972/35], Виноградне 2.15.8 [НА ІА НАНУ: Отрощенко, 1983/12]. У “давньоямному” похованні 2.1.2 на Правобережній Дніпропет-

ровщині серед шийних хребців знайдене трикутне вістря з глибокою виїмкою катакомбного типу. Таке ж вістря знайдене серед кісток грудної клітини у похованні того ж типу 2.2.7 сусіднього кургану [Ковалёва, Шалобудов, 1992, 24, 27; рис. 9: 1, 2, 13, 14] та в похованнях Широчани 9.4 і Новоіванівка 3.2 [Самойленко, 1988, рис. 7: 4] (рис. 22: 27, 28).

Як бачимо, поранення “ямників” ранньокатакомбними стрілами концентруються у Нижньому Подніпров’ї та Приазов’ї. Таким чином, судячи з поранень, ця група мала збройні сутички з представниками подніпровського Трипілля (Усатово ?), ранніх “шнуровиків” (!), лісових неолітичних мисливців, співродичів (розрізнити серед них “співродичів” представників “ямної-схід” і “ямної-захід” груп за типами стріл не вдалося); а на пізньому етапі — з представниками кемі-обінської культури і ранніми “катакомбниками”.

Вістря дротиків. Гостролисті вістря з чітко виділеним черешком (“ямний” тип) походять із поховань Ємельянівка 20 в Криму [Колтухов, Тоцев, 1998, рис. 36: 6] та Василівка 1.2.3 на Дніпропетровщині [Ковалёва, Шалобудов, 1992, 24–27] (небіжчик з цього поховання був поранений стрілою катакомбного типу) (рис. 23: 3, 2). Похований у кургані Кам’янка 16.26 [Шапошникова, Фоменко, Довженко, 1986, рис. 57: 3–5] був поранений в голову дротиком із кременевим вістряем, уламок якого залишився в черепі (рис. 23: 5). За таким уламком визначити тип цього вістря досить важко.

Умовно до ямної культури я відношу мідне втулкеве вістря з вузьким пером та короткою обрізаною втулкою з одним отвором для кріплення древка, яке типологічно є чи не найдавнішим металевим втулковим вістряем списа-дротика у Східній Європі. Воно походить із розкопок М.І. Веселовського у Київській губернії, найвірогідніше — з поховання ямної культури [Tallgren, 1926, taf. 108, 13] (рис. 23: 4).

Сокири-молоти. Кам’яні сокири-молоти з Михайлівського поселення, які традиційно відносять до ямної культури, нагадують пізньотрипільські сокири-молоти типу “Софіївка” і відрізняються від них лише значно більшими розмірами [Археологія УССР, 1985]. Проте, надійних доказів про використання таких сокир-молотів носіями ямної культури в нас немає, в “ямних” похованнях такі сокири-молоти не знайдені. Незвично великі розміри михайлівських сокир-молотів виділяють їх серед усіх аналогічних знарядь бронзової доби. Ймовірно, ці вироби не мали практичного використання, а були культовими речами.

У похованнях ямної культури Північного Причорномор’я зустрічаються уламки кам’яних шліфованих сокир-молотів, 90% з яких мають ознаки вторинного використання як розтирачів (вохри, мідної руди та інших фарб) [Іванова, 1996, 26–27]. Ці факти вказують на те, що кам’яні сокири-молоти все-таки були досить розповсюдженим видом зброї у ямній культурі, а відносно невелика кількість їх знахідок у похованнях пояснюється особливостями поховального обряду цієї культури. Проте, деякі уламки сокир-молотів у “давньоямних” похованнях можна трактувати і інакше — так у похованні Семенівка 14.12 на Дністровському лимані (група “Ямна-Схід”) був знайдений уламок човноподібної сокири-молота типу “Семенівка”, а ціла така ж сокира походить із “пізньоямного” поховання 8.16 (група “Ямна-Захід”) того ж могильника [Субботин, 1985, рис. 2: 1, 2; 8: 1–4] (рис. 28: 5). Отже, по-перше, ці сокири вказують на синхронність вищезгаданих поховань; а, по-друге, уламок із поховання “східної” групи можна трактувати як військовий трофей, захоплений у сутичці з “західними”.

У похованні Кіровка 1.1.4 на Дніпропетровщині знайдена видовжено-човноподібна сокира “шнурового” типу [Ковалёва, Андросов, Шалобудов, Мартющенко, 1989] (рис. 23: 7). У похованні Світлий 3.25 на сході Молдови [Манзура, 1984, рис. 8: 6] знайдена човноподібна сокира-молот “шнурового” типу.

У похованні Гостра Могила 6 біля Кривого Рога була знайдена видовжена сокира-молот [НА ІА НАНУ: Кривола, 1964/67] типу “Аккермень” (див. далі) (рис. 23: 6).

Рогова сокира-молот трипільського типу з просвердленим отвором діаметром 1,8 см та збитим лезом походить із поховання Золота Балка 14.7 на Херсонщині [НА ІА НАНУ: Кубишев, 1978/17] (рис. 24: 1). Роговий молот-клювець неоеолітичного типу (зі збитим “клювом”) знайдено в похованні Аккермень 5.6 в Приазов’ї [Вязьмітіна та ін., 1960, 59] (рис. 24: 2).

Декілька сокир-молотів, характерних для раннього етапу підкарпатської культури шнурової кераміки (тобто часу раннього етапу ямної культури), походять із випадкових знахідок на Донеччині. Краплеподібні сокири-молоти знайдені в Маріуполі, Темрюку Володарського р-ну та Донецькому Амвросіївського р-ну. Пласка коротка човноподібна сокира-молот знайдена в Степанівці Костянтинівського р-ну [КСНАСДО, 1993, рис. 13: 1–3]. Там же знайдено і декілька видовжено-човноподібних сокир-молотів “шнурового” типу [КСНАСДО, 1993, рис. 16; 17: 1].

Пласкі кам’яні сокири. У похованні “давньоямного” типу (скорченому на спині, поховання 5) у кургані, розкопаному на площі трипільського поселення Майданецьке на Черкащині, знайдена кременева пласка сокира з прошліфованим лезом [Шмаглий, Видейко, 1988, 133–134] (рис. 23: 8) “пізньотрипільського” або ж “шнурового” типу — їх важко розрізнити, часто вони однакові.

Металеві сокири. В ямний час на Правобережній Україні продовжувалось місцеве виробництво мідних обушкових сокир лінії розвитку “Самара — Баньябюкк (Долинка)” (див. попередній розділ). Такою є сокира з хутора Гречаники на Переяславщині (рис. 24: 3). Ця сокира була опублікована ще у 1928 році М. Рудинським як така, що походить із поховального комплексу кургану [Рудинський, 1928]. Вона дуже близька за формою та розмірами до сокири з Долинки. Судячи з публікації, це було, скоріше за все, поховання ямної культури. Друга така сокира походить із с. Гнідин (звичайне у літературі — Гнідино — не вірно) [НМІУ: а327], дещо південніше селища Бровари (нині околиця Києва) (рис. 24: 4). Нещодавно подібна сокира була знайдена в ямному похованні 2 в кургані 1 біля с. Підлісся Броварського р-ну Київської області [Братченко, Клочко, Солтис, 2000]. Це мідна провушна сокира з невиділеною втулкою, прямою спинкою та дуже вигнутим “черевом”. Лезо закруглене. На спинці та по обуху зберігся ливарний шов. На “череві” сокира має глибоке заглиблення, що утворилось від усадки металу під час лиття у відкриту з боку “черева” ливарну форму. Розміри сокири: довжина 11,5 см, ширина по обуху 4 см, ширина по лезу 5 см, діаметр втулки 2,6 см. Вага сокири 585 грам (рис. 24: 5). Поховання відноситься до групи ямної культури, що відповідає третьому пізньому періоду культури в її розширеному трактуванні і найбільш споріднена з її південними дніпро-азовсько-чорноморськими варіантами [Николова, 1992]. Знахідки двох таких сокир у похованнях Середньої Наддніпрянщини засвідчують достеменно належність цієї групи знарядь до ямної культури. Сокира з поховання Підлісся 1.2 відрізняється від сокир типу “Баньябюкк” дещо коротшим лезом. Із Середньої Наддніпрянщини натепер відомі ще п’ять близьких сокир з випадкових знахідок (пропонуємо закріпити за ними назву — тип “Підлісся”). Одна з них із с. Чапаївка Золотонішського району Черкаської області (рис. 25: 3), друга — з колишньої Київської губернії, придбана Н.Е. Бранденбургом і зберігається в Ермітажі [Качалова, 1974, табл. 15: 1; Артеменко, 1967, рис. 19: 2] (рис. 25: 1) — скоріше за все, вона походить із Правобережжя. Третя сокира знайдена в с. Стайки Кагарлицького району Київської області (рис. 25: 5). Четверта сокира — з с. Гришенці Канівського району Черкаської області, виділяється дуже широким ле-

зом та трапецієподібною втулкою (рис. 25: 4). П'ята сокира походить з колекції Національного історичного музею України, місце знахідки невідоме, відрізняється сильно розкованим асиметричним лезом та орнаментом на обуху (рис. 25: 2).

Три таких сокири знайдено у Середньому Поволжі: з Загорської Селитьби, Болтунівки та Хвалинського музею [Кореневский, 1974, 26, рис. 9: 6–7; Шилов, 1975, 103, рис. 47: 6; 48: 3; 47: 7]. Усі ці сокири походять із Волзького правобережжя, близько верхів'їв річки Медведиці, що належить до басейну Дону. Одна сокира є і в Уральському музеї [Шилов, 1975, рис. 47: 8].

Детальне та серійне зіставлення сокир типу “Підлісся” з сокирами типу “Баньябюкк” України та Румунії свідчить про те, що це єдина лінія розвитку. Цікаво, що у скарбі Вільчеле (єдиному комплексі з сокирами типу “Баньябюкк” у Румунії) присутні як сокири з рівномірно розширеним до низу (тип “Підлісся”), так і з прямим тулубом [Vulpe, 1970, taff. 1–3] (рис. 25: 6). Прямий тулуб та підтрикутний обух є характерними для найдавніших на Україні сокир “самарського” типу (тип “Соколове”), що пов'язуються з доямним, постмаріупольським культурним горизонтом [Клочко, 1994; Ковалева, 1995]. Ці обставини показують, що розвиток обушкових металевих сокир у Нижньому Подунав'ї та Середньому Подніпров'ї наприкінці енеоліту — початку доби ранньої бронзи був певним чином пов'язаний. Із Середньої Наддніпрянщини сокири типу “Підлісся” були занесені на Волгу. Подальшим продовженням цієї лінії розвитку були сокири фат'янівської культури Росії (пряме наслідування форм та технології) та сокири катакомбної культури колонгаївського типу (подальший розвиток технології — перехід до лиття у закритій ливарній формі з поступовою зміною форм виробів) (див. далі).

Кинджали. Виділяються два типи кременевих кинджалів групи “Ямна-Схід”: а) з вузьким гостролистим лезом і слабо виділеним або зовсім не виділеним черешком та б) з видовжено-трикутним лезом і коротким широким черешком.

Тип а: кинджал із вузьким листоподібним лезом довжиною 13,5 см походить із поховання Аккермень I, 12.9 [Вязьмітіна та ін., 1960, 59] (рис. 26: 1). Великий листоподібний кинджал із виділеним черешком був знайдений також у похованні Семенівка 2.7 на р. Молочній [Михайлов, 1990, рис. 4: 8]. Довжина його 13, ширина 3,2 см (рис. 26: 2).

Тип б: видовжено-трикутні кинджали з коротким черешком знайдені в похованнях Звонецьке 2.5.7; Жовтневе 1.3.2 на Дніпропетровщині [Ковалёва, Шалобудов 1992, 39] та Сосновка 1.1 на р. Молочній [Михайлов, 1990, рис. 4: 6] (рис. 26: 3–5).

Велике листоподібне вістря (кинджал ?) без виділеного черешка походить з поховання Костянтинівка 1.7 на р. Інгул [Шапошникова, Фоменко, Довженко, 1986, рис. 17: 4] (рис. 26: 9).

Унікальний бронзовий кинджал, виготовлений із мис'якової бронзи, був знайдений у похованні Старогорожино 1.17 на р. Інгул в Миколаївській області [Шапошникова, Фоменко, Балущин, 1977, рис. 10: 1] (рис. 26: 6) — я вважаю його варіантом кинджалів усатівського типу. Усатівські кинджали мали руків'я, виготовлені з органічної сировини, а кинджал із Старогорожино — суцільнолитий, його металеве руків'я наслідує форму дерев'яного або кістяного прототипу, включаючи не потрібні в цьому випадку отвори для заклепок. Небіжчик з цього поховання був поранений в живіт кременевим кинджалом з трикутним лезом та вузьким довгим черешком, кінець якого обламався і кинджал залишився у тілі пораненого (рис. 26: 8). Враховуючи те, що такі ж кременеві кинджали відомі і в групі “Ямна-Захід”, і в групі катакомбної культури “Катакомбна-Схід”, що включає в себе і ранньокатакомбні пам'ятки, визначити дату старогорожинського “ямника” досить важко.

У похованні 57 кургану біля с. Балки Василівського району Запорізької області [Ляшко, Отрощенко, 1988, рис. 6: 3] знайдений бронзовий черешковий кин-

джал, виготовлений з миш'якової бронзи. Лезо кинджала має видовжену листоподібну форму довжиною 9 см, загальна довжина разом з черешком — 12,5 см. На черешку збереглися залишки дерев'яного руків'я довжиною 12 см, що мало закруглений верх та закривало не тільки черешок, але й "плечі" кинджала, які мають невеличкі пази для заклепок чи зав'язок (рис. 26: 7). Це поховання було "основним" у кургані і супроводжувалось дерев'яними колесами від воза, що вказує на високий соціальний ранг небіжчика. На мою думку, старогорожинський та балковський кинджали є подальшим, "степовим" розвитком традиції великих усатівських кинджалів.

Тож, комплекс озброєння культурної групи "Ямна-Схід" реконструюється таким чином: лук і стріли з кременевими вістрями (використовувались епізодично); дротики з кременевими вістрями; кам'яні сокири-молоти, зрідка — рогові молоти та металеві обушкові сокири; кременеві кинджали (зрідка — металеві кинджали).

"Ямна-Захід"

Вістря стріл. Два відносно великих видовжено-трикутних вістря з трохи прогнутих низом знайдено в похованні Н.-Олександрівка 1.1 на Херсонщині [НА ІА НАНУ: Євдокімов, 1990/12] (рис. 27: 1, 2). За формою та розмірами вони дуже близькі до вістер з поховання Кам'янка 5.4.5 групи "Ямна-Схід" (вістря "давньо-ямного" типу). Ці стріли лежали з обох боків від черепа небіжчика і можуть розглядатися як елементи поховального обряду.

Сагайдачний набір з чотирьох кременевих вістер був знайдений у похованні Пуркари 1.38 в районі Штефан Воде Молдови [Яровой, 1990, рис. 37: 6] (рис. 27: 6). Два трикутних вістря з глибокими кутоподібними виїмками мають аналогії серед стріл пізньої стадії Подільської групи Прикарпатської культури шнурової кераміки за І.К. Свешніковим та ранньої і класичної фаз Межановицької культури, а два інші листоподібні вістря — з неглибокими серпоподібними виїмками (тип "Межановиця") аналогічні стрілам культури Хлопіце — Веселе (тип Почапи за І.К. Свешніковим) та класичної і пізньої фаз Межановицької культури Польщі [Kadrow, Machnik, 1997]. Такі ж листоподібні стріли зустрічаються і на пам'ятках Стжижовської культури та в сагайдачних наборах групи "Катакомбна-Захід" (Інгульська катакомбна культура) України. Деяко пізніше листоподібні стріли з серпоподібними виїмками набувають розповсюдження на Україні у культурі багатоваликової кераміки, розміри їх трохи збільшуються (див. далі). У цьому ж похованні була знайдена і сокира-молот "шнурового" типу (див. далі). Зброя та поховальний обряд ставлять під сумнів віднесення поховання Пуркари 1.38 до ямної культури. Принаймні воно є свідченням тісних контактів "пізньоямних" племен Нижнього Подністров'я з культурою шнурової кераміки.

Поранення. Похований у кургані Новопетрівка 1.7 Миколаївської області [Шапошникова, Фоменко, Довженко, 1986, рис. 50: 7–9] був поранений в живіт листоподібною стрілою типу "Широке" (кемі-обінська культура, див. далі). Такою ж стрілою був поранений небіжчик з поховання Кам'янка 6.18 у Молдові [Манзура, Клочко, Савва, 1992, рис. 25: 2] (рис. 27: 3). У похованні Семенівка 14.24 на Дністровському лимані [Субботин, 1985, рис. 3: 13–14] знайдено трикутний з глибокою виїмкою наконечник стріли катакомбного типу, такою ж стрілою був поранений "ямник" з поховання Софіївка 14.6 під Каховкою [НА ІА НАНУ: Лесков, 1972/35] (рис. 27: 4). Небіжчик з поховання Виноградне 24.31 [НА ІА НАНУ: Отрощенко, 1984/10] був поранений в груди стрілкою "пізньокатакомбного" типу (див. далі) (рис. 27: 5). Небіжчик у похованні Рошкани 1.13 в Молдові [Дергачев, Борзияк, Манзура, 1989, рис. 6: 4] був поранений кістяною черешковою стрілкою з довгим загостреним черешком та конусоподібним асиметричним вістрям (рис. 27: 7), аналоги якій в пам'ятках цього часу мені невідомі.

Вістря дротиків. Кременеві, оброблені з двох боків, з довгим звуженим черешком та гостролистим пером (тип “Антонівка”). Знайдені в похованнях: Антонівка 5.7 в Миколаївській області [Шапошникова, Фоменко, Довженко, 1986, рис. 68: 5] (рис. 27: 8); Брилівка 16.20 [НА ІА НАНУ: Євдокімов, 1985/2]; Атманай 2.1.1 та Юрьівка 3.8 на Херсонщині [НА ІА НАНУ: Кубишев, 1981/19] (рис. 27: 11, 13, 14). Таке ж вістря дротика з обламаним черешком походить із поховання Аккермень 1.9.3 [Вязьмітіна та ін., 1960, 54–55] (рис. 27: 12). Небіжчик із поховання Виноградне 30.7 в Приазов’ї був поранений в голову дротиком із кременевим вістряем (типу “Антонівка”) довжиною 8,5 см [НА ІА НАНУ: Отрощенко, 1985/4] (рис. 27: 10).

Листоподібне вістря дротика без виділеного черешка (“катакомбний” тип) походить із поховання Софіївка 1.9 на р. Інгул [Шапошникова, 1980, рис. 6: 3]. Похований в кургані Бузьке 1.19 [Шапошникова, Фоменко, Довженко, 1986, рис. 24: 7–10] був поранений дротиком з кременевим вістряем. Це вістря досить широке, з трикутним кінцем (рис. 27: 9). Дротиком з листоподібним вістряем був поранений небіжчик з кургану Нова Одеса 4.2.6 [Шапошникова, Фоменко, Довженко, 1986, рис. 48: 7–9].

Таким чином, судячи з поранень, ця культурна група мала збройні сутички з представниками: Кемі-Обінської і катакомбної культур та співродичами (розрізнити тих “родичів” — чи то були представники “ямної-схід” чи “ямної-захід” груп, не вдалося).

Сокири-молоти. У похованні Чкалівка 4.6.12 на Правобережжі Дніпропетровщини знайдена видовжена кам’яна сокира-молот [Ковалёва, Шалобудов, 1992, 39]. Не зважаючи на деякі давні пошкодження, вона досить добре збереглась (рис. 28: 3). Я відношу її до типу “Аккермень” — ямно-катакомбного типу сокир-молотів (див. далі). Така ж сокира, прикрашена на “плечиках” трьома чітко виділеними канелюрами, знайдена у похованні Білозерка 8.13 на Херсонщині [НА ІА НАНУ: Євдокімов, 1984/16] (рис. 28: 2). Подібна їй сокира знайдена в похованні Дирдине 1.3 на Черкащині [НА ІА НАНУ: Сиволап, 1993/30] (рис. 28: 6).

Масивна видовжена сокира-молот з циліндричним навершям (тип “Семенівка”) походить з поховання Семенівка 8.16 на Дністровському лимані [Субботин, 1985, рис. 8: 1–4]. Виготовлена вона з чорного кварциту-пісковіку. Довжина 12,1 см (рис. 28: 4). Дуже близька за формою сокира знайдена у похованні Облої 1.5 на Херсонщині [НА ІА НАНУ: Євдокімов, 1978/6] (рис. 28: 5). Їх можна розглядати в одному ряду з сокирами “аккерменьського” типу, проте сокири “семенівського” типу більш короткі та масивні.

У “пізньоямному” похованні 3 кургану 27 біля с. Богуслав Павлоградського р-ну Дніпропетровської області [Марина, 1995, 69–71] був знайдений уламок кам’яного виробу, виготовленого з карбонатно-кремнистого сланцю, який був інтерпретований автором як сокира-молот. Ця річ зламалася в давнину і була покладена у поховання разом з іншим виробничим інвентарем — на ній простежені сліди використання як розтирача. За цим уламком реконструюється масивний бойовий молот із загостреним обушком (тип “Богуслав”) (рис. 29: 1). Розташування отвору для руків’я вказує на те, що центр тяжіння на цьому виробі був розташований ближче до загостреного обуха, а більш важка — молотоподібна частина була “робочою”. Ціла сокира-молот богуславського типу знайдена у Митьково-Качкарах Новоазовського району на Донеччині [КСНАСДО, 1993, рис. 15: 4].

Сокира-молот з овальним обухом “шнурового” типу знайдена у похованні Пуркари 1.38, район Штефан Воде Молдови (рис. 29: 8) разом з кременевими вістряями стріл “шнурових” типів [Яровой, 1990, рис. 37]. Такі сокири є типовими для пам’яток культур “шнурової кераміки” Середнього та Верхнього Подністрів’я (див. далі). Сокира-молот катакомбного “інгульського” (СМК) типу (див.

далі) знайдена у похованні Софіївка 2.5 під Каховкою [НА ІА НАНУ: Лесков, 1972/35] (рис. 29: 3).

Рогова сокира-молот, що повністю наслідує за формою та розмірами кам'яні сокири трипільського типу (тип “Балкани”), знайдена у похованні Зимогір'я 2.12 Слов'яно-сербського району Луганщини [НА ІА НАНУ: Писларій, 1980/14] (рис. 29: 4).

Клювець-молот трипільського типу, виготовлений з відростка рога оленя довжиною 11 см походить із поховання 5 кургану 1 групи IV біля с. Волоське Солонянського району Дніпропетровської області [Ковалёва, 1993, рис. 1: 2]. У верхній половині виробу просвердлений овальний отвір, нижня, гостра частина — обламана в давнину (рис. 29: 2). І.Ф. Ковальова інтерпретує цю річ як “псалій”, приділяючи особливу увагу деформованості вістря, проте ця деформація є досить типовою для лез і “клювів” рогових сокир-молотів та клювців.

Пласкі сокири. Пласкі кременеві сокири знайдені в цілому ряді поховань у Подністров'ї — Семенівка 8.13 [Субботин, 1985, рис. 8: 7] — довжина сокирки 8, ширина 3,3 см (рис. 29: 7); Григорівка 10 Ширяєвського р-ну Одеської області [Субботин, 1982, 103, рис. 1: 9]; Пуркари 1.4 [Яровой, 1990, рис., 19: 2] (рис. 29: 5) та Рошкани 1.13 у Молдові [Дергачев, Борзияк, Манзура, 1989, рис. 6: 5] (рис. 29: 6). Усі ці сокирки мають пришліфоване лезо. За формою, пропорціями та технікою виготовлення вони близькі до пласких пізньотрипільських сокир та пласких кременевих сокир культур “шнурової кераміки” (див. далі).

Кинджали. Кременевий кинджал з вузьким видовжено-трикутним лезом та довгим широким черешком довжиною 13 см був знайдений у похованні Баратівка 2.20 на Миколаївщині [НА ІА НАНУ: Шарафутдінова, 1971/28а] (рис. 30: 4); кинджали з більш короткими черешками походять із поховань Лиманці 1.28 та Тимофіївка 1.1 на Миколаївщині [НА ІА НАНУ: Шапошнікова, 1973/8] (рис. 30: 5, 6); Виноградне 18.9 в Приазов'ї [НА ІА НАНУ: Отрощенко, 1984/10] (рис. 30: 3); Хащове 6.13 на Дніпропетровщині [Ковалёва, Марина, Чернявская, 1979, 23] (рис. 30: 1). Кинджал з вузьким гостролистим лезом та широким черешком походить з поховання Виноградники 1.3 під Маріуполем [Кульбака, Качур, 1998, рис. 2: 2] (рис. 30: 2).

Тож, комплекс озброєння культурної групи “Ямна-Захід” суттєво не відрізняється від групи “Ямна-Схід”. Лук і стріли використовувались теж епізодично; дротики з кременевими вістрями майже не відрізняються типами вістрер; кам'яні сокири-молоти дещо різняться, крім них більше використовувались кістяні і рогові молоти і клювці, а також пласкі кременеві сокири “шнурового” типу; кременеві кинджали майже не відрізняються від “східних”.

Кемі-Обінська культура

Пам'ятки цієї культури, в цілому хронологічно паралельній ямній культурі, зосереджені здебільшого в степовому Криму, але зустрічаються і на півдні Правобережного Степу [Археологія УССР, 1985]. На превеликий жаль, пам'ятки цієї культури дуже погано оброблені і майже всі не опубліковані. Єдиний добре опублікований комплекс зі зброєю — це поховання 3 кургану 33 (Гостра Могила) могильника Алкалія біля с. Широке Білгород-Дністровського району Одеської області [Субботин, 1995 195–196; рис. 2: 1–11]. В цьому похованні були знайдені залишки дерев'яного лука та дерев'яний сагайдак із 9 кременевими вістрями стріл, булава та пласка кременева сокира.

Поховання це було здійснене у кам'яній гробниці тож його культурна атрибуція дещо утруднена — воно може бути віднесено і до пізньоямної культури (так воно визначене у звіті про розкопки) і до пам'яток кемі-обінського типу [Субботин, 1995], проте комплекс зброї з цього поховання в цілому відрізняється від озброєння ямної культури.

Лук та стріли. Лук мав довжину біля 1 м і, судячи з розмірів та вигнутості кінців міг бути складним. На жаль, збереженість його не дозволила встановити це точно (рис. 30: 7). Сагайдак мав пласко-циліндричну форму, довжину 43 см, ширину — 14 см. У верхній частині збереглися круглий отвір діаметром 0,9 см та опуклий прямокутний, трапецієподібний у розрізі виступ розмірами 3,8 x 1,7 см, висотою 0,6 см з двома поперечними отворами діаметром 0,6 см. Скоріше за все, виступ з поперечними отворами призначався для кріплення сагайдака до ремня (сагайдак такої довжини міг носитись тільки за плечима), а круглий отвір міг призначатися для кріплення застіжки покришки (рис. 30: 11).

Вістря стріл кременеві з трикутною та гостролистою голівкою і широкою виїмкою в основі (тип “Широке”). Судячи з якості ретуші на вістрях у наборі, створюється враження, що трикутні вістря являють собою недороблені заготовки, а остаточно доведені стріли мають гостролисту форму з широкою основою та трикутною виїмкою на ній (рис. 30: 10).

Булава. Грушоподібна булава з чорного діориту, яка дуже подібна до булав катакомбної культури (див. далі) (рис. 30: 8).

Пласка сокира. Коротка, з пришліфованим лезом (рис. 30: 9). Сокира з Широкого дещо коротша від пласких кременевих сокир “шнурового” типу.

Про комплекс озброєння цієї групи за наявними матеріалами говорити важко.

Катакомбна культурно-історична спільність

Наступницею ямної культурно-історичної спільності в степах України була катакомбна. Загальними ознаками цієї спільності, що поширилась у степовий та лісостеповий зонах Східної Європи від пониззя Дунаю до передгір'їв Кавказу та на схід до Волги, є поховання в катакомбах, а також деякі інші риси поховального обряду та інвентарю [Археологія УРСР, 1985, 404]. На території України виділені такі катакомбні культури: Харківсько-Воронезька, Донецька, Дніпро-Азовська, Інгульська. Найбільш вивченими серед них є Донецька та Інгульська. Велика кількість предметів озброєння в катакомбних похованнях та значне число самих поховань, досліджених на сьогодні, викликає необхідність спеціального опрацювання озброєння окремих культур. У цій роботі я обмежуюсь лише короткою характеристикою озброєння двох основних катакомбних культур України — Донецької (у цій групі разом розглядаються Донецька та Дніпро-Азовська культури), що займала переважно Лівобережну Україну, та Інгульської, що займала переважно Правобережну Україну.

Озброєння Донецької культури

Лук та стріли. На сьогодні відомі знахідки дерев'яних луків у таких “донецьких” похованнях: Аккермень 2.3, 6.3, 12.4, 17.4; Виноградне 24.22; Стратилатівка 6.7, Фрунзе 4.8 та Колшаківка 3.4.1 в Орільсько-Самарському міжріччі [Ковалёва, 1983, 79]. Залишки простого дерев'яного лука довжиною 1,2 м, шириною до 3 см з дещо звуженими кінцями були знайдені в похованні Кіндратівка 1.10 під Маріуполем [Кульбака, Качур, 1998, 30–31]. Залишки простого лука довжиною 1,2 м знайдені в похованні Аккермень I.12.1 [Вязьмітіна та ін., 1960, 57–58]. Залишки дерев'яного лука та п'ять кременевих наконечників стріл знайдені в кургані 6.3 могильника Аккермень I на річці Молочній [Вязьмітіна та ін., 1960, 50–52]. Довжина лука була близько 1 м при ширині до 2,5 см. Кінці були круглі з прорізами для тятиви, а середня частина — пласка і трохи вигнута. Чи був він простий, вирізаний з одного шматка деревини, чи був складний — склеєний з двох пластів деревини різних порід — під час дослідження поховання встановлено не було. Сагайдачний набір складався з 5 невеликих листоподібних вістрер з неглибокими аркоподібними виїмками (рис. 31: 1–4). Стан збереженості органічних

залишків не дозволяє точно встановити типи цих луків, але, судячи з відносно невеликих розмірів — довжина 130–90 см, ширина 2,5–6 см, товщина 1 см — це, скоріше за все, були складні луки. Такі знахідки є додатковим підтвердженням нашої тези про те, що складні луки з'являються у Східній Європі близько середини III тис. до Р.Х. [Kosko, Klochko, 1987].

Вістря стріл — невеличкі кременеві листоподібної форми, переважно з глибокою виїмкою (“катакомбний” тип), такі стріли були у згаданому вище сагайдачному наборі з поховання Аккермень 1.6.3 (рис. 31: 1–4). Набір, що складався із 7 коротких листоподібних наконечників з неглибокою виїмкою, походить з поховання Колпаківка 3.4.1 в Орільсько-Самарському міжріччі [Ковалёва, 1983, 79] (рис. 31: 5–8). Сагайдачний набір з 7 трикутних вістер з глибокими трикутними виїмками походить з типового “донецького” поховання Артемівськ 1.2 [Кравець, Татаринів, 1997, рис. 1–7] (рис. 31: 10), з таких же вістер складався й сагайдачний набір з поховання Осипенко 2.2 [Братченко, 1976, рис. 25: 22–23, 25]. Сагайдачний набір з 15 трикутних вістер катакомбного типу та одного вістря типу “Межановиця” походить з поховання 12 в кургані “Войково” на Криворіжжі [НА ІА НАНУ: Крылова, 1968/70]. Два трикутних вістря з неглибокими закругленими виїмками знайдені в похованні Виноградне 24.22 в Приазов'ї [НА ІА НАНУ: Отрощенко, 1984/10]. Досить велике вістря з неглибокою аркоподібною виїмкою (рис. 31: 9) знайдене у шахті поховання Виноградники 1.8 біля м. Маріуполя [Кульбака, Качур, 1998, рис. 6: 3]. Чотири листоподібних вістря з досить глибокими аркоподібними виїмками (“пізньокатакомбний” тип) знайдені в похованні Сватове 18.1 на Луганщині [Братченко, 1989, рис. 6: 1] (рис. 31: 11).

Древки стріл, як завжди в похованнях зберігаються погано, але за деякими залишками С.Н. Братченко так їх реконструював: довжина 45–60 см, товщина 4–6 мм. Сагайдачні набори складаються з 10–20 стріл. Сагайдаки — вузькі, видовжені, довжиною від 40 до 75 см, при ширині 8–12 см. Вони були виготовлені з дерева та шкіри: Жолобок 3.1; Комінтернівське 4.4; Войтове 3.4.10 [Братченко, 1989, 77–78]. Знахідка палички-застібки в кургані біля с. Миколаївка 2.7.8 у комплексі з 18 стрілами [Братченко, 1989, 80] вказує на те, що катакомбні сагайдаки мали клапан, який закривав отвір і фіксувався за допомогою палички-застібки. Дерев'яний сагайдак з клапаном (?) був знайдений у згаданому вище похованні кемі-обінського типу Широке 33.3. Пізніше таку конструкцію мали сагайдаки в ахеменідському Ірані та у скіфів на території сучасної України [Клочко, 1977, 47–54].

Поранення. Небіжчик у похованні Аккермень 1.9.6 [Вязьмітіна та ін., 1960, 55–56] був поранений трикутним кременевим вістря стріли “давньоамного” типу (рис. 31: 11). Такими ж стрілами були поранені “катакомбники” з поховання Хрящівський 1.3 [Братченко, 1976, рис. 25: 21] та з поховань 21А і 36 Лисого кургану в низов'ї Дону [Братченко, 1976, табл. 16: 6; 22: 3]. У похованні Подокалінівка 6.37 на Херсонщині [НА ІА НАНУ: Чередниченко, 1979/14] небіжчик був поранений стрілкою кемі-обінського типу (тип “Широке”). В похованні Аккермень 1.14.7 [Вязьмітіна та ін., 1960, 62] небіжчик був поранений в живіт стрілкою з маленьким трикутним вістря (“катакомбний” тип ?) (рис. 31: 12) та добитий сокирою-молотом по голові (слід на черепі). Небіжчик у похованні хут. Шевченка 2.13 на р. Молочній [Смирнов, 1960, 172] був поранений стрілкою “катакомбного” типу (рис. 31: 13). Небіжчик з поховання Кіндратівка 1.9 під Маріуполем був поранений в живіт стрілкою з вістря, що має глибоку аркоподібну виїмку (рис. 31: 14) (“пізньокатакомбний” тип). Такою ж стрілкою був поранений під праве коліно небіжчик з сусіднього поховання Кіндратівка 1.10 того ж кургану [Кульбака, Качур, 1998, рис. 11: 2; 12: 5] (рис. 31: 15). Таке ж листоподібне вістря з глибокою

виїмкою походить з поховання Невське 4.3 на Луганщині [НА ІА НАНУ: Санжаров, 1998/21] рис. 31: 16).

Таким чином, судячи з поранень, для цієї культурної групи зафіксовані збройні сутички з представниками ямної, кемі-обінської культур та з співродичами (визначити за типами стріл чи були ті “співродичі” “дончанами”, чи “інгульцями”, не вдалося).

Вістря списів. Дискусійним є питання щодо призначення великих кременевих наконечників, оброблених з обох боків. Їх визначають то як вістря списів, то як кинджали. Питання складне і не має однозначного рішення. Так, Д.П. Кравець пропонує звертати увагу на залощення лез таких знарядь, що для нього має вирішальне значення для визначення кинджалів [Кравець, 1998, 23–27]. Проте вістря списів у кожному окремому випадку (у побуті, в поховальному обряді тощо) могли використовуватись і як різальні інструменти, а наша найголовніша мета у цьому дослідженні — виділити категорію зброї, а не встановлювати історію вторинного використання того чи іншого виробу.

До наконечників дротиків я відношу кременеві маленькі листоподібні вістря зі звуженим низом (тип “Благодатне”) — Благодатне 4.13.16 в Орільсько-Самарському міжріччі [Ковалёва, 1983, 79] та Невське 5.1 на Луганщині [НА ІА НАНУ: Санжаров, 1998/21] (рис. 31: 17, 19), Стрюковка 21.7 в Томаківському районі Дніпропетровської області [НА ІА НАНУ: Черненко, 1973/12]. Такі вістря досить типові як для донецької, так і для інгульської катакомбних культур. Також вістря списів-дротиків я вважаю знаряддям з поховань Ступки, поховання 3 та Новоолексіївка 2.6 на Донбасі [Кравець, 1998, рис. 1: 2 та 2: 4]. Вони мають велике листоподібне лезо та довгий, досить вузький загострений черешок (рис. 31: 19, 20) (Д.П. Кравець вважає їх кинджалами). У похованні Пропашне 1.15 на Правобережній Дніпропетровщині було знайдено подібне видовжено-ромбічне вістря дротика [Ковалёва, Шалобудов, Тесленко, 1998, рис. 3: 11].

Бронзові вістря списів. У своїх попередніх працях гіпотетично до катакомбної культури я відносив металеві ковані вістря з гостролистим пером, ромбічним у розрізі, та досить довгою втулкою із незімкненими краями [Клочко, 1993, 52–53], спираючись на випадкові знахідки біля станиці Казанської на Нижньому Дону [Клочко, 1993, fig. 38: 5], хутора Трактирного на Кубані [Иессен, 1950, табл. IV: 6] (рис. 32: 1, 2) та вістря з скарбу, знайденого біля с. Кримське Луганської області [Федоровский, 1921, 23–24]. Це припущення (принаймні в тій частині, що стосується часу появи таких наконечників) підтверджено знахідкою такого ж вістря у ямному похованні катакомбного часу біля с. Сторожовка Татіщевського району Саратовської області [Ляхов, 1996] (рис. 32: 3). Перераховані вище вістря списів, разом з вістряма із Київської області, віднесеним мною до ямної культури, можна вважати найдавнішими металевими втульчастими вістряма у Східній Європі.

Сокири-молоти. Поділяються на такі групи:

”Шнурова” група: Кам’яна човноподібна видовжена сокира-молот знайдена у похованні 4.2.9 Кам’янського поля на Лівобережній Дніпропетровщині [Андросов, Яременко, Мартюшенко, 1990, рис. 5: 9] (рис. 32: 9). Ця сокира дуже близька за формою та розмірами до човноподібних сокир-молотів “шнурових” культур Європи. Човноподібна сокира-молот з коротким обушком знайдена в похованні Кам’янка-Дніпровська 2.12.5 [НА ІА НАНУ: Отрощенко, 1986/11] (рис. 32: 6). У похованні Донський 5.29 [Братченко, 1976, рис. 26: 12] знайдена човноподібна коротка сокира-молот “шнурового” типу (рис. 33: 12). Сокира-молот із поховання Новий Аксай 8.6 [Братченко, 1976, рис. 55: 18] має циліндроподібний обух та широке секироподібне лезо, що наближує її до сокир-молотів типу “Почапи” (див. далі) (рис. 32: 7).

”Ямна” група: Масивна сокира-молот (молот богуславського типу культурної групи “ямна-захід”) знайдена в похованні В. Білозерка 2.18 [НА ІА НАНУ: Отрощенко, 1975/2] (рис. 33: 5). У похованні Чернухіно 1.4 на Луганщині [Гершкович, 1996, 138–140] також знайдена масивна сокира-молот з циліндроподібним обухом та широким лезом богуславського типу (рис. 32: 8). Роговий молот з загостреним обухом, за формою та пропорціями близький до кам’яних сокир-молотів типу “Богуслав”, походить із поховання 2.5.18 Кам’янського курганного поля на Дніпропетровщині (рис. 33: 6) [Андросов, Яременко, Мартюшенко, 1990, рис. 5: 3].

В катакомбних похованнях 3 та 10 Лисого кургану на нижньому Дону знайдені сокири-молоти [Братченко, 1976, табл. 14: 2; 15: 1] типу “Софіївка”, дуже подібні до пізньотрипільських (рис. 32: 4, 5). Роговий клювець “трипільського” типу знайдений в похованні Новочеркаськ, Інститут виноградарства, 2.13 [Братченко, 1976, рис. 26: 9] (рис. 33: 8).

Окремо вирізняються видовжені сокири-молоти з розширеним секироподібним бойком: Аккермень 8.7; Старомихайлівка; Маріупольський музей; Луганський музей; Херсонський музей; Луганськ, 1927 р., поховання 3 [Братченко 1976, рис. 55: 19]; Виноградне 24.22 в Запорізькій області [НА ІА НАНУ: Отрощенко 1984/10]; уламок обуха такої ж сокири-молота, що використовувався як розтирач, знайдено в похованні В. Білозерка 4.4 [НА ІА НАНУ: Отрощенко, 1973/7]. (рис. 33: 1–4). Досить часто ці сокири дослідники відносять до бородінського (“Бородіно”) типу культури багатоваликової кераміки. На неправомірність такої думки свого часу вказав С.Н. Братченко, довівши, що сокири-молоти аккерменьського (“Аkkerмень”) типу (ми пропонуємо закріпити за ними таку назву) датуються більш раннім часом [Братченко, 1976, 144], як ми переконалися раніше, вони з’являються ще в ямній культурі. На нашу думку, сокири типу “Аkkerмень” є подальшим продовженням лінії розвитку ранньотрипільських кам’яних молотів і являються прототипами сокир-молотів типу “Бородіно”.

Раніше ми виступили з гіпотезою про те, що сокири-молоти типу “Аkkerмень” є подальшим розвитком сокир-молотів троянського типу — Троя ІІ, могильник Дорак у Малій Азії [Klochko, Pustovalov, 1994, 206], відрізняючись від останніх лише дещо меншими розмірами та відсутністю декору. Проте походження троянських сокир-молотів з малоазійських матеріалів не має пояснення і, скоріше за все, вони пов’язані своїм походженням з балканськими ранньобронзовими пам’ятками типу Езеро. Серпентінітова сокира, близька за формою до сокир з Трої ІІ і Дорака, котру можна розглядати як, навіть, найближчий прототип сокир-молотів аккерменьського типу, походить з поховання 129 могильника Тісаполгар-Баратанья неолітичної культури Тісаполгар на території Угорщини [Bognar-Kutzian, 1963, pl. CX, 7], такими ж прототипами можна вважати і мідні сокири-клювці з Варненського некрополя культури Гумельниця та ранньотрипільські кам’яні клювці-молоти (див. розділ 1). Подальшого розвитку такі сокири-молоти набувають в ямній культурі Нижнього Подніпров’я, де вони утворюють тип “Аkkerмень”, який запозичили катакомбні племена того ж Нижнього Подніпров’я. Сокири ж бородінського типу є продовженням цієї лінії розвитку на більш пізньому (фінально-катакомбному-багатоваликовому) етапі. Їх вирізняє грибоподібне навершя, що було характерним для сокир-молотів Балкан та Центральної Європи ІІІ тис. до Р.Х. (сокири-молоти пан’європейського типу А), як приклади: сокири з поселення Езеро [Езеро, 1979] та культури лійчастого посуду [Zarotocky, 1989]. Таким чином, “бородінські” сокири є синкретичним типом, що об’єднує в собі риси східноєвропейських та центральноєвропейських знарядь.

”Інгульська” група: В похованні Хрящевський, 1.3 [Братченко, 1976, рис. 26: 8] знайдена усічено-ромбічна сокира-молот “інгульського” типу СМК (див. далі)

(рис. 33: 9). Сокира-молот з поховання Ростов-на-Дону, Західний 5.6 [Братченко, 1976, рис. 55: 20] також має характерні риси сокир-молотів інгульського типу СМК (рис. 33: 10). Така ж сокира-молот знайдена в похованні Бубнова Слобідка 8.2 на Черкащині [НА ІА НАНУ: Сімоненко, Беляев, 1983/25] (рис. 33: 11). Кам'яна сокира-молот укорочених пропорцій з грибоподібним навершям походить з поховання Біле 2.4, Степовий Крим [Колтухов, Тощев, 1998, рис. 16: 9] (рис. 33: 7). Ця сокира за формою та розмірами дуже близька до “інгульських” сокир-молотів типу СМГ. Велика кількість сокир-молотів інгульських типів походить із випадкових знахідок на Донеччині, з території розповсюдження донецької катакомбної культури [КСНАСДО, 1993, рис. 14; 18; 21; 22; 23; 24: 6; 27: 3]. Там же знайдені молоти “постпнурових” типів [КСНАСДО, 1993, рис. 24: 5; 39: 1] та дві сокири-молоти типу “Почапи” [КСНАСДО, 1993, рис. 20: 3; 39: 2] (див. далі). Цікаво, що одна з почапських сокир — знахідка з Благодатного Амвросіївського району, має недосвердлений отвір, тобто вона виготовлялася на місці, а не є імпортом.

Отже, більша частина сокир-молотів донецької катакомбної культури відноситься до типів, характерних для “постпнурових” культур Карпатського регіону, а інші — до ямної культури Подніпров'я та до Інгульської катакомбної культури Правобережної України.

Металеві сокири. Найдавніша ливарна форма для відливання обушкових сокир катакомбної культури походить із ранньокатакомбного поховання Пришиб на Луганщині (рис. 34: 1, 1а). У ній відливались сокири, дуже подібні до сокир ямної культури типу “Підлісся” (рис. 24–25), що відрізнялися лише потовщенням на втулці. Близькі за формою сокири відливалися і в ливарній формі з поховання Красновка 36.20 в Криму (рис. 34: 2, 2а), відрізняються наявністю канелюрів та орнаменту на втулці. Подібна сокира, що зберігається в колекції НМІУ в Києві, віднесена мною до ямної культури (рис. 25: 2). Сокира цього ж типу, але більш видовжена, знайдена в Приазов'ї під час будівництва Новоазовської зрошувальної системи (рис. 34: 3).

Але найбільш розповсюдженими виробами донецької культури були сокири “колонтаївського” типу [Кореневский, 1976 19–23], які відносяться до “класичного” періоду цієї культури. Ареал знахідок таких сокир охоплює Середнє та Нижнє Подніпров'я, значна кількість “колонтаївських” сокир походить із басейнів Дону та Донця. Їхнє виробництво донецькими майстрами підтверджується знахідками ливарних форм у похованнях: Краматорськ 1938, поховання 1 [Братченко, 1976, рис. 22: 4] та Луганськ, ВСГІ 3.16 [НА ІА НАНУ: Післарій, 1974/14] (рис. 35: 1–1а). Сокири цього типу була знайдені в катакомбному похованні біля с. Привільне [Братченко, Шапошникова, 1985, рис. 109, 9] та в Колонтаївському скарбі біля с. Колонтаївка Харківської області і скарбі Скакун з Курської області Росії [Кривцова-Гракова, 1955, рис. 35] (рис. 35: 3–4). С.Н. Кореневський нарахував біля 40 випадкових знахідок таких сокир на Лівобережній Україні та в прилеглих районах Росії [Кореневский, 1976]. До його вибірки можна додати ще такі знахідки: в Куряжському монастирі біля Харкова [Федоровский, 19216], з с. Ключники на Київщині [НМІУ: 37010], з Київської області, з Михайлівки [ДІМ: А-2952], останні дві відрізняються канелюрами на втулці (рис. 35: 2, 5–7). Судячи з великої кількості випадкових знахідок та досить великої різноманітності варіантів цього типу, можна припустити, що цей тип сокир виготовлявся досить тривалий час і витримав чимало модифікацій.

Пізні сокири катакомбної культури (тип “Луганськ”) представлені на ливарних формах з Луганська (Ворошиловграда) та поховання Покровка 4.3 на Донеччині (рис. 36: 1, 3). Такі сокири знайдені в Колонтаївському скарбі, в кургані Бід-

на Могила біля с. Привільне Херсонської області [Кривцова-Гракова, 1955, рис. 33: 16], біля с. Тарасівка на Дніпропетровщині (рис. 36: 2, 4–5).

Подібні сокири знайдені в пізніх пам'ятках культур “шнурової” кераміки на Поділлі та в пам'ятках абашівської культури Поволжя (група 3 за С.Н. Кореневським [Кореневский, 1976, рис. 9]. Умовно до цієї пізньої групи сокир мною включені знахідки з с. Курілово Чигиринського району Черкащини [НМІУ: 30714], з м. Сімферополя та м. Нікополя (рис. 36: 6–8).

Булави. Типовими для донецьких пам'яток є кулясті та грушоподібні булави. Кулясті булави знайдені в похованнях: Кудінов курган, 1.9; Новочеркаськ, Інститут виноградарства 2.11; Покровське 205.6 [Братченко, 1976, рис. 26: 4, 5; 55: 10] (рис. 37: 1, 2). Мармурові булави кулястої форми походять з “класичних донецьких” поховань Астахівського могильника у Свердловському районі Луганської області [Євдокимов, 1991] — Астахово 18.9 та 18.10 (рис. 37: 4, 5). Куляста булава з вапняку білого кольору походять з поховання Кіндратівка 1.9 під Маріуполем [Кульбака, Качур, 1998, рис. 11: 1] (рис. 37: 6). Останні три булави мають біля нижнього отвору потовщення. Куляста, приплюснена булава знайдена у похованні Маячка 1.14 Херсонської області [НА ІА НАНУ: Євдокимов, 1979/7].

Грушоподібні булави походять з поховань Котовка 2.3.2, Колпаківка 3.4.1, Благодатне 4.5.6 та 4.13.16 в Орільсько-Самарському міжріччі [Ковалєва, 1983, 79] (рис. 37: 7–10). Пласка грушоподібна булава з бортиком навкруг нижнього отвору походять з поховання хутір. Шевченка 2.13 на р. Молочній [Смирнов, 1960, 172].

Кулька з пісковика діаметром 4,2 см з неглибоким заглибленням у місці закріплення дерев'яного руків'я знайдена у похованні Аккермень 1.6.3 [Вязьмітіна та ін., 1960, 52]. Кам'яне навершя у цьому випадку, очевидно, кріпилося за допомогою шкіряних ременів, або ж цю кульку клали у шкіряний мішечок з пасом, тоді то був кістень.

Відомі також знахідки хрестоподібних булав типу “Маріуполь-Бородіно” (див. далі). Така булава походять з “пізньодонецького” поховання Підгородне 7.9.6 в Орільсько-Самарському міжріччі [Ковалєва, 1983, 79] та з поховань Луганськ 1929 р. 1.20 і Стариця 30.5 [Братченко, 1976, рис. 55: 14; 72: II 5] (рис. 37: 11–12).

Кинджали. Серед кременевих кинджалів “донецької” катакомбної культури виділяються два типи: а) з видовжено-листоподібним лезом та б) з видовжено-трикутним.

а) Видовжено-листоподібні. У похованні Аккермень 1.17.2 [Вязьмітіна та ін., 1960, 122] під правим стегном небіжчика лежав кременевий кинджал довжиною 16,4 см з вузьким листоподібним лезом та коротким язикоподібним черешком (рис. 38: 1). Кинджал з вузьким листоподібним лезом та невиділеним язикоподібним черешком походять з поховання Заможне 4.7 на р. Молочній [Смирнов, 1960, 186] (рис. 38: 2). Подібний кинджал з довгим руків'ям походять з поховання Велика Білозерка 4.4 [НА ІА НАНУ, Отрощенко, 1973/7] (рис. 38: 3).

б) Видовжено-трикутні. Кременевий кинджал з вузьким трикутним лезом та язикоподібним черешком походять з поховання Красноярьське 11.5 в Криму [Колтухов, Тоцев, 1998, рис. 80: 12] (рис. 38: 6). Подібний кинджал походять з поховання Хамуш-Оба 1.1 на Донеччині [Кравец, 1998, рис. 2: 1] (рис. 38: 5). Подібне ж вістря було знайдене у животі згаданого вище “ямника” з Старогорожино (рис. 26: 8).

Кинджалами, на думку Л.Черних [Черних, 1997], до якої я приєднуюсь, можна називати мідні та бронзові довгі ножі з розширеним на кінці лезом (ножі типу “Привільне”). Як приклади, можна навести ножі-кинджали привільненського типу з поховань пізнього етапу донецької катакомбної культури на сході Луганщини — Новонікольське 1.3 та 1.10 [Братченко, Швецов, 1991] (рис. 38: 6, 7).

Отже, з проаналізованого матеріалу виділяються: а) власне катакомбні типи зброї, які, в певній мірі, чітко розподіляються між донецьким (східнокатакомбним) та інгульським ареалами; б) типи, характерні для ямної культури України; в) типи, характерні для культур шнурової кераміки Центральної та Східної Європи.

Комплекс озброєння цієї групи реконструюється таким чином: лук та стріли з кременевими вістрями (використовувався масовано); списи-дротики з кременевими (епізодично з металевими вістрями), використовувались не часто; кам'яні і рогові сокири-молоти використовувались епізодично (дуже різні за типами та походженням, чіткого “донецького” типу сокир-молотів виділити не вдалося); обушкові металеві сокири; булави з кам'яними наверхами; кременеві та металеві кинджали. У донецькій катакомбній культурі помітно більше зброї, виготовленої з металу, ніж в інгульській.

Озброєння Інгульської культури

Лук та стріли. Залишки простого дерев'яного лука знайдені в похованні Семенівка 14.16 на Дністровському лимані [Субботин, 1985, рис. 14: 5–12]. Довжина лука біля 1 м, товщина 2,5 см. Там же були знайдені три трикутних з глибокими виїмками наконечника стріл катакомбного типу. У похованні Славне 1.2, Крим [Колтухов, Тоцев, 1998, рис. 1–7] були виявлені залишки лука довжиною 1,2 м, сагайдак (лежав біля лівого стегна) та 15 кременевих наконечників трикутних та листовидних, з глибокими кутоподібними і закругленими виїмками (“катакомбні” типи) та кістяне кільце (напальник для стрільби з лука), що лежало біля лівої руки (рис. 39: 11, 12). Залишки лука довжиною 1,35 м та дев'ять листовидних наконечників з глибокими аркоподібними виїмками (пізньокатакомбний тип) знайдені в похованні Давидівка 1.17 на Херсонщині [НА ІА НАНУ: Кубишев, 1983/13]. Залишки простого дерев'яного лука довжиною 1,47 м походять з поховання Володимирівка 1.20 на Херсонщині [НА ІА НАНУ: Кубишев, 1981/19]. Цей лук мав опуклу “спинку” та плоску внутрішню сторону, перетин посередині мав 2×1,5 см, а по краях 1×0,5 см. Поруч з луком лежав сагайдак з 13 стрілами, що мали кременеві листовидні вістря з глибокими аркоподібними виїмками (“пізньокатакомбний” тип). Поряд з вістрями знайдені два кістяні стрижня — “шипа”. Стрижні прямі, круглі в розрізі, загострені з обох боків, довжина 24 та 17 мм, перетин 2 мм. Споряджені стріли з тими стрижнями нагадували за розмірами та характером дії ранньоскіфські стріли з бронзовими листовидними вістрями з “шипамі”.

Сагайдачні набори. Найбільш архаїчний набір походить із поховання Талмаз 3.15 у Нижньому Подністров'ї (Молдова) [Агульников, 1999, рис. 8] (рис. 39: 15). До нього входили видовжене трикутне вістря “давньоямного” типу та три трикутних вістря з неглибокими виїмками “ранньокатакомбного” типу. Два трикутних вістря з неглибокими виїмками (“ранньокатакомбний” тип) знайдені у похованні Голоківка 24.2 на Кіровоградщині [Полин, Тупчиенко, Ніколова, 1994, рис. 13: 6, 7] (рис. 39: 1). П'ять трикутних стріл з глибокими кутоподібними виїмками (“ранньокатакомбний” тип) знайдені біля лівого стегна похованого біля с. Звенигородка 10.3 [Полин, Тупчиенко, Ніколова, 1994, рис. 51: 2–6] (рис. 39: 2). Чотири широкі вістря з неглибокими виїмками “ранньокатакомбний” тип походять з поховання Мамай Гора 4.10 [Тоцев, 1997, рис. 5: 2–5] (рис. 39: 3). Вістря ранньокатакомбного типу знайдені також у похованні Кам'янське 1.6 у північно-східному Приазов'ї [Санжаров, 1999, рис. 8: 10, 16] (рис. 39: 10). Трикутне асиметричне вістря з кутоподібною виїмкою і велике листовидне вістря з глибокою аркоподібною виїмкою (“ранньокатакомбні” типи) знайдені в похованні Шелюги

11.2 в Акимівському районі Запорізької області [НА ІА НАНУ: Кубишев, 1987/19]. Подібний набір походить з поховання Єфимівка 9.2 на Дністровському лимані [Шмаглий, Черняков, 1985, рис. 4: 9–13]. Він складався з 5 вістер, з яких одне було трикутне з неглибокою виїмкою, а чотири — листоподібні з неглибокими кутоподібними виїмками (“ранньокатакомбні” типи). Трикутне асиметричне вістря з овальною виїмкою та три трикутних вістря з глибокою кутоподібною виїмкою (“ранньокатакомбні” типи) знайдені в похованні Володимирівка 1.18 [НА ІА НАНУ: Кубишев, 1981/19]. Чотири листоподібних вістря з глибокими виїмками (“катакомбний” тип) походять з поховання Громовка 1.7 (рис. 39: 4) [Кубишев, Нечитайло, 1991, 9–10; рис. 3: 3–5]. Вісім листоподібних наконечників з глибокими виїмками та тонкими “вусиками” (“катакомбні” типи) з с. Бурлацьке Великоновоселівського району Донецької області [Санжаров, 1991а, рис. 6] (рис. 39: 13).

Цікавий сагайдачний набір був знайдений у похованні Голоківка 7.5 на Кіровоградщині [Полин, Тупчиенко, Ніколова, 1993, рис. 17: 4]. Він складався з 5 виїмчастих наконечників, оброблених струмінчатою ретушшю. Чотири з них було виготовлено з молочно-білого кременя: три трикутних — з довгими “вусиками” (“катакомбний” тип) (рис. 39: 7–9) і один листоподібний — з відносно неглибокою аркоподібною виїмкою (тип “Межановиця”) (рис. 39: 6). П’яте вістря було виготовлене з чорного (волинського?) кременя, має листоподібну форму з неглибокою закругленою виїмкою (тип “Межановиця”) (рис. 39: 5). Стріли типу “Межановиця” характерні для “постшнурових” культур Межановицької і Стжижовської.

Листоподібні вістря з глибокими аркоподібними виїмками (“пізньо-катакомбний” тип) знайдені в похованні Комінтерново 4.4 в Приазов’ї [Санжаров, 1999, рис. 8: 11–13] (рис. 39: 14). Подібний набір, що складався з шести листоподібних вістер з глибокими аркоподібними виїмками (“пізньокатакомбний” тип), походить з поховання Новодмитрівка 1.5 на Херсонщині [НА ІА НАНУ: Кубишев, 1982/4].

Поранення. Стрілкою кемі-обінського типу був поранений у живіт небіжчик з поховання Подокалинівка 6.37 на Херсонщині [НА ІА НАНУ: Євдокімов, 1979/7] (рис. 39: 18). “Інгулець”, похований у кургані 2.5.5 біля с. Василівка на Дніпропетровщині, був вбитий трьома кременевими стрілами пізньокатакомбного типу — листоподібними з глибокими виїмками (рис. 39: 16). Дві з них стирчали у шийному хребці (атланти) а третя — у грудинній кістці [Ковалёва, Мухопад, Шалобудов, 1995, 33]. Така ж стріла застрягла в ребрах небіжчика з поховання Первомаївка 3.3.6 на Херсонщині [НА ІА НАНУ: Євдокімов, 1981/12] (рис. 39: 17). Листоподібне вістря (“зрубного-покровського” типу, див. далі) знайдене в похованні Кременівка 2.13 в Приазов’ї [Санжаров, 1999, рис. 8: 17] (рис. 39: 19). Таким чином, судячи з поранень, для цієї культурної групи зафіксовані збройні сутички з представниками Кемі-Обінської та зрубної Покровської культур, а також з родичами (нагадаємо, що розрізнити стріли “донецькі” та “інгульські” не вдалося, тож і визначити точно культурну належність тих “родичів” важко). Не виключено, що супротивниками “інгульців” у тих сутичках все ж були представники донецької катакомбної культури.

Вістря дротиків. Найбільш поширені кременеві листоподібні вістря зі звуженим низом (тип “Благодатне”), які були характерними і для донецької катакомбної культури. Вони знайдені в таких інгульських пам’ятках: поховання Радіонівка 3.5 на Херсонщині [НА ІА НАНУ: Кубишев, 1982/4] (рис. 40: 6); поховання Чернухіно 1.6 на Луганщині [Гершкович, 1996, рис. 7: 2] — листоподібне вістря довжиною 9 см (рис. 40: 1); поховання Славне 1.2 в Криму — вістря довжиною 8,7 см [Колтухов, Тошев, 1998, рис. 52: 6] (рис. 40: 2); Лакедемонівка 3.26 в Приазов’ї [Санжаров, 1999, рис. 8: 6] (рис. 40: 3); Рисове 5.39 [Klochko, Pustovalov, 1994, fig.

2: 7] (рис. 40: 4). У похованні Шелюги 11.2 в Акимівському р-ні Запорізької області знайдено невелике трикутне вістря з довгим вузьким черешком [НА ІА НАНУ: Кубишев, 1987/19], подібне вістря знайдено разом з сокирою-молотом у похованні Новокам'янка 5.6 на Херсонщині [НА ІА НАНУ: Кубишев, 1983/26] (рис. 40: 7, 8).

Вістрями дротиків могли бути також бронзові коротенькі листоподібні “ножі” з довгими черешками. Наприклад: поховання Головківка 11.6 на Кіровоградщині [Полин, Тупчиенко, Ніколова, 1992, рис. 23] та Богданівка 3.9.11 Павлоградського району Дніпропетровської області [Марина, Ромашко, Северин, 1995, рис. 3] (рис. 40: 5, 9).

Сокири-молоти. Це найбільш розповсюджена, навіть типова знахідка у похованнях Інгульської культури. “Інгульські” сокири можна (досить умовно) розділити на два типи (беручи до уваги те, що кожний виріб, по суті, є унікальним): сокири-молоти (СМ) та сокири-молоти з опуклим грибоподібним обушком (СМГ). Крім того, виділяються підтипи: короткі (СМК) та видовжені (СМВ).

Короткі сокири-молоти (СМК) представлені знахідками в курганах: Заможне 5.2 [НА ІА НАНУ: Отрощенко, 1981/10]; Бешево на Донеччині [Санжаров, 1999, рис. 9: 6]; Баратівка 2.11 і Горожино на Миколаївщині [Клочко, Pustovalov, 1994]; Чкалівка 5.1.5 на Правобережжі Дніпропетровщини [Ковалёва, Шалобудов, 1992, 42, рис. 14: 2, 3]; Виноградне 31.6 в Запорізькій області [НА ІА НАНУ: Отрощенко, 1985/4]; Виноградне 32.10; Цілинне 16.9; Виноградне 33.4 [НА ІА НАНУ: Отрощенко, 1985/4] (рис. 41). Такі ж сокири-молоти знайдені у похованнях Старосілля 5.15 [НА ІА НАНУ: Кубишев, 1981/19]; Радіонівка 9.11, Водославка 12.14 [НА ІА НАНУ: Кубишев, 1982/4]; Новокам'янка 5.6 на Херсонщині [НА ІА НАНУ: Кубишев, 1983/26]; Покровське 205.7 і Павлополь в Приазов'ї [Санжаров, 1999, рис. 9: 1, 4]; Кам'янка-Дніпровська 2.11.4 [НА ІА НАНУ: Отрощенко, 1986, 11]; Головківка 20.11 [Полин, Тупчиенко, Ніколова, 1993, рис. 26: 4] та Головківка 24.2 на Кіровоградщині [Полин, Тупчиенко, Ніколова, 1994, рис. 13: 4]; Заможне 5.7 [НА ІА НАНУ: Отрощенко, 1981/10]; Н. Маячка 2.29 [НА ІА НАНУ: Євдокімов, 1979/7], Дудчани 1.4 [НА ІА НАНУ: Євдокімов, 1981/12] та Асканія Нова 7.12 [НА ІА НАНУ: Євдокімов, 1989/24] на Херсонщині; Орлянка 3.9 [НА ІА НАНУ: Отрощенко, 1973/7]; Заможне 2.9 на р. Молочній [Смирнов, 1960, 181, рис. 135, 11]; Мартинівка 1.7; Головківка 3.4 (простежене дерев'яне руків'я довжиною 0,35 м) та Головківка 3.3 (простежене дерев'яне руків'я довжиною 0,53 м) [Полин, Тупчиенко, Ніколова, 1992, 14–15; рис.12, 4; 13]; Головківка 6.6 [Полин, Тупчиенко, Ніколова, 1994, рис. 4: 8]; Головківка 6.12 на Кіровоградщині [Полин, Тупчиенко, Ніколова, 1994, рис. 6: 3]; Група 6км 2.2 в Запорізькій області [Клочко, Pustovalov, 1994] (рис. 42). Такі ж сокири знайдені і на західних кордонах культури — у похованнях Єфимівка 9.20 на Дністровському лимані [Шмаглий, Черняков, 1985, рис. 4: 7–8]; Нові Раскаенці 1.12 у районі Штефан Воде Молдови [Яровой, 1990, рис. 6: 4]. Тож, сокири-молоти типу СМК зустрічаються в “інгульських” пам'ятках, практично, на всій правобережній частині України. Сокири цього типу, за загальною формою, близькі до сокир типу G культури лійчастого посуду за М. Запотоцьким [Zapotocky, 1989], однак між ними є розбіжності в розмірах: інгульські СМК дещо коротші, а отже більше подібні до пізньотрипільських софіївських коротких сокир-молотів (рис. 14), подальшим розвитком яких, на мою думку, вони і є.

Видовжені сокири-молоти (СМВ) знайдені в курганах: Звенигородка 5.4 [Полин, Тупчиенко, Ніколова, 1994, рис. 43] (збереглося дерев'яне руків'я довжиною 43 см). Дуже близька за формою сокира походить із сусіднього кургану Звенигородка 10.3, у якої теж збереглося руків'я довжиною 35 см [Полин, Тупчиенко, Ніколова, 1994, рис. 51: 1] (рис. 43: 1, 2). Такі ж сокири знайдені в похованнях Володими-

рівка 1.18 [НА ІА НАНУ: Кубишев, 1981/19], Кірове 4.32 та Надеждівка 1.3 [НА ІА НАНУ: Євдокімов, 1984/16], Первомаївка 3.3.6 на Херсонщині [НА ІА НАНУ: Євдокімов, 1981/12]. Сокири з поховань Широке 3.6 та Золота Балка 14.12 на Херсонщині [НА ІА НАНУ: Кубишев, 1978/17] вишукано орнаментовані (рис. 43: 3), а сокира-молот з поховання Каїрка 1.10 прикрашена канелюрами [НА ІА НАНУ: Кубишев, 1983/26]. Сокири з поховань Заможне 8.1 [НА ІА НАНУ: Отрощенко, 1981/10] та Первомаївка 3.3.6 [НА ІА НАНУ: Євдокімов, 1981/12] відрізняються чітко виявленими гранями (рис. 43: 4). Ці вироби дуже близькі до сокир-молотів культури лійчастого посуду — F-сокири за М. Запотоцьким [Zapotocky, 1989].

Умовно до цієї групи включені сокири-молоти з поховань ЮГОК- 65 2.18, Златополь 25.15 [Klochko, Pustovalov, 1994], Малі Качкари в Приазов'ї [Санжаров, 1999, рис. 9: 5] та Новокам'янка на Херсонщині [НА ІА НАНУ: Кубишев, 1983/26] (рис. 43: 5–7). Усі ці вироби дуже нагадують сокири-молоти культур шнурової кераміки України і, мабуть, є запозиченнями.

Сокири-молоти з грибоподібною шляпкою (СМГ) також поділяються на два підтипи: короткі (СМГК) та видовжені (СМГВ). СМГК знайдені: Завод високовольтної апаратури, поховання 19; Старобогданівка 1.4; Лиманці 7.11; Сивашівка 2.22 на Херсонщині [НА ІА НАНУ: Кубишев, 1980/15]; Головківка 6.12 на Кіровоградщині [Полин, Тупчиенко, Николова, 1994, рис. 6: 3] (рис. 44: 1–4).

Видовжена сокира (СМГВ) знайдена в похованні Орлянка 4.9 в Запорізькій області [НА ІА НАНУ: Отрощенко, 1973/7] (рис. 44: 5). Видовжені сокири з поховання 3.4 біля с. Бурлацьке Великоновоселівського району Донецької області [Санжаров, 1991а, рис. 6] та з поховання 2.5.6 Кам'янського курганного поля на Дніпропетровщині [Андросов, Яременко, Мартюшенко, 1990, рис. 5: 4] прикрашені по боках трьома канелюрами (рис. 44: 7, 8). Усі ці сокири за загальними обрисами та грибоподібними обушками близькі до сокир-молотів типу "К" культури лійчастого посуду Центральної Європи [Zapotocky, 1989] та до пізньотрипільських софіївських сокир-молотів типу СМГ. Особливостями інгульських сокир є висока якість обробки поверхні (на відміну від сокир культури лійчастого посуду вони усі добре відполіровані) та мають чіткі грані, що виділяють "плечі" виробів.

Сокири типу "Аккермень" знайдені в похованнях Рахманівка 4.13 та Радіонівка 9.7 [НА ІА НАНУ: Кубишев, 1982/4]. Сокира з Рахманівки (рис. 44: 6) прикрашена досить багатим "врізним" орнаментом, який має аналогії в орнаменті інгульської кераміки.

Однією з ознак сокир-молотів інгульської культури, перш за все, сокир типу СМ, є "врізний" орнамент. Усі ці вироби виготовлені з дуже твердих порід каменю — порфіріто-діабазів [Шарафутдінова, 1980], орнаменти на них, враховуючи складність такого матеріалу, дуже вишукані. Така складна, близька до ювелірної, техніка обробки каменя в цілому не типова для європейських культур, а більше властива культурам Близького Сходу та Східного Середземномор'я.

Отже, сокири-молоти є найбільш розповсюдженою типовою зброєю Інгульської культури. Цей вид зброї представлений кількома типами, які зустрічаються практично в усіх європейських культурах "бойових сокир". Однак, найбільш близькою за наборами типів сокир-молотів до інгульської є культура лійчастого посуду (ТВК), на її перших, карпатських етапах розвитку [Zapotocky, 1989] та пізньотрипільська Софіївська група (культура) [Klochko, Kosko, 1995].

Булави. Серед знахідок в "інгульських" похованнях вирізняються кулясті, грушоподібні, хрестоподібні та молотоподібні кам'яні навершя булав. Кулясті булави походять з комплексів: Менгикури 1.29 [НА ІА НАНУ: Отрощенко, 1976/6]; В. Токмак 1.9; Давидівка 1.5 та 2.3 (останні дві кулясті з бортиком на низу втулки) на Херсонщині [НА ІА НАНУ: Кубишев, 1986/13]; Корпач 3.7 в Єдинецькому

районі Молдови [Яровой, 1984, рис. 12: 7] (рис. 45: 1). Сплющено-куляста булава знайдена у похованні 5.3.1 Кам'янського курганного поля на Дніпропетровщині [Андросов, Яременко, Мартюшенко, 1990, рис. 5: 5].

Грушоподібні булави знайдені в похованнях Виноградне 3.36, похованні 3.9.11 біля с. Богданівка Павлоградського району Дніпропетровської області [Марина, Ромашко, Северин, 1995, рис.3], Н. Маячка 30.2 на Херсонщині [НА ІА НАНУ: Євдокімов, 1979/7], Майорівка 3.15 на Миколаївщині [НА ІА НАНУ: Шарафутдінова, 1971/28a]; Виноградне 23.3 в Запорізькій області [НА ІА НАНУ: Отрощенко, 1984/10]; (рис. 45: 2–3).

Булава хрестоподібної форми була знайдена в похованні Філатівка 12.2 [Klochko, Pustovalov, 1994] (рис. 45: 4). Хрестоподібні булави є досить специфічним типом зброї, що зрідка зустрічається на Україні, починаючи з неоліту (Маріупольський могильник). Кулясті булави (подібні до тих, що походять із інгульських пам'яток) належать до типів, які були широко розповсюджені в Центральній Європі з доби неоліту до ранньої бронзи включно. Походження їх пов'язують з Близьким Сходом, а поширення на Балканах та прилеглих районах Центральної Європи починається з першої половини IV тис. до Р.Х. [Berounska, 1987].

Молотоподібні булави. У похованні 2.5.5 біля с. Василівка у Дніпровському Надпоріжжі [Ковалёва, Мухопад, Шалобудов, 1995, рис. 9] знайдений дивний виріб — булава, що прикрашена невеличким обушком та імітацією леза на протилежному боці (рис. 45: 6). Така ж річ знайдена в похованні Тамарине 1.6 на Херсонщині [НА ІА НАНУ: Євдокімов, 1989/24]. Невеличкі округлі кам'яні сокири-молоти, форма яких дуже близька до булав, знайдені в похованнях Василівка 2.5 на Дніпропетровщині [Ковалёва, Мухопад, Шалобудов, 1995, рис. 9] та Н.Маячка 2.29 на Херсонщині [НА ІА НАНУ: Євдокімов, 1979/7] (рис. 45: 5). Молотоподібні булави знайдені лише в “інгульських” пам'ятках, в інших культурах Європи вони не відомі.

Кинджали. Кременеві кинджали в інгульських похованнях представлені двома типами: з трикутним лезом та з видовжено-листоподібним лезом. Кинджали з трикутним лезом знайдені в похованнях Володимирівка 1.18 [НА ІА НАНУ: Кубишев, 1981/19] та Єфремівка 7.4 (з обламаним черешком) [НА ІА НАНУ: Кубишев, 1984/11] на Херсонщині (рис. 45: 11). В похованні Володимирівка 1.18 разом із таким кинджалом знайдені кременеві вістря стріл ранньокатакомбних типів, що дозволяє відносити підтрикутні кинджали до більш раннього часу, ніж листоподібні.

Невеликі листоподібні кинджали з широким підтрикутним черешком походять з поховань Вовчий 4.28 та Н. Михайлівка 8.5 в Акимівському р-ні Запорізької області [НА ІА НАНУ: Кубишев, 1987/19; 1988/20], Новогригор'ївка 1.15 на Херсонщині [НА ІА НАНУ: Кубишев, 1985/7] та Кам'янське 1.6 під Маріуполем [Санжаров, 1999, рис. 8: 1] (рис. 45: 7–10).

Не зафіксовано жодного випадку комплексної знахідки булави та сокири-молота, тобто, можна було б припустити, що воїни того часу мали на озброєнні або тільки булаву, або тільки сокиру-молот. Проте на кам'яній стелі катакомбного часу, так званому “Керносівському ідолі”, зображені разом з луком і булава, і кам'яна сокира-молот, і дві металеві сокири [Крылова, 1976]. Скоріш за все поховальний обряд катакомбного часу не передбачав покладення в могилу повного комплексу озброєння, а лише окремих його елементів, що несли певне символічне навантаження.

Тож, комплекс озброєння цієї групи реконструюється таким чином: лук і стріли з кременевими вістряма (використовувався масовано); списи-дротики з кременевими вістряма (подібні до “донецьких”); кам'яні сокири-молоти (основний тип зброї); булави з кам'яними навершнями; кременеві кинджали.

Культури шнурової кераміки

На теренах Правобережної України Трипільську культуру заступили культури шнурової кераміки.

Підкарпатська, Городоцько-Здовбицька та Стжижовська культури шнурової кераміки і Почапська група пам'яток

Територію Прикарпаття, Поділля і Волині займали Підкарпатська, Городоцько-Здовбицька та Стжижовська культури шнурової кераміки і Почапська група пам'яток [Свешніков, 1974]. Пам'ятки типу Почапи Я. Махнік відносить до культури Хлопці-Веселе, пов'язаної своїм походженням з ранньобронзовими цивілізаціями Дунайського регіону [Machnik, 1987]. Озброєння в пам'ятках “шнурового” часу знайдено відносно небагато, воно досить однотипне і тому розглядається разом.

Вістря стріл. Представлені кількома типами кременевих наконечників. Перший тип є найбільш архаїчним, він наслідує традиції культур трипільської та лійчастого посуду, — трикутні вістря з рівним низом. Такі вістря знайдені у похованнях подільської групи Підкарпатської культури Климівці; Попівці, гробниця 2; Студениця; Стрільче, гробниця 3; Велика Плавуча, курган 2 [Свешніков, 1974, рис. 16, 17, 19] (рис. 46: 2–6) та у похованні Городоцько-Здовбицької культури Берестечко, віднесеному І.К. Свешніковим до пізнього, Здовбицького етапу [Свешніков, 1974, рис. 39: 14] (рис. 46: 7).

Другий тип — вироби трикутної форми, з виїмкою та шипами, які дуже помітно виступають. Поділяються на кілька варіантів. Варіант “пізньотрипільський” відрізняється неглибокими виїмками. Такі вістря характерні для Софіївської та Усатівської груп пізнього Трипілля. Чотири таких вістря знайдено в кургані Верхньодністровської групи Підкарпатської культури Кульчиці і ще кілька у похованнях Стжижовської культури — Торчин, курган 8 і Торчин, поховання 13 [Свешніков, 1974, рис. 6: 49] та Вигаданка в Луцькому районі Волинської області [Свешніков, 1993, рис. 4: 16] (рис. 46: 1, 9–11). Варіант “давньооямний” відрізняється більш якісною ретушшю, дещо більшими розмірами та неглибокою загостреною виїмкою. Представлені на поселеннях Городоцько-Здовбицької культури Яструбичі 1, 3, 5 [Івановський, Конопля, Михальчишин, 1998, рис. 6: 10, 13, 14; 10: 2] (рис. 46: 15–17, 22–23). Варіант “ранньокатакомбний” відрізняється досить глибокими виїмками, іноді такі вістря асиметричні, з більш видовженим одним шипом. Такі вістря знайдені у похованні Подільської групи Підкарпатської культури Русилів (рис. 46: 12) та на поселенні Стжижовської культури Зозів 2 (рис. 46: 8) і у похованні Стжижовської культури Озлів на Рівненщині [Свешніков, 1974, рис. 46: 4] (рис. 46: 14). Сагайдачний набір з поховання стжижовської культури Торчин, поховання 16 [Свешніков, 1974, рис. 16: 40, 49] складався з двох таких наконечників і одного листоподібного вістря з аркоподібною виїмкою (тип “Межановиця”) (рис. 46: 13).

Третій тип — листоподібні вістря з аркоподібною виїмкою (тип “Межановиця”). Як приклади можна навести знахідки таких стріл на поселенні Яструбичі 1, 3, 5 [Івановський, Конопля, Михальчишин, 1998, рис. 6: 8, 15–17; 7: 7; 10: 10, 20] (рис. 46: 18, 20) та в похованні Торчин 16 [Свешніков, 1974, рис. 49] (рис. 46: 13). Войцех Барковський, який виділив ці вістря в окремий тип, назвавши його “Межановиця”, вважає, що такі вістря є типовими для культур Межановицької, Городоцько-Здовбицької та Стжижовської на пізніх етапах їх розвитку і що вони є результатом подальшого розвитку трикутних вістрів з рівним низом [Barkowski, 1987]. На мою думку, виникнення і розповсюдження цього типу наконечників стріл на території України і Польщі, слід пов'язувати з південнокарпатськими культурами, зокрема з культурами Хлопці-Веселе та Шнекенберг-Глина 3. Як приклад, навожу вістря з поселення Брашов-Шнекенберг [Machnik, 1987, рис. 8,

17–19] (рис. 46: 26). Вірогідніше за все, в той же час цей тип вістер стріл був запозичений, крім Межановицької, Городоцько-Здовбицької та Стжижовської культур, також і західнокатакомбною (інгульською) культурою.

Кістяне черешкове шилоподібне вістря стріли (?) було знайдене у похованні Городоцько-Здовбицької культури Зозів 1 [Свешніков, 1974, рис. 38: 14] (рис. 46: 24). Кістяне листоподібне вістря з глибокою виїмкою, яке дуже нагадує кременеві пізньокатакомбні вістря, знайдене на Городоцько-Здовбицькому поселенні Яструбичі 1 [Івановський, Конопля, Михальчишин 1998, рис. 6] (рис. 46: 19).

Металеве ланцетоподібне вістря стріли було знайдене в могильнику Почапи, поховання 3 [Свешніков, 1974, рис. 23: 10; Рындина, 1980, рис. 3: 12]. Металеве трикутне вістря з гострими шипами та довгим т-подібним черешком знайдене в похованні почапського типу Гончарівка [Свешніков, 1974, рис. 23: 9] (рис. 46: 25). Такі вістря стріл набувають розповсюдження у пам'ятках доби середньої і пізньої бронзи Карпатського регіону. Знахідка з Гончарівки вказує на більш ранній час виникнення таких вістер стріл.

Вістря дротиків. Знахідки таких виробів у “шнурових” комплексах нечисельні. Ці вістря з кременю мають короткий широкий черешок. Виділяються два варіанти: а) з довгим гостролистим пером — знахідки з поховань Стжижовської культури Озлів та Торчин 2 (останнє вістря, можливо, є кинджалом) [Свешніков, 1974, рис. 46: 1; 49: 33] (рис. 46: 28, 29); б) з коротким листоподібним пером та коротким язикоподібним черешком: Городок [Свешніков, 1974, рис. 46: 3] (рис. 46: 27).

Сокири-молоти. Сокири-молоти — найбільш чисельна категорія зброї культур шнурової кераміки Західної України, виготовлені з твердих порід каменю і мають шліфовану поверхню. Можна виділити декілька типів:

а) сокири-молоти з заокругленим обушком. Характерні для поховань підкарпатської культури: Кавське 1 і 2, Колоколин 3.3, 4 і 4.1, Баличі 6, Загребелля, Бережани, Малі Іловичі, Попівці 2, Климківці, Качанівка 6, Білогірка 1, Русилів, Сірники 1, Стригани, Ворвулинці [Свешніков, 1974, рис. 4–17] (рис. 47: 1–20). Зустрічаються і в похованнях Городоцько-Здовбицької культури: Здовбиця 1 [Свешніков, 1974, рис. 38: 1] (рис. 47: 10). Ці вироби продовжують балкансько-трипільську традицію, але відрізняються від своїх прототипів розмірами — є коротшими, іноді краплеподібними. Варіантами цього типу є сокири-молоти з плоским обухом (вони ж, тип F сокир-молотів культури лійчастого посуду за М.Запотоцьким [Zapotocky, 1989]) з підкарпатських поховань Мишин, Баличі 15 та Томашівці, ромбоподібні короткі сокирки з підкарпатських поховань Білогірка 1 та Баличі 16, молот з поховання Баличі 16 [Свешніков, 1974, рис. 6: 11, 13, 15, 19] (рис. 48: 1–4, 12, 13) та човноподібні сокири з підкарпатських поховань Лотатники 2, Качанівка 4 та Верхня Балка [Свешніков, 1974, рис. 9: 13, 15] (рис. 48: 5, 6, 14) і з поховань Стжижовської культури Старий Витків і Озлів [Свешніков, 1974, рис. 39: 46] (рис. 48: 7, 8);

б) сокири-молоти з грибоподібним обушком — знахідки з підкарпатських поховань Колоколин 3.1 і 5 та Кринос, курган Настасіна Могила [Свешніков, 1974, рис. 7: 9, 11] (рис. 48: 9–11) — це тип К сокир-молотів культури лійчастого посуду за М. Запотоцьким [Zapotocky, 1989].

в) в окрему, умовну групу виділені видовжені сокири-молоти з широкими секироподібними лезами (тип “Почапи”). Усі вони походять із випадкових знахідок на території Передкарпаття і Поділля — Раковчик, Богородчани, Галич, Хмельова, Чернилява і Дашава — І.К. Свешніков пов'язує їх з пізнім етапом підкарпатської культури шнурової кераміки та з Стжижовською культурою (Княгинине і Володимир-Волинський), підкреслюючи їх близькість до сокир-молотів фат'янівського типу [Свешніков, 1974, 63–64, 130] (рис. 49: 1–8). На мою думку, ці сокири можна вважати прототипами сокир фат'янівського типу.

Металеві сокири. В комплексах культур шнурової кераміки Західної України обухкові металеві сокири досі не були представлені. На території поширення цих культур є декілька випадкових знахідок, які можна пов'язувати з цими культурами. Ці знахідки я поділяю на кілька типів:

Тип “Баньябюкк” за А. Вульпе [Vulpe, 1970]. Довжина 10,4 см; діаметр втулки 2,9 см. Знайдена на території Вінницької області, зберігається у колекції “ПЛАТАР” (фото 3). Такі сокири відносяться до раннього етапу ямної культури Північного Причорномор'я.

Тип “Підлісся”. До цього типу я відношу сокиру з Рудні Малої Жешовського воєводства на сході Польщі [Kostrzewski, 1964, рис. 78, 1] (рис. 50: 1). Сокири цього типу були характерні для ямної культури Середнього Подніпров'я. Знахідка з Рудні Малої ілюструє зв'язки “шнуровиків” Верхнього Подністров'я з ямною культурою Середньої Наддніпряниці. Варіантом цього типу є сокира з канелюваним обухом з Муніни під Ярославом на сході Польщі [Kostrzewski, 1964, рис. 53] (рис. 50: 3). Канелюри на обухах більш типові для сокир катакомбного часу Східної України і Північного Кавказу, на мою думку, вони теж вказують на східні зв'язки “шнурових” культур Балто-Чорноморського регіону.

Фото 3. Сокира типу „Баньябюкк” з колекції ПЛАТАР.

Фото 4. Сокира типу „Луганськ” з колекції ПЛАТАР.

Сокира типу “Луганськ”, знайдена у Вінницькій області (зберігається у колекції “ПЛАТАР”). Довжина 15 см; діаметр втулки 2,8 см (фото 4). Такі сокири характерні для пізнього етапу катакомбної культури Північного Причорномор'я.

Тип “Зок Б”. До цього типу я відношу знахідки з Пістиня Івано-Франківської області [Свешніков, 1974, рис. 18: 2] і Шерли на Вінниччині [Кореневский, 1976, рис. 7: 16] (рис. 50: 2, 4). Узагальнена та загальновізнана типологія найдавніших мідних обухкових сокир Дунайського регіону ще й досі не розроблена. Тож я змушений запропонувати свій варіант такої типології, в основу якої я поклав комплексні знахідки ливарних форм. Найдавнішими у цьому регіоні я вважаю масивні сокири з широким лезом і видовженим трубчастим обухом (тип “Зок А”) (рис. 51: 1). Ливарна форма таких сокир знайдена у нижніх шарах городища Вучедол культури Вучедол у Хорватії [Vucedol, 1988, cat. 210, 220], віднесена до класичного періоду вучедольської культури, який датується 2800–2500 cal. BC. Друга така ж ливарна форма, разом з формами сокир інших типів, знайдена на поселенні Зок в Угорщині, віднесеного до вучедольської культури [Machnik, 1987,

гус. 24]. Такі сокири представлені у скарбах і випадкових знахідках регіону середнього Дунаю, а найпівнічніша знахідка, найбільш для нас цікава, походить з території Словаччини — з Велкого Славкова [Novotna, 1957, tab. 2, 3]. Поява таких сокир на території Словаччини, на мою думку, пов'язана з південною інвазією, яка призвела до утворення культурної групи Косіги-Чака.

Деяко більш пізніми я вважаю сокири з прогнутим тулубом (тип “Зок Б”). Ливарна форма для таких сокир знайдена на поселенні Зок (рис. 51: 2). Регіон розповсюдження таких сокир у Подунав'ї співпадає з попереднім типом, у Словаччині — на південних кордонах України — знайдено три таких сокири [Novotna, 1957, tab. I, 3; II, 1, 2]. Знахідки з Пистиня та Шерли вказують на те, що десь наприкінці періоду класичного Вучедолу — на початку пізнього періоду (біля 2500–2200 BC) у сферу впливів дунайських ранньобронзових цивілізацій потрапляє і Верхнє Подністрів'я.

Тип “Зок С”. Подальшим розвитком вучедольської металургійної традиції виступають сокири з відносно вузьким тулубом та трубчастим обухом (тип “Зок С”). Ливарні форми для таких сокир знайдені на вучедольському поселенні Зок в Угорщині (рис. 51: 3), на поселенні культури Шнекенберг-Глина з Лелішень в Румунії [Roman, Dodd-Opritescu, Janos, 1992] (рис. 51: 4) та на поселенні групи Косіги-Чака Великий Медер [Hromada, Varsik, 1994] і у Невідзянах [Batora, 1982] у Словаччині (рис. 51: 5, 7). Як показують останні знахідки, виробництво сокир цього, відносно пізнього варіанта, відбувалось вже і на південних схилах Карпат, неподалік від Подністрів'я. До цього типу я відношу сокиру з Дерев'яного Хмельницької області [Свешніков, 1974, рис. 18: 4] (рис. 50: 5). Сокира типу “Зок В” знайдена у Вінницькій області (колекція “ПЛАТАР”). Довжина 13,5 см; діаметр втулки 3,1 см (фото 5). Варіантами цього типу є сокири з Білоусівки на Поділлі [Государственный Эрмитаж: 13/2] та з Смолигова Луцького району, знахідка на березі оз. Окорське (рис. 50: 6, 7). Ці останні дві знахідки прикрашені канелюрами на обусі, що є типовим для сокир катакомбного типу Східної Європи і зовсім не відомо у Подунав'ї. На мою думку, ці канелюри свідчать про місцеве, придністрівське виробництво сокир з Білоусівки та Смолигова. Варіантом сокир типу Зок С є також сокири з більш тонким тулубом, які традиційно називають “тип Стубло”.

Тип “Стубло”. У скарбі Стубло на Рівненщині [Antoniewicz, 1929, ab. 12], який відносять до Стжижовської культури, були знайдені дві обухові сокири. Одна з сокир має подовжений трубчастий обух і досить пряме лезо (тип “Стубло”) (рис. 50: 9). Ще одна сокира типу “Стубло” нещодавно була знайдена біля с. Межигірці Галицького району Івано-Франківської області у складі скарбу разом з двома золотими підвісками у стилі “вербового листя” [Клочко, Ткачук, 2000] (рис. 50: 10). Випадкові знахідки таких сокир походить із Комарова [Свешніков, 1974, рис. 18: 3] (рис. 50: 11) та з Вінницької області (колекція “ПЛАТАР”) (фото 6). Питання походження сокир типу “Стубло” досі традиційно розглядалося в рамках “кавказької” гіпотези, проте цей напрямок пошуків не є вірним. Ливарна форма для виготовлення сокир типу “Стубло” знайдена на городищі Вучедол однойменної культури в Хорватії [Vucedol, 1988, cat. 214] і віднесена до пізнього періоду цієї культури (2500–2200 cal. BC) (рис. 51: 6). Як вже зазначалося, розповсюдження вучедольської металургійної традиції на північ розпочалося ще на ранньому етапі вучедольської культури (2800–2500 cal. BC). З поселення Зок на південному заході Угорщини походить велика кількість ливарних форм провушних сокир вучедольських як відносно ранніх, так і відносно пізніх типів [Ecsedy, 1983]. А на території Словаччини знайдені глиняні ливарні форми провушних сокир пізньовучедольських типів. Це згадані вище форми з Невідзянів та Велкого Медера. Остання матриця походить із поселення групи Косіги-Чака, що є важливим для

встановлення культурного контексту появи таких сокир на південних схилах Карпат. Тож на рубежі III і II тис. до Р.Х. вучедольська металургійна традиція, розповсюджуючись на північ, досягає Карпат. Цей культурний процес Я. Махнік назвав “становленням ранньобронзових цивілізацій” у Карпатському регіоні, він призвів до зникнення культур шнурової кераміки та появи культур бронзової доби [Махнік, 1987]. Все це дозволяє датувати сокири типу “Стубло” першою чвертю II тис. до Р.Х. та розглядати їх появу у північнокарпатському регіоні в контексті південних зв’язків. Ці зв’язки були проявами культурних процесів, які супроводжувались міграціями південно-карпатських культур на північ, що призвело до витіснення культур шнурової кераміки з Прикарпаття та появи там культури Хлопці-Веселе.

Друга сокира з скарбу Стубло за формою обуха наближена до сокир “костромського” типу культури багатоваликової кераміки (див. далі), але відрізняється секироподібним бойком (рис. 50: 8) — деталь, що досі не була відома на металевих сокирах цього часу, але досить часто зустрічається на кам’яних сокирах-молотах. Скоріше за все, вона є місцевим виробом.

Фото 5. Сокира типу Зок В з колекції ПЛАТАР.

Фото 6. Сокира типу „Стубло” з колекції ПЛАТАР.

Пласкі сокири. Є чи не найпоширенішою категорією знарядь праці і зброї у пам’ятках культур шнурової кераміки. Виготовлені з каменю, кременю та металу. Кам’яні (сланцеві) шліфовані пласкі сокири походять із поховань підкарпатської культури Кавське 1 і 2, Колоколин 3.2 та Баличі 16 [Сवेशніков, 1974, рис. 4: 5, 7, 11] (рис. 52: 1–4). В цілому, вони практично не відрізняються від пізньонеолітичних сланцевих сокир трипільської культури та інших культур Карпатського регіону.

Кременеві сокири, оброблені з обох боків, з пришліфованим лезом. Виділяються два варіанти: а) трапецієподібні з прямою “п’яткою”. Знайдені в похованнях підкарпатської культури — Колоколин 3.2, 4.2 та 5, Красів 2, Комарів 5, Лотатники 2, Кринос, курган Настасина Могила, Баличі 7, Остапье 3 [Сवेशніков, 1974, рис. 4–10] (рис. 52: 8–17) та на поселенні Городоцько-Здовбицької культури Городок, житло 4 [Сवेशніков, 1974, рис. 26: 7] (рис. 52: 17). б) з округлою “п’яткою”. Знайдені в похованнях підкарпатської культури Кульчиці 3, Кавське 2 та Баличі 1 [Сवेशніков, 1974, рис. 4: 14; 11: 11] (рис. 52: 5–7), на поселеннях стжижовської культури біля с. Підгайці [Сवेशніков, 1974, рис. 46: 11, 16] (рис. 52: 18–19). Виробництво таких сокир зафіксовано на поселенні Хрінники на Рівненщині [Пелещин, 1998, 162–163] (рис. 52: 20–22). Перший варіант — відомий у

попередні часи в пам'ятках культур Трипільської, лійчастого посуду, кулястих амфор. Другий варіант був характерним для неолітичних культур Балкан та півдня Карпатського басейну.

Пласкі бронзові сокири з закраїнами та широким секироподібним лезом походять із Хільчиць та Сокала Львівської області [Сवेशніков, 1974, рис. 19: 4, 8] (рис. 53: 1–2) — ранньоунетицький тип. На мою думку, вони потрапили на Львівщину разом з розповсюдженням дунайської (пізньовучедольської) металургійної традиції.

Кинджали. Кременеві кинджали з листоподібним лезом та пласким широким черешком знайдені в похованнях підкарпатської культури Русилів [Сवेशніков, 1974, рис. 16: 3], почапського типу Золочів 2 [Сवेशніков, 1974, рис. 22: 5] та похованнях Городоцько-Здовбицької культури Берестечко та Здовбиця 1 [Сवेशніков, 1974, рис. 38: 7; 38: 13] (рис. 53: 7–8) — це досить типовий виріб культур шнурової кераміки Європи.

Другий варіант — кременеві кинджали з листоподібним та трикутним лезом і коротким язико-подібним черешком — знахідки з поселення Городоцько-Здовбицької культури Зозів 1 та з поховань могильників стжижовської культури Торчин [Сवेशніков, 1974, рис. 48] та Вигаданка [Сवेशніков, 1993, рис. 4] (рис. 53: 10, 11, 13, 14). Такі кременеві кинджали більш характерні для культур дунайського регіону. Один із кременевих кинджалів з Торчина [Сवेशніков, 1974, рис. 48] — з широким трикутним черешком — дуже нагадує кинджали катакомбної культури (рис. 53: 12).

Бронзові кинджали з Серників 1 та Висоцького 8 [Сवेशніков, 1974, рис. 10: 9; 19: 8] (рис. 53: 3, 4) з широким листоподібним лезом та отворами для кріплення руків'я на "п'ятці" — це загальний центральноєвропейський тип кинджалів другої половини III — початку II тис. до Р.Х. (протоунетицький), пов'язаний своїм походженням з кинджалами типу Кукутені-Усатово. Бронзовий кинджал з коротким трикутним лезом (кінець обламаний) і приклепанним на трьох заклепках бронзовим руків'ям з круглим отвором посередині і грибоподібним навершям зберігається у колекції "ПЛАТАР". Широкий упор руків'я прикрашений з обох боків срібними інкрустаціями у вигляді парних блискавок (або ж змії) (фото 7). Метал леза більш темний, ніж руків'я. Довжина 14,5 см, товщина до 0,8 см, діаметр отвору на рукоятці 0,4 см. За типологічними ознаками є подальшим розвитком "великих усатівських" кинджалів пізнього Трипільля. Це перша знахідка на Україні металевого виробу цього часу, інкрустованого дорогоцінним металом.

Отже, комплекс озброєння "шнурових" культур Західної України реконструюється таким чином: лук і стріли з кременевими вістрями; дротики з кременевими вістрями (нечисельна категорія зброї); кам'яні сокири-молоти (основний вид зброї); зрідка — металеві обушкові сокири; пласкі кам'яні сокири (зрідка — пласкі металеві); кременеві та бронзові кинджали.

Фото 7. Кинджал з колекції ПЛАТАР.

Середньодніпровська культура

Займала великий регіон Середнього і Верхнього Подніпров'я, який охоплює сучасні території України, Білорусі та Росії. На території України її пам'ятки досліджені переважно у Київській та Чернігівській областях [Археологія УРСР, 1985], і саме тут вона вивчена недостатньо. Я вважаю, що ці пам'ятки треба виділяти в окремий середньодніпровський варіант. Найбільше зброї знайдено в двох могильниках пізнього етапу середньодніпровської культури — Стрелиця та Ходосовичи — досліджених на території Білорусі [Артеменко, 1967], що дало можливість реконструювати комплекс озброєння верхньодніпровського варіанта середньодніпровської культури [Klochko, 1994]. Цей розділ присвячений озброєнню середньодніпровського варіанта, виділеного в межах сучасної України. Як вже зазначалося, пам'яток цієї культури на Україні вивчено досить небагато і знахідки зброї в них не чисельні.

Вістря списів. У середньодніпровських могильниках Білорусі знайдені найдавніші у Східній Європі металеві вістря списів [Klochko, 1994]. Це листоподібне вістря з литою зімкнутою втулкою з могильника Ходосовичи 11.1 [Артеменко, 1967, рис. 47: 32]. За технікою виконання, пропорціями та розмірами воно близьке до найбільш давніх, відомих на цей час втульчастих наконечників списів Центральної Європи — культур Ваття 3 [Bona, 1975, taf. 57, 2, 3] та Унетицької. Як приклади унетицьких виробів, можна навести вістря із скарбу Бабин [Blajer, 1990, tabl. II, 4–8], датованого періодами Vz A1-A2. Друге лите вістря з гостролистим пером та незімкнутою втулкою з двома отворами для кріплення древка в нижній частині знайдене в похованні Стрелиця 53 [Артеменко, 1967, рис. 27]. Цікаво, що виріб має деякі ознаки предмета, виконаного в ковальській техніці. Мабуть, ливарну форму для нього зробили за допомогою відбитка з кованим вістря з незімкнутою втулкою, близького до кованих наконечників північно-східного Причорномор'я, віднесених мною до катакомбної культури (див. розділ 3.2). Взагалі, незімкнена втулка є технологічно виправданою лише для кованих виробів.

Визначення місця виготовлення цього вістря є проблематичним. Про власну металургію в середньодніпровській культурі певних відомостей ми майже не маємо [Klochko, 1994]. Досить розвинене металургійне виробництво в цей час фіксується у “шнурових” племен Прикарпаття і Волині [Рындина, 1980]. В технічному арсеналі “шнурових” майстрів Західної України досить помітним стає ливарництво. Цікаво, що більшість цих ливарних виробів наслідують пізньовучедольські (ранньоунетицькі) зразки. Отже, вістря списа з могильника Стрелиця, імовірно за все, могло бути зроблене лише в зоні безпосередніх контактів майстрів — носіїв катакомбних та ранньоунетицьких металургійних традицій, тобто у контактній зоні між “шнуровими” культурами Прикарпаття, Поділля та Волині і катакомбними культурами України.

До тієї ж середньодніпровської культури, чи принаймні до “шнурового” часу, можна віднести і деякі випадкові, або погано документовані знахідки з Північної України. Вістря з могильника Ходосовичі близький екземпляр з с. Сухіни Ржищівського району Київської області — литий, з широким гостролистим пером (рис. 54: 1). Вперше до середньодніпровської культури його відніс І.І. Артеменко [1967], пізніше до його думки приєднався і автор цієї праці [Klochko, 1993]. Це вістря за пропорціями, товщиною стінок та грубою поверхнею відрізняється від знарядь більш пізнього часу. Таке ж, відлите, судячи за характером поверхні, в глиняній ливарній формі, вістря з вузьким гостролистим пером та короткою втулкою походить із м. Переяслава-Хмельницького Київської області (рис. 54: 2), воно теж відноситься до доби ранньої бронзи [Klochko, 1993]. Ці вістря також можна трактувати як ранньоунетицькі імпорти або як вироби, що були виготовлені за унетицькою технологією “шнуровими” майстрами з території України. Нагадаємо,

що найбільш архаїчним в цьому регіоні є коване вістря списа з Київщини, яке я відніс до ямної культури. Різні, ще не стандартизовані форми, невеликі розміри та досить різноманітна, у ряді випадків навіть примітивна у порівнянні з більш пізніми виробами, техніка виготовлення дозволяє включати середньодніпровські вістря списів до складу джерел, що ілюструють початковий етап еволюції втулчастих вістрів списів Європи [Klochko, 1993].

Сокири-молоти. Представлені кількома типами: краплеподібна сокира-молот з поховання Миронівка 6 [Klochko, 2000] (рис. 55: 1) близька до краплеподібних сокир-молотів підкарпатської культури шнурової кераміки. Ромбічні сокири-молоти з заокругленим обухом з поховань Зеленки 343.5, Бурти 286 та Забара (рис. 55: 2–5) дуже близькі до сокир-молотів типу СМК Інгульської катакомбної культури. Ці поховання віднесені І.І. Артеменком до раннього етапу середньодніпровської культури [Артеменко, 1987а]. Сокира-молот з поховання Липовець (рис. 55: 6) близька до сокир-молотів типу СМГ інгульської катакомбної культури.

Досить специфічним варіантом сокир-молотів, характерним для північних “постшнурових” культур, є так звані човникоподібні з секироподібним лезом (сокири фатьянівського типу). Їх досить багато в середньодніпровських могильниках Білорусі, одна така сокира знайдена на півночі України, в похованні Хирівка (рис. 55: 7). Секироподібне лезо на кам'яних сокирах-молотах вперше з'являється в Анатолії (скарб з Трої II) та на Балканах (сокири з поселення Езеро). Ця характерна риса відмічається також на сокирах аккерменського типу ямної і катакомбної культур та на деяких сокирах культури лійчастого посуду. Яким чином і звідки ця традиція потрапляє до північних “шнуровиків” поки що не відомо.

Металеві сокири. Сокира колонтаївського типу походить з поховання Ходосовичі 10.1 в Білорусі [Артеменко, 1967, рис. 20: 4–6]. Це досить типовий виріб металургів катакомбної культури, скоріше за все, привезений з півдня. Випадкові знахідки катакомбних сокир колонтаївського типу відомі і на території Середньої Наддніпряниці — знахідка з Умані та дві сокири з колекції НМІУ в Києві (рис. 54: 5, 6, 8). Сокира “колонтаївського” типу знайдена на Кирилівських висотах у м. Києві (колекція “ПЛАТАР”). Довжина 13 см, товщина до 1,6 см, діаметр втулки 3 см (фото 3). Знайдена разом із сокирою типу “Зок С” (скарб?) (фото 8).. Ще одна сокира з колекції НМІУ може бути віднесена до пізньокатакомбного типу “Луганськ” (рис. 54: 11).

“Шнурова” сокира місцевого канельованого варіанта типу “Зок С” знайдена в Анацках на Київщині [НМІУ: 32864] (рис. 54: 7). Бронзова сокира типу “Зок С” з довгим трубчастим обухом, валиком біля зовнішнього краю обуха та “гребенем” на обусі. Лезо проковане. Поверхня груба, носить сліди відливання у глиняній ливарній формі з великою кількістю органічних вкраплень, довжина 17,5 см, товщина 0,5 см, діаметр втулки 3,4 см (фото 3). Знайдена на Кирилівських висотах у м. Києві (колекція “ПЛАТАР”). Сокири типу “Стубло” походять з Канева [НМІУ: 3–370] та з колекції НМІУ [НМІУ: 841] (рис. 54: 3, 4). Сокири з колекції НМІУ

Фото 8. Сокири Середньодніпровської культури з колекції ПЛАТАР.

(рис. 54: 10, 12) можна розглядати як подальший, місцевий, розвиток сокир типу Зок Б, починаючи з варіанта “Дерев’яне” (рис. 50: 5). Ливарна форма для виготовлення таких сокир (судячи з реконструкції С.С. Березанської) походить із багатопарового поселення Волинцево в Чернігівській області [Березанская, 1960, рис. 7] (пропоную назвати їх тип “Волинцево”) (рис. 54: 9). Окремі знахідки таких сокир відомі на територіях фатьянівської, баланівської та абашівської культур в Росії [Епоха бронзи лесной полосы СССР, 1987]. Велика кількість сокир місцевих варіантів шнурових типів вказує на існування у Середній Наддніпрянщині центрів їх виробництва.

Пласкі сокири. Пласка металева сокира з закраїнами ранньоунетицького типу знайдена в Пекарях на Черкащині [НМІУ: 7379] (рис. 54: 13).

Булави. Хрестоподібна булава з яйцеподібним тулубом та чотирма “шишечками”, виготовлена з білого з прожилками мармуру, походить з поховання 3 кургану біля с. Василівка Диканьського району Полтавської області віднесеного до середньодніпровської культури [Супруненко, 1994, 15–20, рис. 6: 2]. Навершя булави просвердлено на конус зверху: зовнішній діаметр втулки — 1, 6, внутрішній — 1,4 см. Розміри булави: висота — 5,0; діаметр тулуба — 5,7; максимальний діаметр (з “шишечками”) — 6,5 см (рис. 55: 8). Серед хрестоподібних булав неоліту — бронзи України найближчою до василівської за формою є булава з пізньокатакомбного поховання 20 кургану 1, Луганськ, 1929 р. [Братченко, 1976, рис. 75: 5].

Таким чином, зброя в пам’ятках середньодніпровського варіанта середньодніпровської культури представлена типами: а) притаманними “шнуровим” культурам України; б) такими, що можна розглядати як подальший розвиток дунайських пізньовучедольських металургійних традицій; в) характерними для катакомбних культур України. Про комплекс озброєння цієї культурної групи на наявних матеріалах говорити важко.

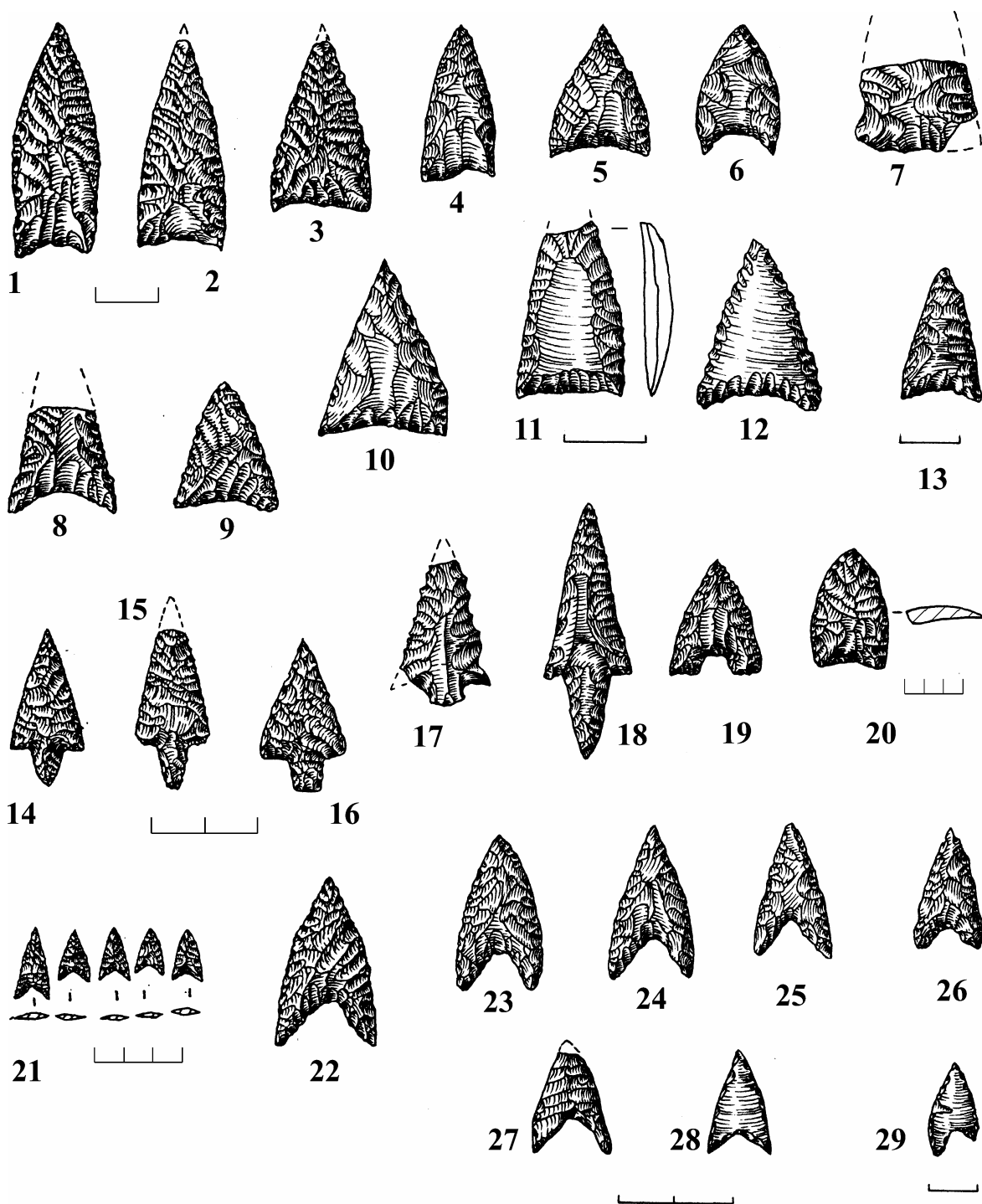

Рис. 22. Рання бронза. Ямна-Схід. 1–7. Кам'янка 5.4.5; 8. Жовтневе 1.3.4; 9. Троїцьке 1.3.3; 10. Олександрівка 1.2; 11. Рядові Могили 2.1; 12. Миронівка 8.5; Томаріно 13.6; 14–15. Аккермень 1.17.10; 16. Мар'ївка 8.3; 17. Бірюково 1.5; 18. Сміла 421.1; 19. Доброводи 2.6; 20. Красноярка 11.30; 21. Біле 35; 22. Кіровка 1.1.4; 23. Чкалівка 2.2.7; 24. Чкалівка 2.1.2; 25. Василівка 1.2.3; 26. Боровківка 1.17; 27. Широчани 9.4; 28. Новоіванівка 3.2; 29. Семенівка 2.7.

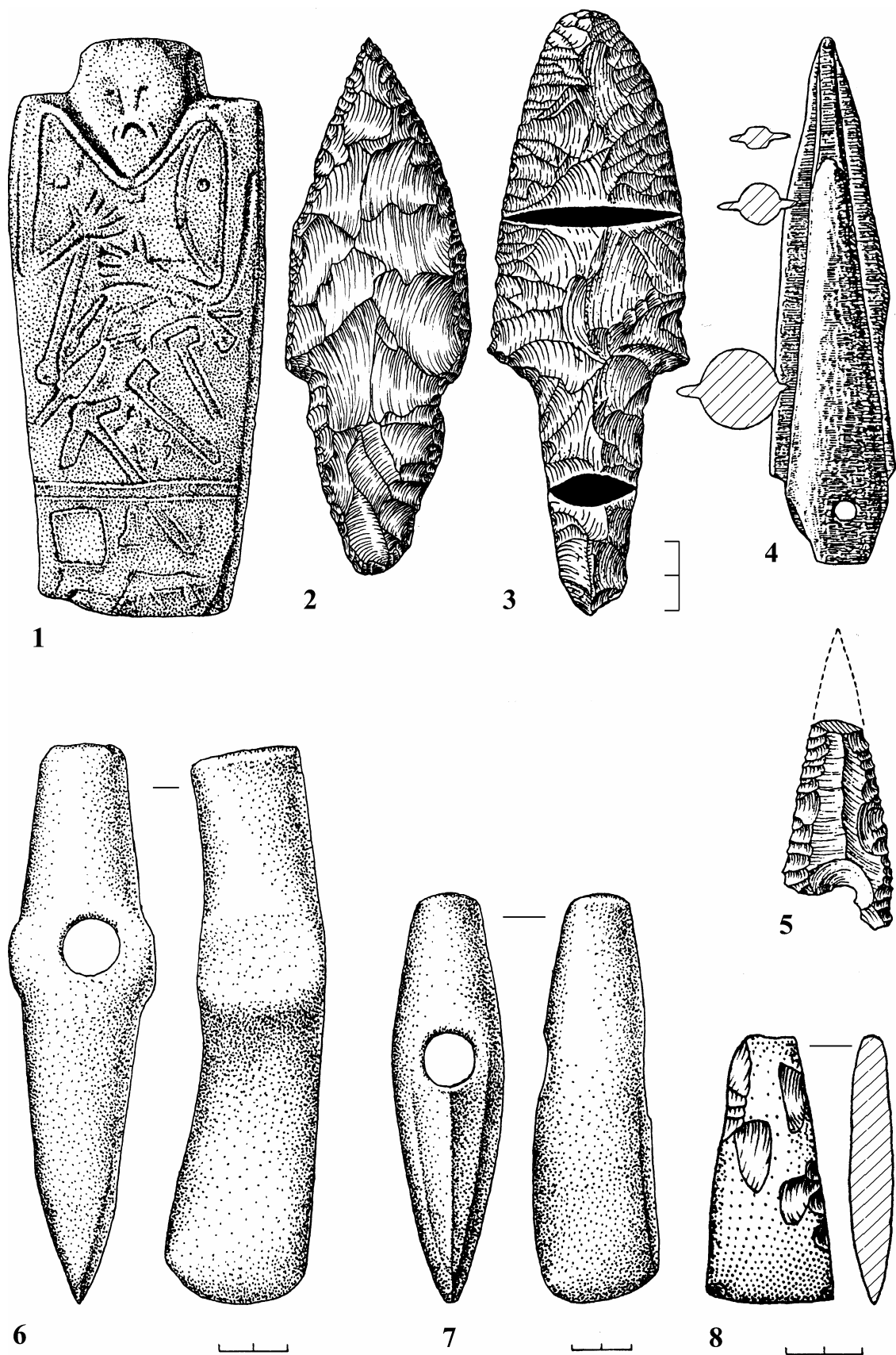

Рис. 23. Рання бронза. Ямна-Схід. 1. Керносівка; 2. Василівка 1.2.3; 3. Ємельянівка 20; 4. Київщина; 5. Кам'янка 16.26; 6. Гостра Могила 6; 7. Кіровка 1.1.4; 8. Майданецьке 5.

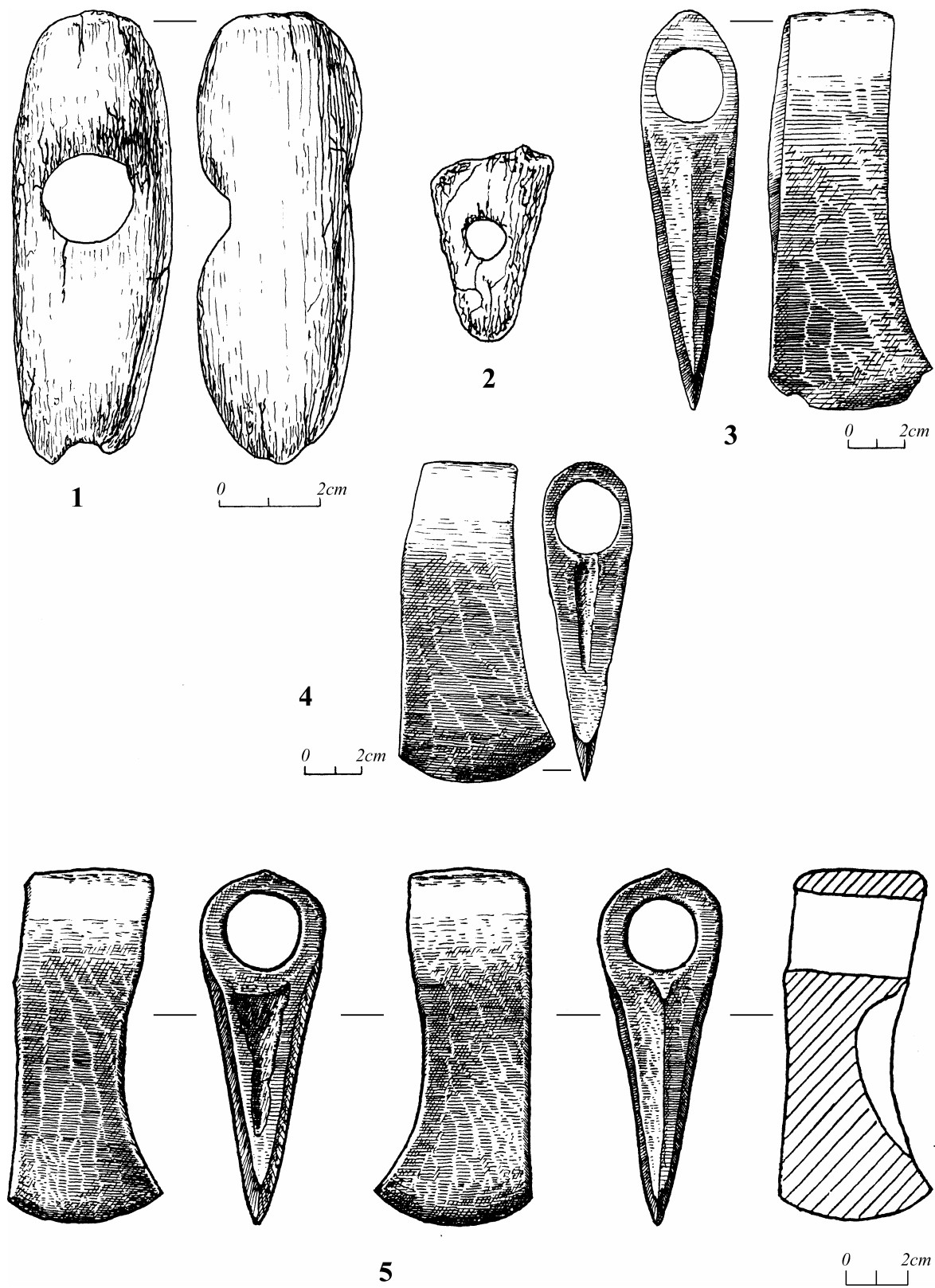

Рис. 24. Рання бронза. Ямна-Схід. 1. Золота Балка 14.7; 2. Аккермень 5.6; 3. Гречаники; 4. Гнедін; 5. Підлісся 1.2.

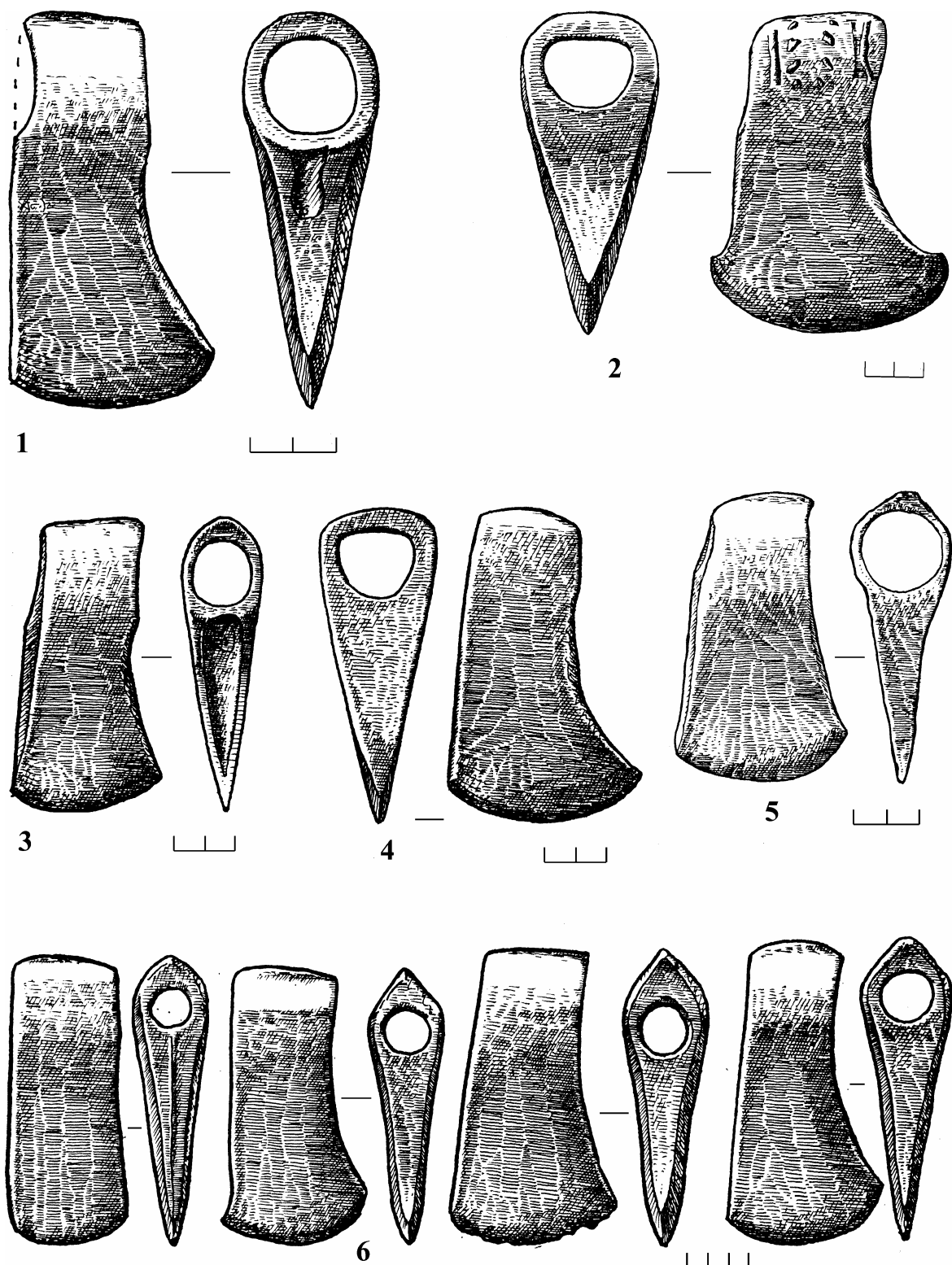

Рис. 25. Рання бронза. Ямна-Схід. 1. Київщина; 2. НМІУ; 3. Чапаївка; 4. Гришенці; 5. Стайки; 6. Вільчеле.

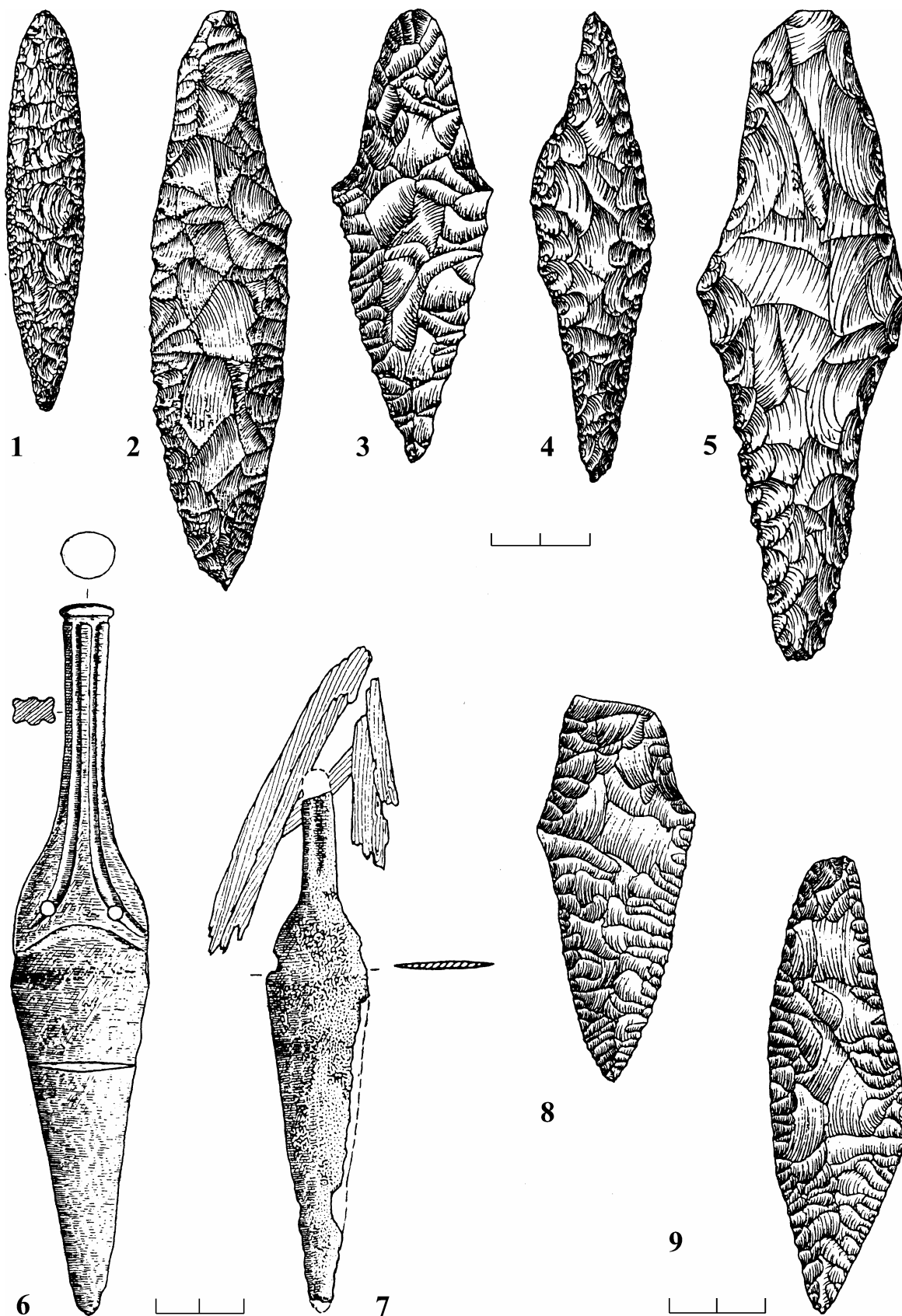

Рис. 26. Рання бронза. Ямна-Схід. 1. Аккермень 12.9; 2. Семенівка 2.7; 3. Сосновка 1.1; 4. Звонецьке; 5. Жовтневе 1.3.2; 6, 8. Старє Горожено 11. 17; 7. Балковський курган 57; 9. Костянтинівка 1.17.

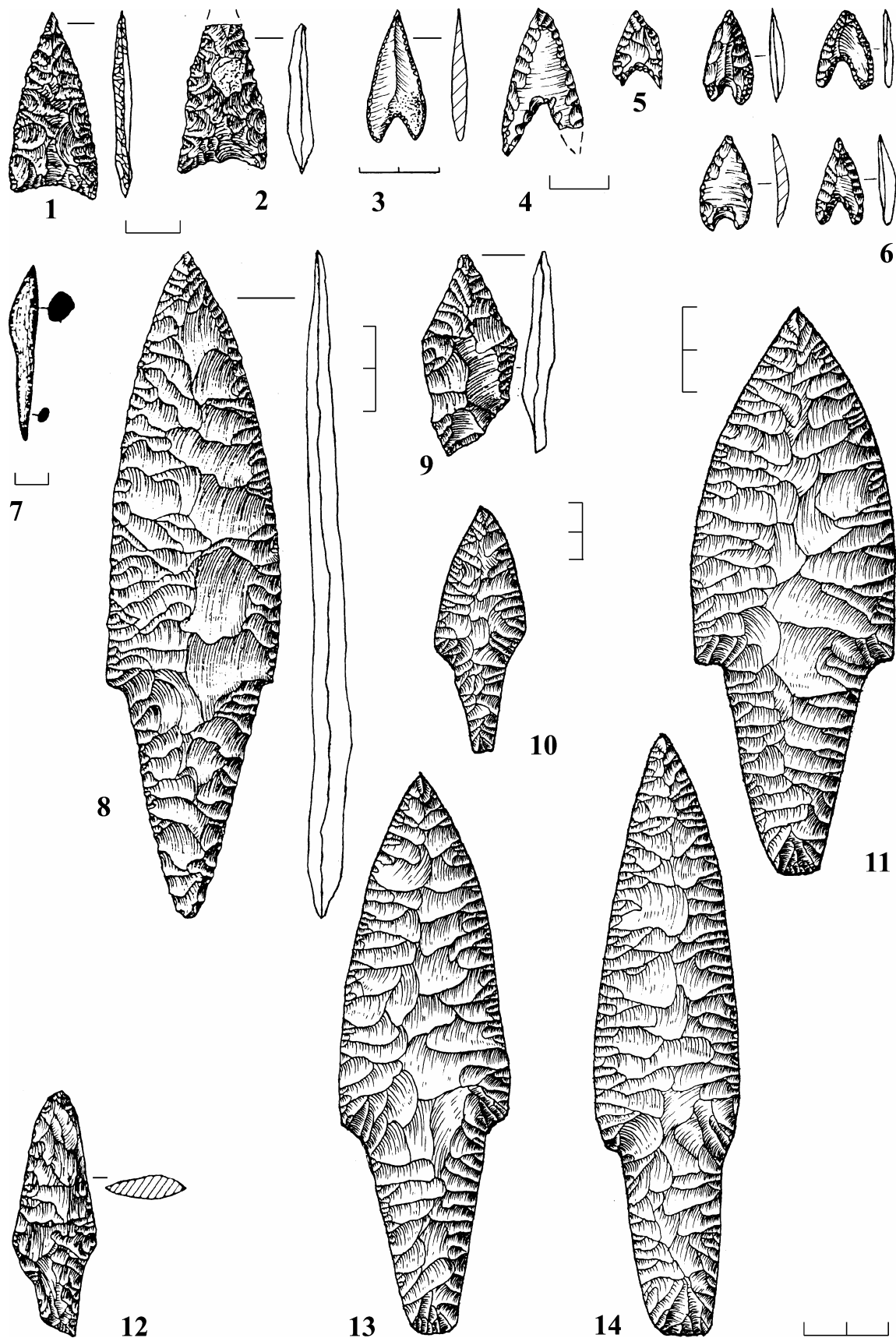

Рис. 27. Рання бронза. Ямна-Захід. 1,2. Н. Олександрівка 1.1; 3. Кам'янка 6.18; 4. Софіївка 14.6; 5. Виноградне 24.31; 6. Пур-
кари 1.38; 7. Рошкани 1.13; 8. Антонівка 5.7; 9. Бузьке 1.19; 10. Виноградне 30.7; 11. Брилівка 16.20; 12. Аккермень 9.3;
13. Атманай 2.1.2; 14. Юр'ївка 3.8.

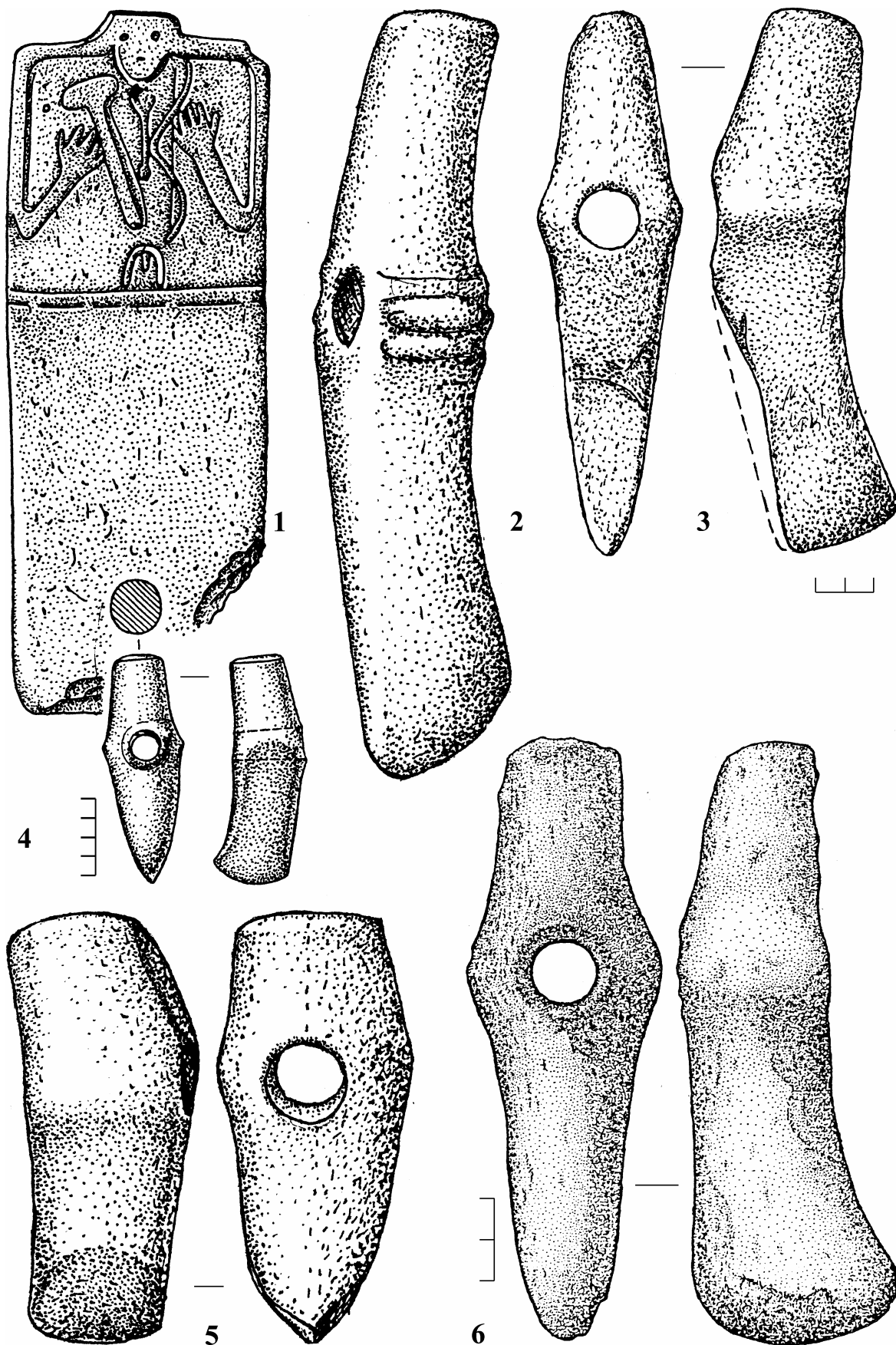

Рис. 28. Рання бронза. Ямна-Захід. 1. Натальївка; 2. Білозерка 8.13; 3. Чкалівка 4.6.12; 4. Семенівка 8.16; 5. Облої 1.5; 6. Дирдино 1.3.

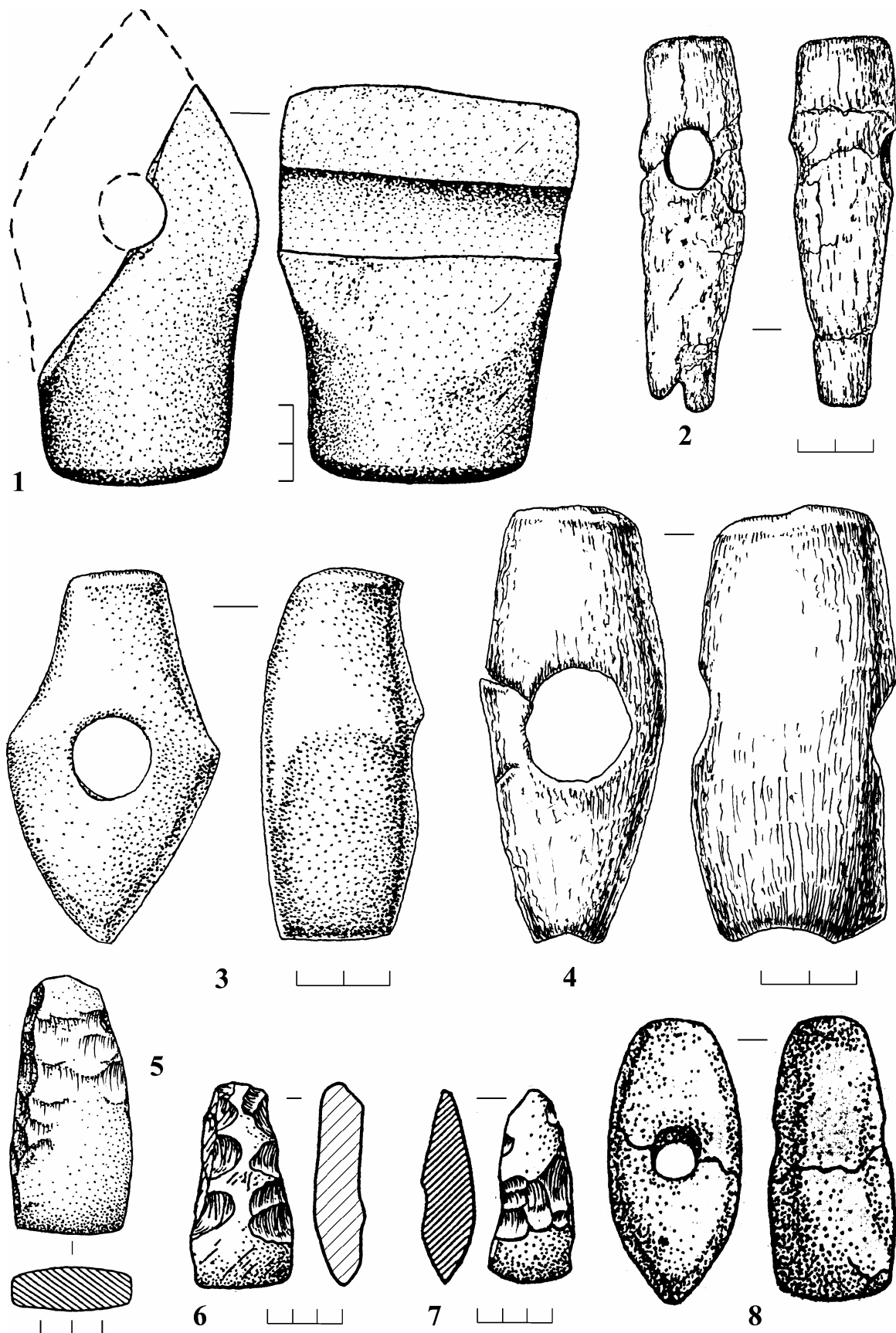

Рис. 29. Рання бронза. Ямна-Захід. 1. Богуслав 27.3; 2. Волоське 4.1.5; 3. Софіївка 2.5; 4. Зимогір'я 2.12; 5. Пуркари 1.4; 6. Рошкани 1.13; 7. Семенівка 8.13; 8. Пуркари 1.38.

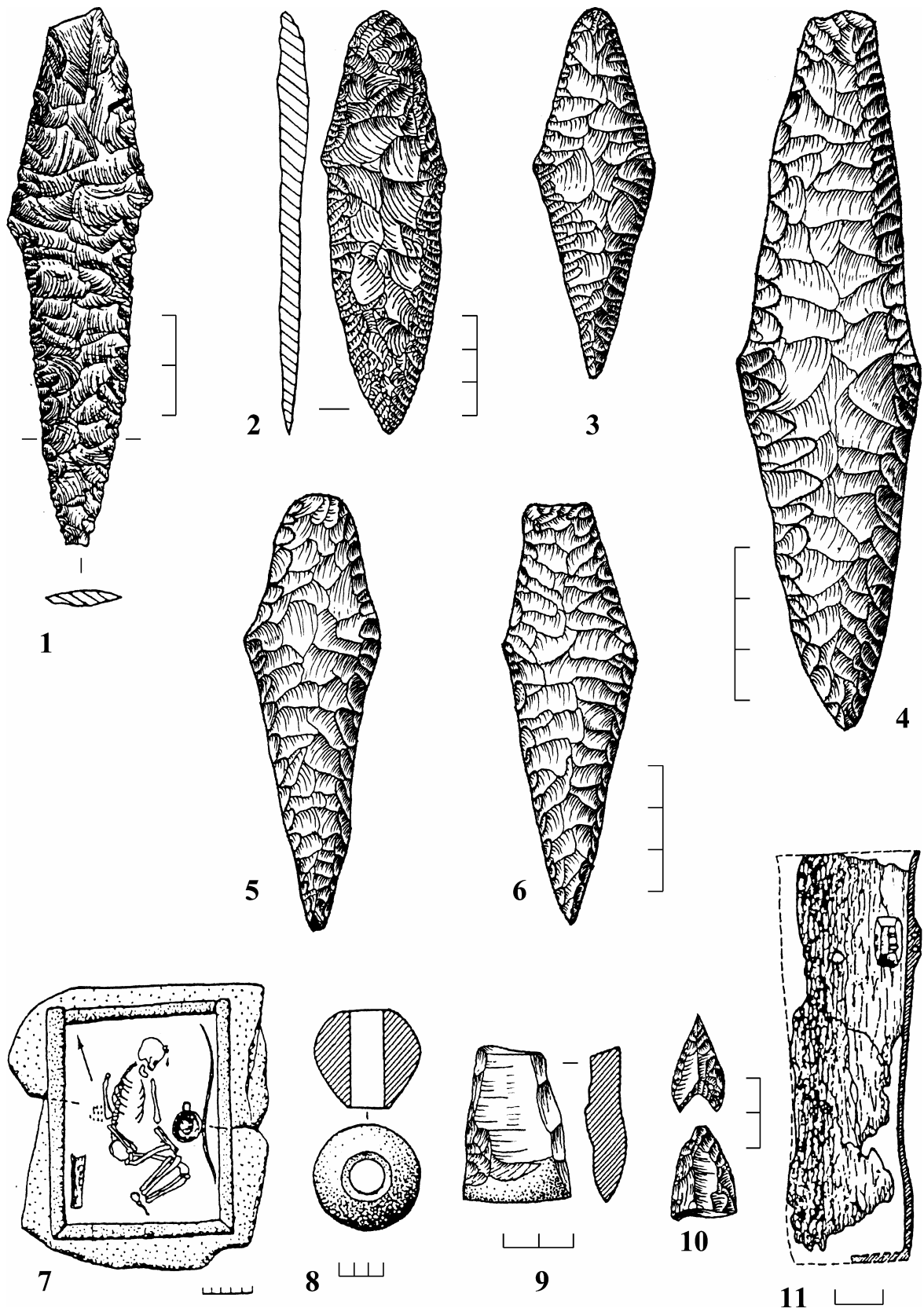

Рис. 30. Рання бронза. Ямна-Захід. Кемі-Оба. 1. Хащеве 6.13; 2. Виноградники 1.3; 3. Виноградне 18.9; 4. Баратівка 2.20; 5. Лиманці 1.18; 6. Тимофіївка 1.1; 7-11. Широке 33.3.

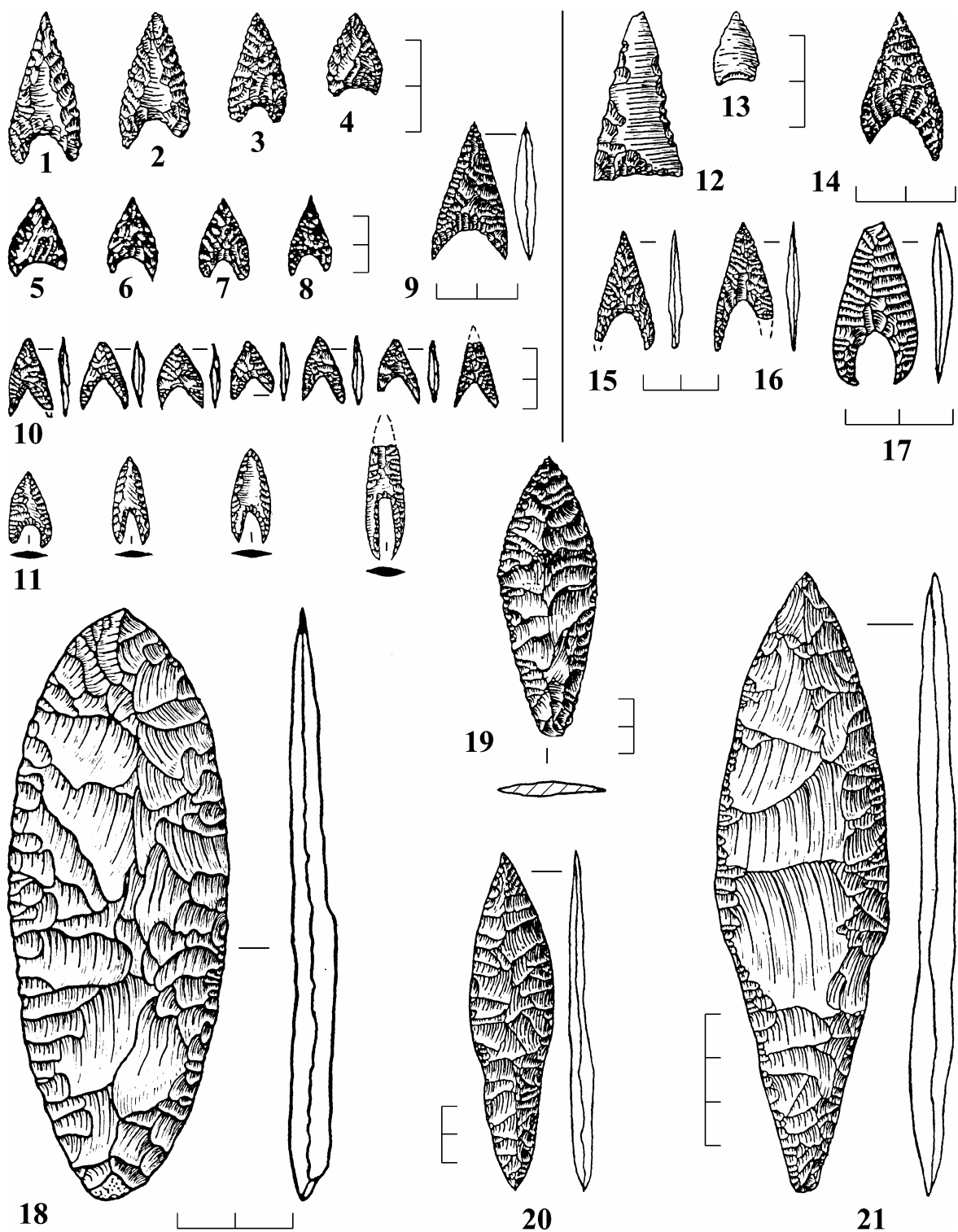

Рис. 31. Рання бронза. Донецька катакомбна культура. 1–4. Аккермень 6.3; 5–8. Колпаківка 3.4.1; 9. Виноградники 1.8; 10. Артемівськ 1.2; 11. Сватово 18.1; 12. Аккермень 9.6; 13. Аккермень 14.7; 14. Шевченко 2.13; 15. Кіндратівка 1.9; 16. Кіндратівка 1.10; 17. Невське 4.3; 18. Невське 5.1; 19. Благодатне 4.13.16; 20. Ступки 1; 21. Новоолександрівка 2.6.

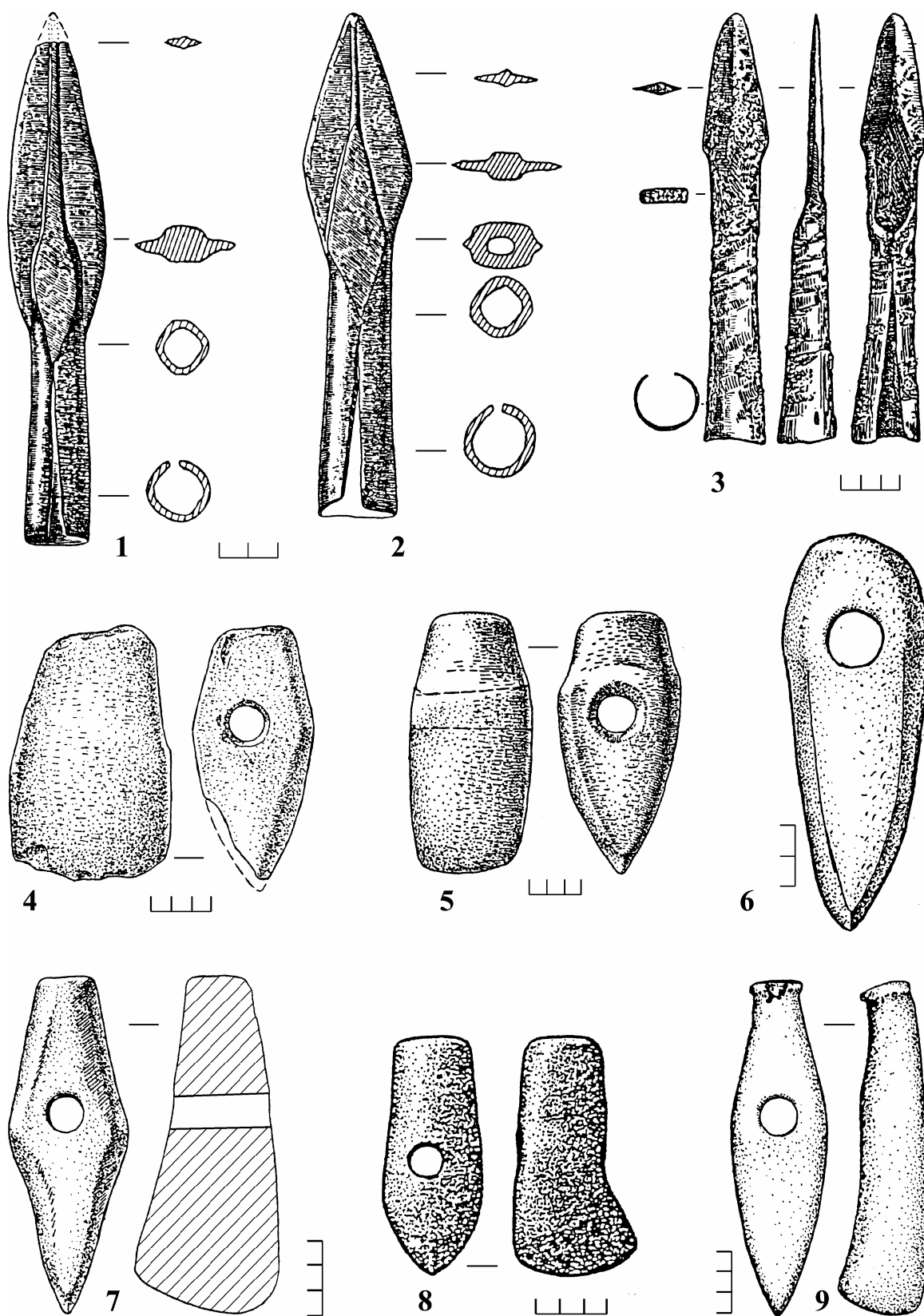

Рис. 32. Рання бронза. Донецька катакомбна культура. 1. Казанська; 2. Трактирний; 3. Сторожовка; 4. Лисий Курган 3; 5. Лисий Курган 10; 6. Кам'янка-Дніпровська 2.12.5; 7. Новий Аксай 8.6; 8. Чернухіно 1.4; 9. Кам'янка 4.2.9.

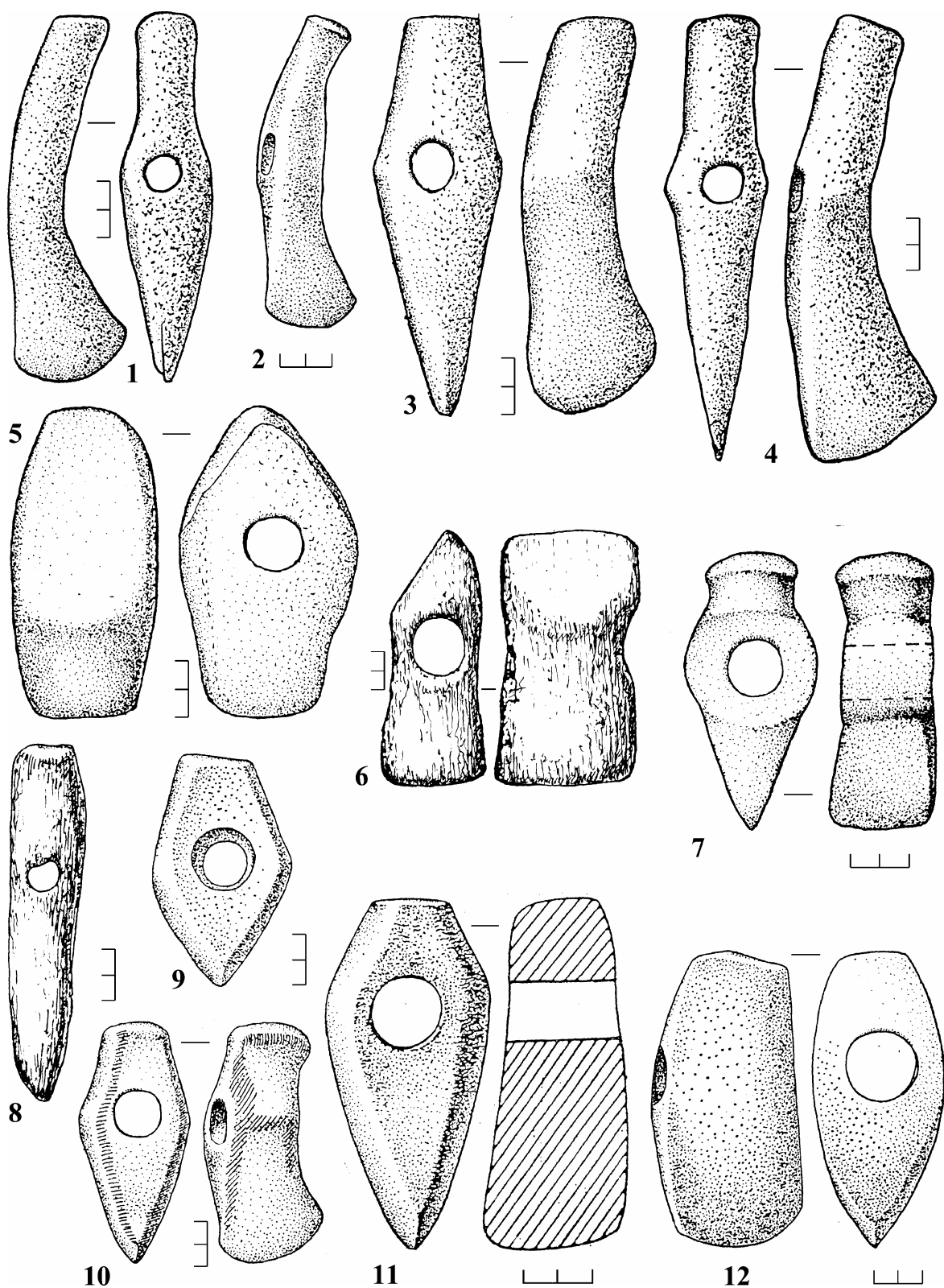

Рис. 33. Рання бронза. Донецька катакомбна культура. 1. Аккермень 8.7; 2. Луганськ, 1927,3; 3. Виноградне 24.22; 4. Старомихайлівка; 5. В. Білозерка 2.8; 6. Кам'янка 2.5.18; 7. Біле 2.4; 8. Новочеркаськ 1.13; 9. Хрящевський 13; 10. Ростов-Дон Західний 5.6; 11. Бубнова Слобідка 8.2; 12. Донський 5.29.

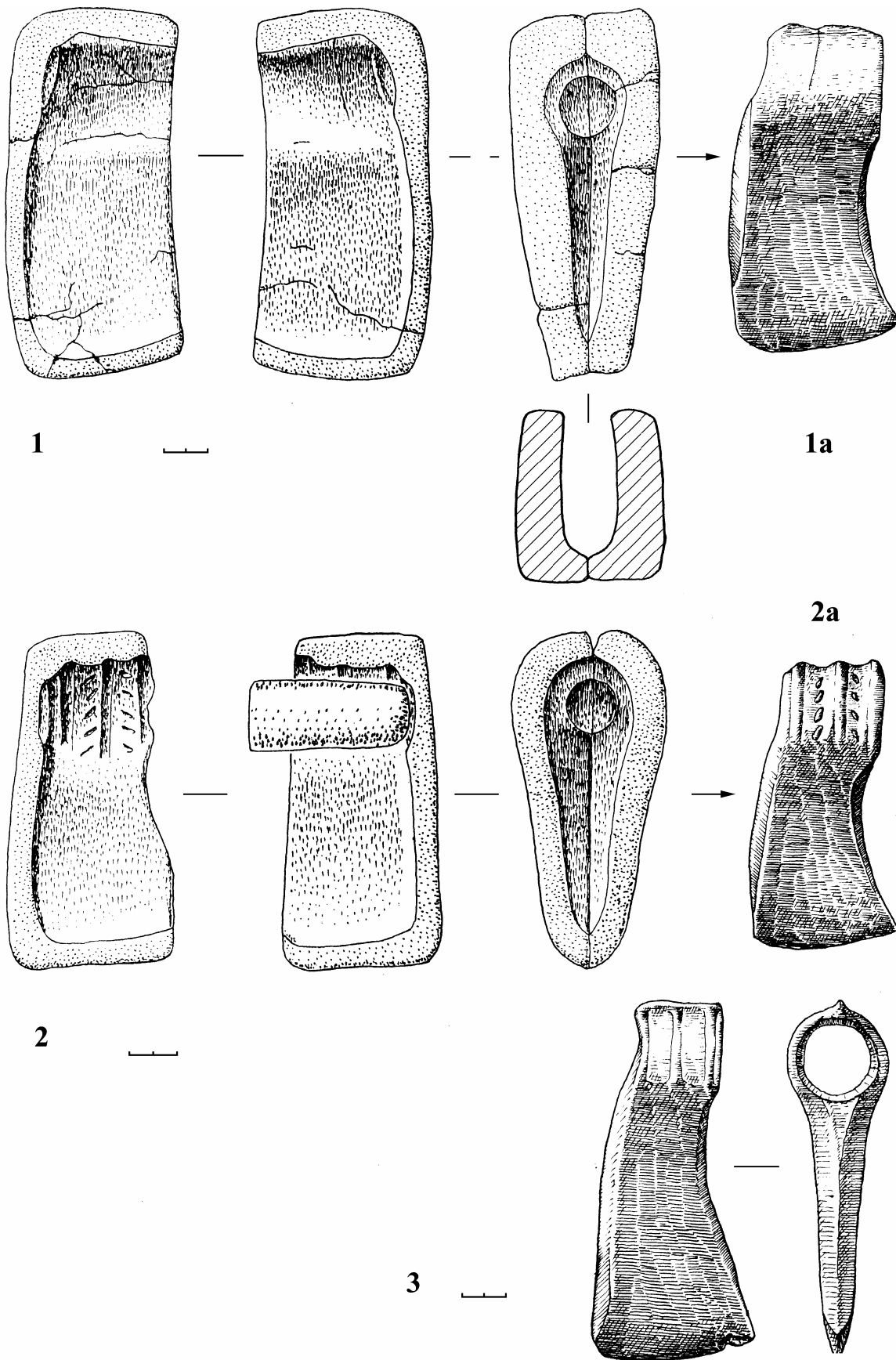

Рис. 34. Рання бронза. Донецька катакомбна культура. 1. Пришиб 5; 2. Красновка 36.60; 3. Новоазовська ЗС.

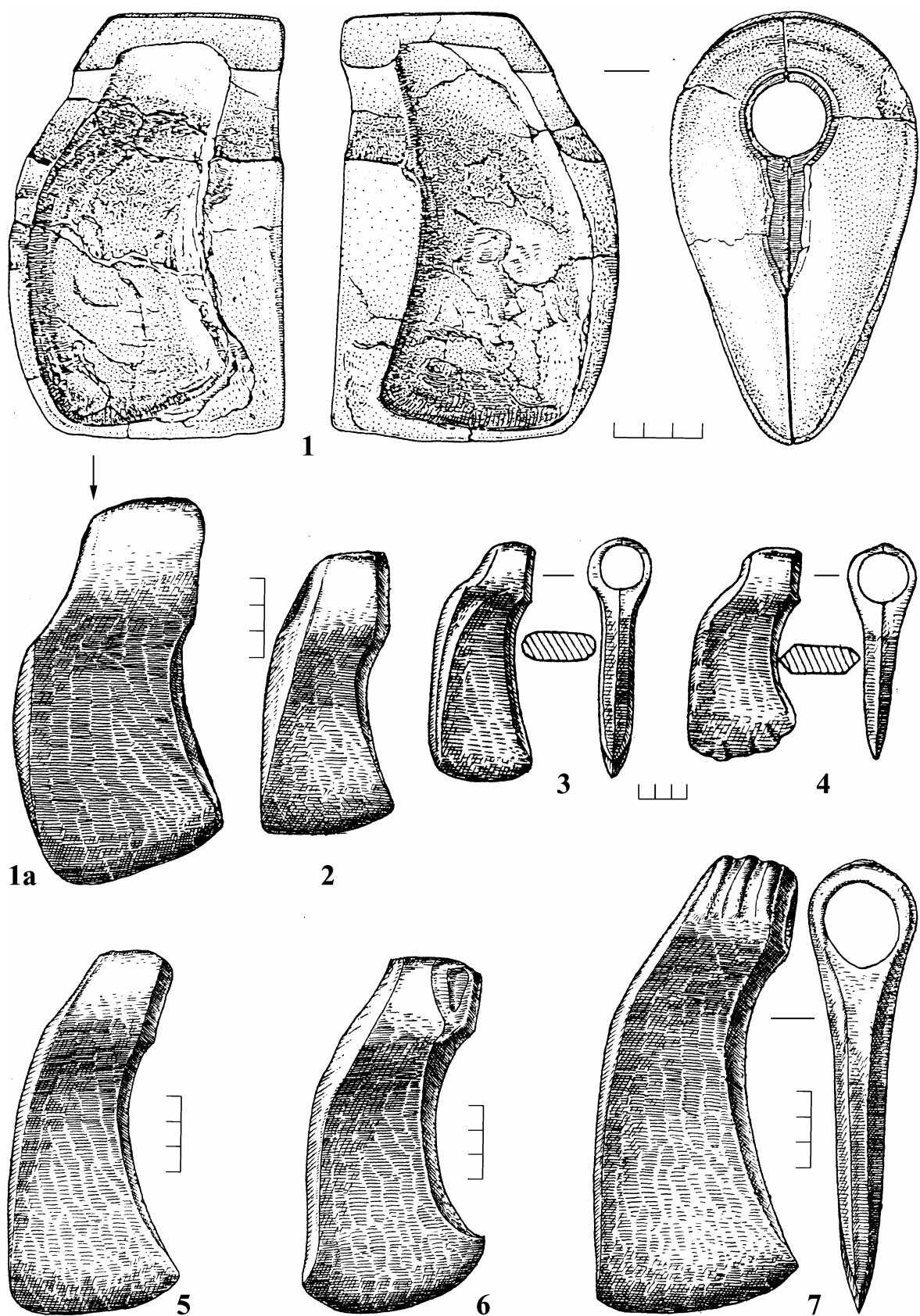

Рис. 35. Рання бронза. Донецька катакомбна культура. 1. ВСХІ 3.16; 2. Куряжський монастир; 3. Колонтаївка; 4. Скакун; 5. Ключники; 6. Київщина; 7. Михайлівка.

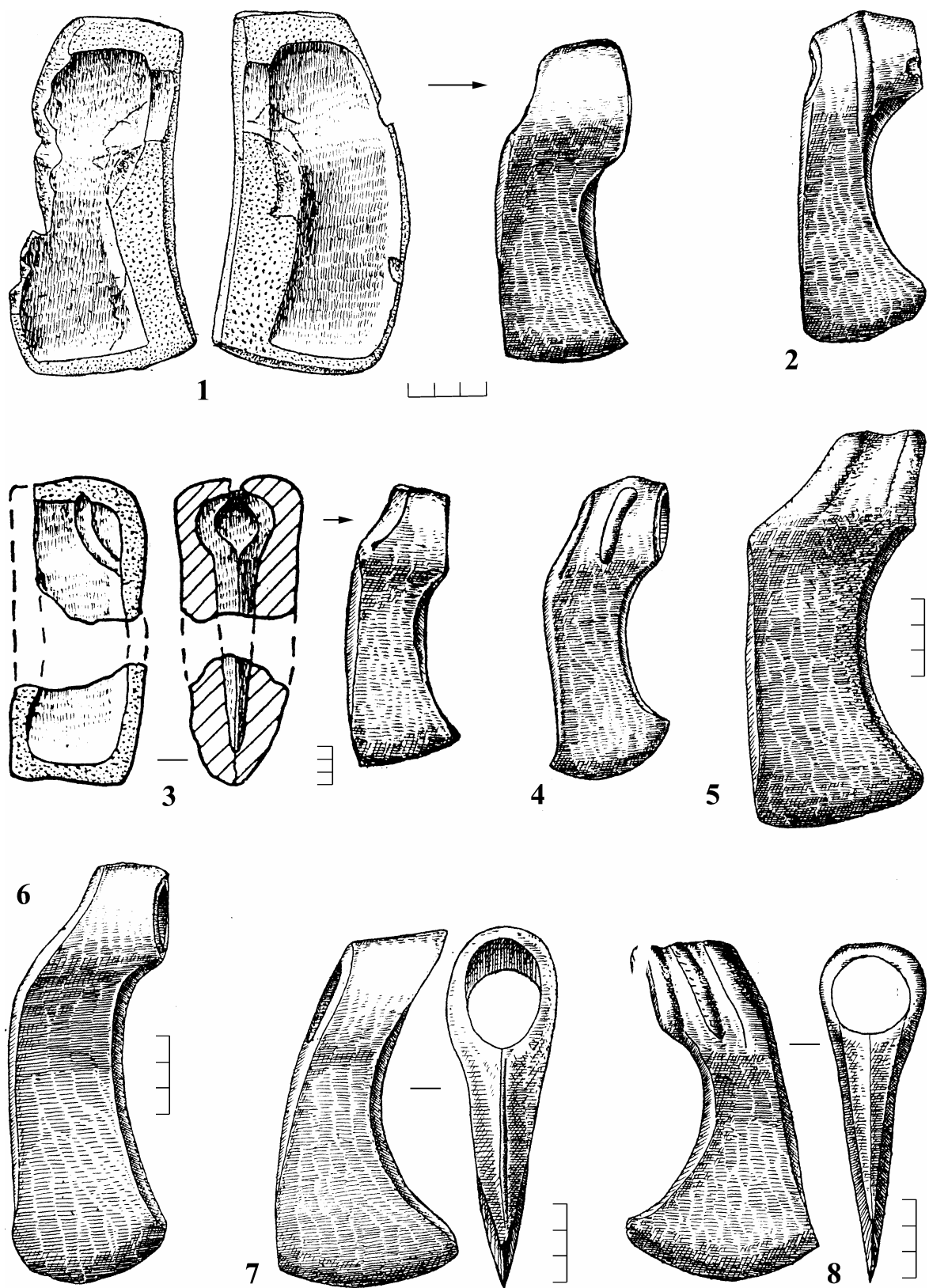

Рис. 36. Рання бронза. Донецька катакомбна культура. 1. Покровка 4.3; 2. Колонтаївка; 3. Луганськ; 4. Бідна Могила; 5. Тарасівка; 6. Курілово; 7. Сімферополь; 8. Нікополь.

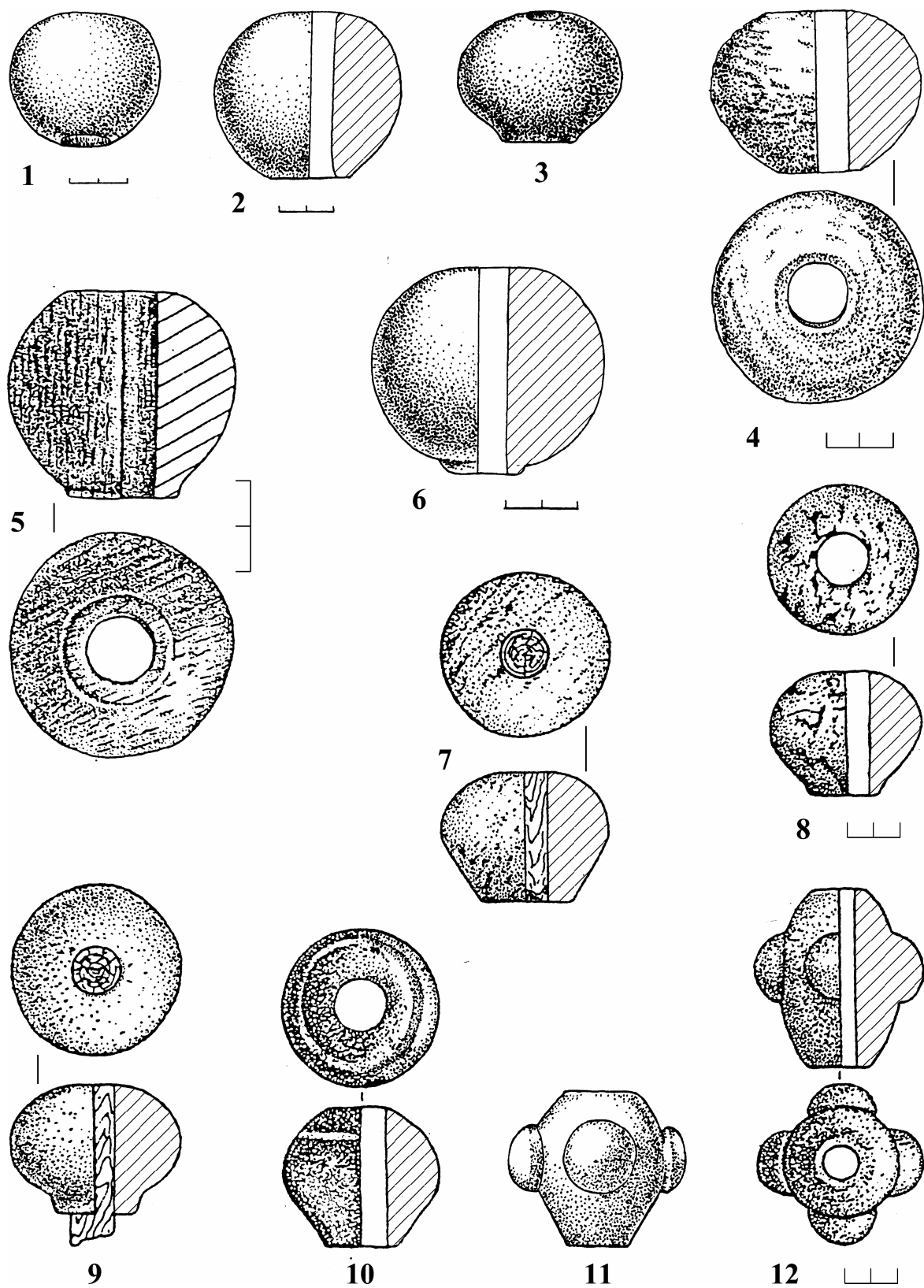

Рис. 37. Рання бронза. Донецька катакомбна культура. 1. Кудінов курган 1.9; 2. Новочеркаськ 2.11; 3. Покровське 205.6; 4. Астахово 18.9; 5. Астахово 18.10; 6. Кіндратівка 1.9; 7. Котовка 2.3.2; 8. Ковпаківка 3.4.1; 10. Благодатне 4.13.16; 11. Луганськ, 192961.20; 12. Підгороднє 7.9.6.

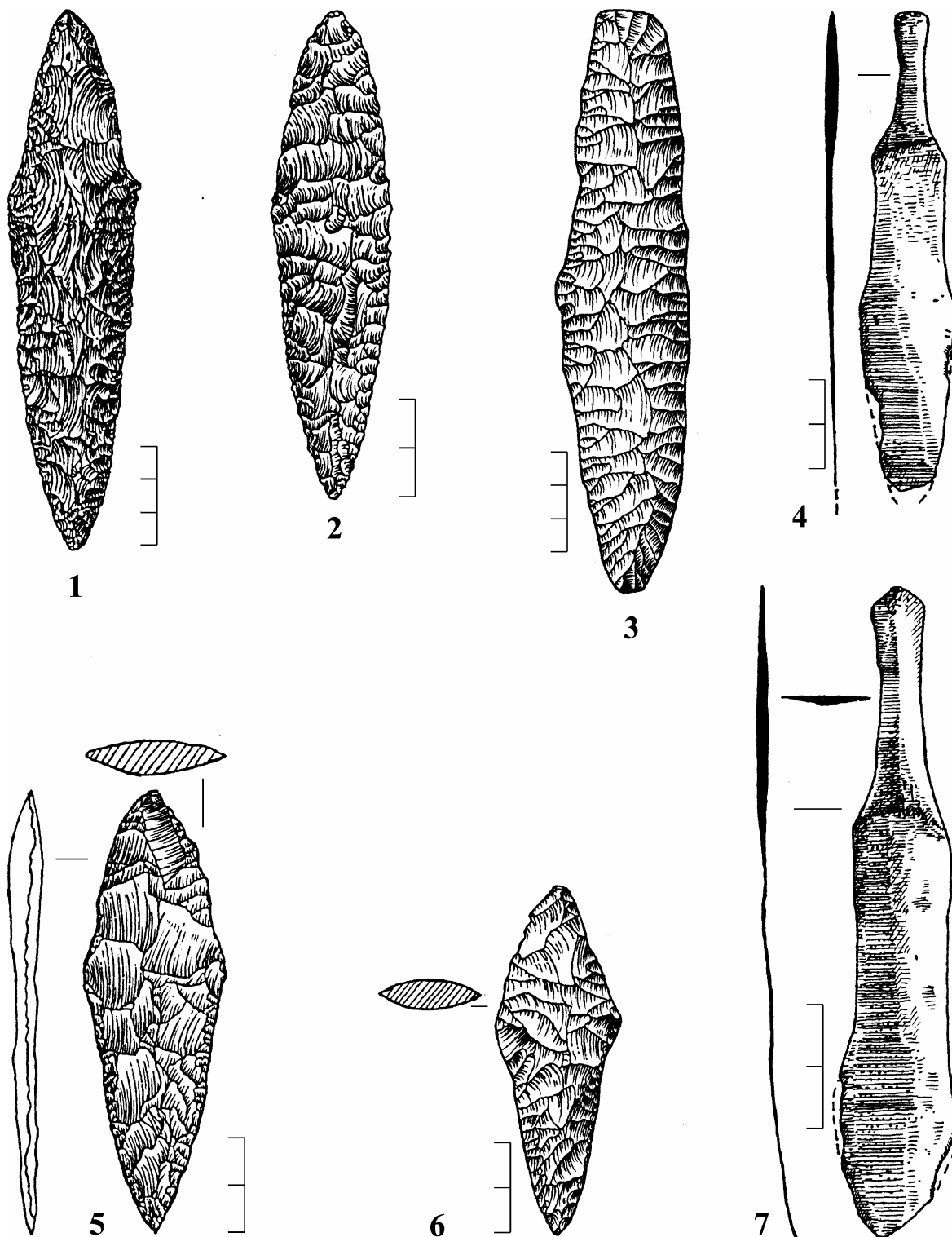

Рис. 38. Рання бронза. Донецька катакомбна культура. 1. Аккермень 1.17.2; 2. Заможне 4.7; 3. В. Білозерка 4.4; 4. Новонікольське 1.3; 5. Хамуш-Оба 1.1; 6. Красноярське 1.15; 7. Новонікольське 1.10.

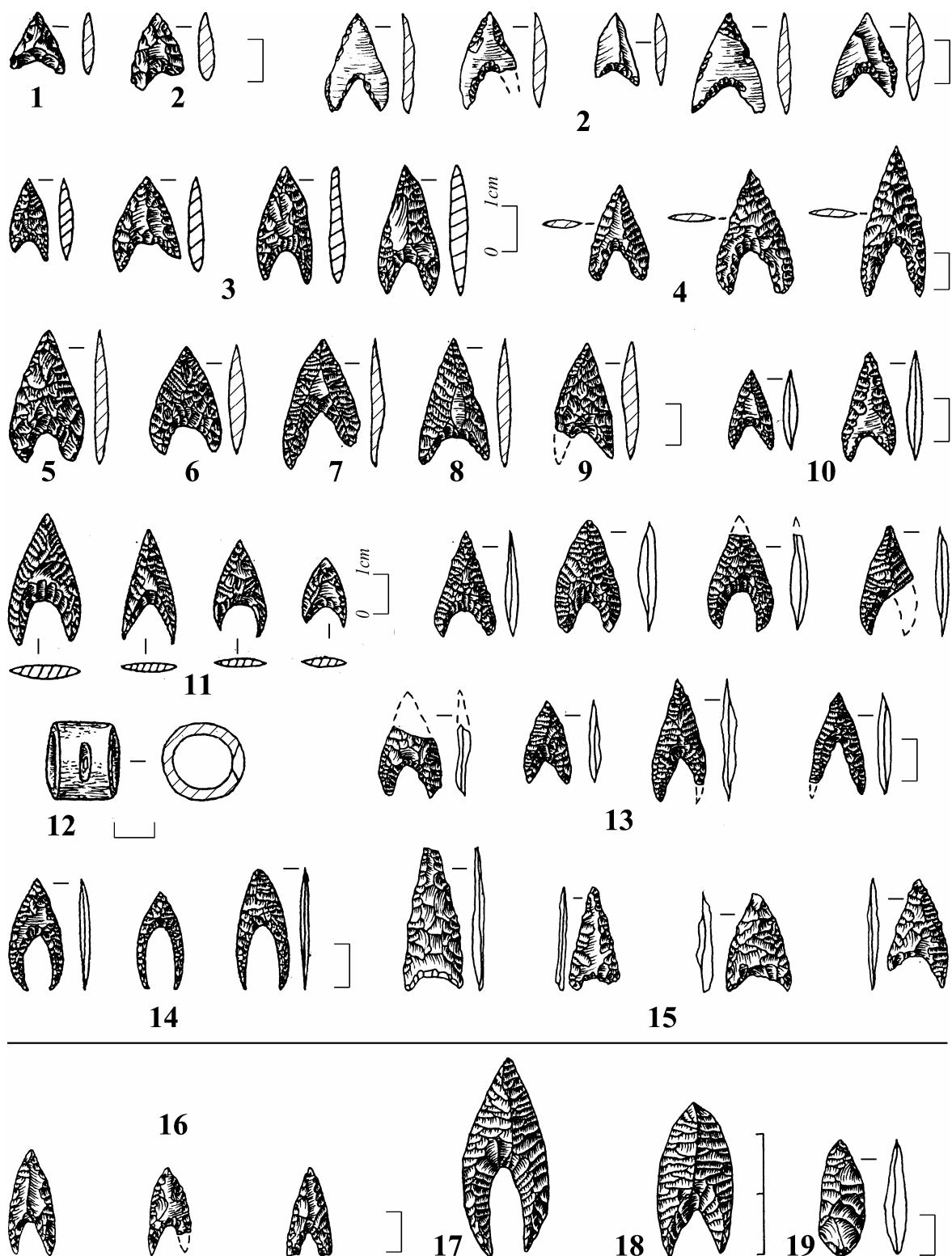

Рис. 39. Рання бронза. Інгульська катакомбна культура. 1. Головковка 2.4.2; 2. Звенигородка 10.3; 3. Мамай Гора 4.10; 4. Громовка 1.7; 5–9. Головка 7.5; 10. Кам'янське 1.6; 11–12. Славне 1.2; 13. Бурлацьке 3.4; 14. Комінтерново 4.4; 15. Талмаз 3.15; 16. Василівка 2.5.5; 17. Первомайівка 3.1.6; 18. Подокалінівка 6.37; 19. Кременівка 2.13.

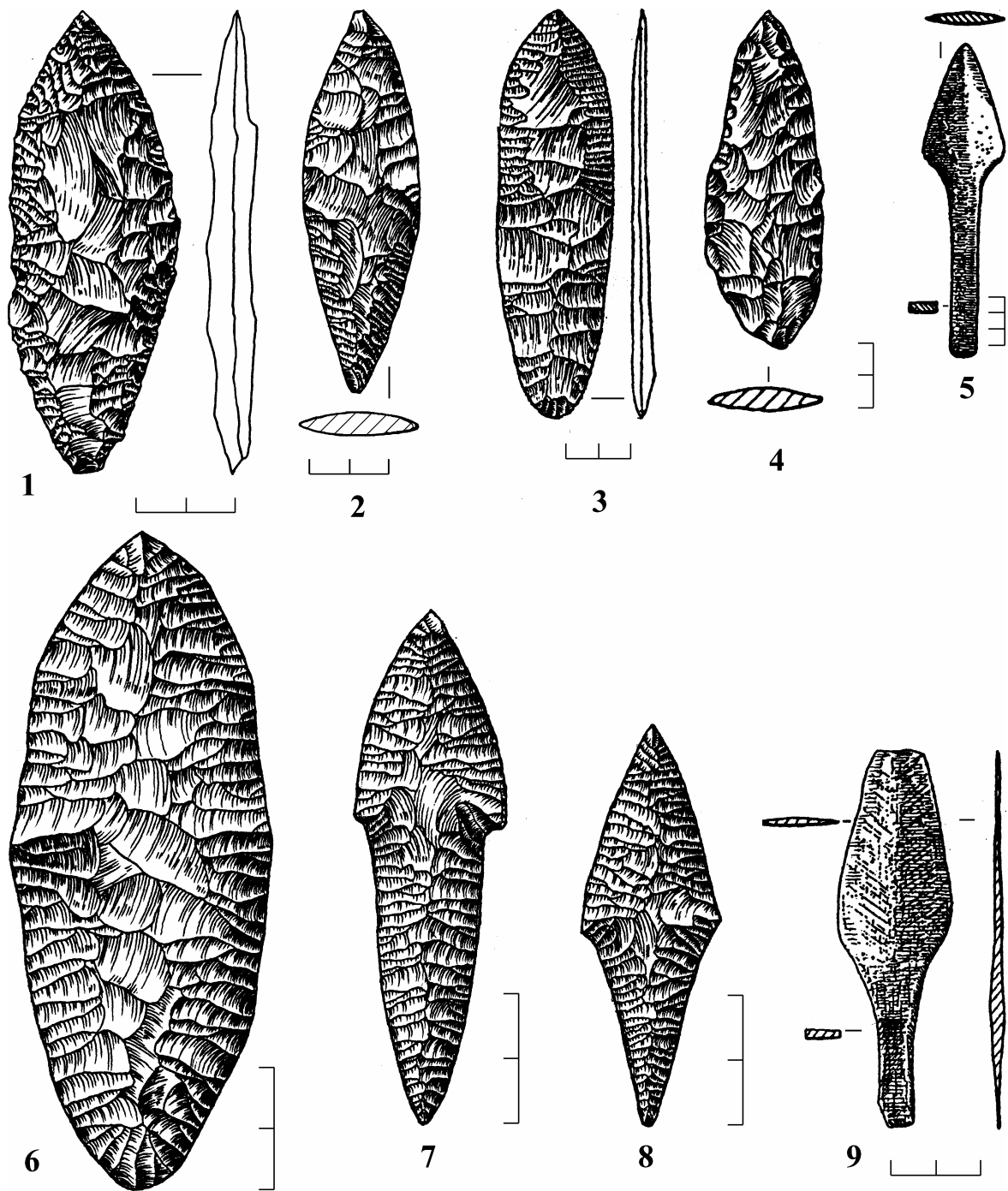

Рис. 40. Рання бронза. Інгульська катакомбна культура. 1. Чернухіно 1.6; 2. Славне 1.2; 3. Лакедемонівка 3.26; 4. Рисове 5.39; 5. Богданівка 3.9.11; 6. Радіонівка 3.5; 7. Ноокам'янка 5.6; 8. Шалюги 11.2; 9. Головкивка 11.6.

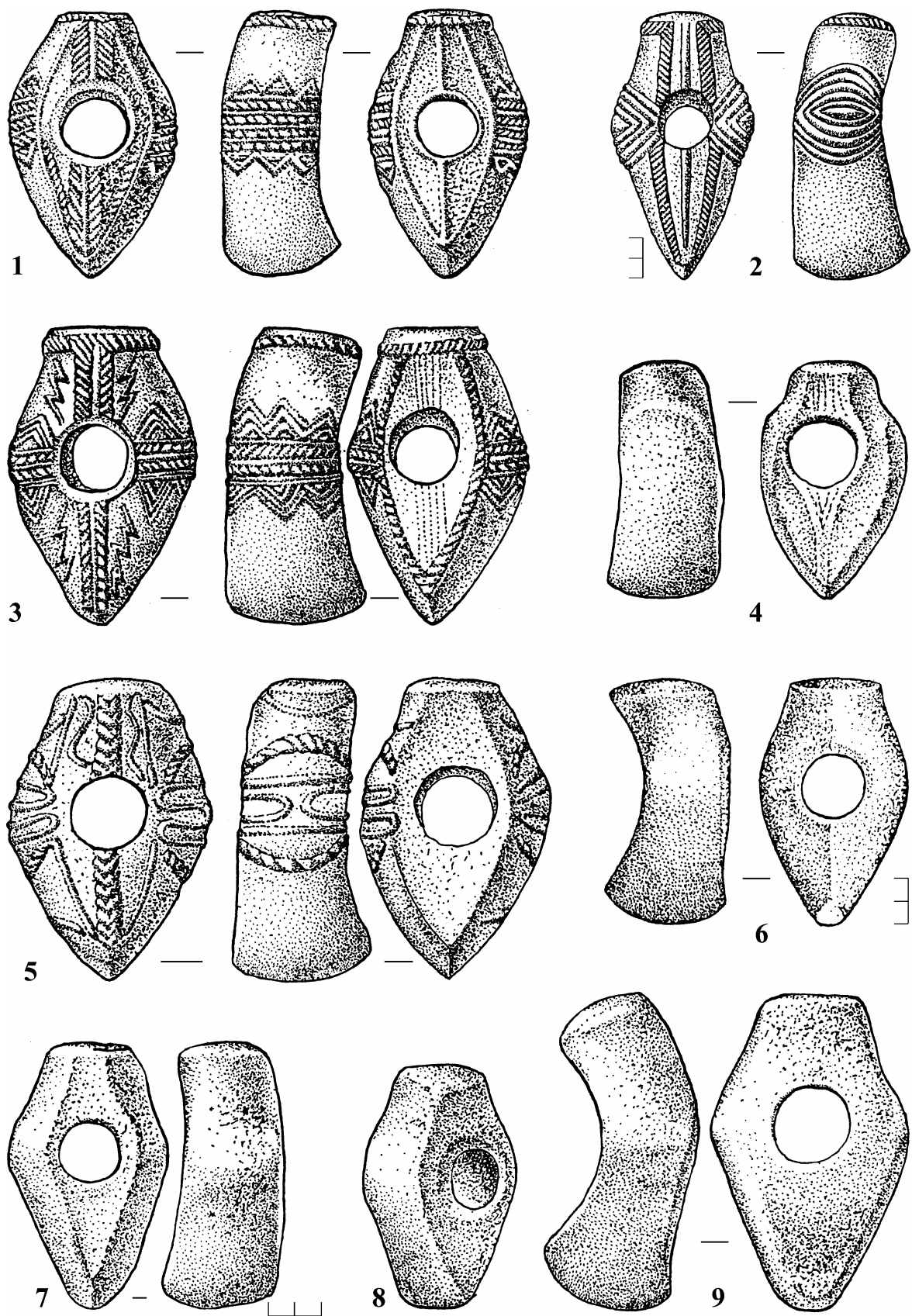

Рис. 41. Рання бронза. Ігульська катакомбна культура. 1. Заможне 5.2; 2. Бешево; 3. Горожено; 4. Виноградне 31.6; 5. Баратівка 2.18; 6. Чкалівка 5.15; 7. Виноградне 32.10; 8. Цілинне 16.9; 9. Виноградне 33.4.

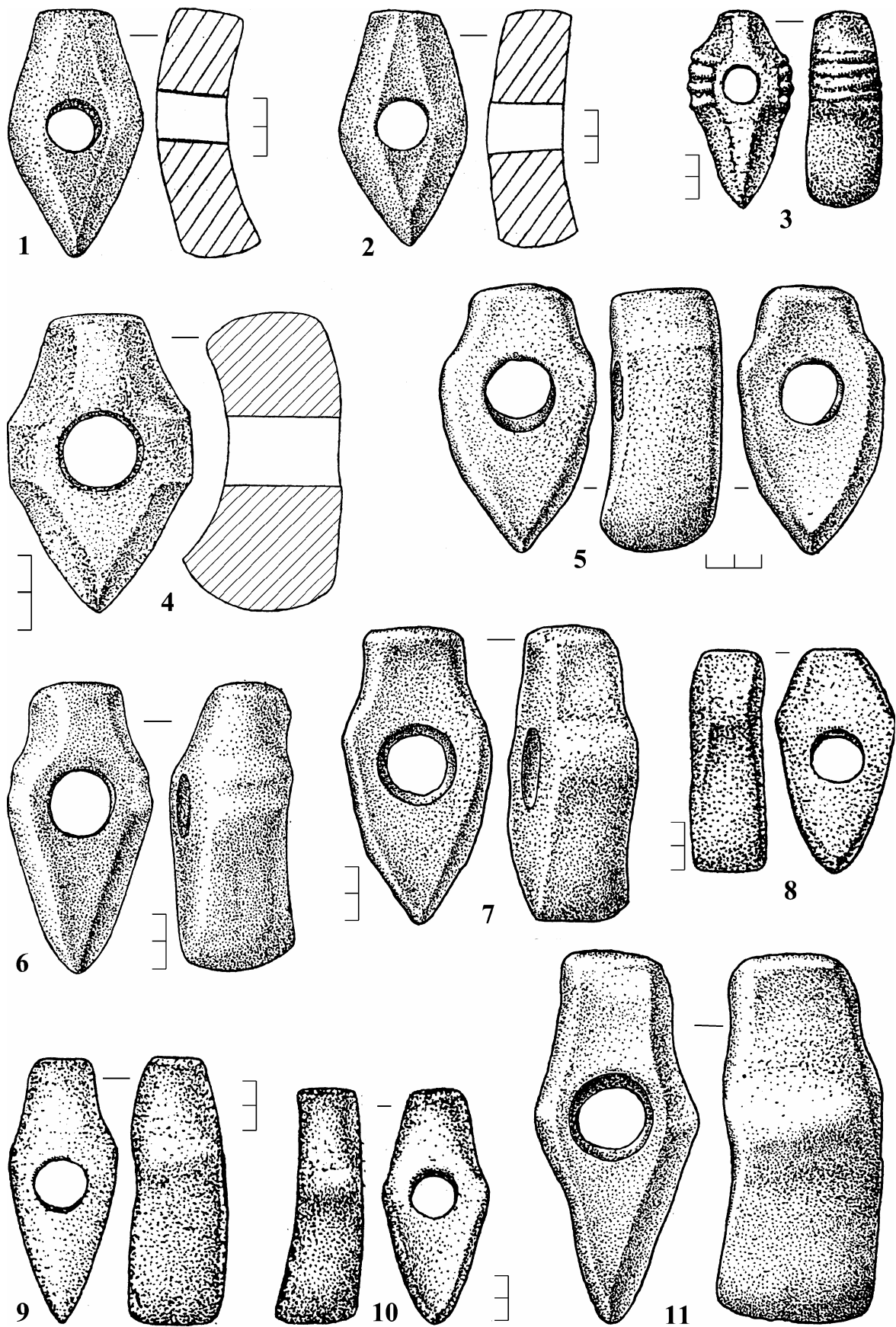

Рис. 42. Рання бронза. Інгульська катакомбна культура. 1. Покровське 205.7; 2. Павлополь; 3. Головка 24.2; 4. Головка 20.11; 5.Заможне 5.7; 6. Заможне 2.9; 7. Мартинівка 1.7; 8. Головка 3.4; 9. Головка 3.3; 10. Головка ,76; 11. Гр. 6 км.

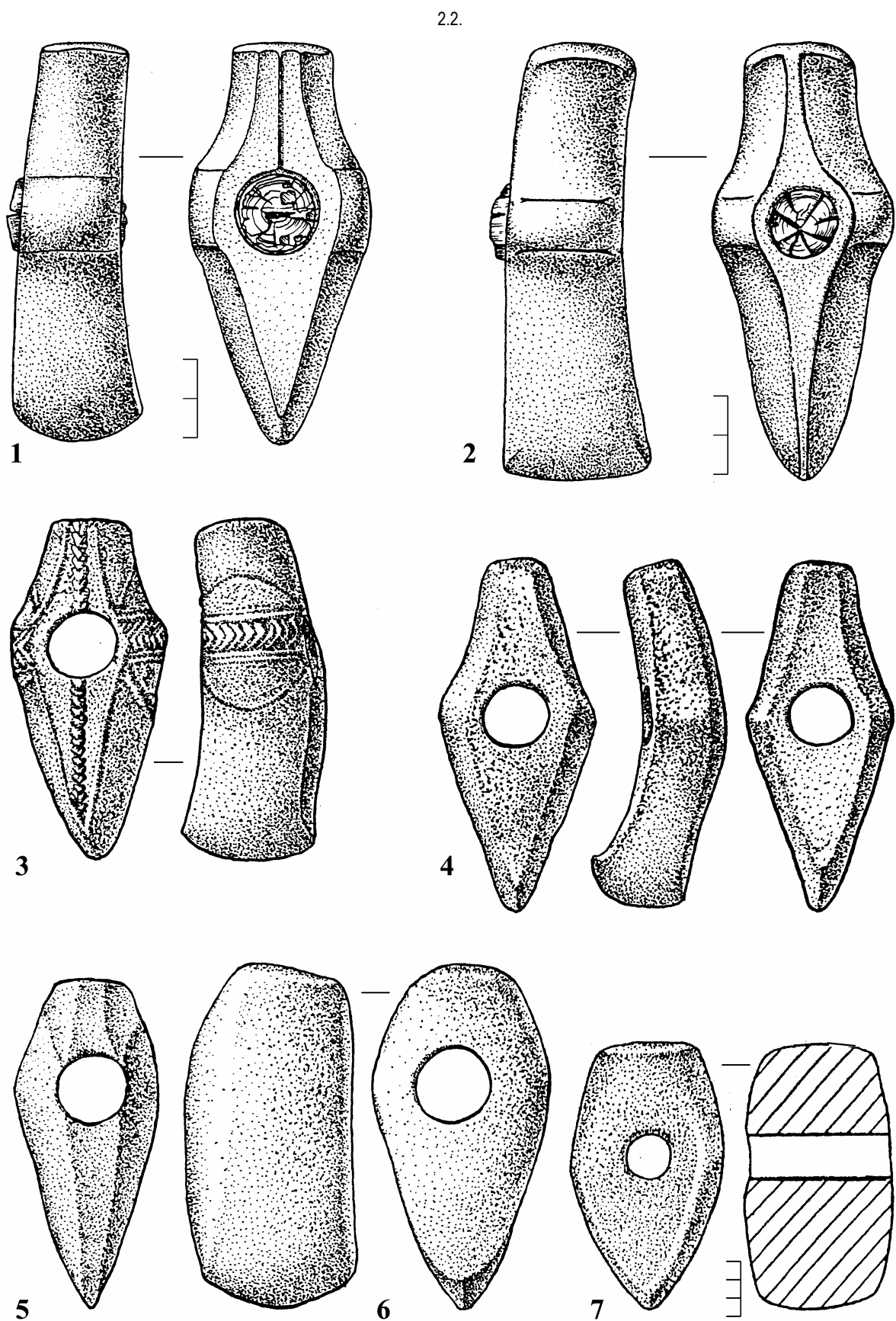

Рис. 43. Рання бронза. Інгульська катакомбна культура. 1. Звенигородка 5.4; 2. Звенигородка 10.3; 3. Широке 3.6; 4. Заможне 8.1; 5. ЮГОК-65 2.18; 6. Златополь 25.15; 7. Малі Качкари.

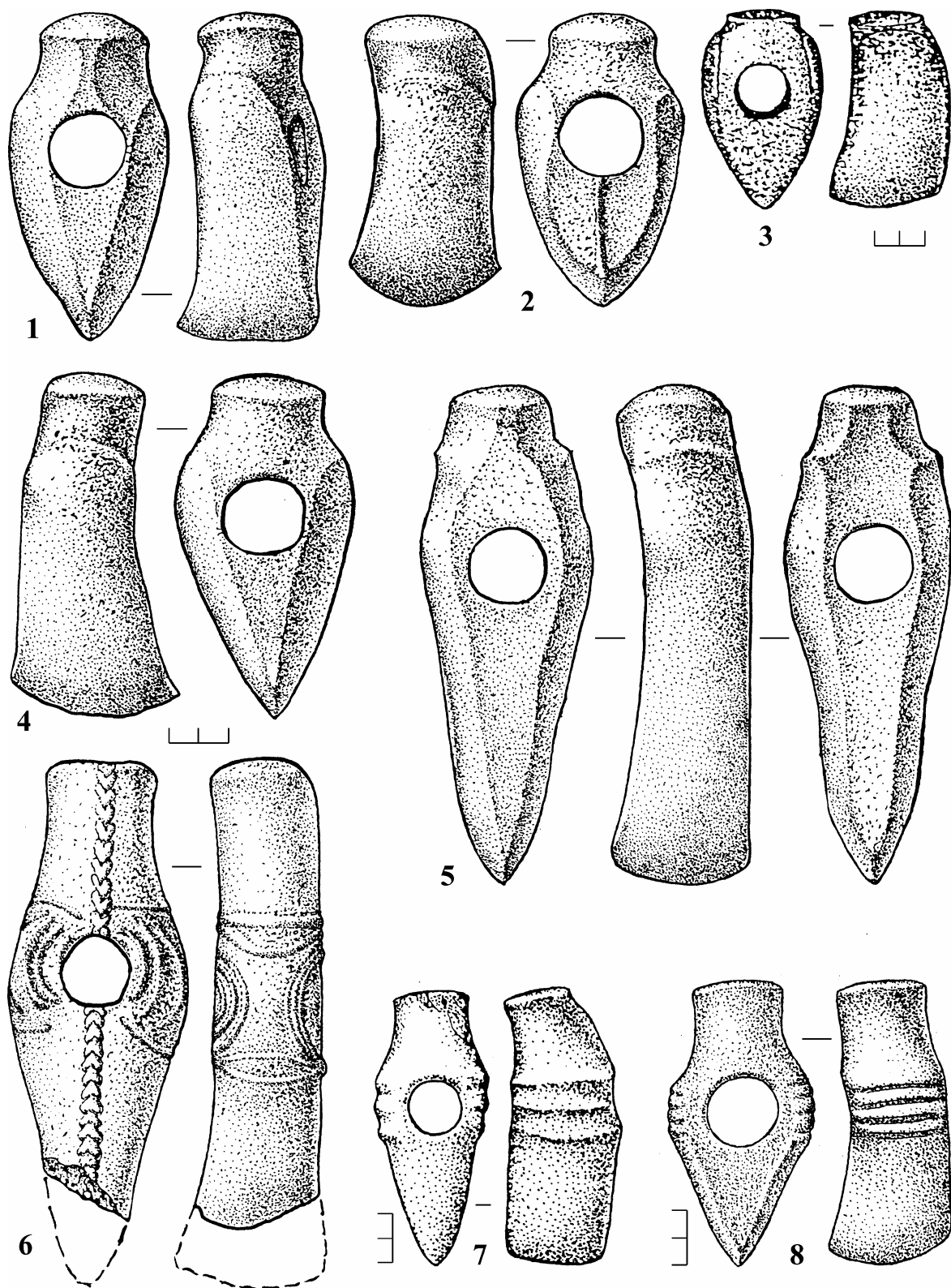

Рис. 44. Рання бронза. Інгільська катакомбна культура. 1. ЗВА, 19; 2. Лиманці 7.11; 3. Головка 6.12; 4. Старобогданівка 1.4; 5. Орлянка 4.9; 6. Рахманівка 4.13; 7. Кам'янка 2.5.6; 8. Бурлацьке 3.4.

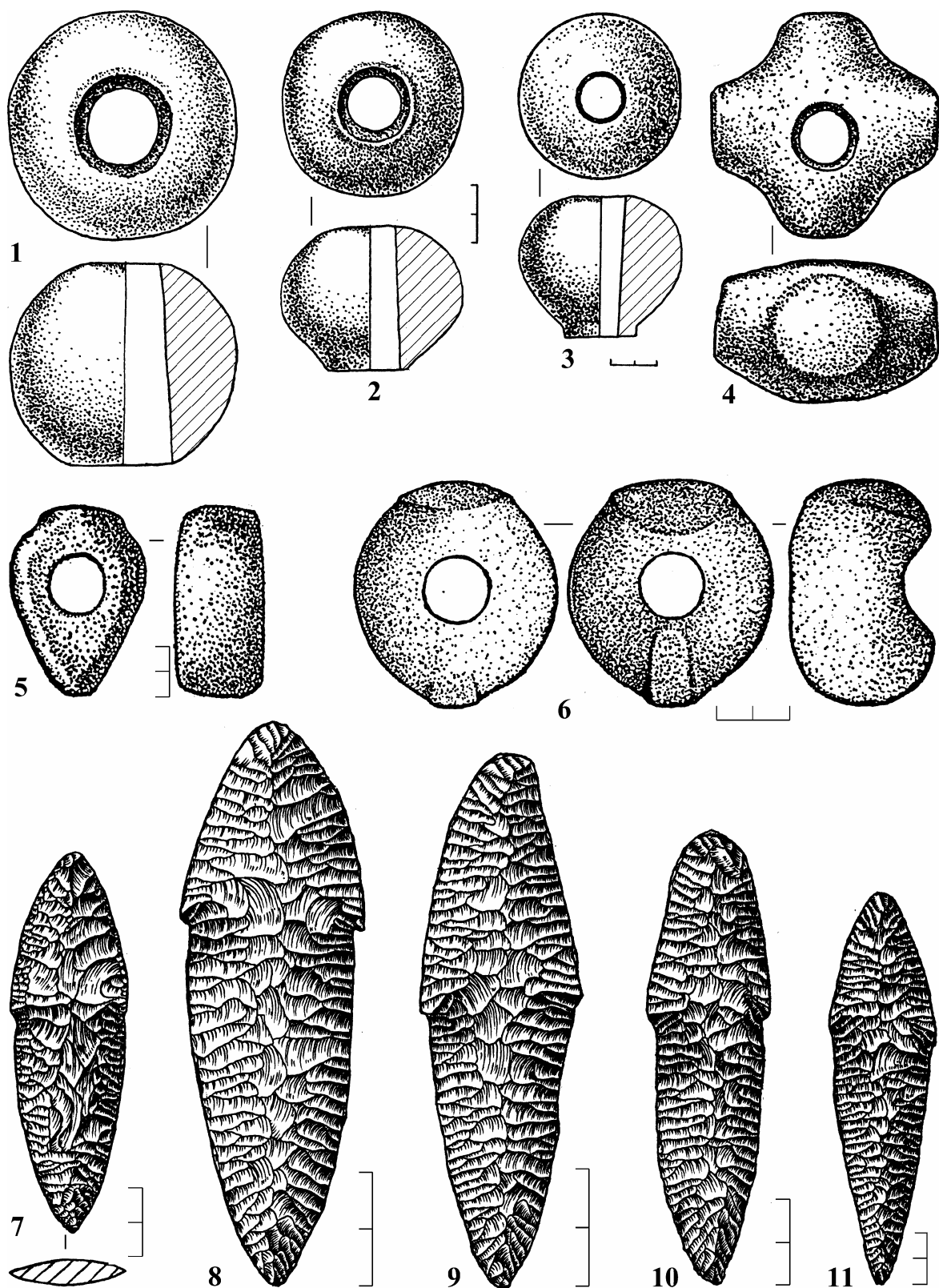

Рис. 45. Рання бронза. Інгульська катакомбна культура. 1. Менгіури 1.29; 2. Виноградне 3.36; 3. Богданівка 3.9; 4. Філатівка 12.2; 5. Василівка 2.5; 6. Василівка 2.5.5; 7. Кам'янське 1.6; 8. Волчий 4.28; 9. Н. Михайлівка 8.5; 10. Новогригор'івка 1.15; 11. Володимирівка 1.18.

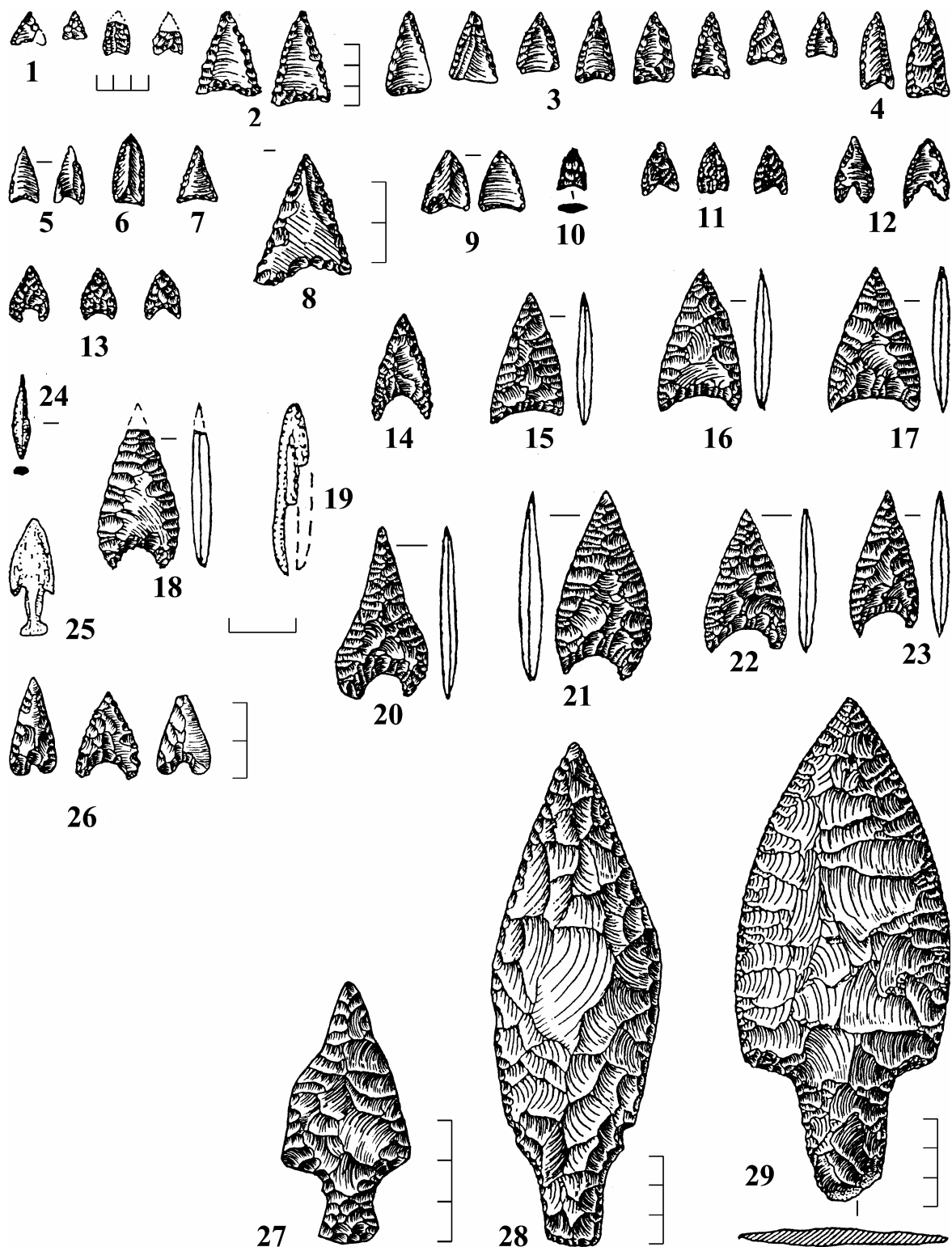

Рис. 46. Рання бронза. Культури шнурової кераміки. 1. Кульчиці; 2. Климківці; 3. Поповці 2; 4. Студениця; 5. Стрільче 3; 6. Велика Плавуча 3; 7. Берестечко; 8.Зозів 2; 9. Торчин 8; 10. Вигаданка; 11. Торчин 13; 12.Русилів;13.Торчин 16; 14, 29.Озлів; 15-23. Яструбичі 1; 24. Зозів 1; 25. Гончарівка; 26. Брашов- Шнекенберг; 27. Городок; 28. Торчин 2.

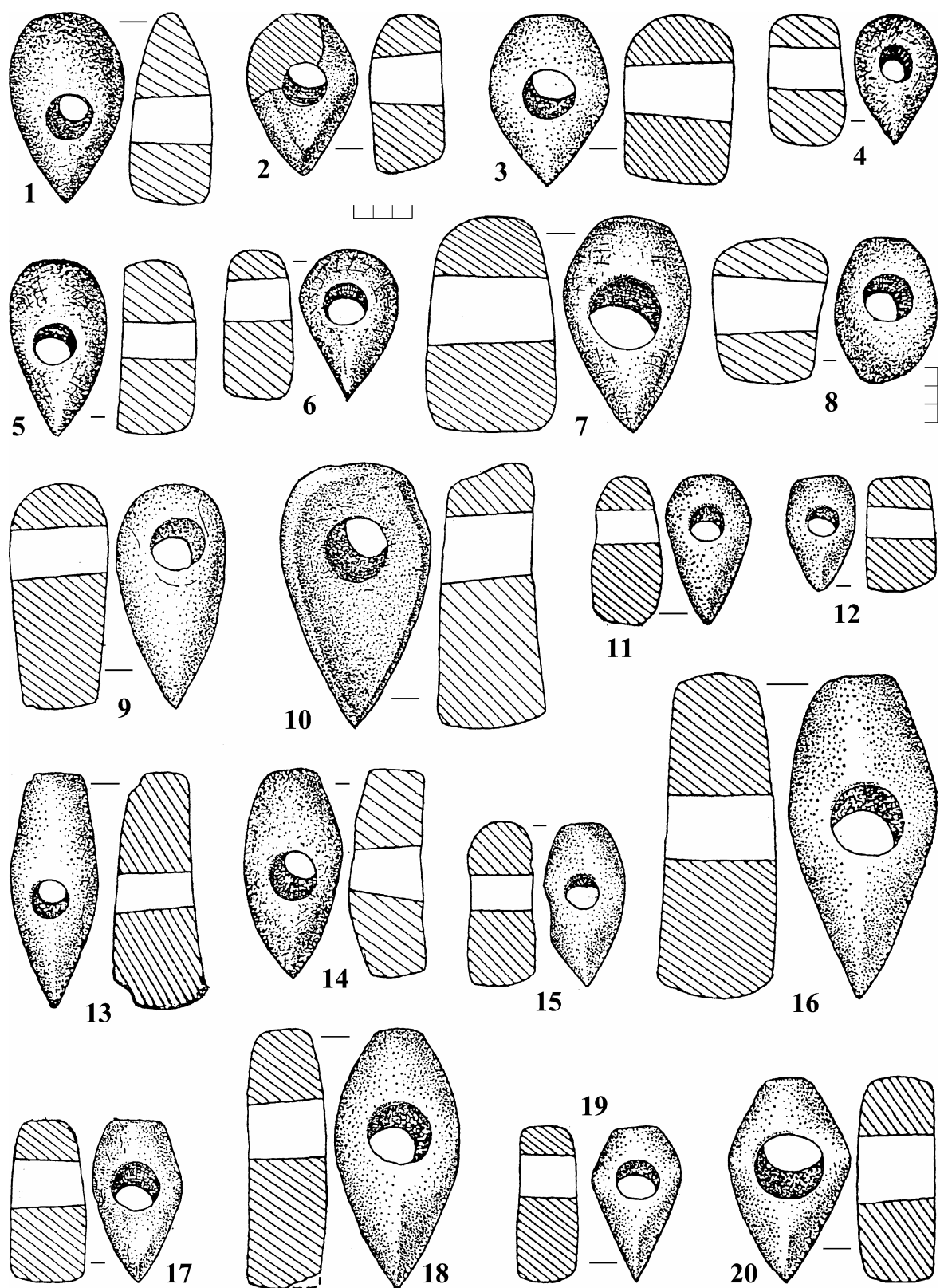

Рис. 47. Рання бронза. Культура шнурової кераміки. 1. Кавське 2; 2. Колоколин 4; 3. Баличі 6; 4. Загребелля; 5. Березани; 6. Малі Іловичі; 7. Попівці 2; 8. Кавське 1; 9. Климківці; 10. Здовбиця 1; 11. Качанівка 6; 12, 15. Білогірка 1; 13. Колоколин 4.1; 14. Кавське 1; 16. Русилів; 17. Сірники 1; 18. Стригони; 19. Ворвулинці; 20. Колоколин 3.3.

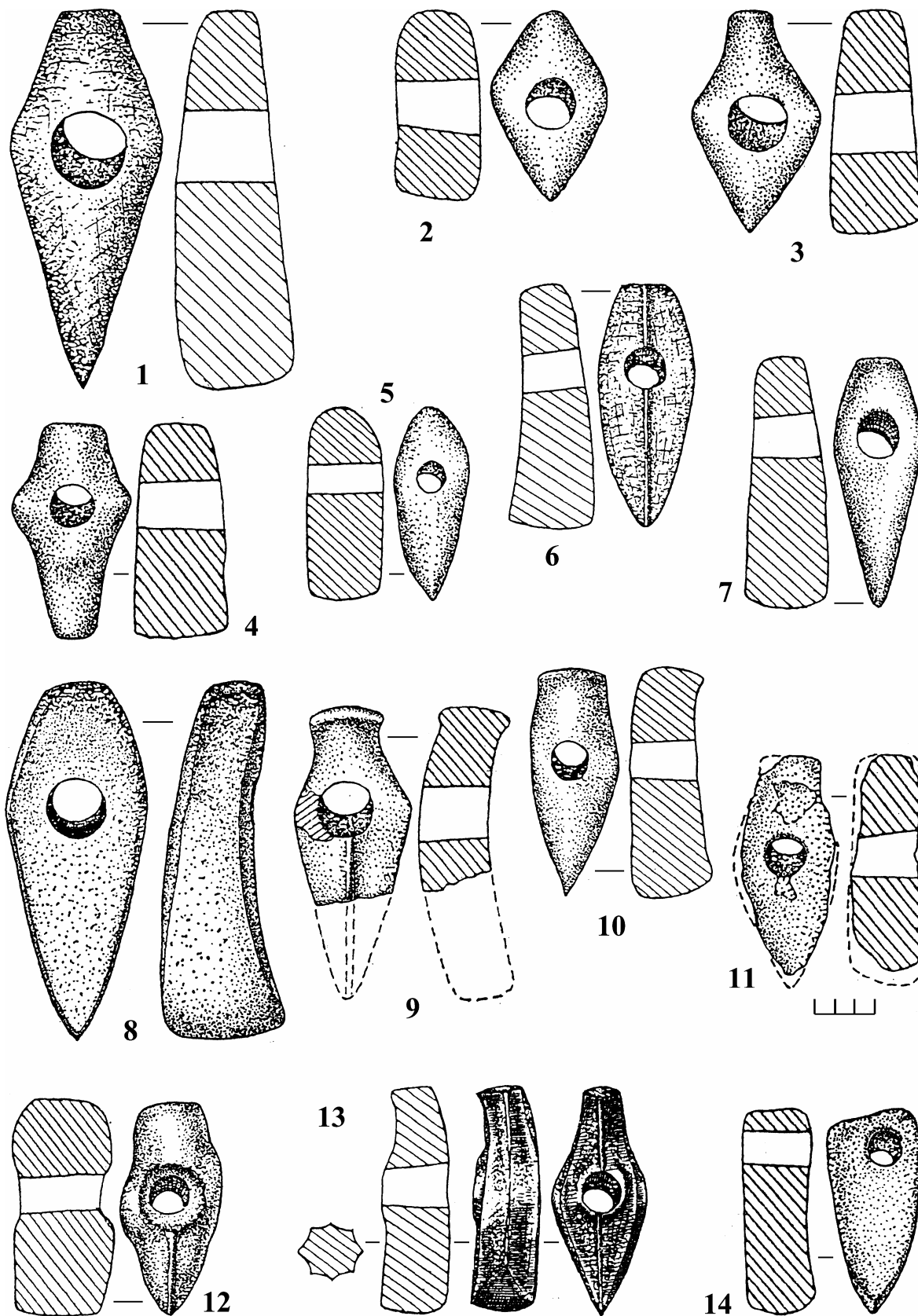

Рис. 48. Рання бронза. Культура шнурової кераміки. 1. Мишин; 2. Білогірка 1; 3,4. Баличі 16; 5. Качанівка 4; 6. Верхня Балка; 7. Старий Витків; 8. Озлів; 9. Колоколин 3.1; 10. Колоколин 5; 11. Кринос, "Настасина Могила"; 12. Баличі 15; 13. Томашівці; 14. Лотатники 2.

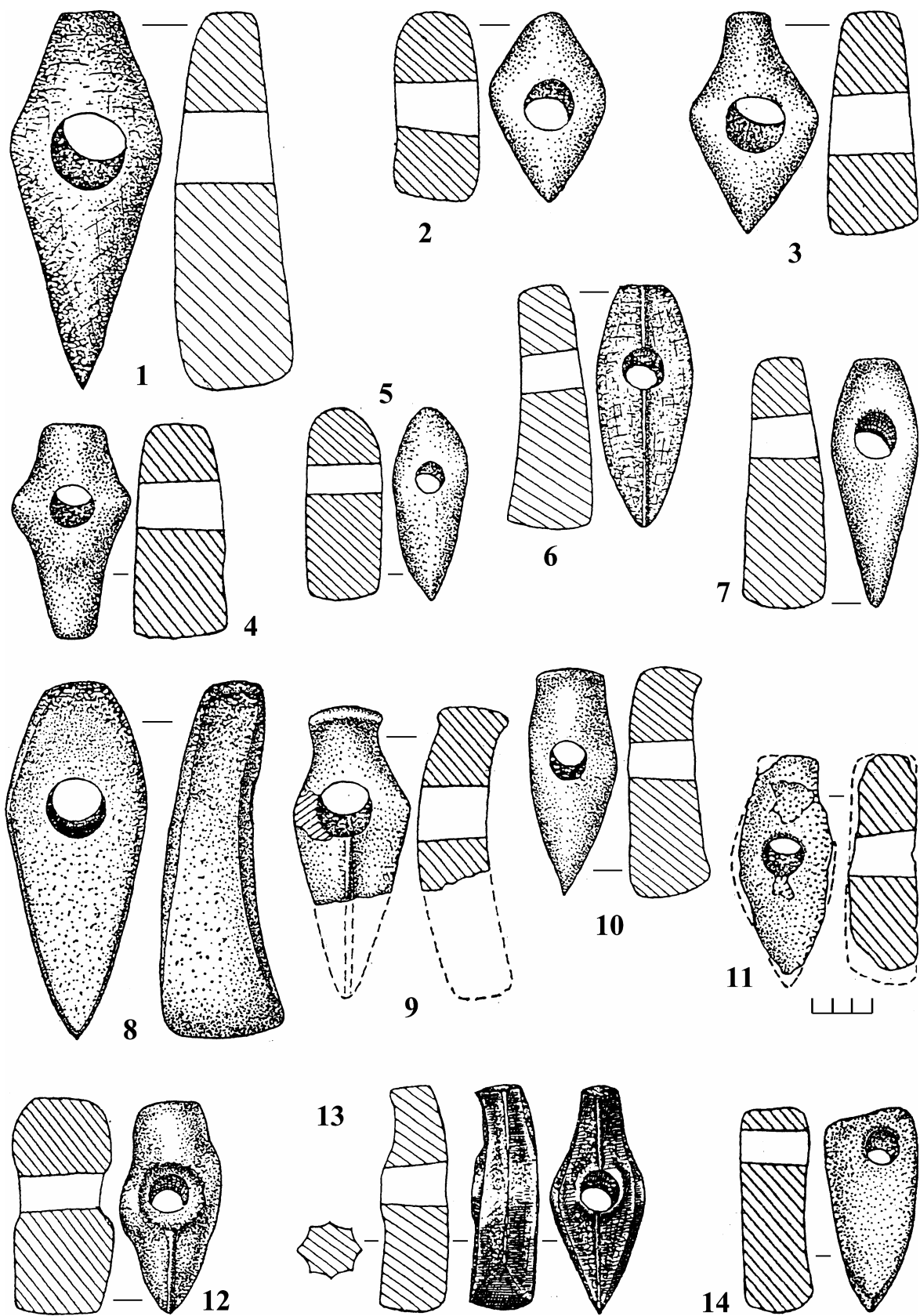

Рис. 49. Рання бронза. Культури шнурової кераміки. 1. Раковчик; 2. Княгинине; 3. Богородчани; 4. Галич; 5. Володимир-Волинський; 6. Хмільова; 7. Чернилява; 8. Дашава.

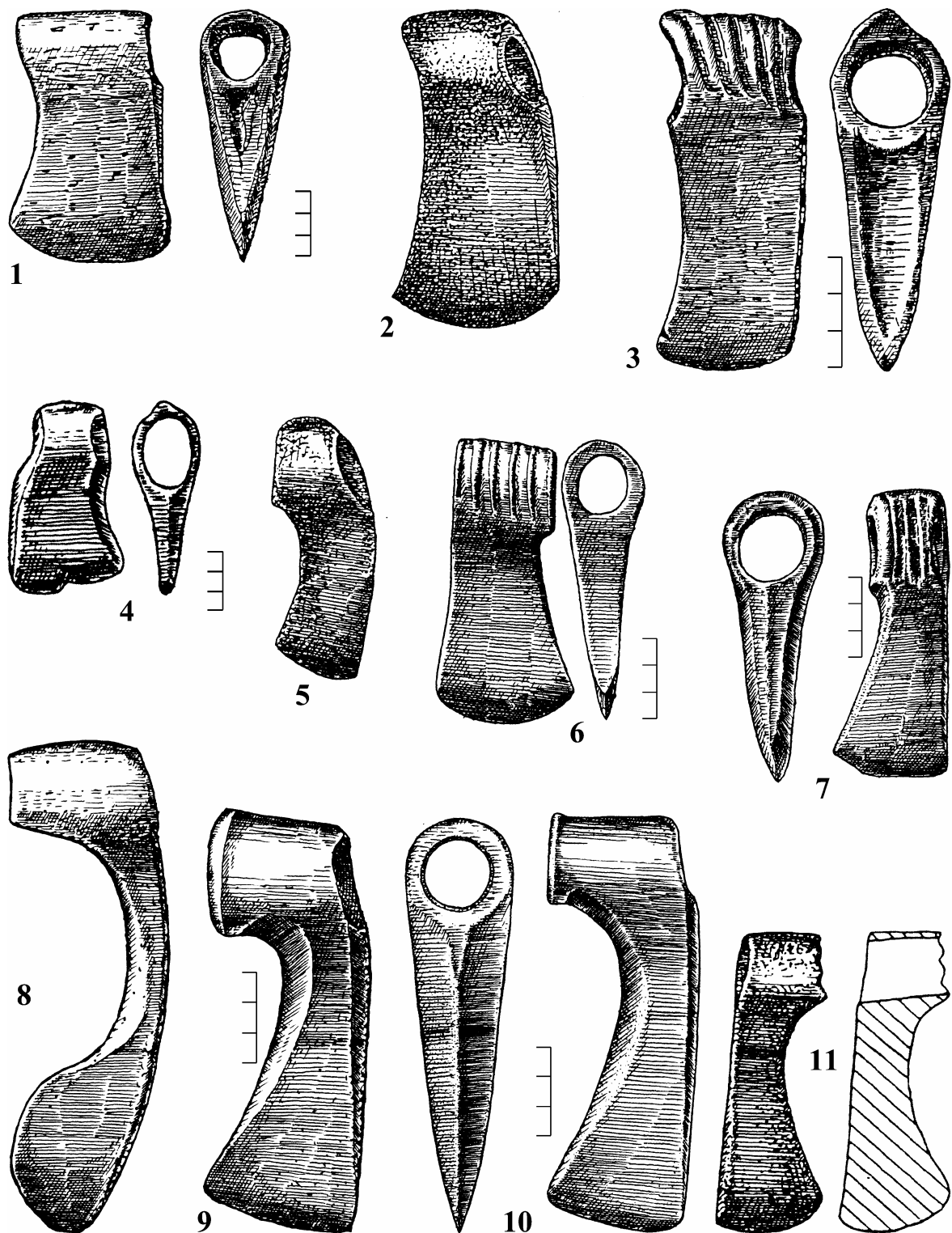

Рис. 50. Рання бронза. Культуря шнурової кераміки. 1. Рудна Мала; 2. Пистинь; 3. Муніна; 4. Шарла; 5. Дерев'яне; 6. Білоусівка; 7. Смолигов; 8,9. Стубло; 10. Межигірці; 11. Комарів.

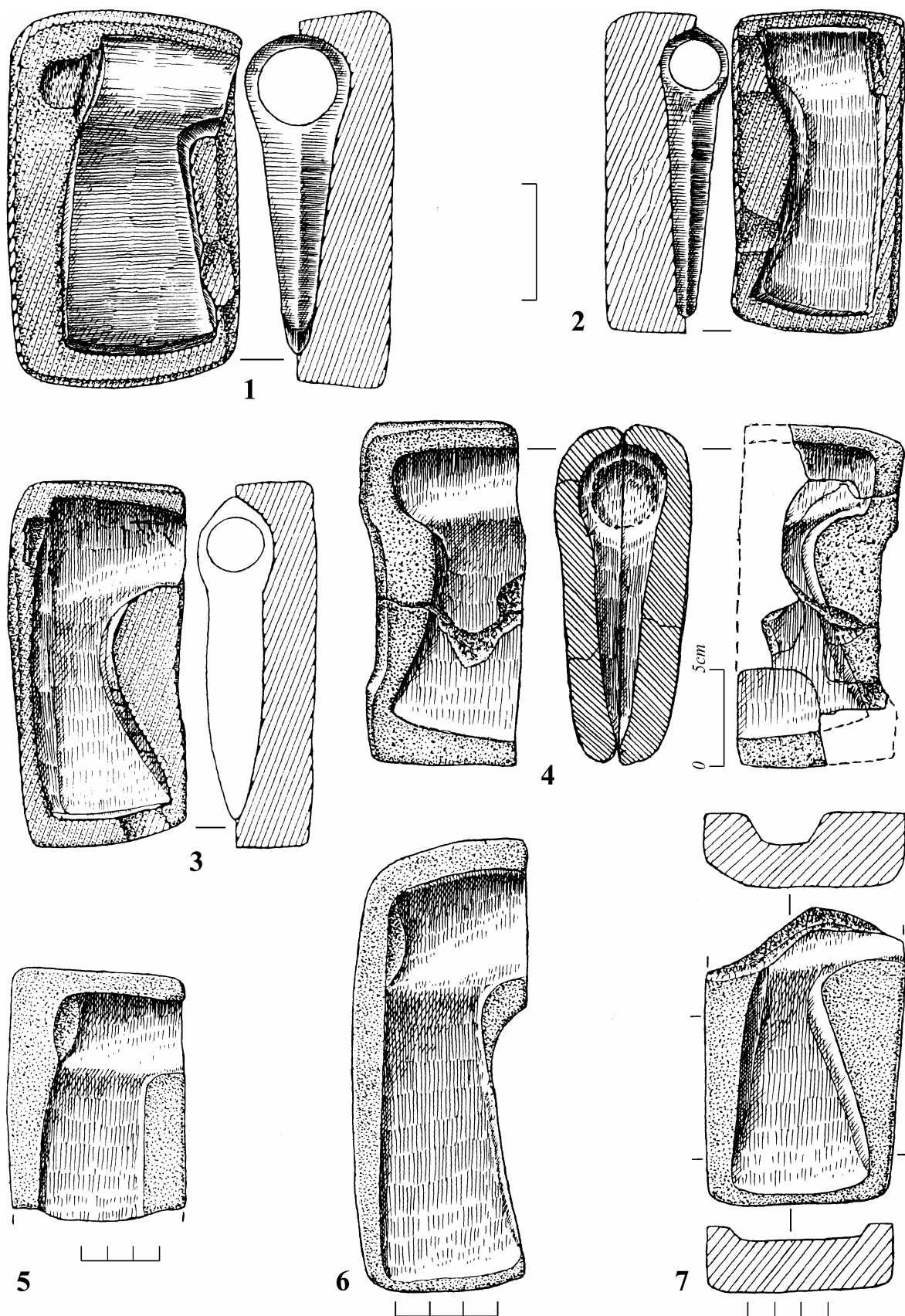

Рис. 51. Рання бронза. Культури шнурової кераміки. 1. Зок, тип А; 2. Зок, тип Б; 3. Зок, тип С; 4. Лелішень; 5. Великий Медер; 6. Вучедол; 7. Невідзяни.

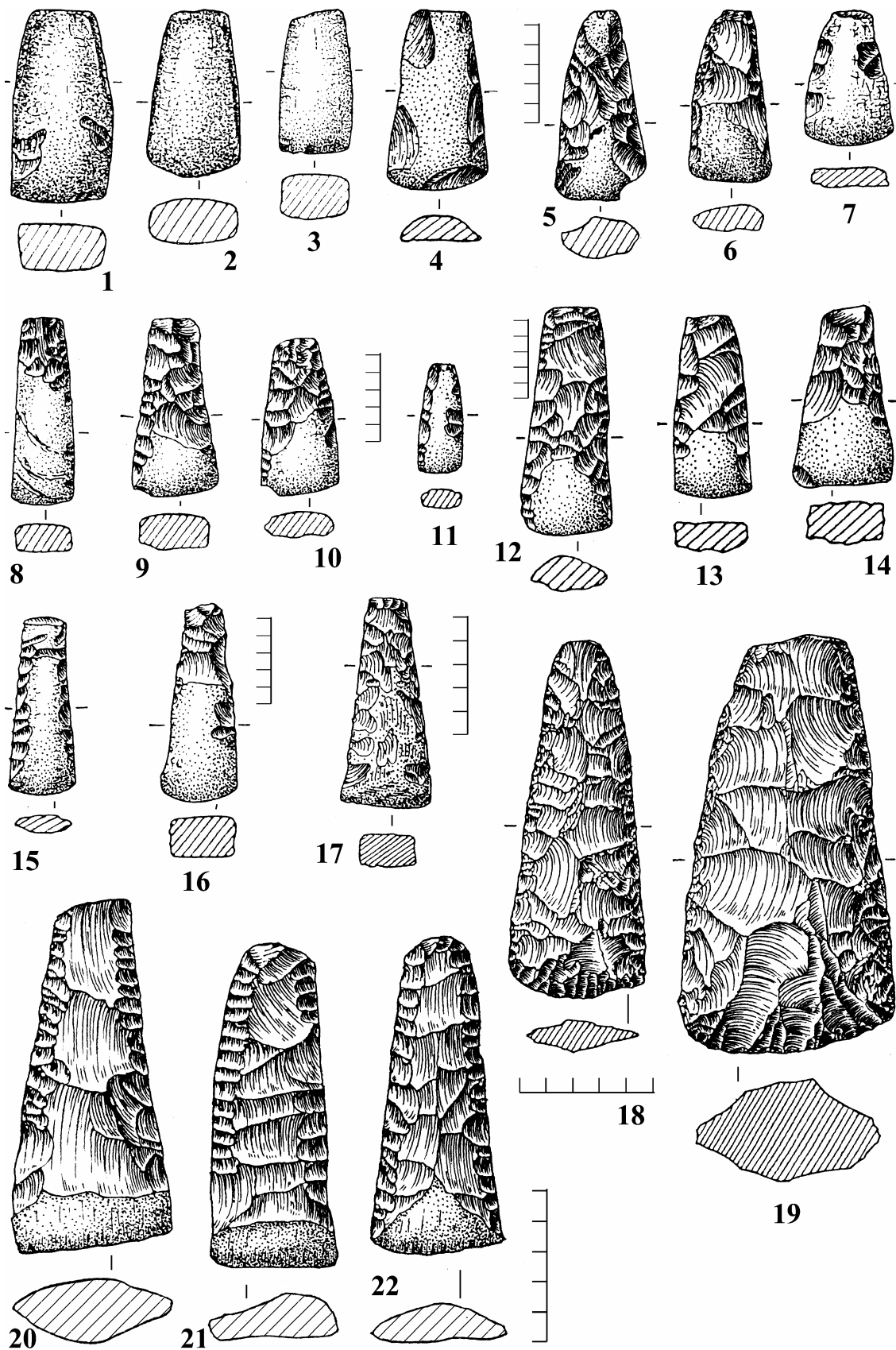

Рис. 52. Рання бронза. Культура шнурової кераміки. 1. Кавське 1; 2,6. Кавське 2; 3,9. Колоколин 3.2; 4. Балич 16; 5. Кульчиці 3; 7. Баличі 1; 8. Колоколин 4.2; 10. Колоколин 5; 11. Красів 2; 12. Комарів 5; 13. Лотатники 2; 14. Крилос, "Настасіна Могила"; 15. Баличі 7; 16. Остап'є 5; 17. Городок, ж.4; 18,19. Підгайці; 20-22. Хрінники.

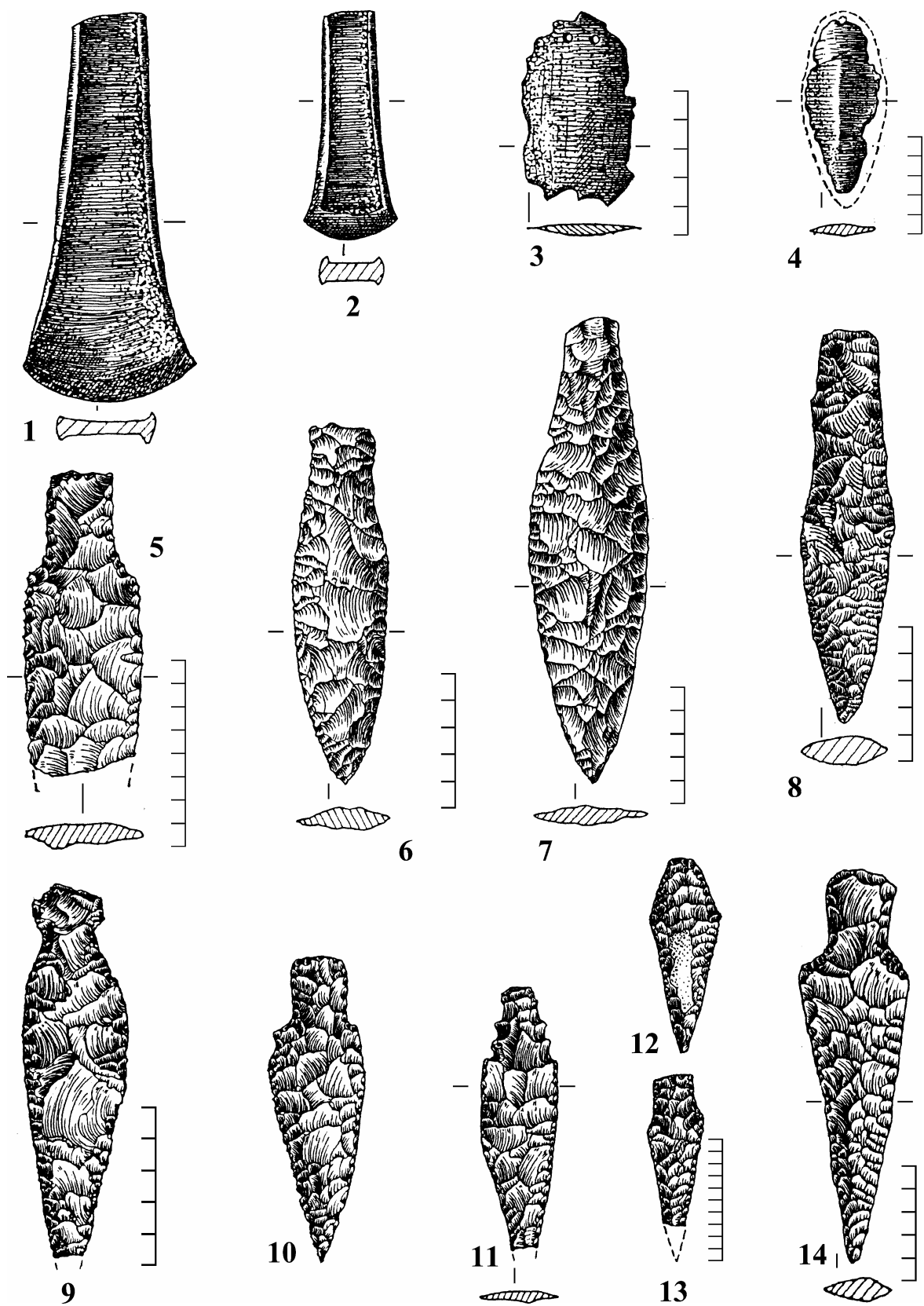

Рис. 53. Рання бронза. Культури шнурової кераміки. 1. Сокаль; 2. Почани; 3. Висоцьке; 4. Сірники 1; 5. Русилів; 6. Золочів 2; 7. Берестечко; 8. Здовбиця 1; 9. Зозів 1; 10–12. Торчин; 13. Торчин 10; 14. Вигоданка.

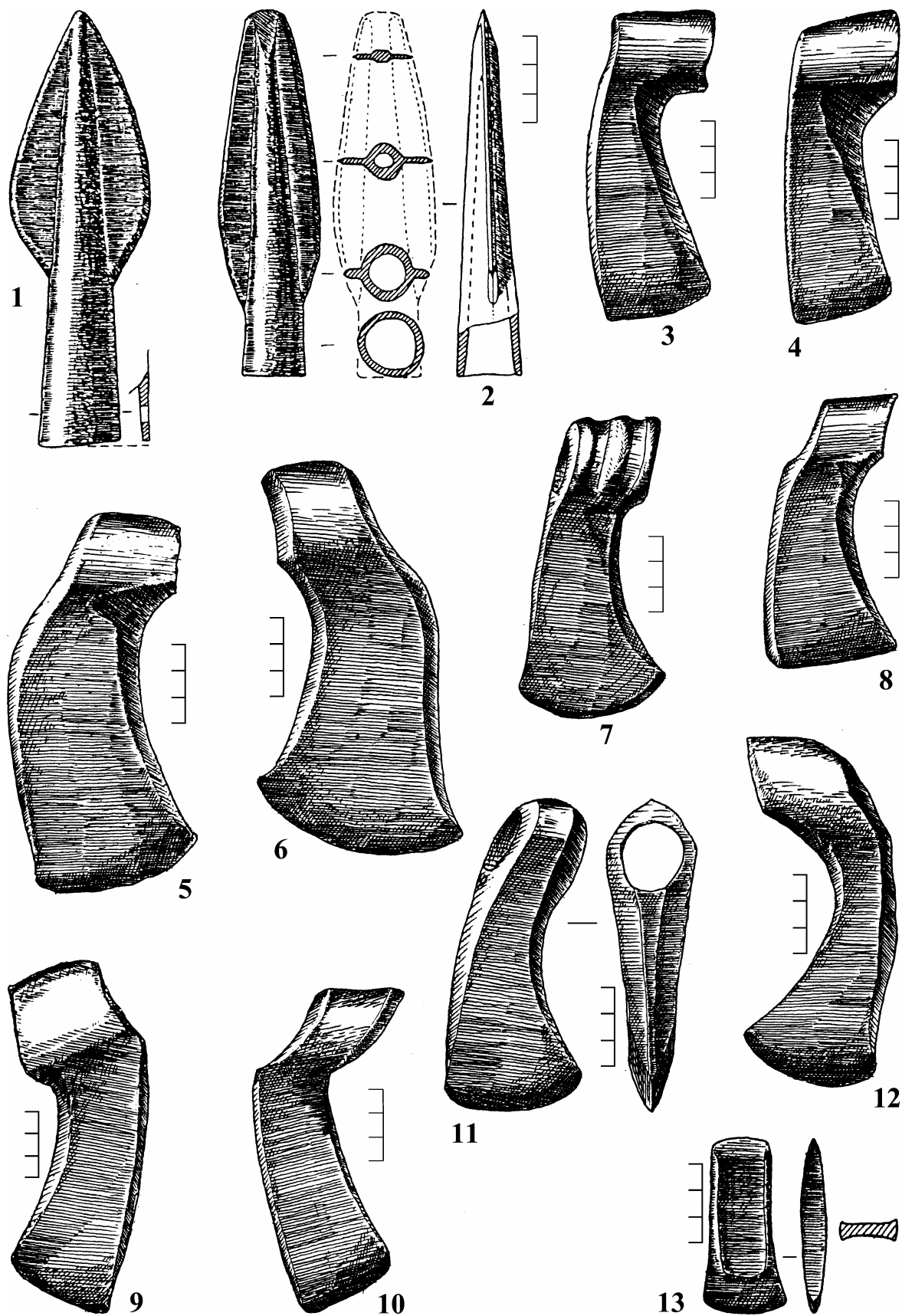

Рис. 54. Рання бронза. Середньодніпровська культура. 1. Миронівка 6; 2,3. Зеленки 343.5; 4. Бурти 286; 5. Забара; 6. Липовець; 7. Хирівка; 8. Василівка 3.

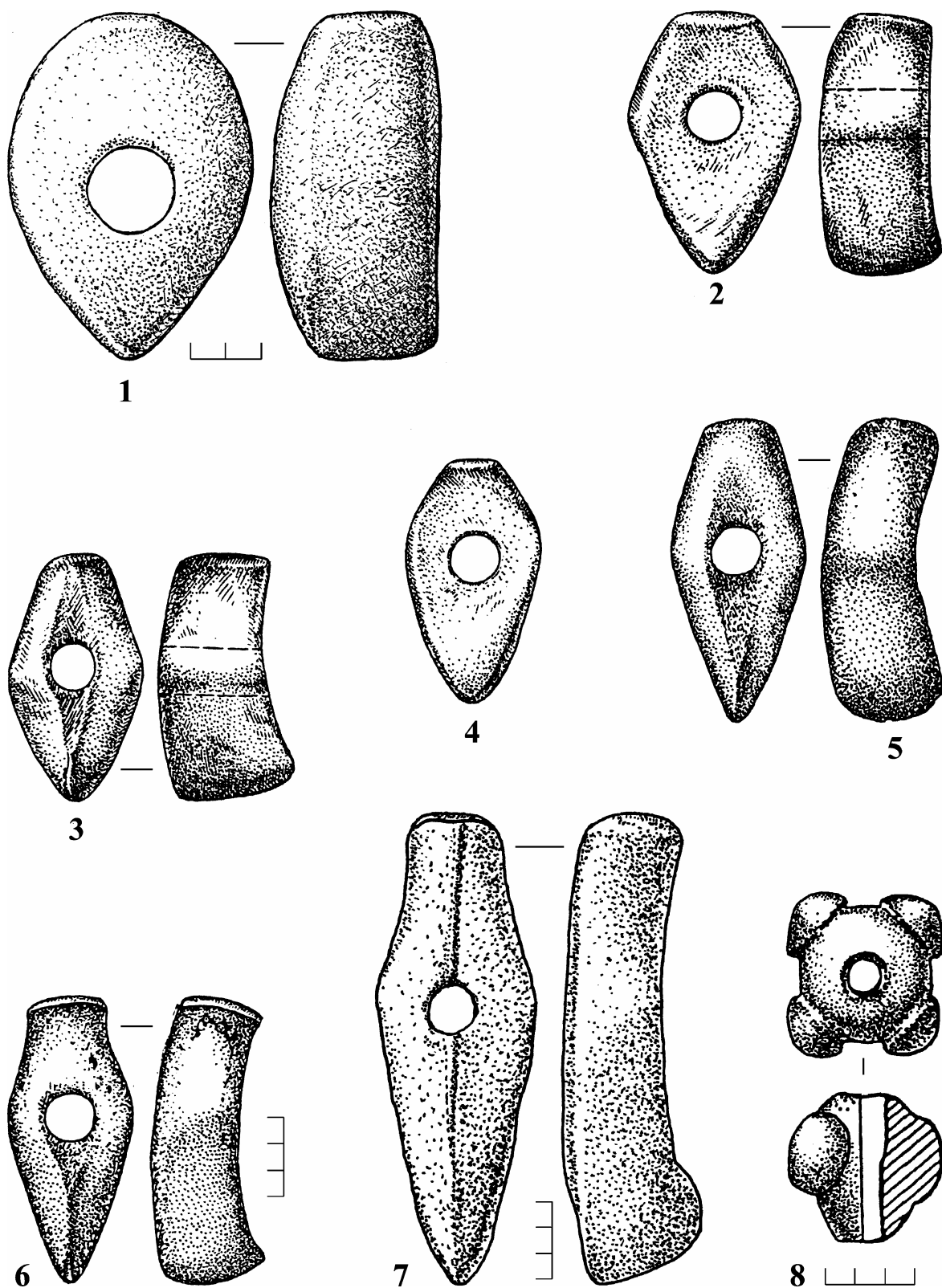

Рис. 55. Рання бронза. Середньодніпровська культура. 1. Сухіни; 2. Переяслав-Хмельницький; 3,6,8,10,12. НМІУ; 4. Канів; 5. Умань; 7. Анацки; 9. Волинцево (реконструкція); 11. Хмільна; 13. Пекарі.

ВІЙСЬКОВА СПРАВА ТА КУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ ДОБИ ПІЗЬНОГО ЕНЕОЛІТУ — РАННЬОЇ БРОНЗИ (2800–1900 рр. до Р.Х.)

Військова справа суспільств доби пізнього енеоліту — ранньої бронзи

У поховальному обряді усатівської і софіївської груп пізнього Трипілля вже досить виразно постає військова функція окремих членів суспільства. Крім того, хоча ми у цьому випадку зіставляємо синхронні та дещо споріднені культурні групи, мусимо відзначити, що структури цих суспільств та їхнє відображення у поховальному обряді досить суттєво розрізняються між собою. З Усатово пов'язують значне поширення у степу курганного поховального обряду, в якому яскраво відбивався культ вождів. Адже над спорудженням насипів та інших надмогильних конструкцій працювали значні людські колективи, створюючи грандіозні споруди — своєрідні степові піраміди. Поховані у цих курганах нечисельні вожді мають при собі тільки окремі престижні речі — металеві кинджали та пласкі сокири, які репрезентують їх статус, але в їх похованнях ніколи немає повного комплексу озброєння. Усатівська зброя суттєво відрізняється від озброєння інших груп Трипільської культури, в ній з'являються нові південно-карпатські елементи. В Усатово дуже мало кам'яних сокир-молотів, проте широкого розповсюдження набуває металева зброя — пласкі сокири та кинджали. Для цієї групи реконструюється такий комплекс озброєння: лук та стріли з кременевими вістрями, списи, пласкі мідні сокири, сокири-молоти (молоти), мідні кинджали.

Натомість, у могильниках Софіївської групи практично всі чоловічі поховання містять зброю. Поховання військових ватажків тут здійснювались в одному могильнику поряд з похованнями інших членів суспільства і вирізняються лише кількістю та якістю зброї. Саме в них було покладено практично повний набір зброї того часу — стріли, дротики, кам'яні сокири-молоти, мідні пласкі сокири, кинджали. В софіївських могильниках представлена зброя і старих трипільських типів (вістря стріл, човникоподібні сокири-молоти типу “Балкани”) і така, що пов'язана своїм походженням із Карпатським регіоном (сокири-молоти типу “Софіївка”, молоти типу “Софіївка”, вістря стріл у вигляді рівнобічного трикутника, вістря дротика, ножі-кинджали типу “Бодрогкерештур”, кинджали типу “Красний Хутір”). Звертає на себе увагу як кількісна, так і якісна перевага нових для Трипілля типів зброї. Це вказує на синкретичний характер пам'яток софіївського типу, на нові для цього регіону культурні елементи, що брали участь у їх створенні. Комплекс озброєння цієї групи реконструюється таким чином: лук, кам'яні сокири-молоти та пласкі сокири (основні категорії) та мідні кинджали (зрідка). На мою думку, у софіївських могильниках представлено суспільство, що знаходилося у стані перманентної війни з сусідами, скоріше за все, у стані військової експансії.

Отже на цих прикладах ми спостерігаємо дві різні структури суспільства та дві різні військові структури. Так, пам'ятки Усатово відбивають формування військової аристократії, початок створення кастової будови арійського типу. А матеріали Софіївки ілюструють народження суспільства військової демократії, початок формування структури давньогрецького типу.

В ямній культурі “усатівський” тип суспільства набув подальшого розвитку. Особливо яскравим свідченням цього є поховання з возами в курганах, а також збільшення розмірів насипів курганів, що вимагало залучення до їх спорудження все більших людських колективів. Комплекс озброєння ямної культури реконструюється таким чином: лук і стріли з кременевими вістрями (використовувались епізодично); дротики з кременевими вістрями; кам'яні сокири-молоти, зрідка — рогові молоти та металеві обушкові сокири; кременеві кинджали (зрідка — мета-

ліві кинджали). Дуже цікавою є знахідка у пізньоямному похованні 1 кургану 4 Кутулукського 1 могильника на річці Кутулук в Кінельському районі Самарської області великого мідного виробу. Це видовжена брускоподібна річ вагою біля 1,5 кг, довжиною 48,7 см, з руків'ям довжиною 12,6 см. Руків'я прямокутне зі сточеними краями. На ній зберігся відбиток обплетення (вірогідно, це був шкіряний ремінь шириною до 0,7 см). Бойова частина має довжину 36,1 см. Її кінець закруглений та розширений. У розрізі бойова частина видовжено-ромбічна, але краї леза тупі. Виріб був відлитий з подальшою проковкою руків'я по нагрітому металу. Автор знахідки цілком слушно трактує її одночасно як ритуальну річ і як рубаючу зброю ближнього бою — “меч-палиця-скіпетр”. Курган цей віднесений до пізньої фази середньоволзького варіанта ямної спільності [Кузнецов, 1991]. Важко переоцінити значення цієї речі для характеристики озброєння ямної культури. На мою думку, вона є втіленням у металі дерев'яної бойової палиці. Тож, це може означати, що дерев'яні палиці були широко розповсюдженою зброєю у ямних племен (що в свою чергу, враховуючи погану збереженість дерева в похованнях, може пояснювати відносно малу кількість знахідок “ямної” зброї). Дерев'яні палиці, іноді уतिकані кам'яними та роговими зубцями, є досить грізною і чи не найпоширенішою зброєю первісних народів, тому маємо безліч етнографічних та історичних прикладів. У той же час, кутулукська знахідка свідчить, що пізньоямні майстри, втіливши ідею палиці в металі, впритул підійшли до створення іншого виду зброї ближнього бою — короткого рубаючого меча.

”Софіївський тип суспільства” набув подальшого розвитку у “катакомбних” та “шнурових” культурах. Комплекс озброєння катакомбної донецької групи реконструюється таким чином: лук та стріли з кременевими вістрями (використовувався широко); списи-дротики з кременевими (епізодично з металевими) вістрями використовувались не часто; кам'яні і рогові сокири-молоти використовувались епізодично (дуже різні за типами та походженням, чіткого “донецького” типу сокир-молотів виділити не вдалося); обушкові металеві сокири; булави з кам'яними навершьями; кременеві та металеві кинджали. У донецькій катакомбній культурі помітно більше зброї, виготовленої з металу, ніж в інгульській. Комплекс озброєння катакомбної інгульської групи реконструюється таким чином: лук і стріли з кременевими вістрями (використовувався широко); списи-дротики з кременевими вістрями (подібні до “донецьких”); кам'яні сокири-молоти (основний тип зброї); булави з кам'яними навершьями; кременеві кинджали. “Катакомбники” масовано використовували зброю дальньої дії — лук та ближнього бою — кам'яні сокири-молоти, булави, металеві сокири. Не зафіксовано жодного випадку комплексної знахідки булави та сокири-молота, тобто можна було б припустити, що воїни того часу мали на озброєнні або тільки булаву, або тільки сокиру-молот. Проте на кам'яній стелі катакомбного часу, так званому “Керносівському ідолі”, зображені разом з луком і булава, і кам'яна сокира-молот, і дві металеві сокири [Крылова, 1976]. Скоріш за все, поховальний обряд катакомбного часу не передбачав покладення в могилу повного комплексу озброєння, а лише окремих його елементів, що несли певне символічне навантаження. Катакомбне суспільство, судячи з усього, існувало в умовах нестабільної військово-політичної ситуації. Це відбивається не тільки в значній кількості поховань із зброєю, але й в кенотафах та кількості зафіксованих черепних травм [Круц, 1984].

Комплекс озброєння “шнурових” культур, дуже подібний до катакомбного, реконструюється таким чином: лук і стріли з кременевими вістрями; дротики з кременевими вістрями (нечисельна категорія зброї); кам'яні сокири-молоти (основний вид зброї); зрідка — металеві обушкові сокири; пласкі кам'яні сокири (зрідка — пласкі металеві); кременеві та бронзові кинджали. Судячи з усього, “шнуровики” були дуже подібними до “катакомбників” у військовому відношенні.

Нерівномірність розвитку суспільств в різних регіонах Старого Світу, яка стає помітною вже в неоліті, за доби ранньої бронзи зберігається. Це позначилось на нерівномірності розвитку захисного обладунку. Його будова, форма тісно пов'язані з наступальною зброєю, характером війн та бойових сутичок, тобто, в решті-решт, залежали від соціально-політичної ситуації в тому чи іншому регіоні. Досить специфічно це відбилося на території степової частини Євразії, у військовій справі індо-іранських племен. Протягом III — першої чверті II тисячоліть до Р.Х. рівень розвитку наступальної зброї цих племен був відносно низьким. Вони мали на озброєнні короткі кременеві та бронзові кинджали, короткі булави та сокири, маленькі кременеві вістря стріл для не дуже великих луків — все це явно відставало від рівня розвитку озброєння на Близькому Сході і не вимагало захисного обладунку, більш надійного, ніж великий дерев'яний чи сплетений з лози щит та широкий товстий жорсткий шкіряний пояс [Горелик, 1993, 135].

Пояс (чи пас) був найдавнішим видом захисного обладунку. Як такий він зображений на деяких стародавніх мистецьких витворах Європи та Азії. Основним видом наступальної “броні” він був майже до початку XX ст. у багатьох етнічних групах, наприклад, тропічної зони. Іноді пас трансформували у захисний корсет. (Згадаймо, пояси-череси — характерну деталь гуцульського костюма). Головну і найбільш давню функцію пояса — захисну — підтверджує те, що в давнину він досить часто не був пов'язаний з вбранням: його одягали на голе тіло. Крім того, що пас захищав від “зовнішньої” загрози, він слугував корсетом-бандажем, захищав організм від небезпечних змін, пов'язаних з великими навантаженнями. Пояс-черес допомагав зберігати осанку і силу під час довгих подорожей та походів. У комплексі з одягом його захисна функція була також дуже суттєва: він утримував на тілі поясний одяг, не давав розкритися плечовому розпашному вбранню, заважав проникненню повітря під поділ нерозпашного плечового одягу, захищаючи від холоду. Захисна роль паса була осмислена людьми ще на ранніх етапах становлення суспільства. Вони наділяли його якостями не тільки реального, але й магічного захисту. В додинастичному та ранньодинастичному Єгипті саме за пояс правив хвіст лева, що було символом мужності воїна, в тому числі і фараона. Роль пояса у військовій сфері збільшувалась ще й тим, що він одночасно слугував і портупесею — в Біблії зустрічається вираз “підперезатись мечем” (I Книга царств 25, 13, 2; II Книга царств 20, 8), що означає вихід на війну, на бій. В уявленнях багатьох народів пас асоціювався із змією — істотою, котра мала могутні і таємні сили: її сприймали як уособлення сил Землі і Води — нижнього світу, який хоча і недобрий, страшний, але є основою і підґрунтям середнього світу, світу людей. Сила світового змія, що згорнувся у кільце біля основи Всесвіту, втілена в поясі, повинна була оберігати його власника від недоброї дії “нижнього” світу, передаючи йому частину своєї руйнівної сутності для такої злої, але необхідної в давнину справи, як війна. Найдавніші бойові паси, як можна визначити, спираючись на етнографічні паралелі, виготовляли з товстої твердої шкіри чи міцного лубу. Іноді вони доповнювалися кістяними чи роговими платівками, пряжками (пізніше ці деталі виготовляли з металу). В деяких регіонах — на Близькому Сході, Кавказі та в Карпатському регіоні з другої половини III — початку II тис. до Р.Х. починають робити бойові пояси з бронзи. Але в Північному Причорномор'ї та Лісостеповій Україні такі паси не набули розповсюдження.

Деякі матеріали дають можливість реконструювати північнопонтійські пояси. Так, ймовірно, що довгі трубчасті мідні пронизки з поховання 53 могильника середньодніпровської культури біля с. Стрелиця в Білорусі [Артеменко, 1967, рис. 27: 5] армували передню частину шкіряного бойового пояса.

До захисного покриття верхньої частини тіла можна віднести мідні пекторалі з поховань 7, 8, 43 та 53 того ж могильника Стрелиця (І.І. Артеменко трактував їх як “діадеми”) [Артеменко, 1967, рис. 21: 23]. Бронзові пекторалі, дещо відмінні за формою від середньодніпровських, зустрічаються у скарбах доби ранньої бронзи на території Польщі [Blajer, 1990], здебільшого віднесених до Унетицької культури і датованих періодами Vz A1-A2 — Vz B1. Унетицькі пекторалі мають більш розвинені форми і, мабуть, дещо більш пізні. Середньодніпровські та унетицькі пекторалі можна відносити до найдавніших в Європі металевих деталей захисного обладунку.

В добу ранньої бронзи у степах Північного Причорномор'я з'являються перші фортеці — Михайлівка [Лагодовська, Шапошнікова, Макаревич, 1962] і острів Байда на Дніпрі [Pustovalov, 1994, 108–115] та Лівенцівська і Каратаївська на Нижньому Дону [Братченко, 1976]. Ці укріплення були розташовані на важко доступних місцях (у першому і третьому випадках це високі миси берегів Дніпра і Дону, а в другому — високий мис острова Хортиця на Дніпрі). З напільної сторони вони мали земляні стіни, посилені кам'яними панцирами, та рови (рис. 56).

Матеріали археологічних культур доби пізнього енеоліту — ранньої бронзи України свідчать, що в цей час військова справа на теренах України поступово змінюється. Збільшується кількість поховань зі зброєю. Значного поширення набуває використання металевих зброї — лука і дротиків та ударної зброї ближнього бою — сокири, молотів, булав. З'являється металева зброя, до того ж поряд з намаганнями виготовити з металу традиційні форми кам'яної зброї (сокири-молоти, булави, вістря стріл, плоскі сокири) виробляються нові специфічні металеві види зброї — обушкові сокири, кинджали та втульчасті вістря списів [Klochko, 1994]. Проте у цей час металева зброя ще не набуває широкого ужитку, а залишається на рівні раритетів, престижних речей — ознак соціального та військового рангу. За своїми бойовими якостями вона ще значно не відрізняється від звичайної кам'яної та кістяної зброї (рис. 57).

За доби ранньої бронзи в північнопонтійських степах з'являється військовий транспорт. Спочатку то були чотириколісні вози, запряжені биками. Матеріали Близького Сходу того часу свідчать про широке використання таких візків у військовій справі. Пізніше візки стають більш легкими, двоколісними, а ще пізніше з'являються і двоколісні колісниці на кінській упряжці. Необхідно зазначити, що намагання М.В. Гореліка [1985] пов'язати походження колісниць виключно з Близьким Сходом входить в протиріччя з археологічними свідченнями, які вказують на те, що вози близькосхідного типу (як чотириколісні на суцільних колесах, так, пізніше, і двоколісні на колесах з прорізами) з'явилися в Північному Причорномор'ї ще в III тис. до Р.Х., і саме з цього часу починається розвиток військового транспорту на території України, в тому числі і колісниць [Чередниченко, Пустовалов, 1991]. Про можливість використання коней в колісничній упряжці ще в катакомбний час вказує знахідка цілого скелета коня в похованні катакомбної культури у Нижньому Придністров'ї [Яровой, Четвериков, 1996].

Поява великої кількості зброї в похованнях цього періоду свідчить про зростання значення війни в житті суспільств, відповідні зміни соціальної структури, які позначаються появою професійних воїнів, зародженням військової аристократії. Безумовні свідчення ведення бойових дій не так часто знаходять на кістках людей доби бронзи. Це обумовлено і поганою збереженістю кісток, і тим, що до вивчення антропологам потрапляють далеко не всі матеріали. Проте окремі спостереження є. Так, на матеріалах поховань доби бронзи Волго-Уралського регіону були проведені такі спостереження [Кузнецов, Хохлов, 1998]: для ямної та полтавкінської культур найбільш характерними поранень такі, що були заподіяні

кам'яними сокирами-молотами, менша кількість поранень — стрілами та вузькими колючими знаряддями. Щодо стріл, то далеко не всі такі поранення залишали сліди на кістках, тож реальна кількість їх могла бути набагато більшою. Цікавими є спостереження про досить велику кількість переломів носових кісток, що, найвірогідніше, були заподіяні під час рукопашного бою.

Культурні процеси на Україні за доби пізнього енеоліту — ранньої бронзи

Культурні процеси за доби пізнього енеоліту — ранньої бронзи на матеріалах озброєння реконструюються таким чином:

З усіх нео-енеолітичних культур Європи Трипільська культура, на мою думку, найбільш повно відповідає індоєвропейській прабатьківщині, особливо пізнього періоду її існування, що передував розпаду спільноти і виділенню індоаріїв і балтів. На це вказують як географічне розташування, клімат, рівень соціально-економічного і культурного розвитку [Черняков, 2001], хронологія, так і її вклад у подальші культурно-історичні процеси районів Центральної і Східної Європи, прилеглих до Карпат — регіону, без якого, на мою думку, вирішення проблем розташування індоєвропейської прабатьківщини неможливе.

Виникнення Трипільської культури, що було пов'язане з міграцією на Правобережну Україну балканських племен — носіїв досить розвиненої відтворювальної економіки, призвело до відносно швидкого становлення первісної цивілізації в цьому регіоні. Але господарство Трипільської культури, найбільшої та найрозвиненішої серед неолітичних культур України, було розраховане тільки на певні екологічні умови. В цілому це було господарство південного, близькосхідного типу, і хоча в ході міграції на північ воно, в деякій мірі, набуло ознак пристосування до більш суворих природно-кліматичних умов, все ж його адаптаційні можливості були обмежені. Саме тому Трипільська культура, зайнявши практично всі простори лесових плато Правобережної України, не змогла просунутись ні далі на північ — у лісову зону, ні на схід — на територію лівобережного лісостепу. З тих же причин вони не вийшли і на простори східноєвропейських степів. Екстенсивний характер господарства, поступове виснаження полів та пасовищ, знищення лісів з одного боку, і досить швидке зростання кількості населення та коливання клімату — з іншого, не могли не призвести до демографічного напруження. Саме цим, на мою думку, пояснюється криза Трипільля і врешті-решт зникнення цієї культури.

Перші спроби вийти в лісову зону з відтворювальною моделлю господарства в Європі були зроблені культурою лійчастого посуду. Ці менш розвинені, ніж Трипільля та інші культури балканського типу племена, витіснені в ліси на території сучасних Північної Германії та Польщі, змогли пристосувати своє господарство до більш суворих природно-кліматичних умов [Kosko, 1979]. У них вперше виникає господарство “пасторального” типу — досить рухливе лісове скотарство та підсічне землеробство. Такий спосіб ведення господарства швидко виснажував і без того бідні лісові ґрунти та вимагав періодичної зміни полів, пасовищ, місць розташування поселень. З іншого боку, він відкривав носіям відтворювальної економіки шляхи до широких просторів європейських лісів. У Трипільську культуру протягом усього часу її існування постійно “вливалися” нові південні та західні культурні елементи. На ранніх етапах це була інфільтрація населення з боку спорідненої культури Кукутень, пізніше до цього додається Тісаполгар. З заходу — це культури лендельсько-полгарського кола, а пізніше — культур Баден, лійчастого посуду та кулястих амфор. Здебільшого це була інфільтрація (проникнення невеликих груп населення) в трипільське середовище, яка не призводила до значних культурних змін, і лише на пізньому етапі фіксується міграція досить великої групи племен культури кулястих амфор [Szmyt, 1999]. Ця міграція від-

булась за часів деградації Трипілля. Племена культури кулястих амфор були носіями економіки нового “пасторального” типу. Але навряд чи необхідно пов’язувати перехід населення Правобережної України до пасторального господарства виключно з міграцією культури кулястих амфор. На пізньому етапі свого розвитку Трипілля відкрило власні шляхи виходу в інші природно-кліматичні зони. Перший — в лісову зону — це пам’ятки городської та софіївської груп, які займають території на північ та північний схід від основного трипільського масиву. І другий — в степову зону — про це свідчать матеріали усатівської групи: вони фіксують просування населення на південний схід. Обидві групи суттєво відрізняються від “класичного Трипілля” і є яскравими прикладами культурної та господарської трансформації. Існування цих пам’яток припадає на першу половину III тис. до Р.Х.

Саме з цього часу починається інтенсивне освоєння носіями відтворювальної економіки лісової та степової зон Східної Європи. До того лісова зона Східної Європи була зайнята здебільшого мисливськими племенами. В степову зону носії неолітичної відтворювальної економіки почали проникати вже з VI тис. до Р.Х. (буго-дністровська та дніпро-донецька культури [Археологія УССР, 1985], але цей процес відбувався поступово, на його початкових етапах щільність жителів у степу була досить невисока. Населення концентрувалось у заплавах рік, і далеко в степ, мабуть, не заходило. З початку III тис. до Р.Х. процес заселення степової зони значно прискорюється, виникає ямна культурно-історична спільнота, що охоплює території від Дніпра до Уралу, щільність степового населення швидко зростає.

Треба зазначити, що другим великим центром відтворювального господарства, що примикав до східноєвропейського степу з півдня, був Кавказ. Але природно-кліматичні умови Північного Кавказу — різкий перехід в цьому районі від зони субтропічного клімату до зони сухих степів — стримував кавказькі племена на шляху у напрямку півночі. Цей бар’єр змогла подолати лише майкопська культура, але вона вийшла в степ у ті часи, коли вже почалася могутня міграція на схід давньоямних племен, котрі відтіснили “майкопців” назад у передгір’я Кавказу. В результаті ямної міграції утворилась величезна спільнота степових скотарських племен, яка займала терени від Волги і Тереку на сході до Дунаю на заході [Нечитайло, 1999], тобто Північний Кавказ фактично став складовою частиною відносно єдиного етнокультурного степового східноєвропейського регіону.

Наприкінці енеоліту — початку доби ранньої бронзи на території Правобережної України починає функціонувати Карпато-Дніпровський центр культурогенезу [Клочко, 1996а]. Суть цієї теорії така: останнім часом стали популярними теорії культурогенезу в Східній Європі часів пізнього енеоліту, засновані на “балканських впливах”. Але ж “балканізація” Східної Європи почалася ще в ранньому неоліті, і вона фактично була “неолітизацією” — тобто розповсюдженням відтворювального господарства у Східній та на півночі Центральної Європи, яке почалося з Балкан. Саме в цей час почав функціонувати Балканський центр культурогенезу. Трипільська культура виникла в результаті міграцій з Балкан, тобто була породженням балканських неолітичних цивілізацій. Але, утворившись у V тис. до Р.Х., ця культура проіснувала до середини III тис. до Р.Х., переживши майже на 500 років культури “балканського неоліту”. Важливо зрозуміти те, що Трипілля було однією з “балканських цивілізацій”. З моменту появи цієї культури на території України “Балкани” для Східної Європи перемістилися у Подніпров’я. Трипільська культура була відкрита на південь і протягом свого майже двохтисячолітнього існування “всмоктала” в себе елементи практично усіх балканських неолітичних та ранньобронзових культур. На пізньому етапі свого існування в результаті поєднання внутрішнього розвитку та південних впливів у

Трипільлі починають утворюватись локальні варіанти (чи окремі культури [Мовша, 1985]). Тобто, в цей час в рамках Трипільської культури починається процес культурогенезу, який на етапі С II, з утворенням Усатівської та Софіївської груп (культур?), виходить за рамки цієї культури.

Міграція культури кулястих амфор на територію Волині та Поділля прискорила трансформаційні процеси в культурах Трипільля і посилила міграції населення з Правобережної України на схід, південь та захід. З цими міграціями, на мою думку, було пов'язане виникнення культур “шнурової кераміки”, Кемі-Обінської культури в Криму та Новосвободненської на Північному Кавказі, ямної культурно-історичної спільноти у східноєвропейських степах від Дністра до Казахстану. Міграція ямних та ямно-катакомбних племен аж до Алтаю стала першою міграцією індоєвропейських племен на схід [Посредников, 1992]. На основі пізньотрипільських та “пізньолійчастих” племен у карпатському регіоні утворилися найдавніші культури “шнурової” кераміки, перш за все, Підкарпатська культура. Інфільтрація населення дунайського регіону (культури вучедольського кола) призвели до утворення у Подністров'ї групи Почапи, яка, витіснивши підкарпатську культуру, стимулювала процеси утворення Городоцько-Здовбицької, Стжижовської, середньодніпровської та фатьянівської культур “шнурової кераміки”. Культурні елементи з Правобережної України, разом з місцевими та південними, взяли участь у створенні в степах України катакомбної культурно-історичної спільноти та культури багатоваликової кераміки, досить суттєвою їхня роль виявилась у виникненні “пізньошнурових” культур Півночі Європи — баланівської та абашевської. Культури “шнурової” кераміки були першими культурами з розвинутою відтворювальною економікою в лісовій зоні Східної Європи, і саме з їхнім проникненням на схід від Уральських гір пов'язане поширення комплексного скотарсько-землеробського господарства “пасторального” типу у при тайговій зоні Сибіру [Косарев, 1981]. За доби пізньої бронзи з Карпато-Дніпровським центром культурогенезу були пов'язані практично всі культури України — Комарівська, Східнотшинецька, Ноа, Сабатинівська, Білогрудівська, Бережнівсько-Маївська, Білозерська, Гава-Голіградська, Чорноліська. У Поволжі під впливом Карпато-Дніпровського центру утворився вторинний Волго-Уральський центр культурогенезу (Бочкарёв В.С.), з яким були пов'язані своїм походженням “арійські” культури доби бронзи — зрубна та Андронівська.

Ці археологічні конструкції досить повно збігаються з конструкціями лінгвістичними — перед нами вимальовується картина руйнації індоєвропейської мовної спільноти, виділення індоєвропейських та індо-іранських народів, початок великих міграцій тих і других.

ОЗБРОЄННЯ, ВІЙСЬКОВА СПРАВА ТА КУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ ДОБИ СЕРЕДНЬОЇ БРОНЗИ (1900–1600 рр. до Р.Х.)

Озброєння доби середньої бронзи

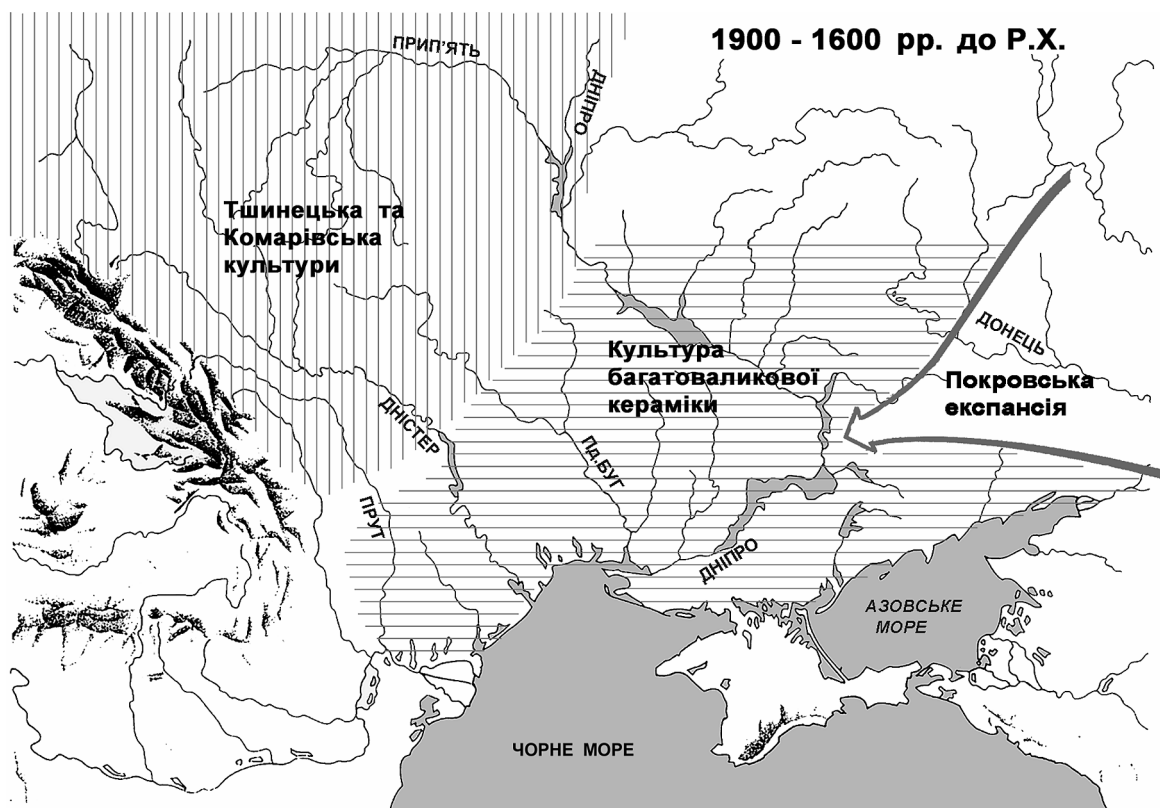
Доба середньої бронзи на Україні, перехідний період між ранньою та пізньою бронзою, охоплює невеликий проміжок часу. За доби середньої і пізньої бронзи західну частину України займала Тшинецька культурна спільнота [Kosko, Klochko, 1998], яка займала територію від польського узбережжя Балтійського моря до українського Середнього Подніпров'я. У цю спільноту входили Східнотшинецька [Березанская, 1985] і Комарівська культури. Комарівська культура локалізується переважно на Середньому та Верхньому Дністрі та датується в межах 15–12 ст. до н.е. [Swieszniow, 1967; Березанская, 1985], або 17–14 ст. до Р.Х. [Klochko, 1993]. Питання культурного, хронологічного та територіального розмежування західнотшинецьких та східнотшинецьких пам'яток розроблені ще недостатньо. В цьому розділі розглядаються пам'ятки раннього етапу Східнотшинецької культури і матеріали Комарівської культури. До цієї культурної групи мною включені також речі з курганів біля с. Іванья [Свешников, 1968], які були віднесені І.К. Свешниковим до Комарівської культури, С.С. Березанською — до рівненського варіанта Східнотшинецької культури [Березанская, 1985], а І.І. Артеменко пропонував розглядати їх як контактну зону між Комарівською, Тшинецькою та Сосницькою культурами [Артеменко, 1987, 106].

Доба середньої бронзи в степовій та на більшій частині лісостепової зон центральної та лівобережної України представлена культурою багатоваликової кераміки (КБК) [Археологія УССР, 1985]. Ця культура, враховуючи велику територію розповсюдження і відносно невелику кількість досліджених пам'яток, вивчена досить погано. Матеріали, що її характеризують, знайдені в різних регіонах, суттєво різняться між собою, критерії їх поєднання в єдину культуру досить не чіткі. Вірніше за все, було б розглядати цю культуру як культурно-хронологічний горизонт, в рамках якого в майбутньому виявляться окремі культурні групи.

Зрубна культура є однією з найбільших культур доби пізньої бронзи у Євразії, вона займала значну частину Нижнього Подніпров'я, Подоння, Поволжя та Приуралля [Кривцова-Гракова, 1955]. У останній час ареал її розповсюдження на території сучасної України суттєво скоротився в зв'язку з виділенням самостійної Сабатинівської культури [Черняков, 1985; Шарафутдинова, 1982, 1986]. Критично переглянута і сама концепція зрубної культури: В.В. Отрощенко замість однієї культури на тій же території виділив дві самостійні культури — Покровську та Бережнівсько-Маївську [Отрощенко, 1994, 150–153].

В останні десятиріччя було переглянута питання про пов'язання із зрубною культурою практично усіх металевих виробів доби пізньої бронзи Північного Причорномор'я, що призвело до відокремлення Красномаяцької металургійної традиції Сабатинівської культури [Klochko, 1993], Лобойківської металургійної традиції Бережнівсько-Маївської зрубної культури [Klochko, 1998], Кардашинської металургійної традиції Білогрудівської культури та Завадівської металургійної традиції Бондарихінської культури [Клочко, 1994]. У зв'язку з цим коло джерел, “зрубно-покровська” належність яких встановлюється досить надійно, різко скоротилося. У цьому розділі розглядаються тільки ранні пам'ятки Покровської зрубної культури.

Карта 4. Культури доби середньої бронзи (1900–1600 BC).

Тшинецько-комарівська група

Враховуючи невелику кількість матеріалів, озброєння тшинецько-комарівської групи розглядається сумарно та описово без точного типологічного розподілу.

Вістря стріл. Кременеві вістря стріл, знайдені в тшинецько-комарівських пам'ятках я розділив на дві групи: а) “місцеві”; б) “ворожі”.

а) місцеву “шнурову” традицію продовжують кременеві листоподібні вістря з прогнутою основою та з аркоподібною виїмкою. В тшинецький час вони дещо збільшуються у розмірах. Як приклад таких стріл, можна навести вістря з тшинецького поселення Яструбичі 5 в Радехівському районі Львівської області [Івановський, Конопля, Михальчишин, 1998, рис. 10] (рис. 58: 1–3);

б) “ворожі”. Великі гостролисті (ланцетоподібні) вістря східного типу знайдені на поселенні Яструбичі 5 на Волині [Івановський, Конопля, Михальчишин, 1998, рис. 10: 3, 4, 7, 8]. Такі ж вістря довжиною 5, 7, 5 та 4,8 см знайдені у тшинецьких похованнях Пуркари 5.7 і 5.4 в Придністров'ї [Яровой, 1990, рис. 54] (рис. 58: 4–8, 11–13). У тих же Яструбичах були знайдені і черешкові вістря східних типів [Івановський, Конопля, Михальчишин, 1998, рис. 10: 6, 9, 14] (рис. 58: 8–18). Це поселення — багат шарове, має шари шнурового та тшинецько-комарівського часу. Дослідники віднесли ланцетоподібні вістря до тшинецько-комарівської культури на тій підставі, що в “шнурових” культурах такі вістря невідомі. Подібні вістря використовувались під час штурму Лівенцівської фортеці покровсько-зрубними нападниками (див. далі).

У четвертому похованні кургану 2 біля с. Іванья було знайдене кременеве листоподібне вістря з рівним дещо розширеним низом [Свешников, 1968, рис. 4: 9] (поранення?) (рис. 58: 14). Близьке за формою кременеве вістря, з невеличкими шипами, походить з кургану 16 Войцехівського могильника [Лагодовская, Захарук, 1956]. Аналогічні вістря знайдені на сході у похованнях ранньозрубного часу (див. далі).

Вістря списів. Наконечник списа втулковий. Довжина 21,4 см; діаметр втулки близько 2,5 см. Глибина втулки 50 мм. Леза проковані. Прикрашений по нервюрі “ялинковим” орнаментом. Знайдений на території Вінницької області (колекція “ПЛАТАР”) (фото 9). Аналогії не відомі. Віднесений до доби середньої бронзи. Датується, 1900–1600 рр. до Р.Х.

Типологічно найбільш давнім також є вістря з с. Березино (Березинський цукрозавод) Жашківського району Черкаської області [Клочко, 1995, abb. 11, 3] (рис. 58: 16). Воно має гостролисте перо та довгу втулку, низ якої нерівний. Нерівний низ втулки свідчить про те, що це вістря було відлите у архаїчній ливарній формі, що не мала пристосування для центрування сердечника, близькій за конструкцією до найдавніших ливарних форм втулкових вістрів списів Східної Європи (див. далі).

Сокири. Кам'яна сокира-молот видовжених пропорцій походить з кургану 48 Комарівського могильника [Swiesznikow, 1967, tabl. IV, 3] (рис. 58: 19). В цілому цей вид зброї характерний для пам'яток доби ранньої бронзи, проте епізодично кам'яні сокири-молоти зустрічаються і у похованнях доби середньої бронзи. Дуже близька за формою та розмірами до комарівської, кам'яна сокира-молот була знайдена у могильнику “постшнурової” культурної групи Гемейнлебарн у Нижній Австрії [Müller-Karpe, 1974, taf. 529, F1] разом із металевими виробами горизонту дунайських бронз Хайдушамшон, що дозволяє датувати цей тип сокир-молотів 17–16 ст. до Р.Х. [Klochko, 1993].

Бронзова сокира-молот із зруйнованого кургану 1 біля с. Іванья [Свешников, 1968, рис. 1: 2] з грибоподібною шляпкою, видовженою трубчастою втулкою та вигнутим лезом (рис. 58: 20) аналогій не має. Хоча трубчаста втулка дозволяє співставити її з карпатськими сокирами-молотами типу “В” за А. Можоліч [Mozsolics, 1967], але в цілому вона є своєрідним виробом, який можна розглядати як втілення у металі традиції кам'яних сокир-молотів бородінського типу (див. далі). У руслі тих же самих традицій слід розглядати, на мій погляд, і сокиру-молот із західної Волині з грибоподібною шляпкою та вигнутим секироподібним лезом (рис. 58: 17). Ця сокира належить до карпатських типів сокир-молотів, найближчою аналогією їй є сокира зі скарбу Ларга в Румунії [Petrescu-Dimbovia, 1977, pl. 19, 6], який відноситься до скарбів горизонту дунайських бронз Хайдушамшон. Цей тип сокир-молотів у скарбах Подунав'я зустрічається не часто. Якщо ж розглядати його в одному типологічному ряду з сокирою із Іванья, то і цей тип можна трактувати як подальший розвиток у металі бородінських традицій. Проте сокира з Іванья стоїть ближче до

Фото 9. Спис з колекції ПЛАТАР.

кам'яних прототипів, ніж дунайські сокири-молоти з грибоподібним навершям, які, до того ж, мабуть, є дещо пізнішими. Про зв'язки Середнього Подністров'я з Подунав'ям свідчить також знахідка бронзового чекана з трубчастим обухом із с. Заболотів Снятинського району Івано-Франківської області (рис. 58: 18). Він належить до типу “Кртенів АБ” за А. Можоліч, що є характерним для дунайських скарбів горизонту Хайдушамшон і пов'язується з культурою Отомань [Mozsolics, 1967].

Фото 10. Плaska сокира з колекції ПЛАТАР.

Фото 11. Плaska сокира-тесло з колекції ПЛАТАР.

Плaskі сокири. Для цієї культурної групи характерні металеві плaskі сокири з невисокими закраїнами — так звані “сокирки унетичькі”. Найбільш архаїчна з них, дуже подібна до сокир “шнурового” часу, знайдена на поселенні Сандраки на Вінниччині (рис. 59: 1). Більш пізні варіанти таких сокир знайдені на поселенні Народичі, в Володимирі-Волинському [Березанская, 1972; Археологія УССР, 1985, рис. 119, 12, 13], Володарську-Волинському, Тростянці Канівського району [Каталог XI Археологического съезда, 18], в Канівському районі [НМІУ, 1511], Києві [НМІУ, 7380] та Ліпляві на Черкащині [каталог Кундеревича, 46]. Дві таких сокири зберігаються в колекції НМІУ в Києві [без номера та N. 5203] (рис. 59: 2–11). Усі вони дуже близькі до пізньоунетичьких плaskих сокирок Польщі типу “Гродниця”, які датуються періодами Vz A2 — Vz B [Blajer, 1990, 23–24], але відрізняються більш вузьким лезом.

Сокира, що походить з Вінницької області, зберігається у колекції “ПЛАТАР”. Це плaska сокира типу “Вроцлав-Житники” за В. Блайером [Blajer, 1990, 19–21]. Довжина 11,9 см, товщина до 2 см (фото 10). Такі сокири характерні для унетичької та тшинецької культур Польщі. Датуються, 1900–1600 pp. до Р.Х.

Пласка сокира-тесло типу “Рибаківка” (див. далі), знайдена на території Вінницької області, зберігається у колекції “ПЛАТАР”. Довжина 13,8 см, товщина 0,5 см (фото 11). Такі сокири характерні для культури багатоваликової кераміки.

Бронзові кинджали. Кинджал із скарбу, знайденому в м. Кам’янка-Бузька, [Swieszniakow, 1967, tabl. XI, 1] з вузьким трикутним, ромбічним у розрізі клинком з чотирма отворами для заклепок і з залишками ручки, що була виготовлена чи то з дерева, чи то з кістки (рис. 59: 16). Це типовий давньоунетицький кинджал, як і друга річ скарбу — рукозахисний спіральний браслет (рис. 59: 12), обидві вони характерні для унетицьких скарбів рубежу періодів Vz A1-A2 [Blajer, 1990]. Уламок кинджалу унетицького типу з металевим руків’ям походить із с. Городок Заліщицького району Тернопільської області. Руків’я кинджала має конічну форму з плавно вигнутими боками. У розрізі руків’я овальне. До вершини воно поступово звужується та закінчується конічною овальною в перетині шишечкою. Знизу руків’я розширюється і має посередині півкруглий виріз. Ромбічний у розрізі клинок двосічного леза розширюється догори, нижня частина його обламана. Руків’я та клинок з’єднані за допомогою ковальського зварювання. Довжина рукоятки 10 см. Ширина у нижній частині 4,4 см, максимальний діаметр наверх 2,5 см (рис. 59: 14).

У похованні 4 кургану 2 біля с. Іванья був знайдений унікальний кинджал з широким гостролистим клинком із широкою, квадратною в перетині нервюрою та рукояткою у вигляді втулки, відлітої разом з лезом. У цю втулку був вставлений дерев’яний стрижень, на який з другого боку було надіте бронзове втулкеве грибоподібне навершя [Свешников, 1968, рис. 4: 10]. Упор руків’я та нервюра на лезі прикрашені гравірувальним орнаментом у вигляді трикутників та ромбів (рис. 59: 15). За формою леза цей клинок близький до кинджалів красноаяцького типу сабатинівської культури (див. наступний розділ), проте форма нервюри та руків’я близькі до кинджалів і мечів із шахтових гробниць 4 та 5 могильного круга А у Мікенах [Müller-Karpe, 1980, taff. 225: 9; 228: 5]. Орнамент на нервюрі наслідує візерунки типові для кераміки Комарівської культури, проте сам принцип прикрашати нервюри є незвичним для Східної Європи і зустрічається тільки у Східному Середземномор’ї на кинджалах та мечах, знайдених у Анатолії, Греції та Єгипті. Унікальність форми, декору і відсутність повних аналогій кинджала з Іванья утруднює вирішення питання його походження.

Кинджал (чи, скоріше, бойовий ніж) з кургану 15 Комарівського могильника [Kozłowski, 1939, tabl. XIII, 19] — з листоподібним лезом, що має круглу в перетині нервюру та короткий язичковий черешок (рис. 59: 14). Ножі з язичковим черешком — це давній центральноевропейський тип знарядь, що з’являється в Карпатському регіоні у IV тис. до Р.Х., вони відомі у пам’ятках культури Тісаполгар, а пізніше — у пам’ятках типу Ложняни в Словачії, а ще пізніше — у першій половині III тис. до Р.Х. — такі ножі з’являються у могильниках Софіївського типу у Подніпров’ї. У першій половині II тис. до Р.Х. ножі цього типу в ході міграцій індоевропейських племен на схід розповсюджуються до Уралу — кинджали з Сейменського могильника з “намечаючимся трапецевидним черешком”, деякі з них мають металеве руків’я унетицького типу [Черных, 1967, рис. 3: 14–21; 4: 45, 58] та до Західного Казахстану — кинджали Андронівської культури [Аванесова, 1991, рис. 22–28]. Кинджал із Комарівського могильника відрізняється від згаданих вище більш східних знахідок чітко виділеною, виконаною в техніці лиття круглою в розрізі нервюрою. Наявність такої нервюри для комарівського кинджала цілком природна, бо він був виготовлений за вже досить розвиненою карпатською технологією (нервюри дозволяють отримувати високоякісні вироби з мінімальним використанням металу), в той час як більш східні кинджали продовжували виготовлятися за архаїчною практично ранньобронзовою технологією,

що в цей час ще зберігається на Сході Європи та в Казахстані (там архаїчна ковальська техніка в цей час використовувалась для виготовлення не тільки ножів, але й гривен, окуляроподібних підвісок, каблучок з спіральними щитками, спіральних скроневих підвісок — прикрас “арійського” кола). Руків'я у комарівського кинджала було виготовлене з органічного матеріалу (його залишки у вигляді відбитку збереглися на патині черешка). Аналогічні сліди збереглися і на деяких кинджалах із Сейменського могильника [Бадер, 1970].

Захисний обладунок представлений рукозахисним спіральним браслетом унетицького типу з скарбу у м. Кам'янка-Бузька (рис. 59: 12).

З розглянутих матеріалів видно, що зброя тшинецько-комарівської групи, тобто зброя населення Прикарпаття, Поділля та Волині доби середньої бронзи дуже близька до зброї Південної та Західної частин Карпатського регіону цього часу. Це підтверджує мій висновок про те, що більша частина Правобережної України у II тис. до Р.Х. була заселена етносами, що були культурно споріднені з населенням південних та західних схилів Карпат, тобто, що карпатський етнокультурний регіон у II тис. до Р.Х. включав в себе крім Подунав'я, Центральних та Західних Карпат ще й Прикарпаття, Поділля та Волинь [Клочко, 1998].

Загальноприйняте в українській археологічній літературі [Археологія УРСР, 1985] датування Комарівської культури значно застаріло [Клочко, 1993], але більшість моїх східноєвропейських колег не помітили цієї пропозиції і продовжують користуватись старими датуваннями. Тому я змушений повторити свої аргументи.

На сьогодні горизонти дунайських бронз, на яких традиційно базується хронологія тшинецько-комарівських пам'яток [Березанская, 1986], датуються таким чином: Хайдушамшон — 1700–1500 рр. до Р.Х., Косідерський — 1500 р. до Р.Х., Форро — 1350–1300 рр. до Р.Х., початок горизонту Уріу відноситься до 1300 р. до Р.Х. [Müller-Karpe, 1980]. Дуже примітним є те, що більша частина комарівської зброї зустрічається тільки у скарбах горизонту Хайдушамшон. Те ж саме можна сказати і стосовно деяких прикрас, знайдених у курганах біля с. Іванья. Шпилька з трикутним щитком з кургану 1938 р. [Свешников, 1968, рис. 1: 11] — це шпилька давньоунетицького типу, що зустрічається по всій Центральній та Північній Європі у пам'ятках періодів Vz A1-A2. У Карпатському регіоні цей тип шпильок є типовим для рубежу періодів Vz A1-A2. Тож на наявних на сьогодні матеріалах можна відносити початок Комарівської культури до 17 ст. до Р.Х., що відповідає змінам, які відбулися протягом останніх 20 років у хронології культур Подунав'я. Це дозволяє зберегти намічену раніше синхронізацію з горизонтами скарбів Хайдушамшон та Косідерський, ранніми фазами культур Отомань, Вітенберг, Тей та Монтеору [Клочко, 1993]. Фінальна стадія Комарівської культури співпадає з появою у Верхньому Подністров'ї культури Ноа [Балагури, 1985, 482]. В цей час у Верхньому Подністров'ї з'являються нові типи зброї, що мають чисельні аналогії у матеріалах скарбів горизонтів Форро та Уріу (1350–1200 рр. до Р.Х.). Це підтверджує спостереження Г.М. Смірнкової на поселенні Магала 1, яке дозволило їй датувати пізній етап Комарівської культури кінцем 14 ст. до Р.Х. [Смирнова, 1976, 127].

Культура багатоваликвої кераміки

Вістря стріл. Кременеві вістря стріл, знайдені на поселеннях та в похованнях, віднесених до культури багатоваликвої кераміки, можна розділити на декілька груп:

Група а) “ямно-катакомбна”. У похованні Миколаївка 1.8 [Полидович, 1993, рис. 27: 1] знайдено сагайдачний набір, що складався з 7 видовжено-трикутних вістрів з неглибокими виїмками (рис. 60: 1–7). Р.О. Литвиненко називає цей тип стріл “катакомбним” [Литвиненко, 1999], але це не вірно. Ці вістря ближче всього

стоять до стріл із поховань ямної культури Кам'янка 5.4.5 (рис. 22: 1–7) та Н. Олександрівка 1.1 (рис. 27: 1–2) (“давньоямний тип”). Катакомбні стріли більш короткі, більш листоподібні і мають більш глибокі виїмки.

У похованні Беева Могила 3 у Північному Надазов'ї знайдено сагайдачний набір, що складався з 7 кременевих вістер [Полидович, 1993, рис. 52: 1], з них: 4 видовжено-трикутних з неглибокими виїмками (“давньоямний” тип) та три коротких листоподібних з неглибокою закругленою виїмкою (“ранньокатакомбний” тип) (рис. 60: 8–14). Стріли “пізньокатакомбного” типу більш видовжено-листоподібні та мають більш глибокі виїмки. У похованні Князеве 1.5, судячи з описів, було знайдено 6 таких же вістер з неглибокими виїмками. У цьому похованні була простежена довжина древка стріли, яка дорівнювала 60 см, при діаметрі 0,9 см [Братченко, 1989, 77]. Такі розміри вказують на досить великий лук, завдовжки не менше одного метра.

У похованні Близнюки 1.1 [Литвиненко, 1999, рис. 1: 17–19] знайдено одне видовжено-трикутне вістря “давньоямного” типу, одне листоподібне вістря типу “Бабине” (див. далі), і одне трикутне вістря “ранньокатакомбного” типу (рис. 60: 15–17). На поселенні Кременчук на Південному Бузі [Литвиненко, 1999, рис. 4: 5–7] знайдено два вістря “ямного” типу і одне “ранньокатакомбного” (рис. 60: 18–20).

Небіжчик із поховання Нові Раскаєнці 1.15 в районі Штефан Воде Молдови [Яровой, 1990, рис. 7: 5] був поранений (?) великою кременевою трикутною стрілою з неглибокою овальною виїмкою (“давньоямний” тип) (рис. 60: 21). Таке ж вістря знайдене і в похованні Прядівка 6.1.1 [Литвиненко, 1999, рис. 1: 14] (рис. 60: 22). Трикутною стрілкою з глибокою аркоподібною виїмкою (“ранньокатакомбний” тип) поранений небіжчик у похованні Новопідкряж 6.1.1 на Дніпропетровщині [Ковалёва, Волкобой, 1978, 44, рис. 7] (рис. 60: 23). Така ж стріла знайдена і в похованні Н. Бараніковка 5.10 [Литвиненко, 1999, рис. 1: 15] (рис. 60: 24). Віднесення усіх перерахованих вище пам'яток до КБК у фахівців не викликає сумнівів, тож залишається припустити, що одна з культурних груп на території України зберегла ямно-ранньокатакомбні традиції виготовлення кременевих наконечників стріл до доби середньої бронзи.

Група б) “КБК”. Досить упевнено до культури багатоваликової кераміки можна віднести великі листоподібні стріли з неглибокою серпоподібною виїмкою (тип “Бабине”) з поселення Бабине 3 на Дніпрі [Березанская, 1986, рис. 10: 12, 13; Литвиненко, 1999, рис. 1: 1–3] (рис. 60: 25–27). Ці вістря дуже близькі за формою та технікою виготовлення до вістер типу “Межановиця”, характерного для культур шнурової кераміки заходу України, але відрізняються більшими розмірами та вагою. Стріли типу “Межановиця” у Подніпров'ї почали використовувати ще в катакомбний час. А збільшення їх розмірів та ваги за доби середньої бронзи можна гіпотетично пояснити необхідністю протидії великим важким лукам “покровців” (див. далі), що представлені в пам'ятках України стрілами сейминського та інших східних типів. З наявних на сьогодні даних можна заключити, що тип “Бабине” є досить локальним, характерним тільки для КБК і зустрічається тільки на схід від Дніпра. У пізньокатакомбному (багатоваликового часу) похованні “майстра-стрілочника” Шахта 22, поховання 3.3 біля м. Орджонікідзе Дніпропетровської області [Николова, Бунятян, 1991, 128–136] разом з кам'яними абразивами для виточування древків стріл, віджимників-ретушерів та кременевої сировини, було знайдено три закінчених кременевих вістря стріл — два великих черешкових вістря “сейминського” типу та одне листоподібне із неглибокою виїмкою (тип “Бабине”) (рис. 60: 28–30). Знахідка сейминських наконечників стріл у цьому комплексі досить дивна. Такі стріли досі не були відомі у катакомбній культурі. Використання стріл з такими різними за вагою вістряма одним лучником малові-

рогідно. Навряд чи пізньокатакомбний майстер виготовляв такі стріли, скоріше за все, то були трофеї, здобуті під час зіткнень з “покровцями”, і він використовував їх як сировину для виготовлення стріл типу “Бабине”. Але ж, це означає, що “катакомбник” жив у часи “покровської” експансії (див. далі)!

У похованні Текстильщик 2.5 [Березанская, 1986, рис. 9: 4–7] знайдені два листоподібних вістря з глибокою виїмкою типу “Бабине” та два черешкових вістря сейминського типу з обламаними черешками (рис. 60: 31–34). Судячи з того, що у “сейминських” вістрів з цього поховання були обламані черешки, можна припустити, що небіжчик був поранений ними, а його власними були стріли типу “Бабине”.

На мою думку, традиція виготовлення стріл типу “Бабине” на Лівобережній Україні була пов’язана з найпізнішими “катакомбниками” (“інгульцями”?). Поодинокі кременеві листоподібні вістря з неглибокою серпоподібною виїмкою типу Бабине (поранення?) походять із поховань в курганах Кулішівка 425.56; Керчик 17.9 [Литвиненко, 1999, рис. 1: 9, 13]; з поховання біля с. Миколаївка Волноваського району Донецької області [Привалов, Литвиненко, 1996, 77, рис. 1: 12]; Молодогвардійськ 2.5; В.Знам’янка 15.70; Новопідкрязж 4.1.5 [Литвиненко, 1999, рис. 1: 8, 11, 12]; Новопідкрязж 5.1.1 [Ковалёва, Волкобой, 1978, 44, рис. 1] (рис. 60: 35–41). Такі ж поодинокі вістря типу “Бабине” знайдені серед кісток грудної клітки (поранення) у пізньокатакомбному похованні Цілинне 6.4 в Криму [Генинг, Корпусова, 1989, рис. 19: 2] та у похованні у підбої Добрянка 1.3 у Ямпільському районі Вінницької області [НА ІА НАНУ: Загоруйко, 1996, рис. 7: 4].

Група в) “покровська”. У цю групу включені вістря стріл східних типів, які були знайдені у похованнях та на поселеннях часу культури багатоваликової кераміки України та прилеглих до неї регіонів. У похованнях такі стріли є, як правило, свідченням поранень небіжчиків, а на поселеннях і городищах вони пов’язуються з штурмами, припиненням життя на цих пам’ятках.

Небіжчик у похованні Артема 1.3 у Східному Надазів’ї, віднесеному Р.А. Литвиненко до найпізнішого з хронологічного горизонту КБК [Литвиненко, 1996, рис. 1, 23] був поранений коротеньким кременевим черешковим вістряем (варіант сейминського типу). Кременеві вістря різних варіантів сейминського типу (великі гостролисті з невеликим язикоподібним черешком) — як свідчення поранень — знайдені у похованнях Нагавський 2.1.4; Близнюки 1.1 [Литвиненко, 1999, рис. 2: 9, 10]; Калинівка 1.4 [НА ІА НАНУ: Кубишев, 1984/11]; Попів Яр 6.3; поселення Бабине 3 [Литвиненко, 1999, рис. 2: 12, 13] (рис. 61: 1–5). Такі вістря характерні для широкого кола лісових і лісостепових культур Поволжя, Приуралля та Зауралля багатоваликово-сейминсько-покровського часу.

У похованні Ростов-Схід 5.3; на поселенні Лівенцівка 1 [Литвиненко, 1999, рис. 2: 1, 2], на Лівенцівській фортеці [Братченко, 1976, рис. 68: 13–17, 20–23, 26–28] та у похованні Кулішівка 425.5 [Березанская, 1986, рис. 6: 10] знайдені великі кременеві гостролисті вістря з невеличким прямокутним черешком (рис. 61: 6–8). Ці вістря також відносять до варіантів стріл “сейминського” типу.

Листоподібні вістря з поховання Ясирів 1.8.9 [Литвиненко, 1999, рис. 2: 8] та Лівенцівської фортеці [Братченко, 1976, рис. 68: 9–12]; листоподібні з загостреним низом із поховання Кулішівка 425 в, г [Литвиненко, 1999, рис. 2: 5, 6] та Лівенцівської фортеці [Братченко, 1976, рис. 68: 7–8], листоподібні зі звуженим рівним низом із поховання Котлубань 4.1.4 та поселення Лівенцівка 1 [Литвиненко, 1999, рис. 2: 3, 14] та невеличкі трикутні вістря з поховання Високе 1.1 [Литвиненко, 1999, рис. 2: 7], поселення Титарівка в Старобешевському районі Луганської області [НА ІА НАНУ: Шаповалов, Кравец, 1985, рис. 24] та Лівенцівської фортеці [Братченко, 1976, рис. 30–32] (рис. 61: 9–15) подібні до стріл з сагайдачних наборів, знайдених у похованнях ґрунтового могильника біля с. Терешково Богу-

чарського району Воронежської області [Синюк, 1992, рис. 2–5, 7]. Культурна належність тих поховань автору публікації була не дуже зрозуміла, але належність їх до абашевсько-покровського хронологічного горизонту досить надійна.

У похованні Новоандріївка 4.1, на поселенні Лівенцівка 1 [Литвиненко, 1999, рис. 2: 15] та на пізньокатакомбній фортеці Байда (острів Хортиця на Дніпрі) [Pustovalov, 1996, abb. 3, 1–3] знайдені великі трикутні вістря неолітичного типу (?) (рис. 61: 16–17). На фортеці Байда їх знайдено досить багато, що дозволяє припустити їх належність руйнівникам цієї цитаделі. Але визначити культурну належність цих нападників я не можу — знахідки таких вістрів у культурно визначених “закритих” комплексах мені невідомі.

У кургані біля ТЕЦ-2 у м. Ростов-на-Дону знайдено велике бронзове черешкове вістря стріли [Ильюков, 1991, рис. 8], подібне до вістря з поховання 7 могильника Сінташта 2 в Заураллі [Генинг, Зданович, Генинг, 1992, рис. 185: 5] (рис. 61: 18).

Небіжчик із поховання Холмське 2.37 в Ізмаїльському районі Одеської області [НА ІА НАНУ: Гудкова, 1978/15] (помилково віднесеного до ямної культури) був поранений кістяною гостролистою з загостреним низом стрілою (рис. 61: 19), подібною до кістяних вістрів стріл із курганів 14 і 16 Покровського могильника зрубної культури Поволжя [Tallgren, 1926, abb. 20, 23].

Така велика кількість вістрів стріл східних типів, знайдених на пам'ятках доби середньої бронзи України, дозволяє досить впевнено стверджувати, що десь наприкінці існування культури багатоваликової кераміки на цю територію, перш за все на лісостепову і степову зони Лівобережжя, насунула навала східних народів (“Покровська” експансія за В.В. Отрощенко [Отрощенко, 1994]).

Вістря дротиків. Кременеве видовжено-трикутне вістря з рівним низом, оброблене струмистою ретушшю, походить із поховання 4 кургану біля п. Сонячний Запорізької області, віднесеного до культури багатоваликової кераміки [Плешивенко, 1996, 72–74; рис. 1: 5] (рис. 61: 20). Невелике листоподібне кременеве вістря (подібне до “пізньокатакомбних”) знайдено у похованні Софіївка 1.9 на Миколаївщині [Шапошникова, Фоменко, Довженко, 1986, рис. 64: 1–4]. Це поховання авторами публікації, на мою думку, помилково було віднесено до ямної культури, за всіма ознаками воно належить до КБК. Таке ж вістря довжиною 6,5 см знайдено у похованні Оланешти в Молдові [Яровой, 1990, рис. 72: 5] (рис. 61: 21). До речі, і це поховання за позою кістяка (скорчена на спині) можна було б віднести до ямної культури, але банкоподібний горщик та стратиграфічне положення цього поховання в кургані виключають таке визначення і дозволяють відносити його до культури багатоваликової кераміки. Гостролисте кременеве вістря дротика знайдено на поселенні Бабине 3 у “нижньому житлі” [Березанская, 1986, рис. 10: 9] (рис. 61: 22).

Унікальне вістря дротика, виготовлене з белемніту (викопного скам'янілого моллюска), знайдено в похованні 3.9.1 біля с. Богданівка Павлоградського району Дніпропетровської області [Марина, Ромашко, Северин, 1995, 43, рис. 3: 2] (рис. 61: 23).

До наконечників дротиків, на мою думку, можна відносити деякі бронзові черешкові ножі, наприклад, знахідку з поховання Олександрівськ 1.6 [Березанская, 1986, рис. 9: 2] (рис. 61: 24).

Вістря списів. Досить велике вістря з гостролистим пером, товстою ромбічною в перетині нервюрою і довгою втулкою, посиленою на низу товстим широким валиком, на якому розташовані спущені донизу “вушка” з отворами для кріплення дрівка списа (тип “Бородіно”). Походить із Бородінського (Бессарабського) скарбу, знайденого біля с. Бородіно Татарбунарського району Одеської області [Кривцова-Гракова, 1949]. Виготовлене з срібла, втулка інкрустована золотом і прикрашена гравірованим орнаментом у вигляді зигзагів, трикутників та насічок (рис.

62: 1). В цілому за формою воно близьке до “сейминських” вістер [Епоха бронзи. 1987], але суттєво відрізняється від них складом металу та сюжетами і технікою нанесення візерунка. Взагалі мені невідомі аналоги спущених донизу “вушок” з отворами для кріплення держака. Зв'язок цього скарбу з культурою багатоваликкової кераміки фіксується знахідками кам'яної зброї бородінських типів серед її матеріалів [Березанская, 1986]. Крім того, прототиби цих знарядь, а також і деякі вироби, дуже подібні до бородінських, походять з пам'яток катакомбної культури. До складу Бородінського скарбу входили кам'яні булави та сокири-молоти, металеві вістря списів, кинджал та шпилька (див. далі).

Друге вістря з Бородінського скарбу представлене втулкою (перо втрачене). Втулка відлита зі срібла, знизу прикрашена гравірованим орнаментом у вигляді трикутників та так званої “мікенської хвилі”. Візерунок плакований золотом. Знизу на втулці пробиті два отвори для кріплення держака списа (рис. 62: 2). Третє вістря з Бородінського скарбу з широким гостролистим пером, вилчастим стрижнем, довгою втулкою, прикрашеною литим орнаментом у вигляді трикутників, трьома валиками на низу втулки та вушком відноситься до типу “Сейма” (рис. 62: 3). Виготовлено з білону (сплав міді з сріблом), візерунок на втулці, плакований золотом. Це вістря близьке за формою знахідкам з Сейминського (низов'я ріки Ока) та Турбинського (біля міста Перм) могильників [Черных, 1976, 45]. Відрізняється від “сейминських” орнаментом (фриз із заштрихованих трикутників, які спираються на “пас” з трьох валиків на самому низу втулки) та плакуванням орнаменту тонкою золотою пластиною. Бронзове вістря списа типу “Сейма” було знайдене також біля с. Печі Борзнянського району Чернігівської області, неподалік від станції Крути (рис. 62: 4).

До культури багатоваликкової кераміки також віднесені вістря списа на глиняній ливарній формі з колекції О. Поля, знайденої біля порога Ненаситець на Дніпрі [Bockarev, Lescov, 1979, taf. 3, 34] та вістря з “Подніпров'я”, що має вузьке орнаментоване перо та довгу втулку [Черных, 1976, табл. 27: 4] (рис. 62: 7, 8). Важливою хронологічною ознакою ливарної форми з Ненаситецького порога є відсутність у нижній частині додаткового поглиблення для кріплення сердечника — таке пристосування є типовим для ливарних форм вістер списів доби пізньої бронзи Північного Причорномор'я, за його допомогою утворювався рівний нижній край втулки. Без цього пристосування важко було центрувати глиняний сердечник, необхідний для виготовлення втулки списа, а відсутність такого пристосування призводила до перекосів сердечника, в результаті чого край втулки часто виходив нерівним, “рваним”, таким, як на вістрі з “Подніпров'я”. Найближчою аналогією ненаситецької форми є ливарна форма списа з листоподібним пером та довгою втулкою з поселення доби ранньої бронзи Нова Загора у Болгарії [Черных, 1978, 135]. Ця знахідка дозволяє розглядати відсутність додаткових пристосувань для кріплення сердечника на ливарних формах вістер списів як архаїчну ознаку і вважати вістря з нерівним нижнім краєм втулки найдавнішими відлитими втулковими вістрями списів у Східній Європі [Klochko, 1993].

У цю архаїчну групу мною включені також вістря дротика на ливарній формі з ливарної майстерні Малі Копані [Bockarev, Lescov, 1979, taf. 4, 41] та вістря, знайдене біля с. Кам'яна Балка Миколаївської області [Черняков, 1985, рис. 58: 3] (рис. 62: 5, 6). На втулках цих вістер відліті вушка, аналогічні вушкам на списах сейминського типу, тож наявність вушок на втулках списів теж можна вважати архаїчною ознакою. Загальні ж обриси цих вістер нагадують вістря дремайлівського типу, які я відношу до більш пізнього часу — Сабатинівської культури. Ливарна майстерня з с. Малі Копані відноситься до найдавніших комплексів Краснояцького центру металообробки [Klochko, 1993], а наявність вушка на

втулці дротика на ливарній формі з цієї майстерні та форма для виготовлення кинджалів бородінського типу дозволяє розглядати її серед комплексів, що входять до багатоваликового хронологічного горизонту.

Питання походження та датування вістер списів “сейминського” типу, як і всього набору “сейминських” бронз, давно вже привертають увагу дослідників. Досить докладний аналіз робіт з цього питання, що вийшли на сьогоднішній день, наведений у праці Є.М. Черниха та С.В. Кузьмїних “Памятники сейминско-турбинского типа в Евразии” [Черных, Кузьминых, 1987]. Підсумовуючи багаторічні дискусії, можна виділити дві найпоширеніші гіпотези.

Перша — “європейська” [Бочкарёв, 1968] — це лінія синхронізації з шахтовими гробницями в Мікенах, горизонтом дунайських бронз Хайду-Шамшон — Апа, гіпотеза про східносередземноморське або центральноєвропейське походження цих речей. Відсутність знахідок типових “сейминських” бронз у комплексах згаданих регіонів утруднює доказовість цієї гіпотези. Проте сильною стороною її є так звані “мікенські” орнаменти на більшості металевих речей Бородінського скарбу. Спіральні візерунки у Східному Середземномор’ї (так звані “мікенський орнамент”, “мікенська хвиля”, “мікенський спіральний орнамент”) мають тисячолітні традиції. Їхня поява в Карпатському регіоні сягає ще доби ранньої бронзи [Salkovsky, 1980, 310–311].

Друга — “азійська” гіпотеза (Є.М. Черних) — базується на знахідках сейминських бронз у Сибіру. Вони датуються на підставі аналогій в китайських пам’ятках Інського періоду (не раніше другої половини XIV ст. до Р.Х.). Крім того, для доведення гіпотези багато важить припущення Б.Г. Тихонова про східне походження сейминських вістер списів [Тихонов, 1960, 25]. При цьому необхідно зазначити, що вістря списів сейминського типу походять лише з прикордонних північно-західних районів Китаю. Вони є найдавнішими металевими вістряма списів в Китаї. Мабуть, ця категорія виробів була принесена з півночі. З них починається еволюція вістер списів Інського періоду [Варенов, 1983, 100–123]. Тобто, сейминська металургія для Китаю є північно-західним запозиченням [Бадер, 1964, 138–139]. Як модифікація цієї теорії виглядає гіпотеза Є.М. Черниха та С.В. Кузьмїних [1987, 103] про “исходный сейминско-турбинский импульс”, що йшов зі сходу, а точніше з Алтаю в Європу. В руслі цієї гіпотези знаходяться і спроби Н.І. Шишліної довести східне походження кам’яної сировини, з якої були виготовлені булави і сокири Бородінського скарбу (див. далі). Відсутність будь-яких археологічних даних про цей гіпотетичний алтайський центр утруднює розгляд припущення. Самі автори підкреслюють типологічно більш пізній характер сейминських бронз, знайдених на схід від Уралу, в порівнянні з східноєвропейськими речами.

Вирішення проблем походження Бородінського скарбу і сейминсько-турбинських могильників є досить важливим для археології Східної Європи, тому що в них відбивається нова металургійна і збройна традиція, яка стала провідною в цьому регіоні в добу пізньої бронзи. Основні риси цієї традиції такі: використання олов’яних бронз і техніки лиття тонкостінних втулкових знарядь (перш за все, втулкових списів та втулкових сокир-кельтів) у двоскладових кам’яних ливарних формах. У 1993 році я виступив з новою гіпотезою про походження металевих речей Бородінського скарбу [Klochko, 1993], яка передбачає фактично третій шлях у вирішенні цих проблем. Суть її така: навряд чи необхідно шукати прабатьківщину олов’яних бронз далеко на сході, враховуючи факти використання таких сплавів у Анатолії і на Балканах [Черных, 1978] та в культурах шнурової кераміки України [Рындина, 1980] ще в добу ранньої бронзи. Знаряддя з литою втулкою широко розповсюджуються наприкінці середнього — на початку пізнього етапів доби бронзи не тільки в Східній, але і в Центральній Європі, де вес-

ти мову про східні “сейминські” впливи немає ніяких підстав. Прототипи сейминських знарядь — списів та кельтів — відомі в пам’ятках шнурових культур України. Отже, саме на цій території і слід шукати витoki нової металургійної традиції. Знахідка в Бородінському скарбі чотирьох металевих виробів (два списи, кинджал та шпилька), виготовлених за технологією, близькою до сейминської (лито в двоскладовій, вірогідно, кам’яній ливарній формі), але відмінних від сейминських і за декором (“мікенські” орнаменти), і за металом (срібло, золото), а в ряді випадків і за формою (шпилька та кинджал в сейминських бронзах аналогів не мають, а близькі до мікенських знарядь — кинджал та карпатських — шпилька) вказує на те, що на території України в цей період існувала ще одна металургійна традиція, технологічно близька до сейминської, але культурно від неї відмінна. Ця технологічна традиція повинна була мати тісні зв’язки з Балканами та Східним Середземномор’ям, а з іншого боку — з сейминсько-турбинськими племенами Східної Європи. Тож, я вважаю, що становлення цих двох металургійних традицій (бородінської і сейминської) відбулось наприкінці доби ранньої бронзи в контактній зоні шнурових і катакомбних культур України [Клочко, 1994а; б]. Це є важливим як для розуміння походження металургійних та збройних традицій доби пізньої бронзи України, представлених Красномаяцьким, Лобойківським, Кардашинським та Завадівським центрами металообробки [Черных, 1976], так і пояснення самого феномена доби пізньої бронзи України — доби, коли у металургійному виробництві місцевих культур з’являються своєрідні та самобутні технології і типи знарядь праці та зброї [Клочко, 1994а; б].

Остаточне становлення сейминської металургії відбулось у Верхньому Поволжі ще до початку покровської експансії на захід, тим і пояснюється відмінність бородінських і сейминських виробів. А нечисельні знахідки типових сейминських речей на Україні, скоріше за все, повинні пов’язуватись із покровською навалою. Розповсюдження сейминської металургії на схід аж до Алтаю було пов’язане з міграцією пізніх шнуровиків (фат’янівців та баланівців). Саме з тією міграцією М.Ф. Косарев пов’язує становлення відтворювальної економіки у лісостеповій зоні Західного Сибіру [Косарев, 1981].

Сокири-молоти. Уламки човноподібних кам’яних сокир-молотів знайдені в нижньому житлі на поселенні Бабіне 3 [Березанская, 1986, рис. 10: 10, 11, 14] (рис. 63: 1). Плоска човноподібна сокира-молот шнурового типу знайдена в похованні Водославка 12.17 на Херсонщині [НА ІА НАНУ: Кубишев, 1982/4] (рис. 63: 2). Човноподібна видовжена сокира-молот пізньошнурового типу (рис. 63: 3) знайдена у пізньооямному (“ямна-захід”) похованні Копчак 3.10 в Молдові [Савва, 1992, рис. 27: 2]. Є.Н. Савва відніс це поховання до КБК. Я теж не виключаю можливість віднесення цього поховання принаймні до багатоваликового часу.

Уламок кам’яної сокири-молота типу СМК, характерного для “інгульської” катакомбної культури, знайдений у похованні Ваду Луї Ісак 1.4 в Молдові [Агуйльников, 1998, рис. 2: 3]; ціла сокира-молот “інгульського” типу СМК знайдена у похованні Бурти 286.6 на Київщині [Березанская, 1986, рис. 6: 16] (рис. 63: 4). Уламок кам’яної сокири-молота інгульського типу СМВ знайдений у похованні Хащове 2.12 на Дніпропетровщині [Ковалёва и др., 1979, 7, рис. 2]; цілі такі сокири-молоти знайдені в похованні Липовець 266.6 на Київщині та у зруйнованому похованні на околицях Луганська (Ворошиловград) [Березанская, 1986, рис. 6: 17; 9: 9] (рис. 63: 5, 6).

Три видовжені сокири-молота з грибоподібними навершнями знайдені в Бородінському скарбі (рис. 64: 1–3). Дві з них виготовлені з нефриту, одна — з габро. Ці сокири мають традиційну назву “бородінський тип”, але їх можна розглядати і як варіант сокир-молотів аккерменського типу катакомбної культури, який вирі-

зняється грибоподібним навершям. Точніше, в них поєднані риси двох типів каткомбних сокир — знарядь аккерменського типу та сокир-молотів з грибоподібним навершям (СМГ). Четверта сокира-молот з грибоподібним навершям, теж виготовлена з нефриту, виділяється широким секироподібним лезом (табл. 63: 9). Видовжена нефритова сокира-молот бородінського типу знайдена у похованні КБК Балабіно 1.2 під Запоріжжям [Антонов, 1998, рис. 1]. Довжина 11,7 см, діаметри конічної втулки від 1,4 до 1,6 см (рис. 63: 1.2). Ця знахідка підтверджує належність Бородінського скарбу до КБК. У 1993 році у старому руслі Дніпра біля о. Хортиця підводною експедицією Запорізького краєзнавчого музею знайдена серпентинова сокира бородінського типу з секироподібним лезом (рис. 63: 8). У провуху виробу збереглися залишки держака, виготовленого з гілки ліщини (діаметром 21–25 мм), в середину якої був загнаний стрижень з дуба. Тобто, ручка сокири виготовлена як у рефлексійного лука [Нефедов, 1998, 108–112]. Така конструкція держака пояснює те, що було незрозумілим раніше: відносно малі діаметри отворів у кам'яних сокирах-молотах, які, здавалось, не відповідають розмірам та вазі сокир. Отже руків'я сокир-молотів були гнучкі, рефлектуючі.

Булави. В Бородінському скарбі було знайдено три кам'яних навершя булав: куляста з заглибленим “паском” посередині (рис. 64: 4); куляста сплюснена з бортиком навколо нижнього отвору (рис. 64: 5); грушоподібна з чотирма шишечками (бородінський тип) (рис. 64: 6). Усі ці типи булав є в ямних і каткомбних пам'ятках України, отже принаймні наприкінці доби ранньої бронзи їх можна вважати місцевими типами. Усі булави Бородінського скарбу виготовлені з талькового сланцю — досить м'якого каменю, який завдяки своїй пластичності був зручним для обробки, але міцність таких знарядь вельми невисока, тобто є підстави сумніватись в тому, що їх використовували як зброю. Вірогідніше за все, це були парадні речі. Хоча, можливо, я і помиляюсь щодо властивостей цього каменю. Грушоподібна булава з чотирма великими виступами-шишечками походить із поховання Семенівка 8.1 на Дністровському лимані [Субботин, 1985, рис. 7: 1, 2]. Булава виготовлена з діориту, висота 5, 3, товщина 3, 8, діаметр провуху 1,3 см (рис. 64: 7). За формою вона дуже близька до булав з Бородінського скарбу, відрізняється лише значно більшими виступами-шишечками. Ця знахідка підтверджує належність Бородінського скарбу до КБК.

Бородінський скарб зберігається в Державному історичному музеї Росії в м. Москва. У 1987 році співробітник цього музею Н.І. Шишліна оприлюднила результати діагностичного аналізу мінералів, з яких були виготовлені сокири та булави скарбу [Шишліна, 1987]. Ці аналізи були зроблені в Інституті літосфери АН СРСР з застосуванням методики електронної мікроскопії. Одержані дані дозволили віднести мінерал, з якого виготовлені булави, до талькового сланцю. Цілі ж сокири, що були лише візуально оглянуті, за кольором, фактурою та твердістю мінералів віднесені до нефритових та габроїдних. Далі в цій публікації повідомляється, що “нефрит такої інтенсивної густої зеленої окраски известен на території ССРСР тільки в месторождениях хребта Восточных Саян”. А з того, що габро і талькові сланці також зустрічаються на Саянах, автор робить висновок: уся кам'яна сировина Бородінського скарбу була видобута на Східних Саянах. А після цього дослідниця запропонувала більш широке узагальнення: “во II тыс. до н.э. между Европой и южными регионами Сибири существовали интенсивные торгово-транспортные связи” [Шишліна, 1987, 179]. Ці висновки свідчать про недостатні знання геології Північного та Північно-Західного Причорномор'я. Так, за даними геологів, Середньодніпровський район Українського кристалічного щита побудований із зеленокам'яних поясів, які знаходяться на території Дніпропетровської, Запорізької та Херсонської областей, але найбільш перспективни-

ми для промислової розробки є Верховцівський район Кіровоградської області [Щербак, Павлишин, Литвин, 1990, 15]. За хімізмом тремоліти Верховцівського району близькі до нефритів Східних Саянів [Солоненко, Струева, Смоголюк, 1977]. В геологічних колекціях України репрезентовані “нефрити” різноманітних кольорів: від молочно-білого до зеленого різної інтенсивності і до дуже темного, майже чорного. Поверхня мінералів буває інколи плямистою, а також однотонного рівномірного забарвлення. Вироби з нефритоїдів зустрічаються і в археологічних пам'ятках України, наприклад, в Маріупольському могильнику та на деяких ранньотрипільських поселеннях Нижнього Подністрів'я і Побужжя. Останні (а це пласкі сокири-тесла) за визначеннями В.Ф. Петруня були виготовлені як з місцевих нефритоїдів (побузьких), так і з жадеїтітових порід, які, скоріш за все, видобуті на території сучасної Румунії [Петрунь, 1994].

Тальк — широко розповсюджений мінерал в усіх областях розвитку основних та ультраосновних порід України. Виходи його на поверхню відомі на річках Південний Буг та Інгулець, на Лівобережжі Дніпра північніше м. Запоріжжя, в Приазов'ї на ріках Обіточна та Кільтич'я Берда, на півдні Донбасу. Максимальні концентрації його зосереджені в тальковому горизонті Криворізького басейну — у Веселянському, Правдинському та Білозерському масивах [Щербак, Павлишин, Литвин, 1990, 180–182]. Про використання тальку на Україні в бронзову добу для виготовлення ливарних форм вже неодноразово писали [Петрунь, 1967; Шарафутдінова, 1985]. Поклади талькового сланцю на південному кордоні Українського кристалічного щита населення цього регіону починає інтенсивно розробляти за доби пізньої бронзи [Шарафутдінова, 1985]. На сьогодні в археологічних пам'ятках України знайдено вже багато сотень виробів із тальку.

Тож, у майстрів, що виготовили кам'яні вироби Бородінського скарбу, не було потреби здійснювати фантастично далекі для того часу подорожі до Східних Саян за сировиною, бо ця сировина знаходилась у них під ногами.

Металеві сокири. До КБК відносяться видовжені бронзові обушкові сокири “костромського” типу [Кореневский, 1976; Березанская, 1986]. Назву цей тип отримав від скарбу, знайденого біля станиці Костромської на Кубані [Tallgren, 1926, fig. 89]. Назва не досить вдала, оскільки вона охоплює вироби істотно різних обрисів та пропорцій, знайдені на широкій території Східної Європи. Ця група сокир ще потребує розробки детальної типології. Я обмежуюсь лише кількома виробами з цієї групи, що мають більш-менш певні культурні та хронологічні визначення на території України.

Варіант “Рибаківка” — сокира з скарбу, знайденого біля с. Рибаківка Березанського району Миколаївської області [Фабрициус, 1951]. Скарб був знайдений у 1915 році в горщику на березі Чорного моря. До його складу входили: провушна сокира, чотири пласких сокири-тесла та два черешкових долота. О.А. Кривцова-Гракова, а за нею і С.М. Кореневський помилково розмістили його в Одеській області [Кривцова-Гракова, 1955, рис. 35: 12; Кореневский, 1976]. Провушна сокира з Рибаківського скарбу відрізняється коротким обухом із заглибиною-нервюрою (рис. 65: 1). Такі ж сокири знайдені біля с. Тарасівка Дніпропетровської області [ДІМ, А-574; Кореневський, 1976, рис. 4: 3, 7] (рис. 65: 4), Кам'янка-Дніпровська, Михайлівка [Кореневский, 1976, рис. 4]. Належність таких сокир до КБК визначається за допомогою пласких сокир типу Рибаківського скарбу, знайдених у похованнях КБК (див. далі).

Варіант “Олександрівка” — сокира з скарбу, знайденого в кургані 1.5 біля с. Олександрівка на Дніпропетровщині [Ковалёва, 1981, рис. 5: 1–4] відрізняється коротким закругленим обухом (рис. 65: 2). Разом з сокирою у скарбі знайдено два пружиноподібних рукозахисних браслета типу, що зустрічається у центральнорейських скарбах періоду Vz A1. Такі ж сокири знайдені в Кіровоградській об-

ласті [Кіровоградський обл. музей, знахідка, 1948 р.] (рис. 65: 3) та у згаданому вище скарбі біля станиці Костромської на Кубані.

Варіант “з канельованими обухами”. Такі сокири відомі лише з випадкових знахідок: с. Тарасівка [ДІМ, А-504], Веселі Тирни під Кривим Рогом (рис. 65: 5, 6), с. Ульянівка Єланецького району Миколаївської області (Ульянівський скарб -?), м. Кривий Ріг [Кореневский, 1976, рис. 3: 3, 6].

Пласкі сокири. Гіпотетично до бойових знарядь відносяться пласкі сокири (тесла ?) з закрутленим лезом (тип “Рибаківка”) з Рибаківського скарбу (рис. 66: 1–4). Знахідки таких знарядь у похованнях культури багатоваликової кераміки Книшівка 4.41 та Морокіно 8.1 в Близнюківському районі Харківської області [НА ІА НАНУ: Бондарь, 1980/97] та з поховання 4 кургану 4 в Кріумянському районі Молдови [Борзияк, Манзура, Левицкий, 1983, рис. 3: 8] (рис. 66: 5–7) дозволяють відносити їх до КБК.

Найбільш архаїчна пласка сокира-тесла походить із Старобиківського скарбу, знайденого біля с. Старий Биків Бобровицького району Чернігівської області [НМІУ, а271/5] (рис. 66: 8), віднесеного мною до доби середньої бронзи [Klochko, 1994, 108; Klochko, 1994b]. До складу скарбу крім пласкої сокири-тесла входять кинджал та три маленьких крюкастих серпи. Знахідки бронзових серпів старобиківського типу на поселеннях КБК біля м. Черкаси дозволяють відносити його до середньодніпровського варіанта КБК.

Втулкові сокири (кельти). Умовно до культури багатоваликової кераміки можна віднести серію знахідок кованих втулкових сокир-кельтів із Середнього Подніпров'я [колекція НМІУ; Tallgren, 1926, fig. 104] (рис. 66: 10–12). Віднесення цих виробів до доби середньої бронзи підтверджується знахідкою кованої сокири-кельта в ранньому шарі (Монтеору І) поселення Serata Monteoru в Румунії [Zaharia, 1990, fig. 11: 10] (рис. 66: 9).

Ливарна форма для виготовлення одновушкової втулкової сокири-кельта з отвором-“печеркою” з одного боку (рис. 66: 13) походить з ливарної майстерні Малі Копані з Цюрупинського району Херсонської області [Bockarev, Leskov, 1979, taf. 4, 39a], яку я відношу до КБК. У складі ливарної майстерні Побіт Камик з Болгарії разом з ливарними формами кельтів з “печеркою”, близьких до кельта з Маліх Копанів, були знайдені ливарні форми для центральноєвропейських провушних сокир з подовженим обухом [Черных, 1978, табл. 67], які зустрічаються тільки у скарбах горизонту Хайдушамшон — період Vz A2, 17–16 ст. до Р.Х. У скарбі Дічево (Болгарія) разом із кельтами такого ж типу знайдене лезо рапіри передньоазійського типу [Черных, 1978, табл. 65: 5], типологічно близької до ранньоегейських рапір із Малії; Каковатоса, толос В; Акрохорі — цей тип мечів датується Н.К. Сандарс 1650–1550 рр. до Р.Х., він “не може бути пізнішим ніж 1500 р. до Р.Х.” [Sandars, 1961, 18; Pl. 17, 1–3]. Наведені вище факти дозволили мені датувати ливарну майстерню Малі Копані XVI ст. до Р.Х. та на цій підставі відносити зародження сабатинівських (красномаяцьких) металургійних традицій (див. далі) до того часу, коли у Північному Причорномор'ї існувала культура багатоваликової кераміки [Klochko, 1993, 54–55].

Походження цього виду знарядь — а кельти могли використовуватись і як робочі сокири, і як мотики, і як бойові сокири (в залежності від форми та конструкції ручки) — залишається не до кінця вивченим. Проте, основний ареал розповсюдження за доби пізньої бронзи знарядь з колінчатою ручкою (кельтів та пласких сокир) лежить у лісовій та лісостеповій зонах Європи, накладаючись на територію розповсюдження у попередній час культур шнурової кераміки, для яких типовими були пласкі кременеві та сланцеві сокири, що дуже близькі до кельтів за конструкцією руків'я та розмірами робочого клина. Якщо еволюція пласких

сокир від кам'яних до пізніших форм металевих пласких сокир із закраїнами досить ясна, то час та місце походження втулкового варіанта пласких сокир-кельтів є проблематичними. Я запропонував свою версію походження втулкових сокир-кельтів від кованих кельтів Середньої Наддніпрянщини, які я відношу до часу культури багатоваликів кераміки [Клочко, 1994а, б]. Досить довго вважалося, що кельти є типовими знаряддями також і для зрубної (Покровської) культури, проте відкриття на зрубних поселеннях басейну Дону — Мосоловському та Усово Озеро багатьох ливарних форм для виготовлення провушних сокир (див. нижче) і жодної форми кельтів, на мою думку, остаточно зняли питання про віднесення зрубної культури до “кельтових” культур Європи.

Красномаяцька (культури Сабатинівська + Кослоджень + Ноа) лінія розвитку кельтів доби пізньої бронзи, на мою думку, є самостійною, паралельною сейминській (групи Сейминська, Лобойківська, Кардашинська, Завадівська, Анан'їнська та сибірські кельти) та карпатській (кельти культур західної половини Карпатського регіону та Західної Європи). З цих трьох “кельтових” традицій карпатська, західноєвропейська та сибірська є пізнішими, пов'язаними, на мою думку, своїм походженням із східноєвропейськими впливами. Красномаяцька лінія розвитку кельтів доби пізньої бронзи, яка представлена у комплексах красномаяцького центру металообробки на Україні, Вирбицького та Дічевського центрів Болгарії та скарбах Румунії була характерною для культурно-історичної спільноти Кослоджень — Ноа — Сабатинівка. Поява цієї металургійної традиції відноситься до “багатоваликового” часу (17–16 ст. до Р.Х.) — майстерні Побіт Камик, Малі Копані, скарби Ришешть, Дічево, Семерджієво, на території України вона існувала до 10–9 ст. до Р.Х., аж до кінця білозерського періоду.

Кинджали. Бронзовий кинджал пізньокатакомбного (привільненського ?) типу походить із скорченого поховання у кам'яній скрині Кривий Ріг, ЮГОК, 1.1 [Шарафутдінова, 1982, рис. 16: 15–17].

Бронзовий кинджал з вузьким гостролистим лезом, невеличким, розклепанним на кінці черешком та двома приклепанними бронзовими обоймами на п'ятці леза походить з поховання Куконештій Векь 9.28 (позначення “Даумяни”, що зустрічається у деяких працях, є невірним) у Молдові [Савва, 1992, рис. 60: 1] (рис. 67: 5). Його традиційно співставляють з кинджалом Бородінського скарбу або з давньозрубними та абашівськими кинджалами [Березанская, 1986, 11; Савва, 1992, 138]. Але таке співставлення, на мою думку, не є правомірним. Спосіб кріплення руків'я на цьому кинджалі — приклепування за допомогою двох заклепок на коротку п'ятку леза — зближує його з центральноєвропейськими кинджалами на заклепках періоду Vz A, які є подальшою модифікацією кинджалів “усатівського” типу. Невеликий черешок на цьому кинджалі відігравав підсобну роль — слугував для більш надійного центрування леза відносно руків'я, закріпленого заклепками, тоді як черешки на кинджалах давньозрубного типу були головним засобом поєднання леза та руків'я. Значно він відрізняється за способом кріплення руків'я і від бородінського кинджала. Я вважаю, що кинджал із Куконештій Векь слід розглядати як “східний” місцевий варіант кинджалів дунайського горизонту Хайдушампон-Апа і він не є імпортом ані зі сходу, ані з Кавказу.

Бронзовий двосічний кинджал з широким трикутним черешком походить із Старобиківського скарбу [НМІУ, а271/4] (рис. 67: 4). Кинджали, аналогічні старобиківському, знайдені в пам'ятках доби середньої бронзи Болгарії (центральноєвропейський період Vz A1) — поселення Езеро, Ямбол, Берекетський некрополь [Черных, 1978, табл. 29: 6–9].

Черешковий двосічний кинджал з Бородінського скарбу (рис. 67: 1). Відлитий із срібла у двоскладовій формі (ливник розташований з боку вістря). Після відливки

лезо було проковане та відполіроване, а на черешку пробито три отвори для кріплення руків'я. Середня частина леза прикрашена золотою пластиною, наклепаною на нервюри і вкритою гравірованим спіральним орнаментом. Цей кинджал близький до мечів та кинджалів із шахтових гробниць “кола В” у Мікенах, які датуються другою половиною XVII ст. до Р.Х. [Mylonas, 1957], але відрізняється від них орнаментом. Ливарна форма для виготовлення кинджалів бородінського типу походить з ливарної майстерні Малі Копані [Vockarev, Leskov, 1979, taf. 4, 39b] (рис. 67: 2). На тій же матриці з іншого боку вирізаний черешковий з упором на руків'ї гостролистий кинджал “красномаяцького” типу [Vockarev, Leskov, 1979, taf. 4, 39c] (рис. 67: 3). Цей тип кинджалів (бойових ножів) пізніше набуває широкого розповсюдження і стає чи найголовнішою зброєю ближнього бою в Сабатинівській та Бережнівсько-Маївській культурах доби пізньої бронзи (див. наступний розділ).

Листоподібний черешковий ніж з розклепаний пласким упором на черешку походить із Ульянівського скарбу, знайденого на березі річки Соленої, притока Гнилого Єланцю, напроти с. Ульянівка Єланецького району Миколаївської області [Миколаївський обл. музей] (рис. 67: 6). До складу цього скарбу входили також пласке тесло з “закраїнами”, великий “крюкастий” косар, уламок також косаря та, вірогідно, провусна сокира “канельованого” варіанта костромського типу. Цей скарб я відношу до часу культури багатоваликової кераміки.

Листоподібний ніж з коротким язикоподібним черешком, прикрашений чеканним “шнуровим” орнаментом, знайдено в похованні 6 кургану біля с. Володимирівка в Акимівському районі Запорізької області [Ванчугов, 1990, рис. 40] (рис. 67: 7). Це поховання В.П. Ванчуговим помилково було віднесено до пізньобронзового, “білозерського” часу. Підставою такого визначення слугували невірна реконструкція руків'я ножа (до неї автор безпідставно додав довгий черешок) та велика чорнолискована “амфора” з цього поховання, але ж ця посудина аналогічна “амфорам” культур доби середньої бронзи Подунав'я — Фюзешабонь і Ват'я, а не посуду цього регіону “ранньогальштатської” доби.

Тож, комплекс озброєння “багатоваликової” групи реконструюється таким чином: лук зі стрілами з кременевими наконечниками ямного типу і типів “Межановиця” і “Бабине”; дротики з кременевими та бронзовими вістрями; списи з металевими вістрями; кам'яні сокири-молоти і булави; металеві обушкові та пласкі сокири, кельти; бронзові кинджали. Більша частина озброєння культури багатоваликової кераміки представлена типами, характерними для катакомбних і шнурових культур. Новаціями в ній є бронзові списи, кельти і великі бронзові кинджали різних типів, а також дископодібні псалії, що пов'язуються з колісницями.

Покровська зрубна культура

За старою концепцією зрубна культура була чи не найбільшою культурою доби бронзи в Євразії і охоплювала величезний регіон від Подністрів'я до Уралу [Кривцова-Гракова, 1955]. Пізніше цей ареал був дещо скорочений на схід до лівобережжя Дніпра за рахунок виділення Сабатинівської культури [Шарафутдінова, 1982, 1986; Черняков, 1985], а сама концепція єдиної зрувної культури була замінена зрубною культурно-історичною спільністю [Чередниченко, 1986], в рамках якої В.В. Отрощенко виділив дві самостійні культури (східну — “Покровську” та західну — “Бережнівсько-Маївську”) [Отрощенко, 1994].

У цьому розділі розглядається тільки озброєння Покровської культури на Україні. Критеріями для виділення “покровсько-зрувної” групи озброєння на території України мені слугували: а) форми, що є типовими для пам'яток зрувної культури Поволж'я; б) форми, “зрубна” належність яких встановлюється знахідками у комплексах з керамікою зрувної культури. Велике значення для виділен-

ня зрубних типів бронзових виробів мають знахідки ливарних форм на поселеннях зрубної культури Мосоловське на Дону [Пряхин, Сагайдак, 1975] та Усове Озеро на Сіверському Дінці [Березанская, 1990].

Лук і стріли. Найкраще ця категорія озброєння зрубної культури представлена у пам'ятках міжріччя Дона і Волги. Як показують дослідження Н.І. Шишлиної, лук займав важливе (якщо не головне) місце у озброєнні зрубної культури [Шишлина, 1990]. “Зрубники” використовували луки двох типів: простий та складний. Простий довгий лук мав товсту тятиву та стріли довжиною до 80 см і до 1 см у перетині. З таким луком було пов'язане використання великих важких кременевих вістер сейминського типу.

Складний короткий лук зрубної культури мав стріли довжиною до 67 см з кістяними вістрями в 3–5 см та кістяними ж “вушками”. Перетин таких стріл — 7–8 мм. Це був лук з тонкою легкою тятивою, з кістяними та роговими кінцевими накладками, потужний та тугий. Під час його використання необхідні були захисні пластинки для рук та кільця для натягування тятиви [Шишлина, 1990, 34]. Кістяні вушки-втоки вказують на використання очерету для виготовлення стріл, що було більше характерне для зрубних племен Заволжя [Малов, 1991].

Для ранньозрубних пам'яток межиріччя Дону і Волги характерними є кременеві видовжено-трикутні вістря стріл двох варіантів: з коротким заокругленим черешком (сейминський тип) та з рівним низом (покровський тип) [Шишлина, 1990], наприклад, вістря з кургану біля с. Селезні Тамбовського району [Моисеев, 1996] та поховання біля ст. Голубинської на Дону [Мамонтов, 1996, рис. 2: 4] (рис. 68: 1–6). Стріли покровського типу є, фактично, збільшеними копіями стріл давньоямного типу.

Найбільш повно типи ранньозрубних кременевих вістер стріл часів “покровської експансії на захід” представлені в матеріалах Лівенцівської фортеці, яку відносять до культури багатоваликової кераміки [Братченко, 1976]. Цю фортецю, що була розташована в низов'ї Дону, “покровці” взяли штурмом, буквально закидавши її стрілами. Серед лівенцівських знахідок “зрубних” типів вирізняються листоподібні стріли без виділеного черешка та черешкові великі і маленькі вістря (рис. 68: 7–26). Такі вістря характерні для культур лісової зони Східної Європи. Вони свідчать, що ті лісові мисливці брали участь у “покровській” навалі, а знахідки таких вістер у степових похованнях Поволжя та Зауралля вказують на те, що степові колісничні в цей час запозичили у лісовиків їх великі потужні луки.

Кістяні вістря стріл з покровських пам'яток України поділяються на такі типи: черешкове, ромбічне у перетині вістря з Ільчівського поселення (рис. 68: 27) має чисельні аналогії у курганах давньозрубного часу Поволжя. На мою думку, такі вістря є кістяними варіантами кременевих вістер сейминського типу.

Тригранне вістря з гострими кінцями граней та прихованою втулкою з с. Федорівка Запорізької області (рис. 68: 28). Має чисельні аналогії у ранньозрубних пам'ятках Поволжя та Подоння. Такими вістрями були поранені небіжчики (КБК) у похованнях Андріївна 1.7 Донецької області [Клименко, 1997] та Новоолександрівка 48.2 Ростовської області (розкопки Є.І. Безпалого) (рис. 68: 29, 30). Варіантом цього типу є тригранні вістря з рівним низом, як, наприклад, вістря з поселення Чикалівка біля Кременчука [Шарафутдинова, 1964, рис. 6] (рис. 68: 31).

Кулеподібне втулке вістря з поселення Капітанове (рис. 68: 32). Такі вістря знайдені у деяких давньозрубних похованнях, наприклад, у кургані біля с. Черебаєво [Синицын, 1959, рис.2]. Такі ж вістря походять із багатьох сабатинівських та білозерських поселень, що дозволяє розглядати Північне Причорномор'я як основний регіон їх використання [Klochko, 1993].

Вістря списів. Знахідка на поселенні Усово Озеро уламка ливарної форми вістря списа дозволяє охарактеризувати деякі риси цього виду “покровської” зброї на Україні. Такими рисами є три широко розставлені валики на втулці (рис. 69: 3). Спис з такою втулкою знайдений у селі Іванівка Голопристанського району Херсонської області [Кривцова-Гракова, 1955] (рис. 69: 2). Гостролиста форма пера та товста нервюра зближують його з вістрями сейминського та головурівського (див. наступний розділ) типів. Знахідки наконечників списів сейминського типу відомі у зрубних курганах Поволжя [Кривцова-Гракова, 1955]. Валики на втулці здебільшого характерні для лобойківських вістрів златопольського типу (див. наступний розділ). Тож знахідки з Усова Озера та Іванівки, скоріше за все, репрезентують тип вістря, характерний для зрувної культури Лівобережної України.

До зрувної культури також віднесене коване з гостролистим пером та довгою згорнутою втулкою вістря з Полтавського музею (рис. 69: 1). Близьке за формою вістря походить із поховання 2 кургану 15 біля Покровська у Поволжі [Tallgren, 1926, fig. 50: 1] і є одним із найпізніших кованих списів у Східній Європі.

Бойові сокири. До недавнього часу зрубна культура відносилась до тих культур, що використовували втулкові сокири — кельти. Відділення від неї красномазяцьких, лобойківських, кардашинських та завадівських металевих виробів, включаючи всі північнопричорноморські кельти, остаточно виключило зрубну культуру з числа “кельтових” культур (див. наступний розділ). У той же час, знахідки ливарних форм для відливання обушкових сокир на поселеннях Усово Озеро та Мосоловське [Пряхин, Сагайдак, 1975, рис. 4; 5: 1, 2] показують, що саме провушні сокири були головним видом ударної зброї та знаряддями праці зрувної культури. Сокири з Мосоловського поселення належать до пізнього “широковислообушного” типу за Е.М. Чернихом [1970, 58]. Однією з головних відзнак цього типу є розташування ливника на “брюшку” сокири. Така сокира з залишками ливника на “черевці” походить із Дивногорська Воронежської області [Tallgren, 1926, fig. 90: 7] та з хут. Бабенкова на Сів. Дінці [Старовинності Ізюмщини, 1928, таб. 20: 12] (рис. 69: 7). Найбільш західною знахідкою таких знарядь є кам’яна ливарна форма з колекції О. Поля, знайдена у Дніпропетровській області [Tallgren, 1926, fig. 99: 5] (рис. 69: 6). Цей тип є найбільш пізнім проявленням лінії розвитку сокир “колонтаївського” типу катакомбної культури.

Сокири, що реконструюються за ливарними формами, знайденими на поселенні Усово Озеро, за формою лез близькі до сокир “широковислообушного” типу (рис. 69: 5), але зруйнованість тих частин форм, де були розташовані обушки сокир, утруднює визначення типу цих сокир. До того ж, на ливарних формах з Усова Озера немає додаткових ливників на “брюшках” сокир, вірогідніше за все, вони відливались у провушну частину. Така техніка лиття в цілому є архаїчною для доби пізньої бронзи, проте її використання в цей час фіксується також на сокирах “урекського” типу Прикубанського центру металообробки (XV/XIV — XIII ст. до Р.Х.) [Кореневский, 1981, 36]. Форма лез та техніка лиття сокир з Усова Озера ближче всього стоїть також до сокир “костромського” типу КБК, подальшим продовженням лінії розвитку котрих вони є.

Бойове тесло. Досить виразно бойова функція проявляється у виробі з поховання 2 кургану 1 біля с. Гнаровське Вільнянського району Запорізької області (рис. 69: 11). Це бронзове “тесло” відлите у відкритій ливарній формі, потім лезо і черешок насаду були проковані, довжина виробу 13,5 см. Аналогічні знаряддя були знайдені у IV та V шахтових гробницях Мікен. На одному з них, на вузькому кінці, збереглася дерев’яна голівка, прикрашена циркульним орнаментом (рис. 69: 8). Типологічно близькі вироби знайдені також у похованнях у Лангдгаді

(Данія) та у Грюндерунге (Північна Німеччина) (рис. 69: 9, 10). К. Голдман вважає ці знаряддя зброєю ударної дії типу клювців [Goldmann, 1981].

Булави. Знайдені, переважно, у давньозрубних пам'ятках Поволжя. За формою наверхів поділяються на декілька типів.

1. Хрестоподібні. У кургані 7 Натальїнського могильника біля с. Натальїно Балаковського району Саратовської області знайдено лите бронзове хрестоподібне наверхів булави [Малов, 1991, 13] (рис. 70: 1). Висота виробу 3, 8, зовнішній діаметр втулки — 2,5 см. Корпус булави конусоподібний з чотирма “гульками” — виступами. Низ втулки посилений валиком. Виступи в середині порожні, на одному з них є наскрізний отвір діаметром 2 мм, що протинає “гульку” до отвору втулки. Вірогідніше за все, в цей отвір забивався клин для фіксації держака у втулці. В порожнинах знаходяться кульки металу, завдяки чому річ дзвенить. На мою думку, такий складний в технологічному відношенні виріб можна було виготовити лише у двоскладовій ливарній формі з використанням глиняного вкладиша з чотирма виступами для отримання отвору втулки та порожнин у “гульках” і металевого стрижня для отримання наскрізного отвору в одній із “гульок”. Ця булава є металевою модифікацією північнопонтійських кам'яних булав типу “Маріуполь — Бородіно”. М.М. Малов нараховує у похованнях зрубного часу Волго-Донського міжріччя ще три кам'яні хрестоподібні булави, в тому числі і з Микольського могильника, к.1, п.5 (рис. 70: 2). Він пов'язує їх походження з нижньоволзьким неолітом [Малов, 1991, 33], не враховуючи знахідки на території України. Я вважаю, що хрестоподібні булави слід розглядати в межах загальної східноєвропейської лінії розвитку цього виду зброї, яка охоплювала Північне Причорномор'я і Поволжя. Про бойове використання хрестоподібних булав у “зрубний” час свідчить спостереження П.Ф.Кузнецова та А.А.Хохлова [1998, 33], зроблене на черепі з синташтинсько-потапівського поховання з 8 кургану Потапівського могильника.

2. Еліпсоподібні. У кургані 6 Натальївського могильника знайдено наверхів булави еліпсоподібної форми, виготовлене з темно-зеленого серпентиніту. Висота виробу — 2,5, діаметр — 5,5 см. Діаметр втулки у нижній частині — 1,5, а в верхній зужується до 1 см. Близьке за формою наверхів походить з Биково 1.1.5 [Малов, 1991, 15, 36; рис. 7: 4, 7] (рис. 70: 3, 4). У похованні Пришиб 2.40 на Донеччині [Гершкович, 1982, рис. 5: 1] була знайдена еліпсоподібна булава, близька за формою до натальївської (рис. 70: 6). Для Східної Європи це досить рідкісний тип булав, більше характерний для Близького Сходу, де він з'являється ще в ранньому неоліті (наприклад, у Єгипті) [Müller-Karpe, 1979], проте, їх можна розглядати і як подальший розвиток сплющено-кулястих катакомбних булав.

3. Кулясті. У кургані 10 Натальївського могильника знайдено кулясте наверхів булави, виготовлене з блідо-зеленого серпентиніту. Найбільший діаметр — 7, висота 6 см. Нижній діаметр втулки — 2, верхній — 1,5 см. Така ж булава знайдена в похованні Єрзовка 3.1.3 (рис. 70: 5, 7). Варіантами цього типу можна вважати “сплющені” булави — знахідки з поховань Подклетное 13.2, В. Баліклей 6.6 [Малов, 1991, рис. 7] та Ясинівка 2.3 на Донеччині [Житніков, Циміданов, 1999, рис. 1] (рис. 70: 8–10).

Усі типи “покровських” булав були широко розповсюджені у пам'ятках ямно-катакомбного часу Східної Європи.

Кинджали (точніше, бойові ножі) зрубної культури — це знаряддя з вузьким листоподібним лезом, пласким упором та загостреним на кінці пласким черешком (типи Н-30 та Н-32 за Є.М.Чернихом). В якості зброї нами розглядаються тільки вироби з довжиною леза не менше 10 сантиметрів. Вірогідніше за все, цей тип є подальшим продовженням лінії розвитку ножів катакомбної культури. На

Україні такі кинджали знайдені: у Чутовському районі Полтавської області, на поселенні Капітанове [Чередниченко, 1970, рис. 1: 6], у селі Козинці Переяслав-Хмельницького району [Березанская, 1986], на поселенні Калинівка під Донецьком, на поселенні Янохіно на Харківщині, між селами Обухівка та Сугаківка Дніпропетровської області [Черных, 1976, 118], Городище 4.1 на Луганщині [Гершкович, 1996, рис. 4: 3] (рис. 71: 1–6). Широке розповсюдження таких кинджалів на сході та знахідки на поселеннях зрубної культури на Україні дозволяють надійно пов'язувати цей тип кинджалів з Покровською культурою і датувати його 17–16 ст. до Р.Х.

Подальшим продовженням цієї лінії розвитку є кинджали з більш широким лезом та виділеною нервюрою. Це знахідки у селах Берестяги та Гришинці Канівського району, з району Дніпровських порогів [Черных, 1976], с. Прибужжя Доманівського району Миколаївської області (рис. 71: 8–12). Виробництво таких кинджалів ливарниками зрубної культури фіксується знахідкою ливарної форми на поселенні Усово Озеро (рис. 71: 7). Більш широке листоподібне лезо та виділена тонка нервюра, виконана у техніці лиття (у класичних зрубних ножів ребро на лезі сформовано ковкою), скоріше за все, є результатом впливів сабатинівських та лобойківських металургійних традицій на ливарне виробництво покровських племен. Такі кинджали характерні здебільшого для території України і їх можна розглядати як місцевий, відносно пізній варіант “покровських” кинджалів.

Тож на наявних на сьогодні матеріалах найбільш надійно виділяються тільки три види зрубного озброєння на Україні — кременеві вістря стріл кількох варіантів “сейминського” типу, “широковислобушні” провушні сокири та кинджали з плоским упором “зрубного” типу. В цілому, це озброєння характерне для покровського та сейминського хронологічних горизонтів Східної Європи, що були синхронізовані М.М. Чередниченко із центральноевропейським періодом Vz A2 [Чередниченко, 1977], що датується 17–16 ст. до Р.Х. Враховуючи матеріали поселення Усово Озеро, цю групу озброєння можна синхронізувати з періодами Vz A2 — Vz B1 Центральної Європи і датувати 17–15 ст. до Р.Х. [Klochko, 1993]. Зміни у європейській хронології останніх років, пов'язані з прогресом у галузі радіовуглецевого датування, дозволяють передбачати, що ці хронологічні рамки з часом будуть “понижені” до 18 ст. до Р.Х. Пізніше на території, зайнятій пам'ятками покровської зрубної культури на Україні, розповсюджується лобойківське (бережнівсько-маївське) та, подекуди, сабатинівське (красномаяцьке) озброєння.

Військова справа доби середньої бронзи

З неоліту до доби середньої бронзи на Україні простежуються кілька місцевих транскультурних ліній розвитку окремих видів зброї, які свідчать про існування досить довгих та стійких автохтонних традицій:

а) Лінія розвитку кам'яних сокир-молотів Бернашівка (ранне Трипілля) — Софіївка (пізніє Трипілля) — Гостра Могила (ранньоямна культура) — Аккермень (пізньоямна та катакомбна культури) — Бородіно (культура багатоваликової кераміки).

б) Лінія розвитку кам'яних хрестоподібних булав Маріуполь (степовий неоліт) — Підгородне (катакомбна культура) — Бородіно (культура багатоваликової кераміки).

в) Лінія розвитку мідно-бронзових провушних сокир Соколово (постмаріупольська культура) — Баньябюкк (ранньоямна культура) — Підлісся (пізньоямна культура) — Колонтаїв (катакомбна культура) — Рибаківка (культура багатоваликової кераміки) (рис. 72).

З першої половини II тисячоліття до Р.Х. починаються якісні зміни у військовій справі східних індоєвропейців та індоіранців — збільшення довжини і ваги клинків, широке використання металевих втулкових вістер списів і досить швидке зростання їх довжини і ваги, поява металевих ключців та бойових тесел (що свідчить про розвиток захисного обладунку), введення потужних типів луків. У цей час відбувається розселення арійів і індоіранців на величезній території, яка включає також і регіони Середньої і Передньої Азії та Індії, де знаходилися досить розвинені цивілізації. Головною перевагою арійів і індоіранців у війнах була бойова колісниця, яку вони використовували дуже ефективно.

Про час і місце доместикації коня, а також про основні етапи використання коня у господарстві та військовій справі єдиної думки не дійшли. Є досить різні уявлення, але найбільш обґрунтованою і наближеною до реальності нам видається теорія М.М. Чередниченка, який намітив три основні періоди у використанні коня в степах Євразії [Чередниченко, 1987]. Цей процес нам видається таким: приручення коня відбулось десь у середині IV тисячоліття до Р.Х. чи то в степах України, чи то в степах Альфельду. Спосіб їзди на коні у цей час залишається невідомим, і взагалі неясно: а чи вмели люди їздити на конях у цей період. Відомо лише, що кінь стає домашньою твариною. М.М. Чередниченко висловив думку про те, що, можливо, під час випасання худоби пастухи пересувались за табунами коней верхи. Проте, це ще не означало широкого розповсюдження верхової їзди і тим більше появи кінноти як роду війська. Не виключено також, що коней використовували в цей час, запрягаючи у вози на дискових колесах, так само, як на Близькому Сході у бойові колісниці (теж на дискових колесах) запрягали віслюків (онагрів) за допомогою спеціальних намордників. Цю ідею важко довести, але не можна і відкинути. Отже, достовірних залишків кінської узди цього періоду немає. Якщо вона і була, то виглядала, скоріше за все, як сучасний недоуздок або як намордник для онагрів, котрий доповнювався ще й кільцем: його протягували крізь ніздрі тварини. Таку узду на Близькому Сході використовували аж до появи узди з псаліями у першій половині II тисячоліття до Р.Х. Цілком ймовірно, що те ж саме відбувалось і в євразійському степу, де знахідки перших кістяних псаліїв датуються першою половиною II тис. до Р.Х. Тож, цей період в цілому слід визначати як пастуший, тобто, кінь був лише м'ясною чи молочною твариною, а в якості транспортного засобу його використовували лише пастухи-табунщики для того, щоб слідкувати за табунами на пасовищі. Для цього вони могли приручати жеребчиків з часу їхнього народження. Коли вони виростили, на них одягали примітивну узду у вигляді недоуздка без використання вудил та псаліїв.

Другий період починається з першої половини II тис. до Р.Х. з появою узди з м'якими (шкіряними) вудилами та кістяними псаліями. В цей час коня починають використовувати, перш за все, запрягаючи в колісницю. Їзда верхи все ще була обмеженою, узда з м'якими вудилами не могла забезпечити виїздки, необхідної для створення кінноти (для цього пристосовані лише металеві вудила). Тож їзда верхи була все ще поширена лише серед табунників. Отже, цей період визначається як упряжно-колісничний.

Останній етап, який продовжується і сьогодні, почався з кінця II — початку I тис. до Р.Х. з винайденням і широким розповсюдженням металевих вудил. З цього часу, поряд з використанням коня в упряжці возів або колісниць, по всій степовій полосі характерною стає їзда верхи. Степові племена пастухів переходять до кочового способу ведення господарства, а у військовій справі проходять революційні зміни — з'являється кіннота. Фактично, цю ж концеп-

цію підтримують і українські палеозоологи П.В. Пучков та О.П. Журавльов [Putshkov, Zhuravlev, 1999].

Колісний транспорт у степах Євразії з'явився ще за доби ранньої бронзи. Більшість дослідників пов'язують його походження з Близьким Сходом, проте, так чи інакше, але чотириколісні вози на дискових колесах, запряжені волами, були добре відомі степовим скотарям вже починаючи з ранньомного часу. Можна сказати, що, починаючи з того часу, еволюція колісного транспорту у степах Євразії і на Близькому Сході проходила паралельно і, очевидно, була тісно пов'язаною. На початку II тис. до н.е. і на Близькому Сході, і в євразійських степах з'являються легкі двоколісні вози, часто на дискових колесах з прорізами — прообрази коліс зі спицями. Такий возик реконструювали М.М. Чередниченко та С.Ж. Пустовалов за матеріалами поховання катакомбної культури Мар'ївка у Запорізькій області [Чередниченко, Пустовалов, 1991]. На Близькому Сході такі возики були бойовим транспортом, їх навіть часто називають колісницями. Проте, то не зовсім вірно, скоріше, то були “праколісниці”, класичні колісниці на колесах зі спицями і на кінській упряжці виникають трохи пізніше.

Знахідки у похованнях ранньозрубного часу Поволжя кістяних псалій, кісток коней та залишків двоколісних колісниць у могильниках сінташтинської і петровської культур Зауралля призвели до утвердження думки про широке використання колісниць степовими суспільствами доби пізньої бронзи Євразії та існування в цих суспільствах соціальної групи воїнів-колісничників [Смирнов, Кузьміна, 1977, 54–57; Бочкарев, 1982, 20; Пряхин, Матвеев, 1988, 129; Генинг, 1990; Отроценко, 1990, 108 та ін.]. За спостереженнями В.В. Отроценка, зображення колісниць зустрічаються як на посуді покровської зрубної культури у Волго-Уральському регіоні, так і на горщиках бережнівсько-маївської зрубної культури у Дніпро-Волзькому міжріччі [Отроценко, 1996, 132]. Вірогідніше за все, “винахідниками” класичних колісниць були носії сінташтинської та петровської культур Зауралля. І вони вперше масово застосували колісниці під час “покровської” експансії на захід.

Масоване використання колісниць, особливо проти народів, які до того з ними не зустрічалися, призводило до надзвичайних військових успіхів. Маємо тому досить багато історичних прикладів, наведу з них — завоювання Вавилону кассітами та Єгипта гіксосами. Деякі дослідники історії військової справи порівнюють колісниці, за ефектом їх військового використання, з танками. На колісниці, як і на танку, не міг воювати будь-хто — тому треба було вчитися, для того потрібні були багаторічні тренування, починаючи з дитинства. Тож, разом із колісницями у суспільстві виникає нова суспільна верства (чи модернізується стара аристократія усатівського типу?) — професійних воїнів-колісничників, кшатріїв, роди яких намагаються “узурпувати” військову справу, право носити зброю і вести війну, а заодно і взагалі владу, претендуючи на виключне право бути “царями”.

Саме масованим використанням колісниць я пояснюю швидке захоплення “покровцями” величезної території від Уралу до Дніпра. Рейди покровських колісничників фіксуються знахідками зброї у Нижньому Подунав'ї та у всьому Подністров'ї, аж до верхів'їв Дністра (стріли на поселенні Яструбичі). З того часу колісниці переймаються європейцями і розповсюджуються від Греції до Скандинавії. Про комплекси озброєння колісничників на Україні говорити важко — таких знахідок у нас поки що просто нема.

Безумовно, то був прототип складного лука скіфського типу. Н.І. Шишліна пов'язує його походження з Сибіром, орієнтуючись на найдавніші знахідки кістяних накладок з Прибайкалля [Окладников, 1950]. Проте прибайкальський неолітичний лук був довгий. А зрубний складний лук — короткий. На мій по-

гляд, розміри лука є більш важливим показником, ніж використання кістяних чи рогових накладок. Складним лук міг бути і без таких накладок, а лише склеєний з двох смуг деревини. На використання короткого, можливо, складного лука у катакомбній культурі вказує С.Н. Братченко [Братченко, 1989]. Про складні короткі луки в похованнях ямної культури пише І.Ф. Ковальова [Ковальова, 1979, 1980]. Складний невеликий лук, склеєний з двох сортів деревини, був знайдений у похованні ямного типу в Польщі — Божеєвице 8 [Kosko, Klochko, 1987; 1991]. На невеликі розміри луків ямно-катакомбного часу вказують також невеликі розміри вістер стріл Півдня Східної Європи того часу. Власне і скіфський лук не мав кістяних накладок, а використання кістяних чи рогових накладок стає характерною ознакою лише пізніше, починаючи з пізньосарматського часу, на луках “гунського” типу.

Сагайдачні набори стріл із поховань зрубної культури складаються з 4–5 або ж з 8–9 штук. Сагайдаки були виготовлені з берести [Шишлина, 1990, 27]. Скоріше за все, “покрівці” на етапі своєї західної експансії використовували великі прості луки з великими вістрями стріл, а пізніше, на етапі стабілізації культурної ситуації, знову повернулися до використання короткого складного лука. Великий лук був далекобійним, але важким, в той час, як короткий складний лук міг бути не менш далекобійним, але набагато більш скорострільним. До того ж, з коротким луком легше було повертатися у вузькому кузові колісниці.

На кістяні тригранні вістря стріл зрубної культури дослідники давно вже звернули увагу, використовуючи їх для розуміння витоків утворення комплексу матеріальної культури скіфів. Так, А.М. Тальгрєн у гіпотезі, висунутій у 1920-х роках, про витоки скіфської культури у зрубній, вказав на знахідки у зрубних похованнях тригранних втулкових кістяних вістер стріл, подібних до бронзових вістер скіфського часу [Tallgren, 1926]. У працях К.Ф. Смірнова, Г.І. Мелюкової та Б.А. Литвинського, присвячених скіфським, савроматським та сакським стрілам, вказується на вірогідність походження окремих типів бронзових стріл скіфського часу від кістяних вістер доби бронзи, а в деяких випадках навіть перераховуються ці вірогідні прототипи [Смирнов, 1961; Мелюкова, 1964; Литвинский, 1972]. О.І. Тереножкін у праці “Кіммерійці” підкреслив широке розповсюдження кістяних тригранних вістер стріл у пам’ятках зрубного часу та їх зв’язок з бронзовими скіфськими [Тереножкін, 1976, 135–136]. Більш докладно питання походження тригранних наконечників стріл скіфського часу розглянув свого часу і я в окремій статті [Клочко, 1982], накресливши еволюційну схему від кістяних наконечників ранньозрубного часу до бронзових вістер V — IV ст. до Р.Х. Спираючись на нові матеріали та уявлення, цю схему можна децю модернізувати та деталізувати:

1. Найдавніші кістяні тригранні, з гострими кінцями граней та схованою втулкою, вістря стріл з’являються в комплексах абашівської та ранньозрубної покровської культур Доно-Волзького регіону. Як приклади таких комплексів можна навести: Покровські кургани Поволжя [Русов, 1927, 18], знахідки на Успенському поселенні [Синицын, 1947, рис.4], похованні VI кургану біля хутора Істомін [Васильев, 1975, рис. 4: 1, 2], абашівському похованні в кургані біля с. Староюрєєво [Пряхин, 1972, рис. 2]. (рис. 73: 1). У “покровських” сагайдачних наборах вони зустрічаються разом із кременевими вістрями покровського та сейминського типів і з кістяними вістрями інших типів — кулеподібними, ромбічними та чотиригранними у перетині.

2. Під час експансії “покровських” племен на захід такі стріли потрапляють на Лівобережну Україну. До цього часу відносяться знахідки на поселенні хутір Божків біля с. Федорівка на Дніпрі (рис. 73: 2). Такими стрілами були поранені небіжчики у похованнях Новоолександрівка 1.2 та Андріївка 1.7.

3. Пізніше тригранні кістяні вістря досить широко розповсюджуються на пам'ятках бережнівсько-маївської зрубної культури Лівобережної України, при чому вони дещо зменшуються. Серед таких знахідок можна назвати: Кіровське поселення в Степовому Криму [Лесков, 1970, рис. 29], Чикалівське поселення поблизу Кременчука [Шарафутдінова, 1964, рис. 6], Пересадівське поселення на Інгулі (рис. 73: 5, 6).

4. Як подальшу модифікацію цього типу стріл бережнівсько-маївськими племенами можна розглядати черешкові вістря з тригранними голівками з поселення Кірове [Лесков, 1970, рис. 29]. Такі ж стріли були знайдені на сабатинівському поселенні Степове на Миколаївщині та на поселенні культури Ноа Магала на Дністрі [Смирнова, 1972, рис. 8] (рис. 73: 3, 4). Тонкий загострений черешок у таких стрілах призначався, найвірогідніше, для древків з очерету. На використання стріл з очерету зрубними племенами також вказують знахідки кістяних черешкових “яблучок” для вставлення тятиви лука (наприклад, поховання біля с. Черебаєво [Синицын, 1959, рис. 2: 1]. Такі “яблучка” були потрібні тільки для стріл з очерету, бо на дерев'яних стрілах вони вирізалися на самому деревку. Якщо знахідки бережнівсько-маївських стріл на поселеннях сабатинівської культури можуть свідчити або про збройні сутички, або ж (спираючись на знахідки зрубної кераміки на цих поселеннях) про досить тісне співіснування, то знахідки таких стріл на поселеннях культури Ноа більш певно можна трактувати як свідчення військових походів бережнівсько-маївських племен у Прикарпаття.

5. Модифікація покровських стріл населенням Лівобережної України також призвела до появи кістяних трилопатевих вістер — як з виступаючою втулкою, так і зі “схованою” знахідки на Лівенцівському [Братченко, 1969, рис. 11: 12, 13] та Кіровському [Лесков, 1970, рис. 29] поселеннях (рис. 73: 7). Саме такі стріли вперше почали виготовляти з бронзи на Кіровському поселенні. У ливарній формі з цього поселення мною були відлиті великі трилопатеві вістря з довгими гострими кінцями лопатей — шипами. Варіюючи довжину сердечника для втулки, у кіровській формі можна було відливати як стріли з виступаючою втулкою, так і з “схованою” [Клочко, 1980] (рис. 73: 8).

Отже, вже в “сабатинівський час” на Лівобережній Україні з'являються усі три типи вістер “скіфських” стріл — тригранні з “схованою” втулкою, трилопатеві з “схованою” втулкою і трилопатеві з виступаючою втулкою (останні два типи — як кістяні так і бронзові) — які можна розглядати як прототипи скіфських вістер стріл “класичної” доби. Від стріл скіфського часу зрубні стріли України відрізнялися лише більшими розмірами.

6. В білозерський час розміри кістяних вістер зменшуються, ще більше наближаючись до скіфських. Це вістря з Кіровського поселення (рис. 73: 9), поселення Бабине IV [Ильинская, 1955, табл. 1: 8] (рис. 73: 10) та Суботівського городища чорноліської культури (рис. 73: 11). Тож можна стверджувати, що давньо-зрубна традиція тригранних вістер стріл на Лівобережній Україні в середовищі бережнівсько-маївської зрубної культури стає місцевою і доживає, практично, до передскіфського часу.

7. В ранньоскіфський час сагайдачні набори складалися переважно з бронзових стріл східноєвразійських типів (що мають у нас назви “келермесський”, “ранньожаботинський”, “жаботинський”) — дво- та трилопатевих з листоподібною голівкою і виступаючою втулкою, досить часто з шипом на втулці. Усі ці типи стріл генетично пов'язані з андронівською культурною традицією [Аванесова, 1991] і розповсюдилися у західній частині Євразії під час міграції ранньоскіфських племен. Але в деяких наборах цього часу зустрічаються і поодинокі тригранні та

трилопатеві бронзові вістря, що, з одного боку за формою нагадують кістяні вістря зрубних типів, а з другого — скіфські вістря другої половини V — IV ст. до Р.Х. Ареал їх розповсюдження досить широкий — поховання біля с. Єнджа в Болгарії [Тереножкин, 1976, рис. 16: 6, 7] (рис. 73: 12), Олексіївський курган [Тереножкин, 1976, рис. 82: 27], могильник Самтавро з Грузії, Келермеські кургани (рис. 73: 13), курган 406 біля с. Журівка [Ллїнська, 1973, рис. 2: 6в-д], поховання в Куланурхві, Абхазія [Ллїнська, 1973, рис. 4: 4е-з], Джерар (Передня Азія) [Ллїнська, 1973, рис. 5: 2е] (рис. 73: 14–16) — тобто всюди, де були помічені факти найбільш раннього перебування скіфів, або ж їх військових походів.

З першої половини V ст. до Р.Х. трилопатеві та тригранні бронзові вістря зрубних (що мають у скіфології назву “пізньоскіфських”) типів у сагайдачних наборах скіфських вояків починають витісняти стріли східноєвразійських (що мають назву “ранньоскіфських”) типів. Остаточне витіснення “ранньоскіфських” форм вістер стріл “пізньоскіфськими” датується А.І. Мілюковою серединою V ст. до Р.Х. [Мелюкова, 1964, 23].

З усього цього можна зробити такі висновки: а) скіфські тригранні та трилопатеві вістря стріл походять від кістяних вістер бережнівсько-маївської зрубної культури України і є вкладом місцевого населення (або ж, інакше, “місцевого культурного компонента”) в формування культури Європейської Скіфії; б) таке довге існування та еволюція вістер стріл — протягом тисячі років — пов’язане, вірогідніше за все, з еволюцією короткого складного лука скіфського типу.

У 35 похованнях зрубної культури Поволжя знайдена велика кількість фрагментів луків та стріл [Шишліна, 1987]. Досить часто в цих похованнях зустрічається і інша зброя, яка в той же час виступає як символи влади (списи, сокири, булави). Н.І. Шишліна вважає, що це поховання вождів племен, родових старійшин, військової старшини та, взагалі, військової верстви. Багаті поховання військових вождів відомі і в інших східних культурах цього часу — у сейминсько-турбінській, андронівській, абашівській. Заснування традиції використання луків як символів влади, цілком вірогідно, можна віднести до доби бронзи. Подальшого свого розвитку вона набуває у скіфів та в Парфії (“скіфський лучник” — “парфянський лучник” [Раевский, 1972, 1985]). Стріла в похованні могла заступати лук, тож знахідки луків у похованнях доби пізньої бронзи дуже нечисельні.

Отже, за часів середньої бронзи на Україні, під впливом культур Волго-Уралля, досить швидко був здійснений перехід від систем озброєння ранньобронзового типу (фактично, трохи модернізованого неолітичного типу) до нової “колісничної” системи, у якій на першому місці стояв далекобійний лук, потім важкий довгий спис, а вже потім зброя ближнього, рукопашного бою — сокири, булави, кинджали.

Культурні процеси на Україні за доби середньої бронзи

Культурні процеси, що відбувались на Україні за доби середньої бронзи, на підставі озброєння того часу мені уявляються таким чином: інфільтрація населення з Закарпаття призвела до поступового витіснення пізньошнурових (постшнурових) культур на північ (де утворилась тшинецька культура) і схід (культура багатоваликової кераміки). У Подністров’ї утворилася Комарівська культура, яка була північним анклавом культур кола Унетиця-Отмань. Із залишків пізньошнурових, пізньооямних та пізньокатакомбних племен, при значних карпатських впливах, утворилося угруповання, що носить назву “культура багатоваликової кераміки”, яке зайняло більшу частину території України.

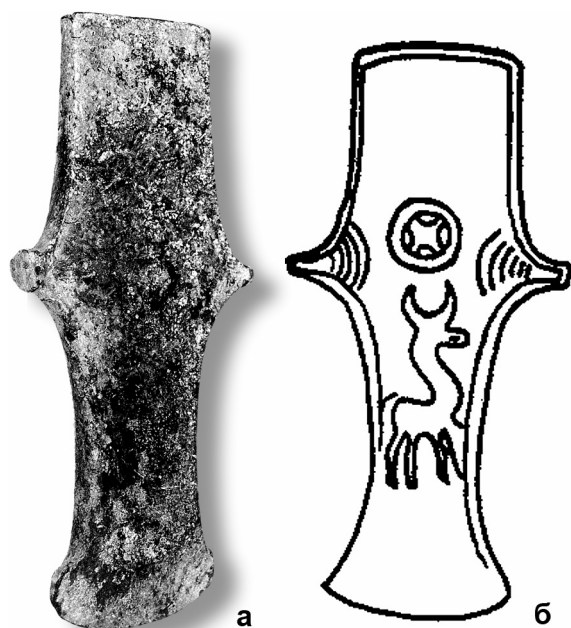

Фото 12. а - хетська пласка сокира з колекції ПЛАТАР;
б - хетська пласка сокира з Керчі.

території України утворилась така етнокультурна ситуація: Дніпро став кордоном між індоєвропейськими і індоіранськими народами. Ця ситуація зберігалась упродовж усієї доби пізньої бронзи.

Наприкінці доби середньої бронзи зі сходу насунула навала союзу племен з Поволжя та Зауралля — “покровська експансія”. На сході України культура багатоваликів кераміки була частково знищена і її заступила покровська зрубна культура. Військові походи “покровців” на захід сягали аж до Верхнього Подністров’я. Карпатські впливи та покровська агресія різко змінили етнокультурну ситуацію на Україні та призвели до утворення культур доби пізньої бронзи.

В результаті цих процесів на якийсь час більша частина лісостепової та степової зон України була зайнята індоєвропейськими народами, а народи — носії індоіранських мов були відтіснені на схід. Покровська (індоіранська) агресія відкинула індоєвропейські народи на захід до Дніпра, і на

Фото 13. Хетський наконечник списа з колекції ПЛАТАР.

Зв’язки населення України з сусідніми регіонами за часи доби середньої бронзи вивчені ще досить мало. Привертають увагу нові знахідки з регіону Південного Бугу — це пласка сокира і черешкове вістря списа малоазійських типів. Пласка сокирка малоазійського типу з Вінницької області (колекція “ПЛАТАР”) (фото 12а). Ця сокира має загострені “плечі”, аналогічна сокира походить з міста Мерсина в Кілікії, Мала Азія [Müller-Karpe, 1974, taf. 292: A11].

Подібна ж малоазійська бронзова пласка сокира була знайдена в Керчі, Крим [Tallgren, 1926, p.180, fig. 103; Отрощенко, 1971] (фото 12б). Велике листо-подібне вістря списа з довгим тонким черешком та широкою трапецієподібною нервурою. Довжина 40 см, ширина леза 4 см. Знайдено на території Вінницької області, зберігається в колекції “ПЛАТАР” (фото 13). Подібний спис, що відрізняється загнутим черешком з “кнопкою”, походить з міста Тарс, Кілікія в Малій Азії [Müller-Karpe, 1974, taf. 291: B7]. Такі пласкі сокири та черешкові списи датуються початком II тис. до Р.Х. і пов’язуються з хетами. Знахідки ранніх хетських речей на території України є свідченням торговельних зв’язків з Малою Азією за доби середньої бронзи. Особливо цікавими в цьому відношенні є знахідки з регіону Південного Бугу — вони можуть свідчити про те, що Південнобузький бурштиновий шлях (див. розділ 7) почав функціонувати ще на початку II тис. до Р.Х.

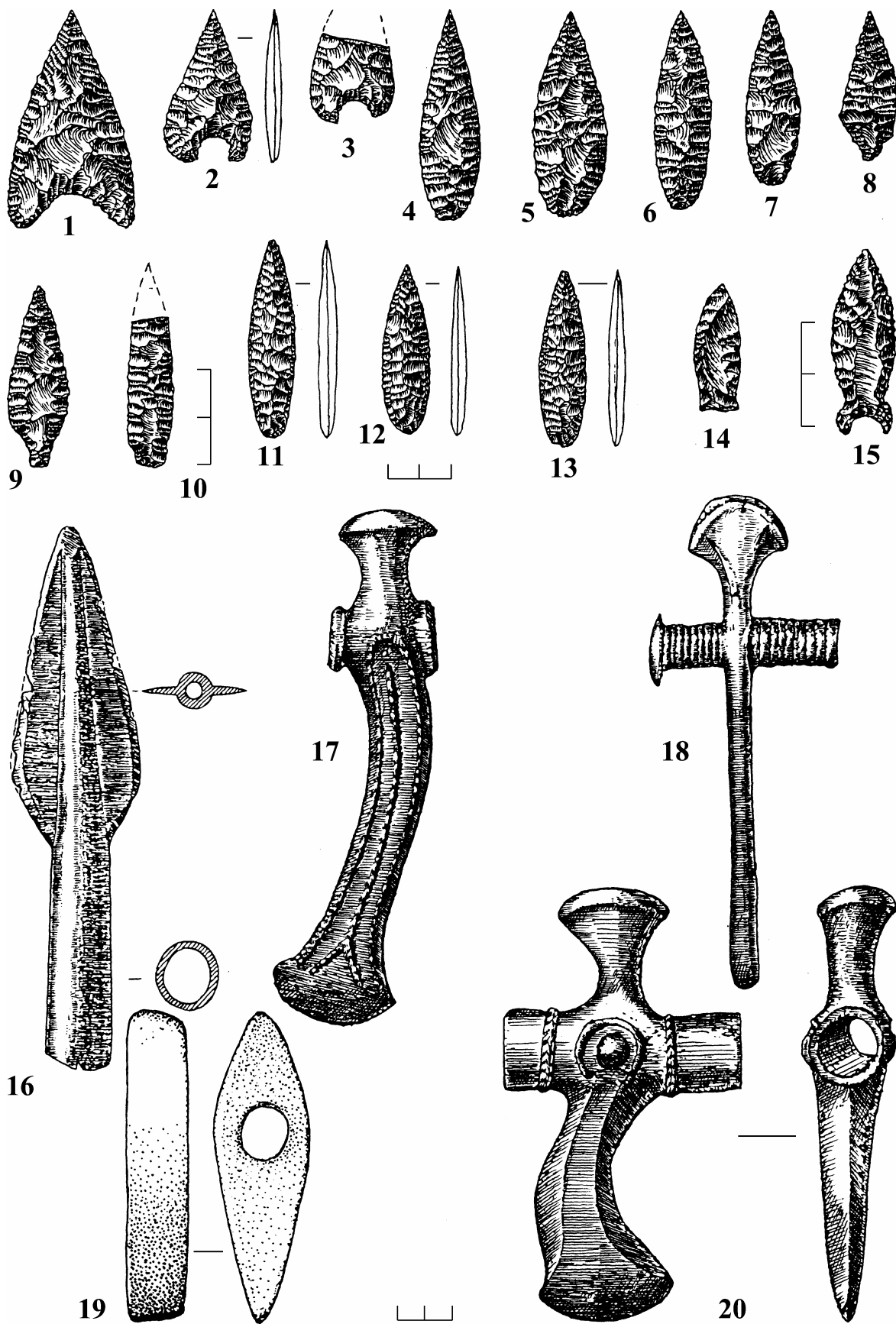

Рис. 58. Доба середньої бронзи. Тшинецько-комарівське озброєння. 1–10. Яструбичі 5; 11. Пуркари 5.7; 12,13. Пуркари 5.4; 14. Івання 2.4; 15. Войцехівка; 16. Березино; 17. “Західна Волинь”; 18. Заболотів; 19. Комарів 48; 20. Івання 1.

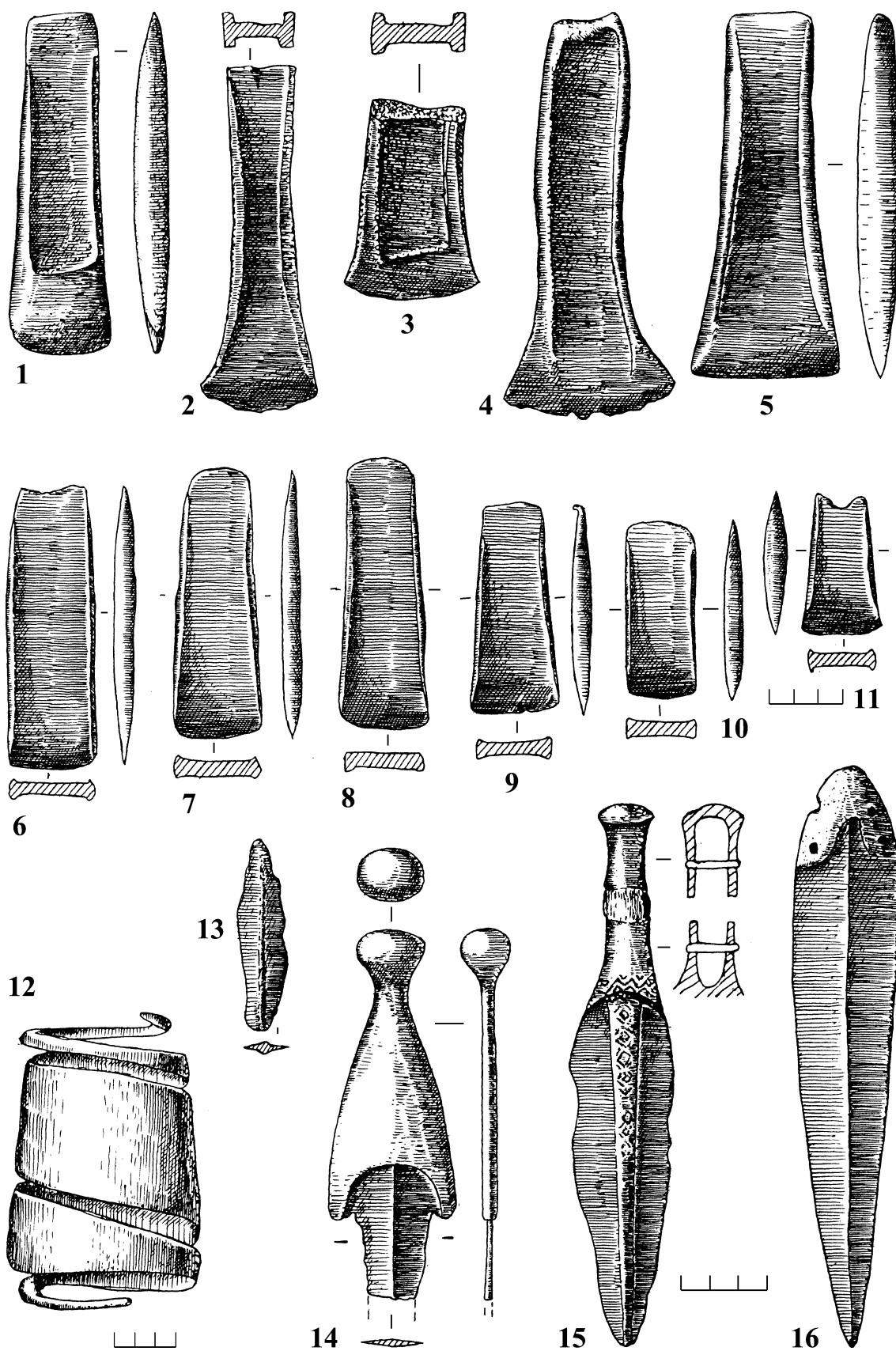

Рис. 59. Доба середньої бронзи. Тшинецько-комарівське озброєння. 1,2. Сандраки; 3. Народичі 4. Володимир-Волинський; 5. Володар Волинський; 6,7. НМІУ; 8. Тростянець; 9. Канівщина; 10. Київ; 11. Леплява; 12,16. Кам'янка-Бузька; 13. Комарів 4; 14. Городок; 15. Іваньє 2.4.

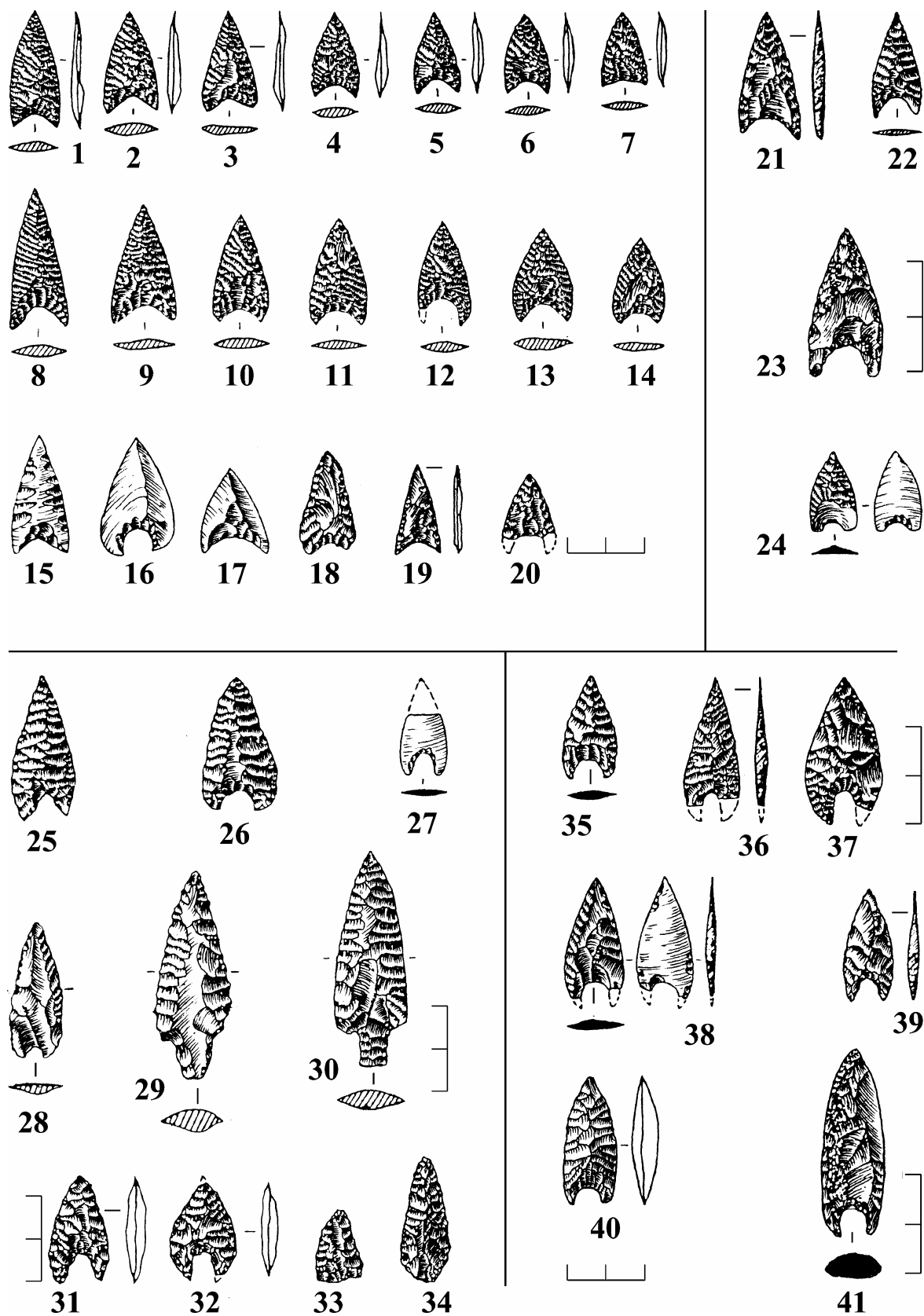

Рис. 60. Доба середньої бронзи. Культура багатоваликвої кераміки. 1–7. Миколаївка 1.8; 8–14. Бєєва Могила 3; 15–17. Близьнюки 1.1; 18–20. Кременчук; 21. Нові Раскаєнці 1.15; 22. Прядівка 6.1.1; 23. Новопідкрязь 6.1.1; 24. Н. Бараніковка 5.10; 25–27. Бабино 3; 28–30. Шахта 22, 3.3; 31–34. Текстильник 2.5; 35. Кулішівка 425.56; 36. Керчік 17.9; 37. Миколаївка; 38. Молодогвардійськ 2.5; 39. В. Знам'янка; 40. Новопідкрязь 4.15; 41. Новопідкрязь 5.1.1.

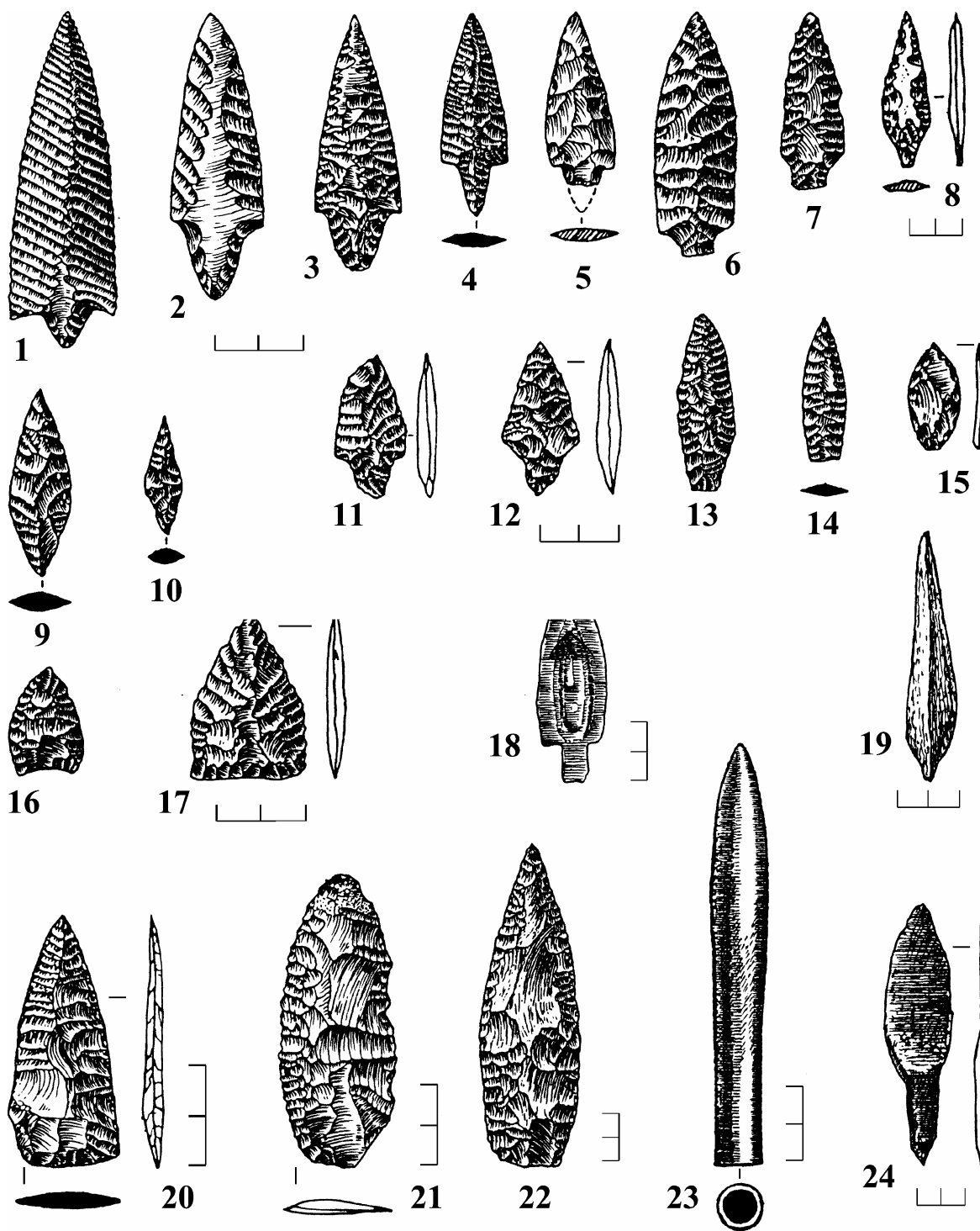

Рис. 61. Доба середньої бронзи. Культура багатоваликів кераміки. 1. Нагавський 2.1.4; 2. Близьноки 1.1; 3. Калинівка 1.4; 4. Попов Яр 6.3; 5.22. Бабино 3; 6. Ростов Захід 5.3; 7,13,16,18. Лівенцівка 1; 8. Кулішівка 425.5; 9.10. Кулішівка 425 в,г; 11. Високе 1.1; 12. Титарівка; 14. Котлубань 4.1.4; 15. Ясирів 1.89; 19. Холмське 2.37; 20. Соняшний 3.4; 21. Оланешти 4.5; 23. Богданівка 39; 25. Олександрівськ 1.6.

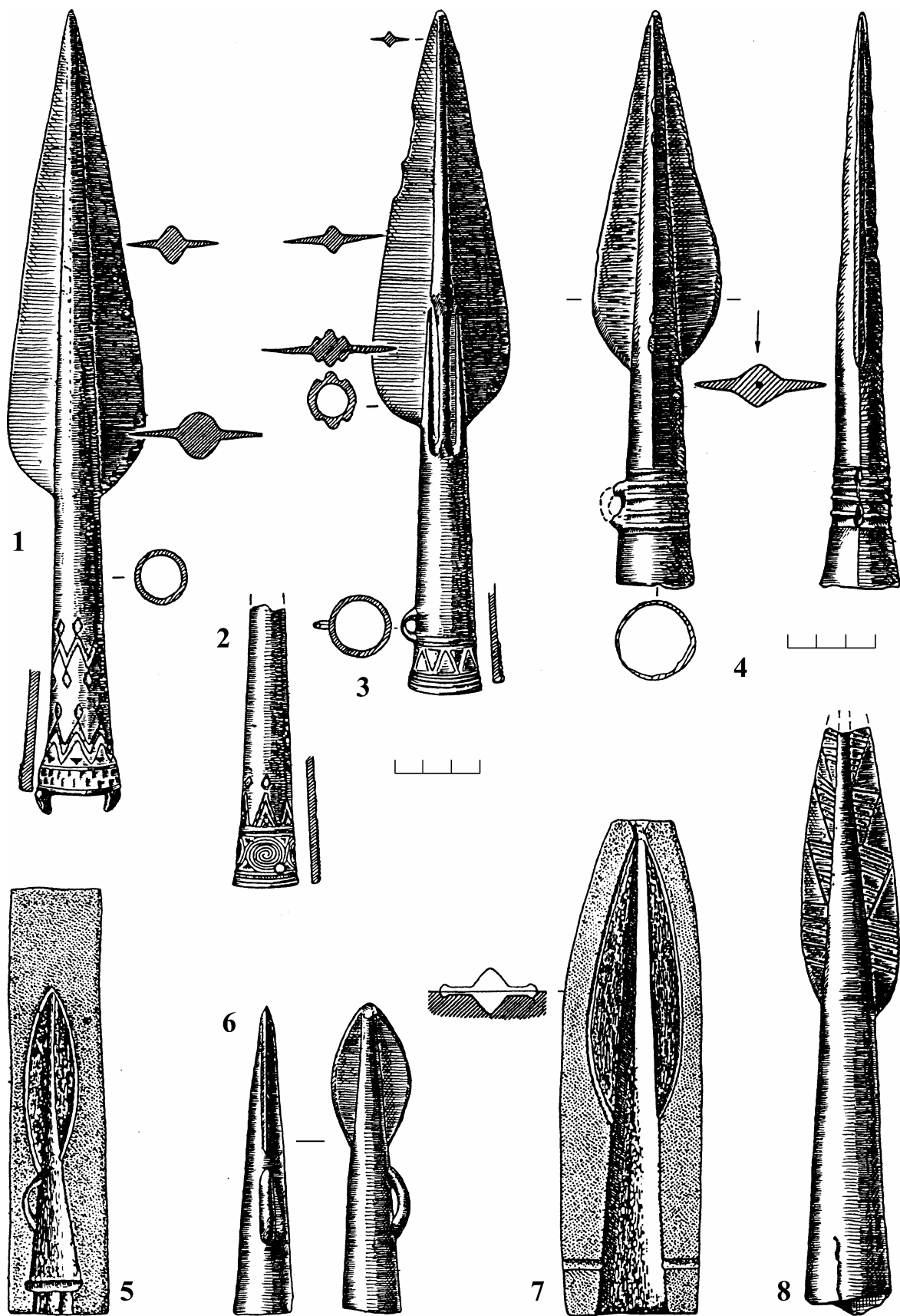

Рис. 62. Доба середньої бронзи. Культура багатоваликівної кераміки. 1–3. Бородіно; 4. Печі; 5. Малі Копані; 6. Кам'яна Балка; 7. Ненаситенець; 8. "Нижній Дніпро".

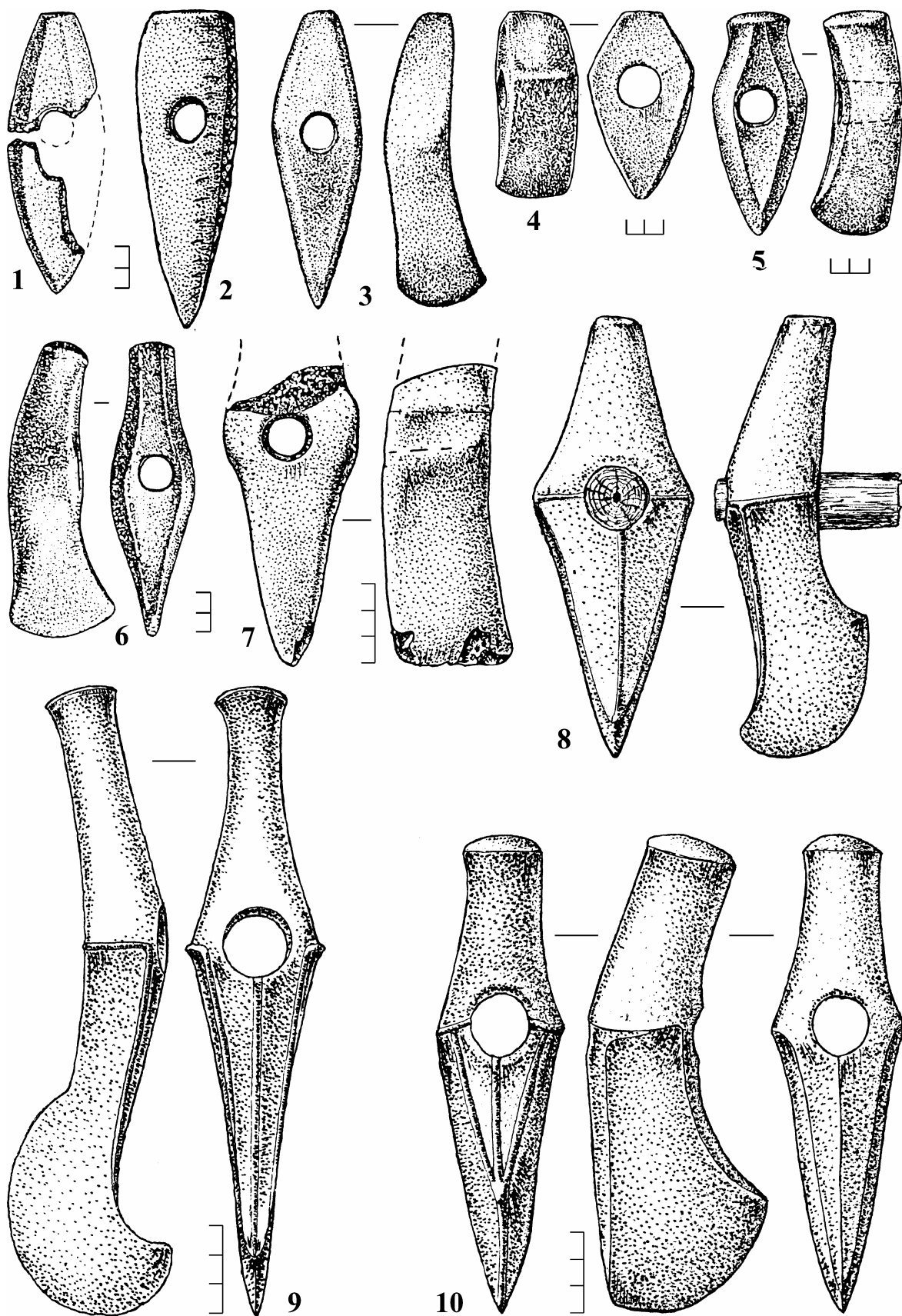

Рис. 63. Доба середньої бронзи. Культура багатоваликів. 1. Бабино 3; 2. Водославка 12.17; 3. Кончак 3.10; 4. Бурти 286.6; 5. Липовець 266.6; 6. Луганськ; 7. Хащеве 2.12; 8. Хортиця; 9. Бородіно; 10. Балабіно 1.2.

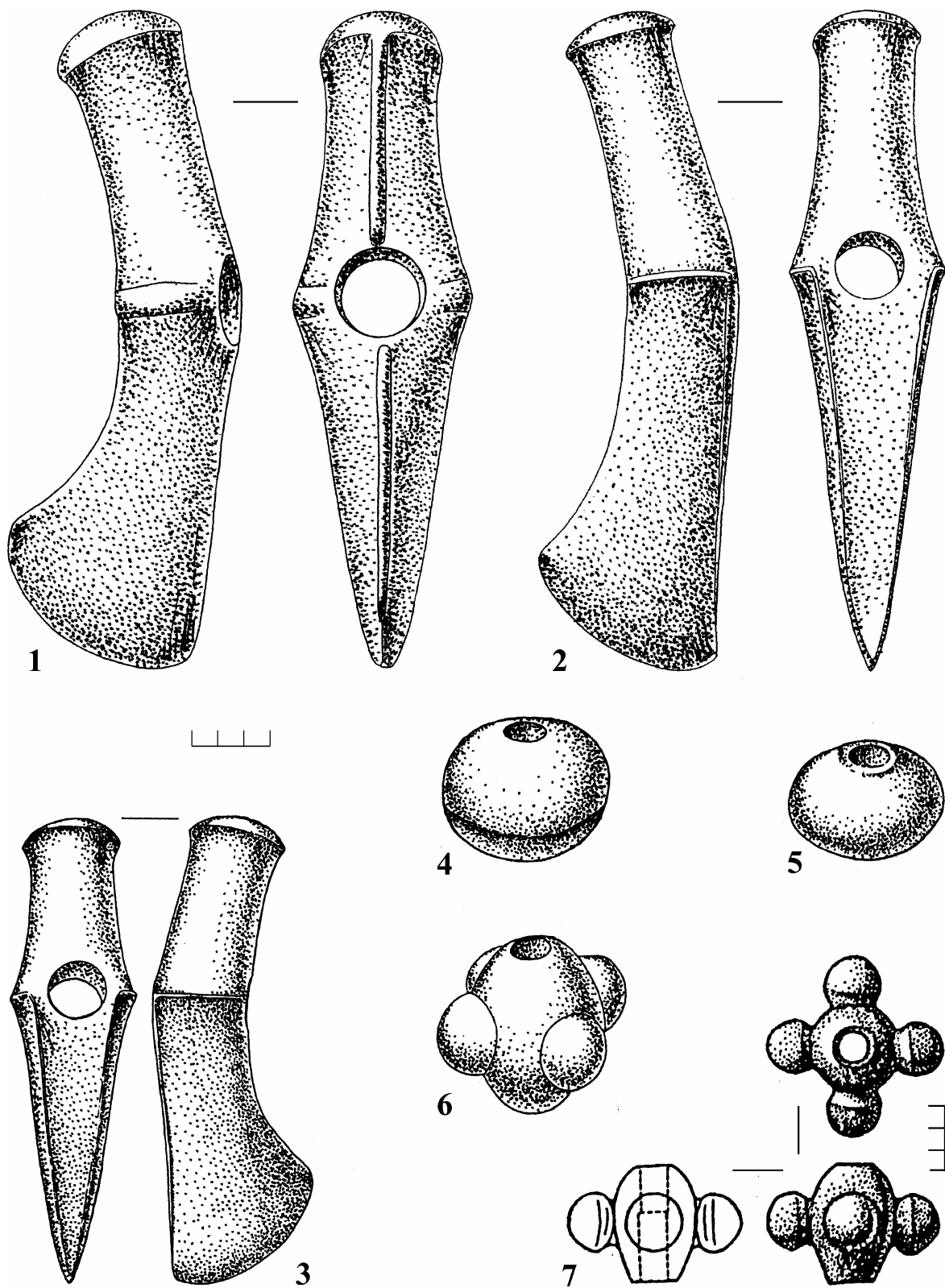

Рис. 64. Доба середньої бронзи. Культура багатоваликівної кераміки. 1-6. Бородіно; 7. Семенівка 8.1.

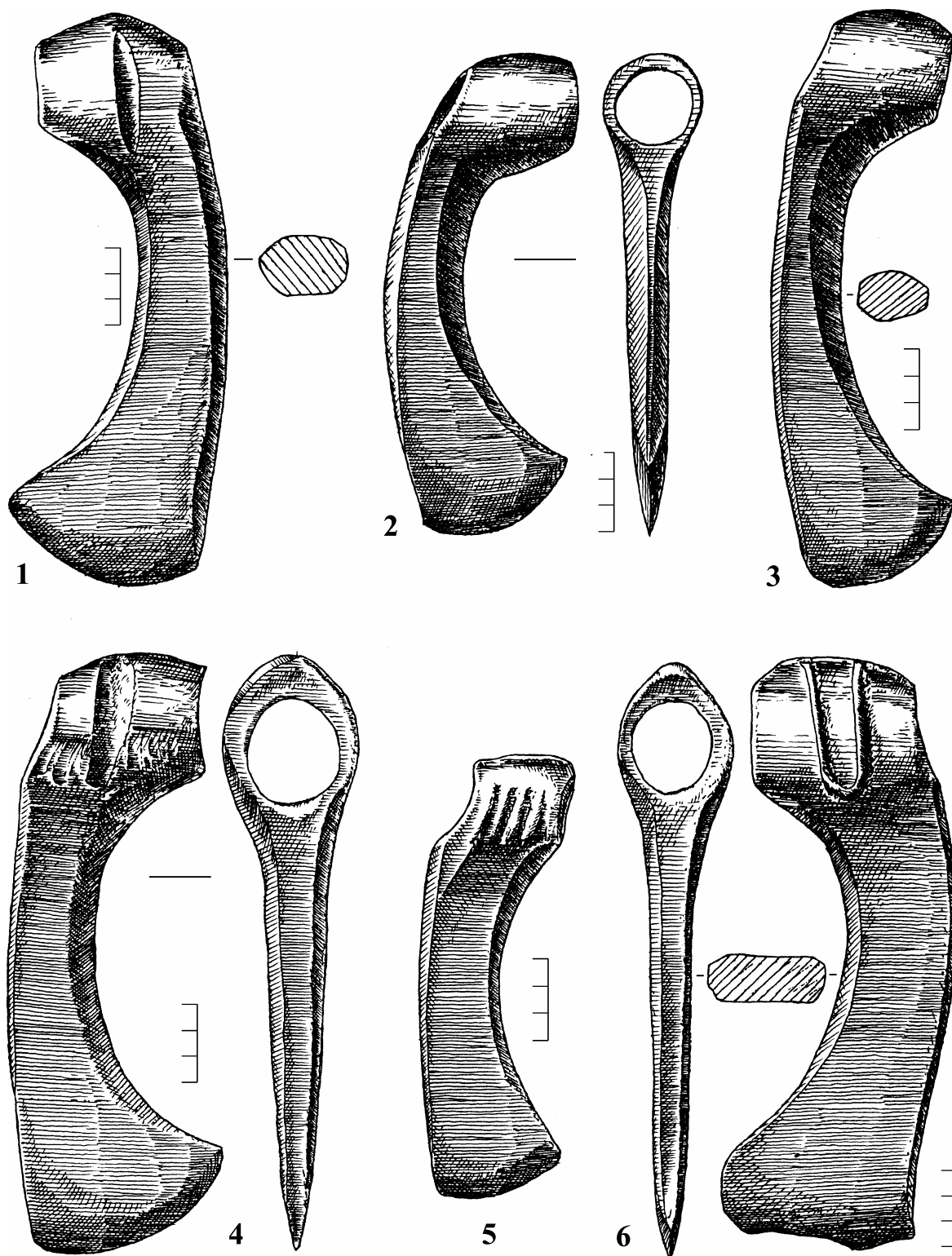

Рис. 65. Доба середньої бронзи. Культура багатоваликів кераміки. 1. Рибаківка; 2. Олександрівськ; 3. "Кіровоградщина"; 4,5.Тарасівка; 6. Веселі Тарни.

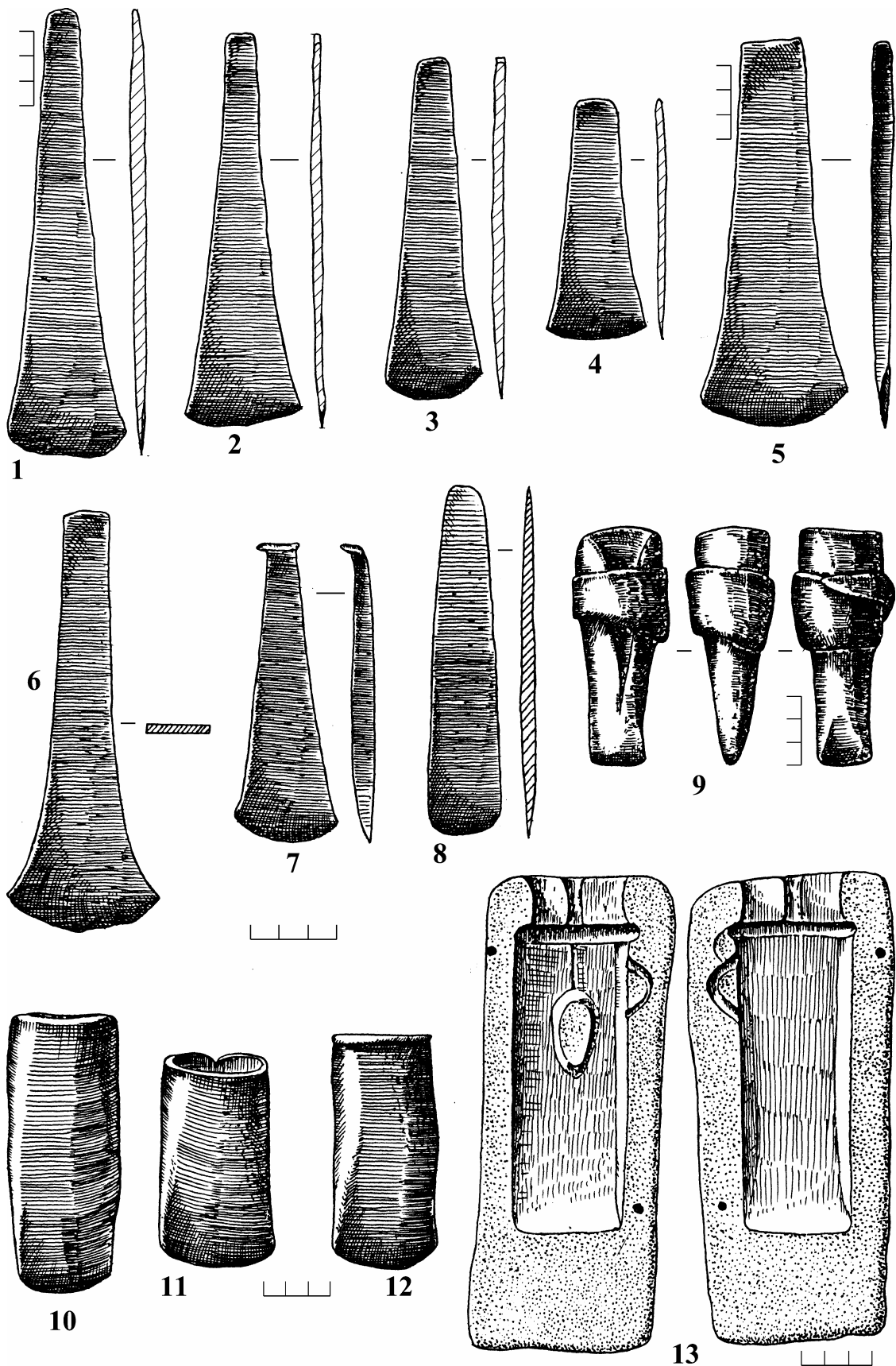

Рис. 66. Доба середньої бронзи. Культура багатоваликівної кераміки. 1-4. Рибаківка; 5. Книшівка 4.41; 6. Морозіно; 7. Криуляни; 8. Старий Биків; 9. Серата Монтеору; 10-12. "Київщина"; 13. Малі Копані.

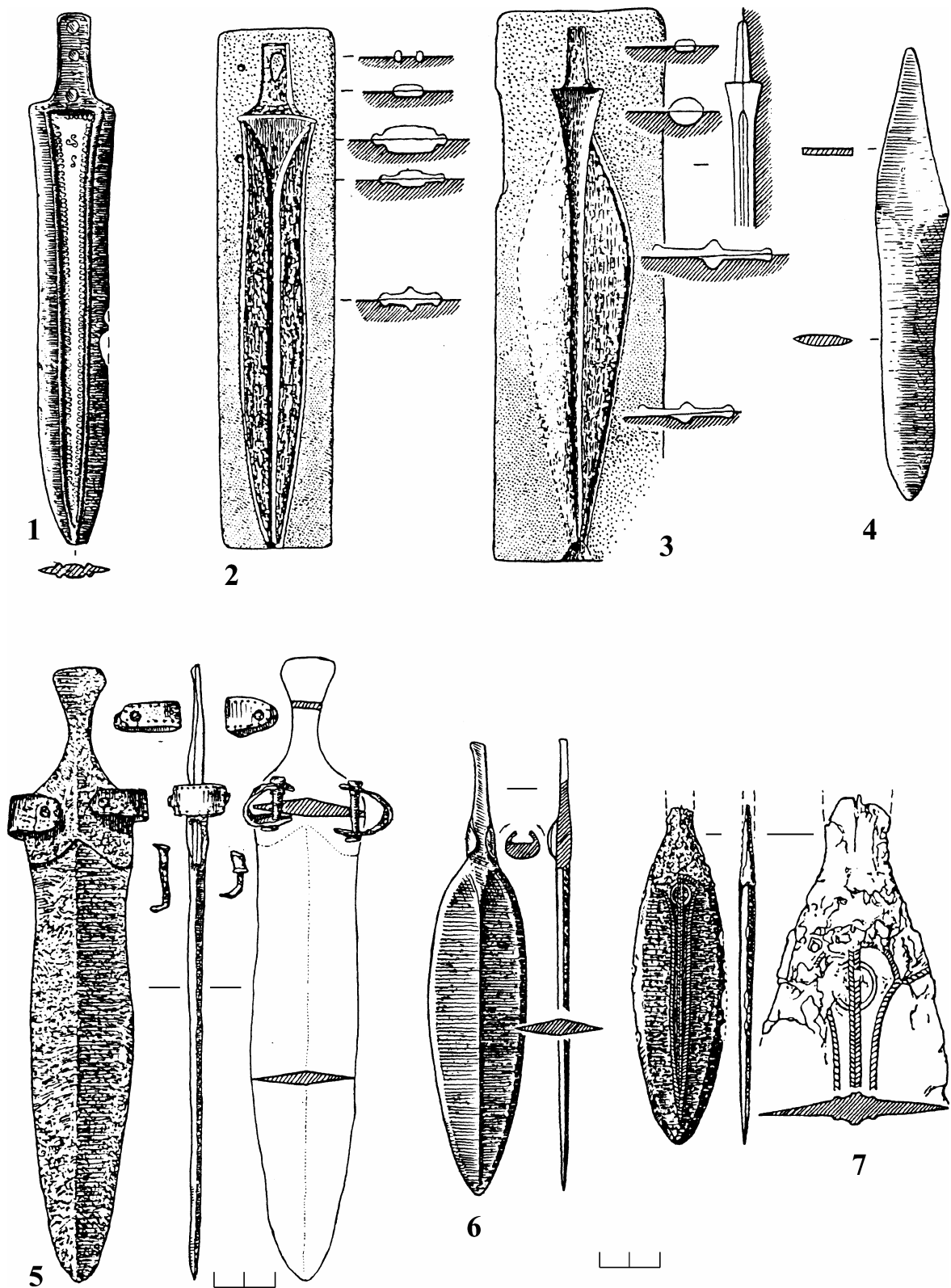

Рис. 67. Доба середньої бронзи. Культура багатоваликів кераміки. 1. Бородіно; 2,3. Малі Колані; 4. Старий Биків; 5. Куко-
нештій Векь 9.28; 6. Улянівка; 7. Володимирівка.

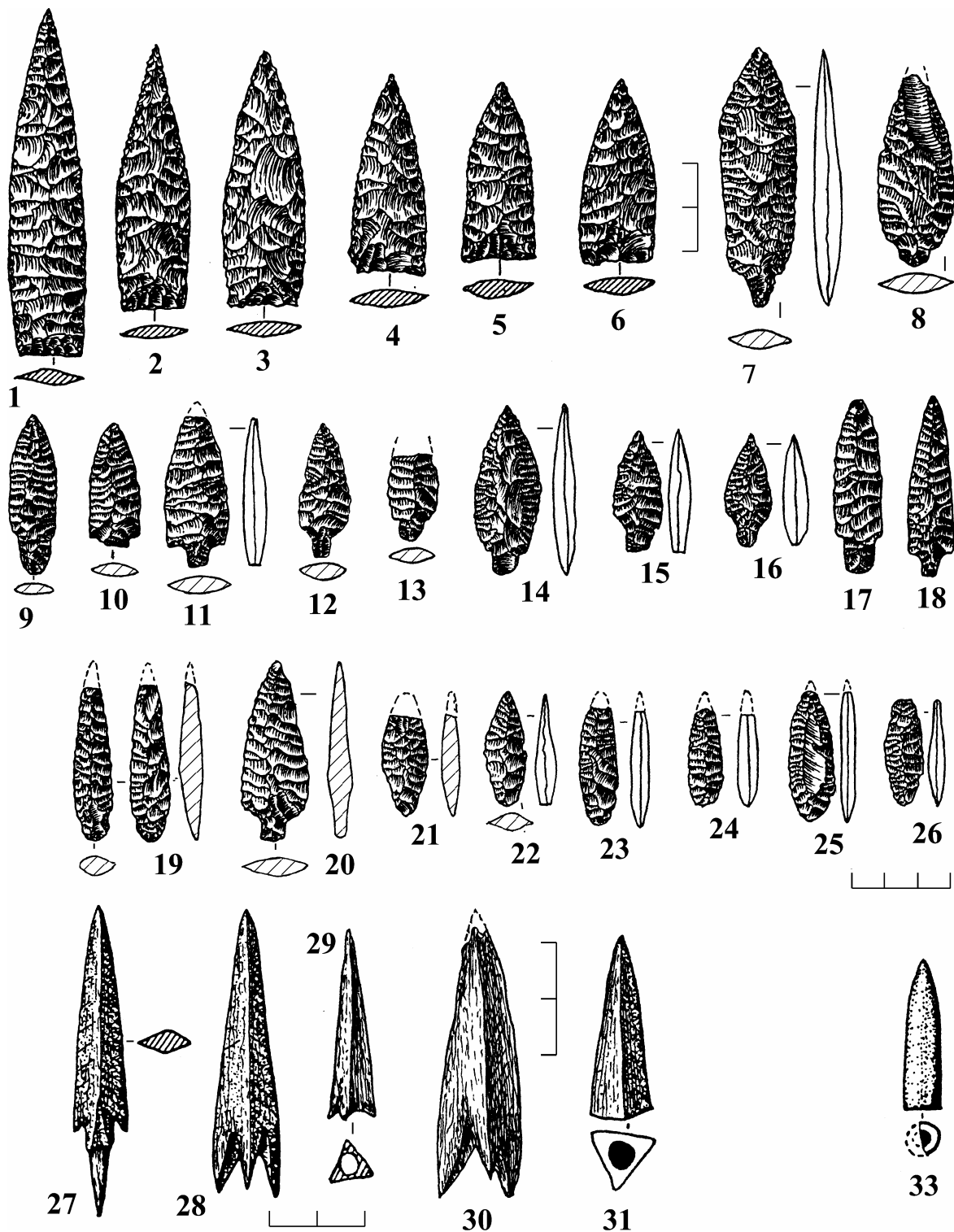

Рис. 68. Доба середньої бронзи. Покровська культура. 1–6. Селезні; 7–26. Лівенцівська фортеця; 27. Ільчівка; 28. Федорівка; 29. Андріївка 1.7; 30. Новоолександрівка 48.2; 31. Чикалівка; 32. Капітаново.

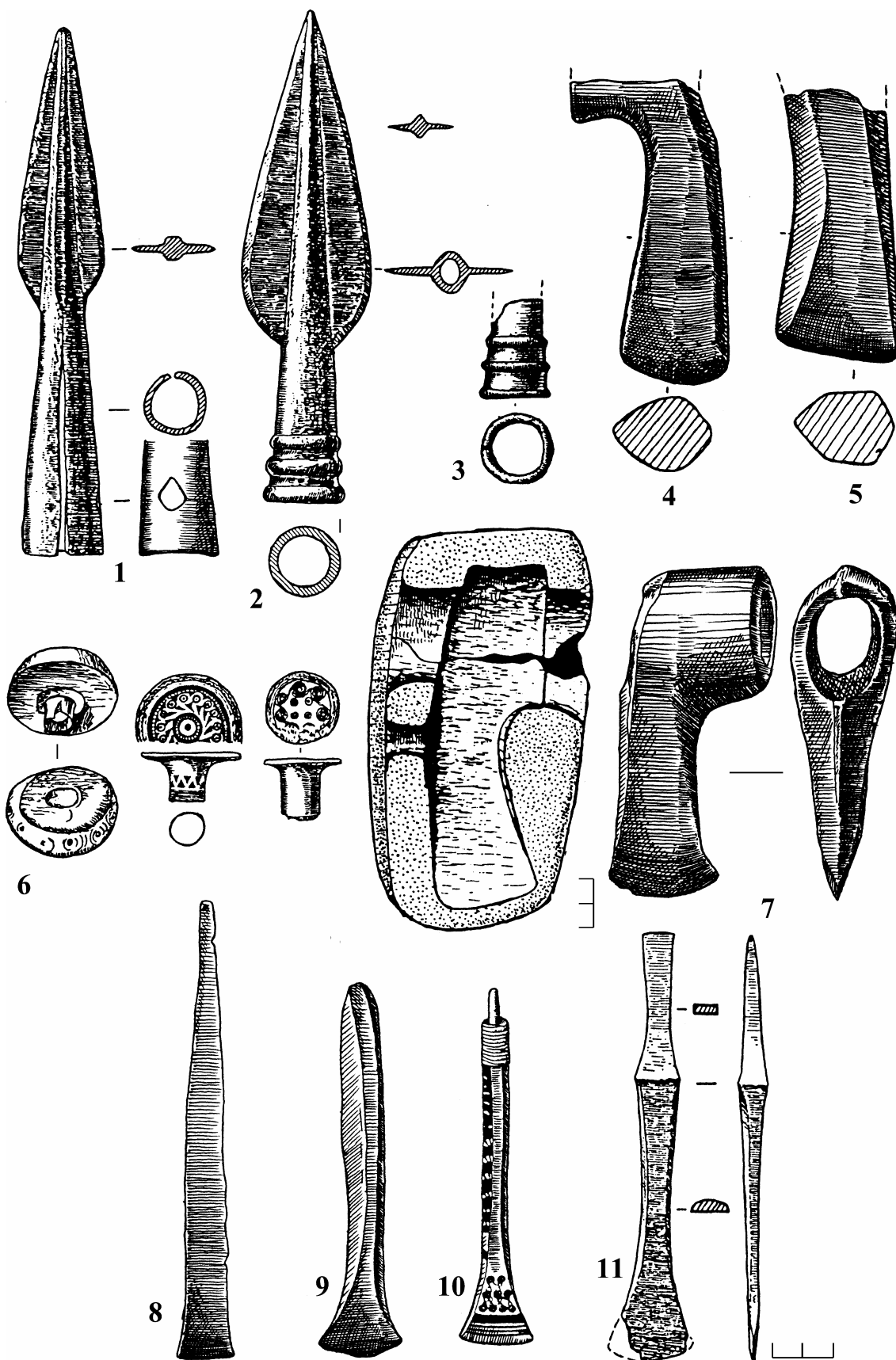

Рис. 69. Доба середньої бронзи. Покровська культура. 1. Полтава; 2. Іванівка; 3–5. Усово Озеро; 6. Дніпропетровськ; 7. Бабенков; 8. Мікени; 9. Ландгард; 10. Грюндерунге; 11. Гнарівське.

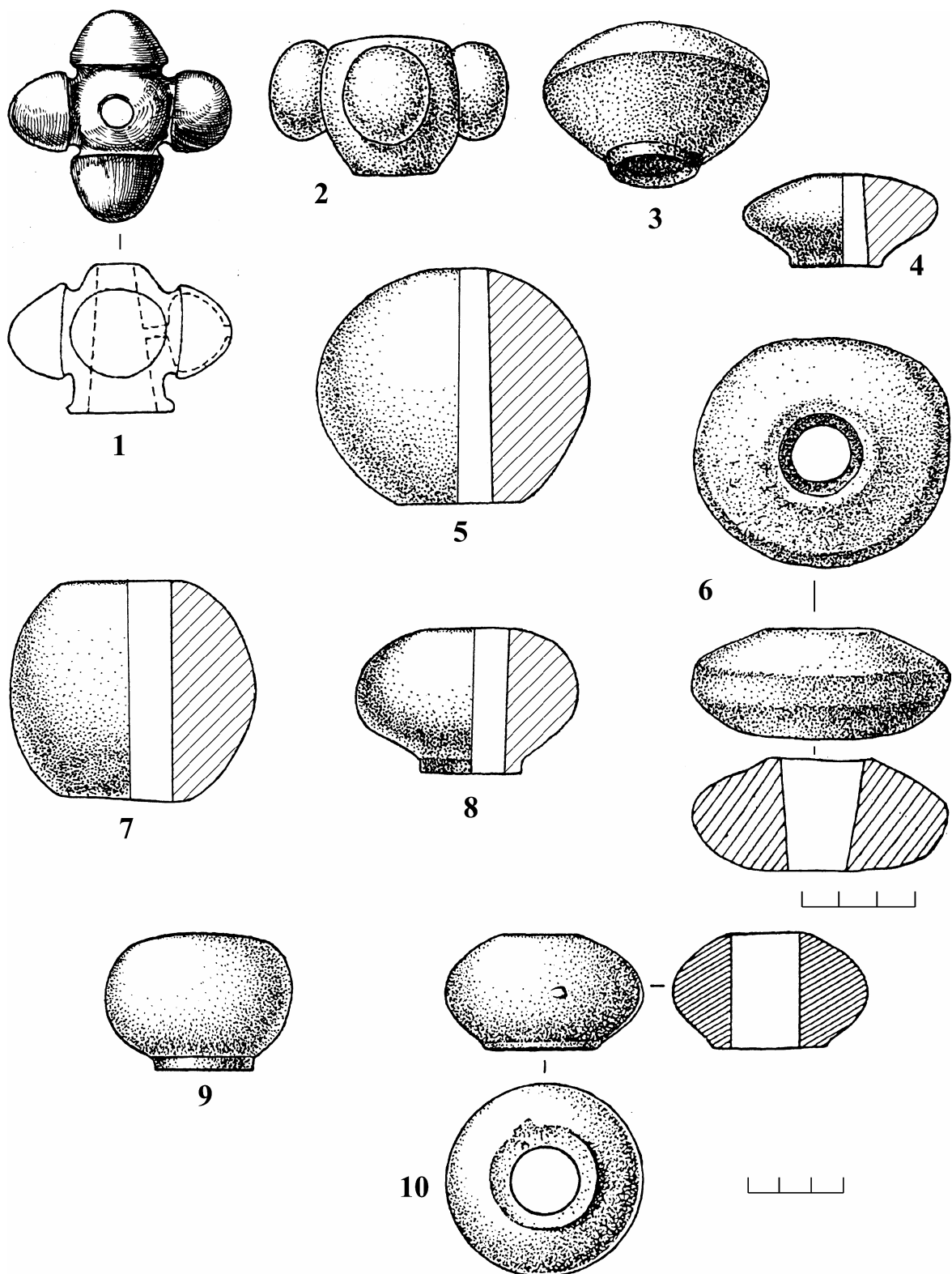

Рис. 70. Доба середньої бронзи. Покровська культура. 1. Натальїно 7; 2. Нікольський 1.5; 3. Биково 1.1.5; 4. Натальїно 2.6; 5. Натальїно 10; 6. Пришиб 2.40; 7. Єрзовка 3.1.3; 8. Підклітне 13.2; 9. В. Баликсей 6.6; 10. Ясинівка 2.3.

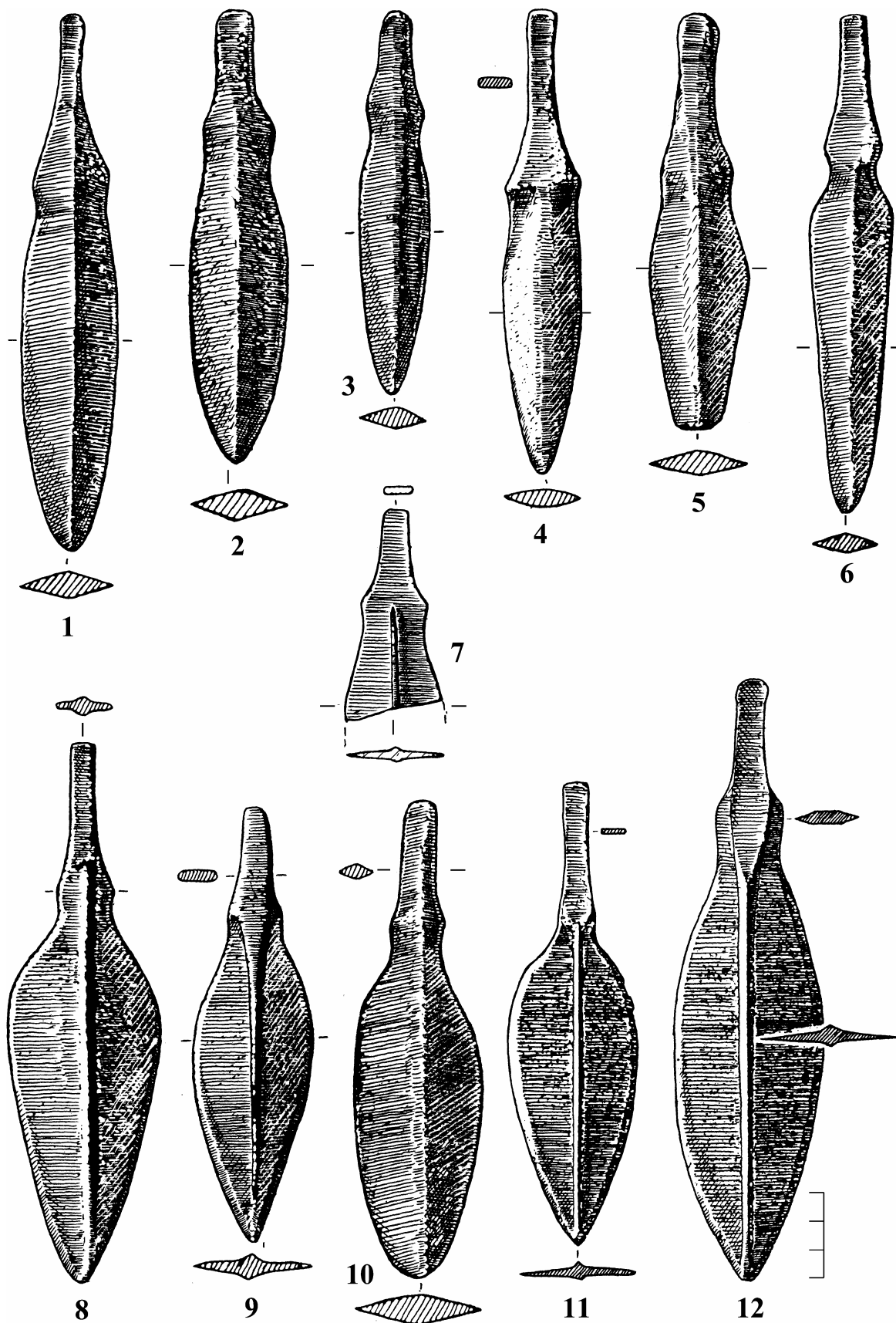

Рис. 71. Доба середньої бронзи. Покровська культура. 1. "Полтавщина"; 2. Капітаново; 3. Козинці; 4. Калинівка; 5. Янохіно; 6. "Дніпропетровщина"; 7. Усово Озеро; 8. Брестяги; 9. Гришенці; 10. Шаховка; 11. Дніпровські пороги; 12. Прибужжя.

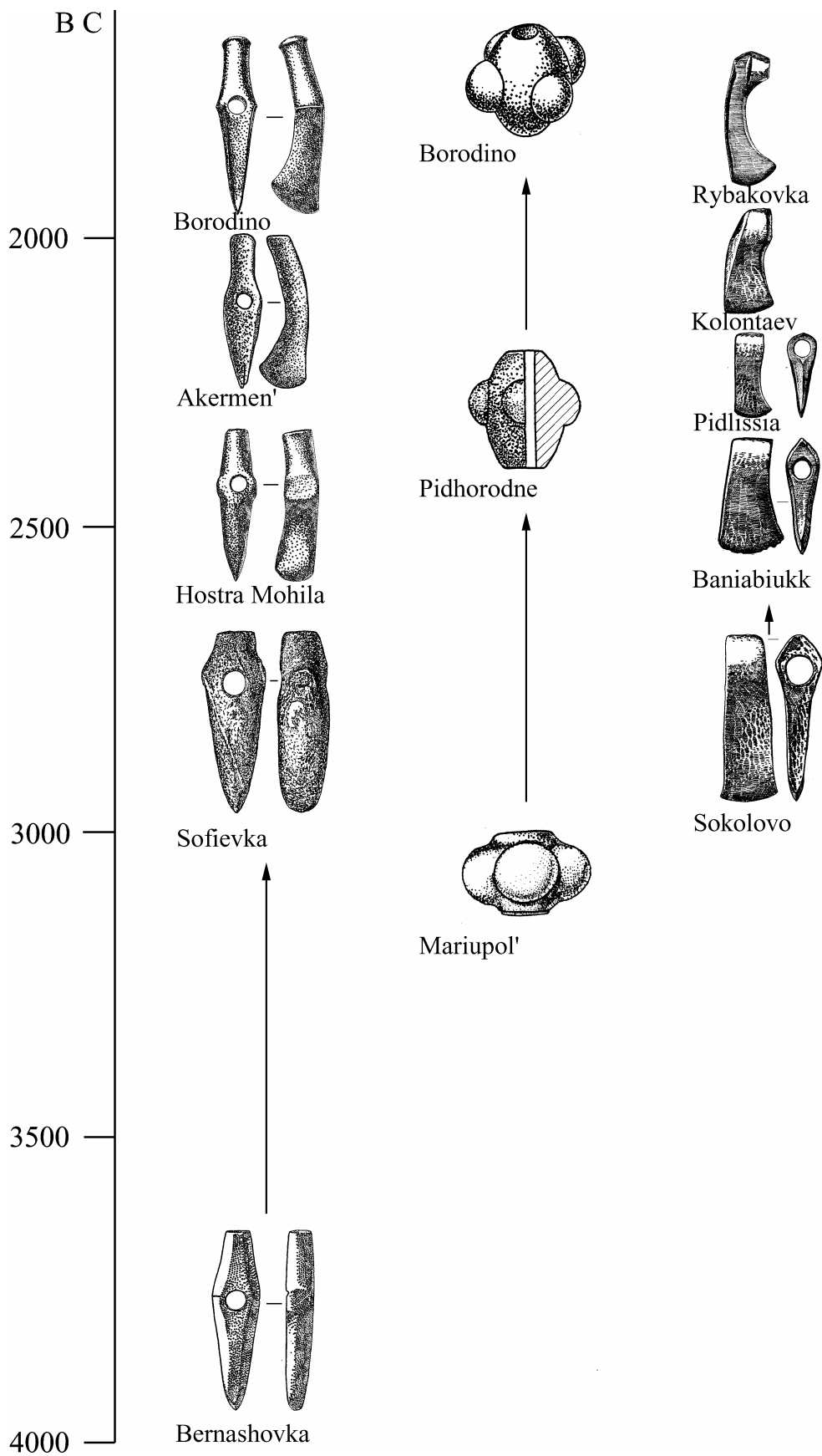

Рис. 72. Еволюція зброї неоліту — доби середньої бронзи.

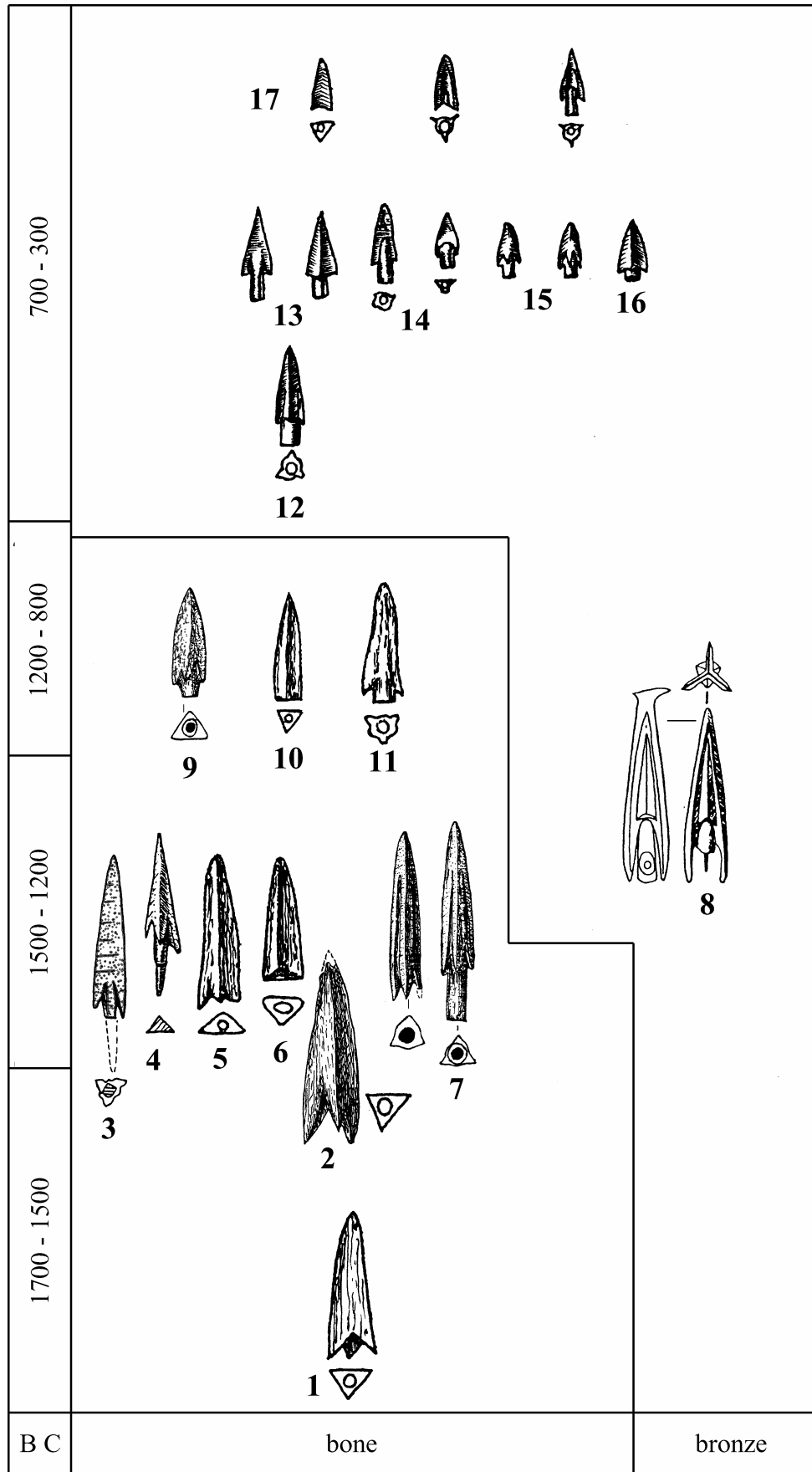

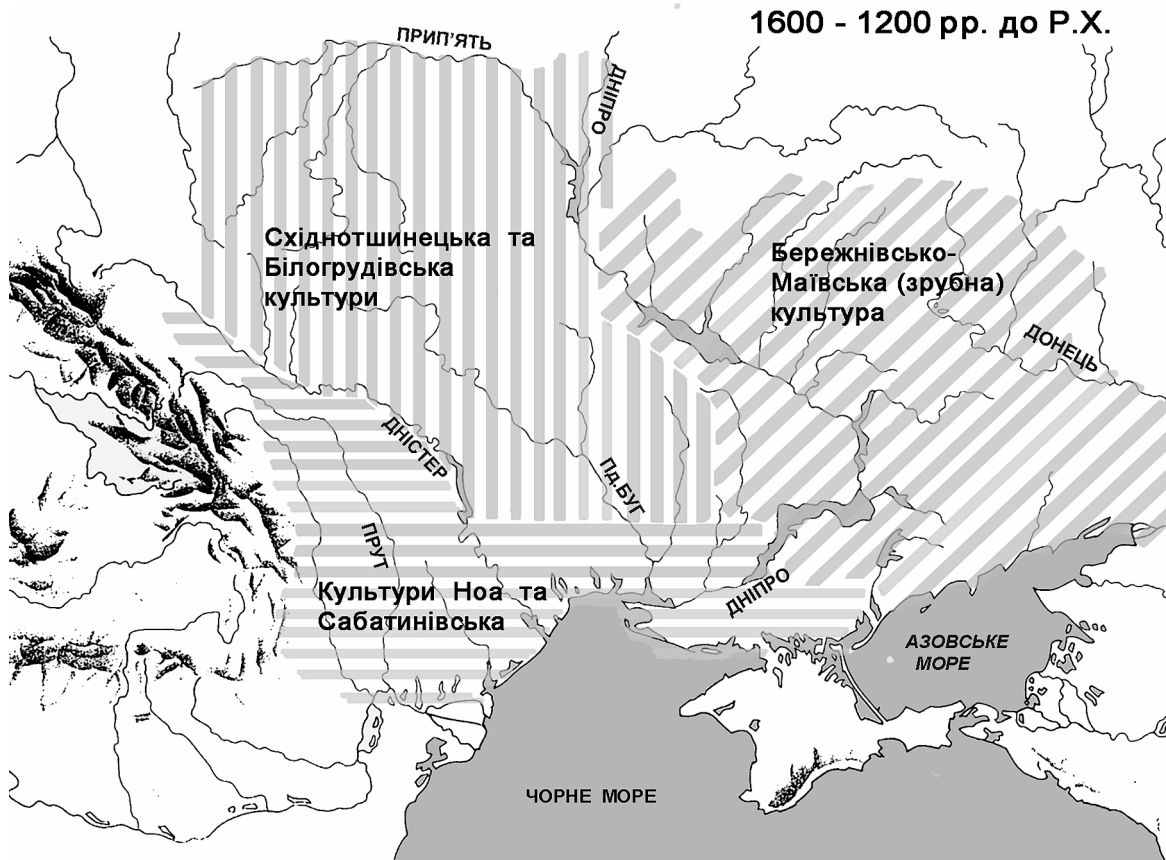
Рис. 73. Доба середньої бронзи. Покровська культура. Еволюція трилопатеких вістер стріл.

ОЗБРОЄННЯ ДОБИ ПІЗНЬОЇ БРОНЗИ (1600–900 рр. до Р.Х.)

Доба пізньої бронзи на Україні поділяється на два періоди: сабатинівський (1600–1200 рр. до Р.Х.) та білозерський (1200–900 рр. до Р.Х.) [Тереножкин, 1965]. До сабатинівського періоду відносяться такі археологічні культури: Східнотшинецька (пізній етап), Білогрудівська (ранній етап), Ноа, Сабатинівська, зрубна (Бережнівсько-Маївська). До білозерського періоду відносяться культури Гава-Голіградська, Висоцька, Білогрудівська, Білозерська, Бондарихінська, пізньозрубна [Археологія УССР, 1985]. Усі ці культури мали комплексне землеробсько-скотарське господарство у лісовій і лісостеповій зонах та скотарсько-землеробське господарство у степовій зоні.

Для металургії цього періоду було характерне широке використання олов'яних бронз та техніки лиття у кам'яні (виготовлені переважно з талькових сланців) ливарні форми. Такі форми дозволяли отримувати досить велику кількість високоякісних відливок (до 100–150 шт. в одній ливарній формі), які не потребували великої ковальської доробки. Високі ливарні якості олов'яних бронз та використання кам'яних ливарних форм сприяли швидкому розвитку бронзоливарного виробництва на Україні за доби пізньої бронзи. До цього часу відноситься переважна більшість знахідок ливарних форм та скарбів металевих виробів. Підґрунтя цього стрибка у металургійному виробництві, як вже відмічалось, сформувався на базі виробництва культур ранньої бронзи, перш за все, на основі металургії культур шнурової кераміки та катакомбних [Клочко, 1994а; Klochko, 1994b].

Карта 5. Культури доби пізньої бронзи (1600–900 BC).

Сабатинівський етап 1600–1200 рр. до Р.Х.

Сабатинівська та Ноа культури (Сабатинівська група озброєння).

У Верхньому та Середньому Подністров'ї Комарівську культуру наслідує культура Ноа. Ця культура займала території південно-східної Трансільванії, Попруття, лісостепової Молдови та правобережжя середнього і верхнього Подністров'я. Датується XV — XII ст. до н.е. [Археологія УРСР, 1985, 481–488]. У цій роботі розглядається тільки озброєння культури Ноа на території України. Сабатинівська культура займала степову частину України від низов'їв Дунаю до ріки Обіточна у Приазов'ї. На заході її сусідами були носії культури Ноа, у Подунав'ї — культури Кослоджень. На півночі Правобережної України, приблизно по лінії кордону лісостепу починалася територія Білогрудівської культури. Східний кордон (зі зрубною культурою) не заходив далеко на схід від Дніпра і тільки на півдні, у Присивашші та Приазов'ї, сабатинівські поселення протяглися вздовж узбережжя і сягають ріки Обіточна. Кордони як західні, так і східні не досить чіткі, у зв'язку з тим, що у контактній зоні культура носила змішаний характер. Датується XIV — XII ст. до н.е. [Шарафутдінова, 1986, 83–116] або ж XV — XII ст. до Р.Х. [Gerskovic, 1999].

У зв'язку з тим, що озброєння цих двох культур, практично, було однаковим, відмінності помітні лише в окремих тенденціях і носять регіональний характер, це озброєння я розглядаю у рамках однієї групи (Сабатинівська група озброєння) [Klochko, 1993]. Традиційно сабатинівське озброєння разом з іншими металевими виробами Красномаяцького центру (очагу) металообробки за Є.М. Чернихом деякі автори, наслідуючи традицію О.О. Кривцової-Гракової (О.М. Лесков, В.С. Бочкар'єв, Є.М. Черних), розглядають як подальший розвиток загальнозрубних, сейминських металургійних традицій (у їхньому розумінні ці дві досить різні традиції не розрізняються). Розглядаючи Сабатинівську культуру як західний варіант пізньозрубної культури, який зазнав деяких впливів з боку карпатських культур, але пов'язаний своїм походженням з міграцією зрубної культури з Поволжя на захід, вони, ясна річ, і металеві вироби Сабатинівської культури намагаються пов'язати зі зрубною культурою, вивести типологічно сабатинівський метал зі “зрубного”. Як виділення самостійних за походженням та хронологією Сабатинівської культури (І.М. Шарафутдінова, І.Т. Черняков), сабатинівської групи озброєння [Klochko, 1993], а також виділення сабатинівської (Красномаяцької) металургії [Klochko, 1994a] змушують критично переглянути уявлення про “зрубну імперію” від Уралу до Дунаю, які давно вже розходяться з археологічними джерелами, і розглядати озброєння Сабатинівської культури в рамках іншої (не зрубної) культурно-історичної спільності Кослоджени-Ноа-Сабатинівка.

Вістря стріл. Вістря стріл, що були знайдені на пам'ятках культур Ноа-Сабатинівка, виготовлені з кістки (рогу) та бронзи. Кістяні стріли за способом насаду поділяються на виїмчасті, черешкові та втулкові.

Виїмчасті вістря з три-чотирикутною голівкою знайдені на поселенні культури Ноа Гирбовець в Молдові [Мелюкова, 1961] (рис. 74: 1–3). Аналогічні вістря знайдені на поселеннях Бережнівсько-Маївської культури Кірово в Криму [Лесков, 1970] та Лівенцівка на нижньому Дону [Братченко, 1969]. На мою думку, такі вістря є продовженням у іншому матеріалі традиції кременевих виїмчастих наконечників катакомбної культури.

Черешкові вістря з трикутними та трилопатовими голівками, знайдені на сабатинівському поселенні Степове на Миколаївщині [Klochko, 1993, fig. 31: 5] та поселеннях культури Ноа Гіндешть у Молдові [Мелюкова, 1961, рис. 10: 9] та Магала в середньому Подністров'ї [Смирнова, 1972, рис. 8: 1] (рис. 74: 4–6). Черешки

у цих наконечників тонкі, загострені і призначалися, вірогідніше за все, для стріл з древками з очерету.

Видовжені кулеподібні кістяні втулкові вістря стріл знайдені на поселеннях Сабатинівка, Гирбовець, Пересадівка, Магала (рис. 74: 8–11). Як варіант кулеподібних наконечників можна розглядати вістря з тригранною голівкою з поселення культури Ноа Трушешть у Молдові [Мелюкова, 1961] (рис. 74: 7). Бронзове кулеподібне вістря, що повністю наслідує форму та розміри кістяних, було знайдене у похованні “періоду пізньої бронзи” біля с. Каплани Суворовського району Молдови [Агульников, 1984, 94] (поранення ?) (рис. 74: 12). Це вістря до сабатинівського часу віднесено мною умовно, цілком можливо, що воно відноситься до більш пізнього білозерського періоду. Кулеподібні втулкові вістря з сабатинівських та ноїчних пам’яток подібні до бережнівсько-маївських кулеподібних наконечників стріл (див. далі).

Всі інші бронзові вістря стріл поділяються на два розділи: черешкові та втулкові. Серед черешкових форм виділені такі типи:

Унікальне бронзове вістря було знайдене на Новоселицькому зольнику [Тощев, Черняков, 1986]. Це вістря з довгою трикутною голівкою, ромбічною у розрізі, гострими кінцями граней та коротким загостреним черешком з невеликим шипиком на кінці (рис. 74: 13). За формою та розмірами воно нагадує кременеві вістря сейминського типу Покровської культури та кістяні вістря стріл Абашевської культури, відрізняє його тільки шип на черешку — нічого подібного на кістяних черешкових вістрях стріл досі не було відомо.

Вістря з трикутним пером, гострими довгими кінцями лопатей та загостреним стрижнеподібним черешком (тип “Херсон”). Такий черешок був призначений для древків стріл з очерету. За формою пера є подальшим продовженням у металі традицій кременевих наконечників стріл із загостреними кінцями лопатей — “шипамі”. Ливарні форми для виготовлення таких наконечників були знайдені у місті Херсоні (рис. 74: 15) та на поселенні Сабатинівської культури Суворово IV в Ізмаїльському районі Одеської області [Черняков, Ванчугов, Кушнір, 1986, рис. 2: 2]. Цей тип металевих наконечників стріл вперше з’явився у Центральній Європі в “курганних” культурах [Mercer, 1970], проте широкого розповсюдження вони там не набули. Аналогічні вістря також були знайдені в пам’ятках Греції та Малої Азії LH II — III періодів: грот Тіхро; Санаторіум, камерна гробниця 3; о. Делос, Артемісіон; Мальті, толос 2; Просумна, гробниці 3 та 34; Троя VI. Ці вістря (тип V за Х.Г. Бухгольцем) датуються XV — XIII ст. до Р.Х. та вказують, на думку Х.Г. Бухгольца, на зв’язки Греції цього часу з Північним Причорномор’ям [Buchholz, 1962, 29]. Знахідки ливарних форм для відливання таких наконечників у Північному Причорномор’ї вказують на існування місцевої традиції виготовлення таких наконечників та, на мою думку, підтверджують здогад Х.Г. Бухгольца про їх північно-причорноморське походження (для Греції доби пізньої бронзи), куди вони потрапили під час навали “народів моря” [Клочко 1990; Klochko, 1993].

Варіантом цієї лінії розвитку є вістря з трикутним пером, гострими кінцями лопатей та довгим Т-подібним черешком (тип “Суворово”). Така стріла вирізана на другому боці вже згаданої кам’яної ливарної форми з поселення Суворово IV (рис. 74: 17). Бронзове вістря цього типу було знайдене у зруйнованому похованні біля с. Буюкань під Кишиневом (рис. 74: 18). Найдавнішим вістрям цього типу є стріла з поховання Гончарівка групи Почапи в Середньому Подністров’ї (рис. 46: 25), що відноситься до “пізньошнурового” часу. Знахідка аналогічного вістря на городищі Мад’яровської культури Нітрянський Градок [Тосік, 1978, tab. CXXII, 25] вказує на те, що цей тип наконечників продовжує свій розвиток у сабатинівський час (періоди Vz B-Vz D) як у Нижньому, так і в Середньому Подунав’ї, а вістря цього типу зі скар-

бу Талга у північно-східній Угорщині, віднесеного Т. Кеменцеї до раннього горизонту скарбів культури Гава [Kemenczei, 1984, 74–75; taf. 188: 4], дозволяє продовжувати час існування таких наконечників до ранньобілозерського часу, що рівнозначно періоду На А1 Центральної Європи. Знахідка ливарної форми такого вістря на сабатинівському поселенні вказує на те, що цей тип стріл використовувався і сабатинівськими лучниками, принаймні у регіоні нижнього Дунаю-Дністра.

В окремих типах виділяються вістря з листоподібним пером, посиленним тонкою нервюрою, гострими шипоподібними кінцями лопатей та стрижнеподібним черешком (тип “Слобідка”). Такі вістря вирізані на кам’яній ливарній формі з поселення Слобідка у Любашівському районі Одеської області [Klochko, 1993, fig. 30: 11] (рис. 74: 14). Аналогічні вістря знайдені на острові Родос у толосах Ялісосу разом з керамікою LH IIIA стилю за А. Фурумарк та в шарі VIIa Трої разом з керамікою стилю LH IIIb [Müller-Karpe, 1980, taff. 182: 3; 218, 12], де вони пов’язуються з “навалом народів моря” [Клочко, 1990; Klochko, 1993]. Знахідка ливарної форми на поселенні Слобідка, на мою думку, вказує на північно-причорноморське, сабатинівське походження наконечників стріл цього типу.

Втулкове бронзове вістря з широким трикутним пером, сильно прокованими лопатями, довгою втулкою та круглою в розрізі нервюрою, що не доходить до кінця пера, було знайдене у шарі доби пізньої бронзи багатошарового поселення Суворово V у Ізмаїльському районі Одеської області [Черняков, Ванчугов, Кушнір, 1986, рис. 3: 16] (рис. 74: 16). Аналогічне вістря було знайдене у палаці в Пілосі, Греція [Buchholz, 1962, abb.15, 1], який був спалений — як вважає Н.К. Сандарс — “народами моря” наприкінці XIII ст. до Р.Х. [Sandars, 1978, 55]. Вістря цього типу та ливарні форми для їх виготовлення відомі у Середньодунайській курганній культурі, котра датується В. Фурманеком 1450–1200 рр. до Р.Х. [Furmanek, 1973, 131]. Відсутність знахідок ливарних форм для виготовлення таких наконечників на сабатинівських пам’ятках не дозволяє надійно визначити чи є це вістря місцевим типом, чи воно є імпортом з Подунав’я.

Отже, характерною ознакою культур Ноа-Сабатинівка є широке використання бронзових та кістяних наконечників стріл. У цьому відношенні вони є першими культурами на Україні, що практично повністю відмовились від кременевих наконечників, замінивши їх на кістяні та бронзові, що здебільшого притаманне культурам доби раннього заліза. Якоюсь мірою це явище можна пояснювати нестачею якісного кременю у степу, але більш суттєвим є досить високий рівень розвитку металургії, що дозволяв не тільки виготовляти якісні та високопродуктивні знаряддя для обробки кістки, але й вивести забезпеченість металом суспільства на такий рівень, коли з нього вже починають виготовляти вістря стріл — речі, які часто втрачаються, тож, можна сказати, починають викидати метал “на вітер”.

Вістря списів та дротиків. За доби пізньої бронзи на території Східної Європи в еволюції цього виду зброї позначились дві паралельні лінії розвитку: широкі гостролисті вістря з довгою втулкою — сейминська лінія, та вузькі листоподібні вістря з короткою лійкоподібною втулкою — сабатинівська (красномаяцька) лінія [Klochko, 1993].

Сейминська лінія розвитку представлена здебільшого у лісостеповій зоні Східної Європи та у степовій зоні на схід від Дніпра (див. нижче). Сабатинівська ж лінія розвитку представлена у пам’ятках культур Ноа та Сабатинівська, що займали терени східної частини Карпатського регіону та Північного Причорномор’я.

Вузьке листоподібне вістря мав дротик на ливарній формі з Малих Копанів, віднесений мною до культури багатоваликової кераміки. Найбільш давніми вістрями сабатинівського часу, на мою думку, є: орнаментоване у так званому “мікен-

ському” стилі вістря з околиць міста Цюрупинська Херсонської області [Tallgren, 1937, fig. 7: 1] та вістря, знайдене О.В. Бодяньським на річці Сура поблизу с. Волоське Дніпропетровської області [Klochko, 1993, fig. 26: 7] (рис. 75: 1, 2). В цю групу включений також наконечник списа з вузьким лезом і короткою воронкоподібною втулкою з колекції “ПЛАТАР” (фото 14). На його втулці нанесений гравірований орнамент у вигляді трьох фризів з “мікенської хвилі”, концентричних кіл та насічок.

Надійно з культурами Сабатинівська і Ноа пов’язуються вістря дремайлівського типу [Klochko, 1993] (частина типу П-16 за Є.М. Чернихом [1976]) — вузькі листоподібні, розширені у верхній частині та з короткою лійкоподібною втулкою. Такі вістря представлені на ливарних формах Новокиївської “ливарної майстерні” (комплексної знахідки великого зібрання ливарних форм), знайденої на поселенні Сабатинівської культури біля с. Новокиївка Каланчацького району Херсонської області [Гершкович, Клочко, Евдокимов, 1987] (рис. 75: 3–5) та на ливарній формі з ливарної майстерні Маринівка в Бердянському районі [Klochko, 1993, fig. 27: 7] (рис. 75: 7). Кам’яна ливарна форма для виготовлення наконечників списів дремайлівського типу [Klochko, 1993] походить також із ливарної майстерні, що була досліджена Е.А. Балагурі на поселенні біля с. Острівець Івано-Франківської області [Балагури, 1985; Vockarev, Lescov, 1979, taf. 7: 56] (рис. 75: 6).

Вістря списів цього типу знайдені у Дремайлівському скарбі [Lescov, 1981, taf. 4, E1] (рис. 75: 10), біля порогу Ненаситець на Дніпрі (рис. 75: 9), з “колекції Кондеревича” [Tallgren, 1929, fig. 108: 2] та біля Цюрупинська на Херсонщині (рис. 75: 8). Варіантом цього типу я вважаю вістря з довгою лійкоподібною втулкою із скарбу культури Ноа Олешів в Івано-Франківській області [Крушельницька, 1985, рис. 9: 7; Klochko, 1993, 13; fig. 2: 3] (рис. 76: 5) та знахідку біля с. Мігія Первомайського району Миколаївської області [Клошко, 1995, abb. 8, 4] (рис. 76: 6). Вістря дротиків цього типу відливалися у ливарній майстерні Волоське на Нижньому Дніпрі [Klochko, 1993, fig. 27: 4] (рис. 74: 21).

Знахідки наконечників списів, аналогічних спису з першого горизонту Новокиївської майстерні (рис. 75: 3) у толосах острова Родос, Ялісос, поховання IV [Sandars, 1963, pl. 21, 1] та острова Крит — Ісопата, поховання 3 і Кнос, Зафер Папура, поховання 36 [Müller-Karpe, 1980, taff. 198: B5; 199: A6] разом із мікенськими рапірами, датованими Н.К. Сандарс першою половиною 15 ст. до Р.Х. [Sandars, 1963, 149], дозволили мені віднести появу цього типу наконечників списів до 15 ст. до Р.Х., а знахідка пізнього варіанта вістря цього типу у великому скарбі зброї, знайденому у Енкомі на острові Кіпр [Catling, 1964, pl. 14] доводити час існування цього типу списів до кінця 13 ст. до Р.Х. [Klochko, 1993].

Другий тип наконечників списів культур Ноа-Сабатинівка — красномаяцький (Красний Маяк) (друга частина типу П-16 за Є.М. Чернихом [1976]) [Klochko, 1993] — з короткою лійкоподібною втулкою та вузьким листоподібним вістрям,

Фото 14. Наконечник списа.
Колекція ПЛАТАР.

крила котрого плавно переходять у ребра на втулці списа. Представлений знахідками ливарних форм наконечників списа (рис. 76: 1) та дротика (рис. 74: 20) з Красномаяцької ливарної майстерні, знайденої біля с. Маяки Котовського району Одеської області [Черняков, 1965, рис. 13: 1, 3]. Вістря цього типу знайдені у скарбах культури Ноа біля с. Лозово Ніспоренського району у Молдові [Дергачёв, 1975, рис. 4: 8] і Красна в Трансільванії [Petrescu-Dimbovia, 1977, pl. 134, 4] (рис. 76: 2–3) та на острові Ігрень на Дніпрі (рис. 76: 4). Цей тип датується на підставі комплексних знахідок з речами, типовими для скарбів культури Ноа періоду Vz D, 13 ст. до Р.Х. [Klochko, 1993, 55].

Зв'язки Сабатинівської культури з Карпатським регіоном ілюструють знахідки наконечників списів дунайських типів. Таким є вістря дротика з полум'яно-подібним пером з Нікопольського скарбу (рис. 74: 19). Датування наконечників списів Подунав'я не є достатньо розробленим. Нікопольський скарб складався з речей, типових для карпатських скарбів Косідерського горизонту періоду Vz B — 14 ст. до Р.Х.

У Новотроянівському (Нові Трояни) скарбі, датованому авторами публікації XIII — XII ст. до н.е. [Суботін, Черняков, 1982, 5–23] було знайдено вістря списа з вузьким полум'яноподібним пером та довгою втулкою (рис. 75: 7). Усі інші речі скарбу — кельти та серпи — мають чисельні аналогії серед дунайських скарбів періоду Vz D — 13 ст. до Р.Х., у той же час у скарбі немає жодної речі, типової для скарбів періоду На А1 (12 ст. до Р.Х.), тож його не можна датувати пізніше кінця 13 ст. до Р.Х. Це в цілому відповідає датуванням найдавніших знахідок наконечників списів цього типу у Карпатському регіоні [Paulyc, 1963] проте, на мою думку, час появи таких наконечників у Подунав'ї треба відносити до більш раннього часу. Спис, подібний до знахідки з Нових Троянів, знайдено у Лісовій Слобідці на Коломиї [Kozlowski, 1939, tabl. XV, 28] (рис. 75: 11) та у скарбі біля с. Узинь [Свешников, 1961]. Появу таких наконечників пов'язують із середньодунайською областю Карпатського басейну [Paulyc, 1963, 308], де вони вперше з'являються у культурі Піліні. Найбільш близькі аналогії вістря з Лісової Слобідки походять із скарбів другого горизонту скарбів культури Піліні періоду Vz D — На А1 [Kemenczei, 1984, 22–23].

Зі скарбу Грушка походять два широкі гостролисті вістря з складними потрійними нервюрами вздовж середнього стрижня та лійкоподібними втулками [Zurowski, 1949, tab. XXXIV: 2, 4] (рис. 75: 9). Вістря цього типу були широко розповсюджені у пам'ятках Карпатського регіону, особливо у культурі Піліні періодів Vz D — На А1 [Veliacik, 1983; Kemenczei, 1984]. Такі списи знайдені також у скарбах культури Ноа у Трансільванії — Мосіу та Петрошань I (серія скарбів Уріу-Доманешть періоду Vz D) [Petrescu-Dimbovia, 1977, pl. 56, 26; 59: 4]. Списи карпатських типів походять з пізніх комплексів культур Ноа і Сабатинівська, які датуються рубежем 13–12 ст. до Р.Х. Їх поява, на мою думку, відбиває нову культурну ситуацію, яка починає створюватись у Подністров'ї — початок міграцій південно-карпатських культур на північ, які призвели до зникнення культури Ноа у Подністров'ї та утворення культури Гава-Голігради.

Вістря зі скарбу Грушка з широким гостролистим пером (кінець обламаний) та довгою втулкою з валиком на низу (рис. 76: 10). Воно близьке до пізніших варіантів списів сейминського типу Східної Європи, відрізняється дещо меншими розмірами. У карпатських скарбах таких списів немає, тож скоріше за все його треба вважати імпортом з більш східних регіонів. Вістря східного типу знайдено у скарбі Одайлі-Подарі в Румунії [Leskov, 1981] (рис. 76: 8). Цей скарб цілком складався з речей східних типів (великий косар — прототип косарів кабаківського типу Бережнівсько-Маївської культури, пласка сокира-тесло, аналогічна сокирі з

ливарної форми, знайденої на поселенні Зазим'є на Київщині та вістря списа). Вістря з Одайлі-Подарі за загальними обрисами близьке до ранньозрубного вістря з Іванівки на Херсонщині (рис. 69: 2), а орнамент та валики на втулці аналогічні прорізним наконечникам списів типу “Златополь” Бережнівсько-Маївської культури (див. нижче). Склад речей цього “скарбу” більш типовий, на мою думку, для інвентарю поховань. Знахідка цих речей так далеко на заході може свідчити чи про зв'язки Сабатинівської і Бережнівсько-Маївської культур, чи, скоріше, про військові походи лівобережних племен у Нижнє Подунав'я.

Оригінальне знаряддя було знайдено у Михайлово-Апостоловому Херсонської області [Tallgren, 1937, fig. 7: 4] (рис. 76: 13) — з широким листоподібним лезом, закругленим на кінці, круглою у розрізі нервюрою, довгою воронкоподібною втулкою, посиленою внизу ограненим паском та упором під низом вістря, близьким за формою до упорів на руків'ях мечів красномаяцького типу — своєрідний спис-меч. На вірогідність віднесення цього знаряддя до сабатинівської культури вказує фрагментована частина знаряддя з упором біля низу пера на уламку ливарної форми з Новокиївської майстерні (рис. 76: 12). Такі знаряддя до списів занесені умовно, це, скоріше за все, держаківська рубляча зброя, аналогічна за способом використання середньовічним алебардам.

Бойові сокири. Однією з найчисельніших металевих знахідок серед речей Сабатинівської і Ноа культури є кельти (втулкові сокири), серед яких виділяються.

Кельти старшого трансільванського типу (типи К-42 та К-44 за Є.М. Чернихом [1976]) — однушкові, шестигранні в розрізі, зі складною арковою або трапецієподібною фаскою. Типові для скарбів культури Ноа Румунії: у Румунській Молдові — це серія скарбів Рішешть — Белень; у Мунтенії — серія Драйна-де-Жос — Ойнак; у Добруджі — серія Ніколае Балкеску — Гура Доброджей [Petrescu-Dimbovia, 1977, 73–80] та для скарбів культури Ноа Подністров'я [Klochko, 1993] і Сабатинівської культури Північного Причорномор'я [Черняков, 1985]. Наприклад, у Середньому Подністров'ї такі кельти знайдені у скарбі культури Ноа Олешів [Крушельницька, 1985, рис. 9: 8] (рис. 77: 5), а у Нижньому Побужжі входили до складу Інгульського скарбу Сабатинівської культури [Сымонович, 1966, рис. 2: 11, 12] (рис. 77: 6, 7). Ливарних форм для виготовлення таких кельтів на території розповсюдження Сабатинівської культури не знайдено, до того ж більшість знахідок кельтів цього типу походить із Трансільванії, тож вірогідніше за все пов'язувати кельти старшого трансільванського типу з культурою Ноа. Скоріше за все у Північне Причорномор'я ці кельти були привезені з Карпат.

Кельти східнотрансільванського типу (типи К-32 та К-34 за Є.М. Чернихом [1976]) — однушкові, шестигранно-овальні у розрізі з арковими фасками, іноді з “печеркою” з одного боку. Цей тип досить часто зустрічається у скарбах культури Ноа Румунії періоду Vz D, та також є типовим для Сабатинівської культури Північного Причорномор'я [Klochko, 1993]. Виробництво таких кельтів у Нижньому Подністров'ї фіксується знахідкою ливарної форми у складі Красномаяцької ливарної майстерні [Черняков, 1965] (рис. 77: 3). Цей тип найбільш часто зустрічається у скарбах та серед випадкових знахідок на території Сабатинівської культури, наприклад, кельти з Інгульського [Сымонович, 1966, рис. 2: 9, 10], Бецилівського [Черняков, 1968, рис. 1] скарбів, скарбу Христич у Молдові [Дергачев, 1975] (рис. 77: 1; 78: 6). У Середньому Подністров'ї вони знайдені у скарбі культури Ноа Грушка (рис. 77: 2). Прототипом для таких кельтів можна вважати кельт на ливарній формі з ливарної майстерні Малі Копані (рис. 66: 13), яку я відношу до культури багатоваликової кераміки. Таким же прототипом можна вважати безвушковий кельт з Попгруево на півночі Болгарії [Черных, 1978, табл. 31: 22]. У Попгруево були знайдені бронзові болванки для виготовлення (відтис-

нення) глиняних ливарних форм, за якими мною реконструйовані безвушковый кельт з печеркою та двовушковый арковий кельт (двовушковый варіант старшого трансільванського типу) (рис. 77: 1–4). Ця знахідка спростовує припущення В.С. Бочкарьова про те, що двовушкові кельти з'являються пізніше, ніж одновушкові та безвушкові і що їх всі треба відносити до білозерського часу [Воскарев, Lescov, 1979]. Попгруєвський безвушковый кельт виглядає дуже архаїчним і близький до одновушкового кельта з Малих Копанів. Тобто, зародження цього типу відбулось ще в досабатинівський “багатоваликівий” час. Цікаво, що прототики кельтів з печеркою знайдені і в Нижньому Подніпров'ї і в Нижньому Подунав'ї, отже, еволюція таких знарядь почалася в обох регіонах одночасно і була певним чином пов'язана.

Одновушкові, шестигранні у розрізі невеликі кельти (тип К-38 за Є.М. Чернихом) представлені у скарбі Курячі Лози [Черняков, Никитин, 1981, рис. 2; 3: 1] та великою кількістю випадкових знахідок [Klochko, 1993, 37]. Такі кельти часто зустрічаються у скарбах культури Ноа періоду Vz D на території Румунії [Petrescu-Dimbovia, 1977, 51–80], їх виробництво також і на території України фіксується ливарною формою з с. Рижівка Уманського району Черкаської області (рис. 77: 8), з району концентрації пам'яток Білогрудівської культури (див. далі).

Серед знахідок у Нижньому Подніпров'ї та Нижньому Подністров'ї помітно вирізняється група кельтів, що поєднують у собі риси красноаяцької, лобойківської та кардашинської металургійних традицій, перш за все — це наявність двох вушок. Це такі знахідки: двовушковый варіант кельтів східнотрансільванського типу (тип К-58 за Є.М. Чернихом) представлений на ливарних формах, знайдених біля сіл Дудчани та Верхньотарасівка Херсонської області [Klochko, 1993, fig. 22: 6, 8; Gerskovic, 1999, taf. 49, 3] (рис. 77: 10). Шестигранний у розрізі двовушковый кельт з видовженими вушками, один з прототипів кардашинських кельтів, був у складі Дремайлівського скарбу [Lescov, 1981, taf. 4, E2] (рис. 77: 11). “Протокардашинськими” можна назвати також кельт двовушкового варіанта східнотрансільванського типу на ливарній формі з Тілігульського лиману [Воскарев, Lescov, 1979, taf. 11, 91] (рис. 78: 5), двовушкові, пишно орнаментовані кельти з скарбу Делень, округ Яси в Румунії [Chirica, Tanasachi, 1984, 122, fig. 9: 8] та з с. Кіперчень у Молдові [Дергачев, 1975, рис. 8: 11] (рис. 78: 6, 10) і кельт, прикрашений орнаментом у вигляді петлі, вирізаний на кам'яній ливарній формі з ливарної майстерні Волоське на Нижньому Дніпрі (рис. 77: 9). Такі синкретичні типи кельтів, на мою думку, виникали у контактній зоні між красноаяцькою (Сабатинівська культура), лобойківською (Бережнівсько-Маївська культура) та кардашинською (? — культура) металургійними традиціями, кордон між якими проходив у той час по Дніпру. На співіснування та тісні контакти цих трьох металургійних традицій вказує також комплексна знахідка у скарбі Христич, Молдова [Дергачев, 1975] кельтів східнотрансільванського типу (Ноа-Сабатинівка), пишно орнаментованого двовушкового варіанта східнотрансільванського типу (однин із “протокардашинських” типів) та головурівського (раннього) варіанта кельтів кабаківського типу (Бережнівсько-Маївська культура) (рис. 78: 7–9). Звертаю особливу увагу читачів на цей скарб тому, що він є одним з тих комплексів, які не відповідають концепції В.С. Бочкарьова щодо того, що двовушковість — це пізня ознака, а всі кельти Північного Причорномор'я належать до однієї — зрубної — культурної традиції [Воскарев, Lescov, 1979]. Власне, на мою думку, у скарбі Христич немає жодного “зрубного” виробу (кельт східнотрансільванського типу — це витвір ливарників або культури Ноа, або сабатинівських, кельт двовушкового варіанта східнотрансільванського типу — це виріб північносабатинівських (?) майстрів, а кельт головурівського варіанта кабаківського типу — виготовле-

ний майстрами Бережнівсько-Маївської культури), тож цей скарб до “зрубних” проблем не має ніякого відношення.

До сабатинівського часу (14–13 ст. до Р.Х.) [Klochko, 1993] відносяться шестигранні в розрізі одновушкові кельти з прогнутою втулкою зі скарбу Грушка (рис. 77: 4) та деякі випадкові знахідки з Верхнього Подністров'я [Zurowski, 1949, tabl. II, III, IV]. Традиційно появу таких кельтів у Карпатському регіоні пов'язують із культурою Ноа, проте, як показали дослідження М. Петреску-Димбовиці, ці кельти найбільш характерні для скарбів Трансільванії серії Уріу — Доманешть. Намагаючись визначити культурну належність скарбів цієї серії, М. Петреску-Димбовиця вказує рівнозначно і на культури Отомань та Сучіу-де-Сус і на Вітенберг та Ноа [Petrescu-Dimbovia, 1977, 21], підкреслюючи, що територія розповсюдження цієї серії скарбів у Трансільванії охоплює досить великий регіон, який у той час був зайнятий пам'ятками усіх згаданих вище культур. Характерною особливістю скарбів серії Уріу — Доманешть Трансільванії є наявність у них великої кількості бронзових виробів косідерських типів, які складають скарби горизонтів Косідер та Форро Угорщини за А.Можоліч, які вона пов'язує з пізніми фазами культур Отомань і Вітенберг та культурою Сучіу-де-Сус [Mozsolics, 1967, 1973]. В той же час, у скарбах серії Рішешть — Белень Молдови, яка беззаперечно пов'язується з культурою Ноа, таких кельтів практично немає. На мою думку, поява кельтів зі вгнутою втулкою у Верхньому Подністров'ї пов'язується з розповсюдженням на ці терени культури Вітенберг. Скарб Грушка [Свешников, 1964, табл. 3], в якому є речі, характерні для культури Ноа і речі карпатських типів, які можна пов'язувати з культурою Вітенберг, фіксує культурну ситуацію, що склалася у Верхньому Подністров'ї у 14–13 ст. до Р.Х. — змішання і співіснування цих двох культурних комплексів, включення і поступову асиміляцію Вітенберзької культури культурою Ноа. Цікаво, що виробництво кельтів з прогнутою втулкою більш пізніх варіантів зберігається в цьому регіоні ще і у 12–10 ст. до Р.Х, тобто такі кельти в білозерський час стають “своїми” для населення Подністров'я.

У скарбах культури Ноа на теренах Румунії досить часто зустрічаються обушкові сокири-молоти. Зрідка, як карпатські імпорти, вони зустрічаються і в пам'ятках Подністров'я та Подніпров'я. Це карпатські бойові сокири-чекани з шайбою на обусі з с. Стецева Снятинського району Івано-Франківської області [Крушельницька, 1985, рис. 3: 4], Нікопольського скарбу [Tallgren, 1926, fig. 80], знахідка з Дніпропетровської області [Черных, 1976, табл. 30: 2] (рис. 79: 1–3). Вони відносяться до сокир-молотів типу “В” за А. Можоліч, типових для Косідерського горизонту дунайських бронз. Сокири-молоти зі скарбів Журавлинського [Черных, 1976, табл. 10: 1, 2] та Курлозовського (Курячі Лози) [Черняков, 1985, рис. 61: 1] (рис. 79: 4–6) відносяться до більш пізніх типів. У Журавлинському скарбі була знайдена також сокира іншого карпатського типу — з гребенем на обуху [Черных, 1976, 10: 3] (рис. 79: 7). Ці сокири є типовими для карпатських скарбів періодів Vz B — Vz D. У скарбах горизонтів Форро та Уріу має аналогії сокира з ребром на втулці з с. Прилипче Заставнянського району Чернівецької області [Крушельницька, 1985, рис. 3: 4] (рис. 79: 8). Це найпізніший варіант карпатських сокир з “гребенем” на втулці, який зустрічається тільки у скарбах, що відносять до культур Сучіу-де-Сус та Піліні. Усі ці знахідки ілюструють чи то торговельні зв'язки Сабатинівської і Ноа культур з Карпатським регіоном, чи то військові трофеї.

Рідкісні види ударної зброї. У пам'ятках Сабатинівської культури знайдено декілька незвичних речей, які я відношу до рідкісних видів ударної зброї. Серед них вирізняються пласкі сокири-тесла та втулкові сокирки і клювці. На одній із сторін чотиристоронньої кам'яної ливарної матриці з Дудчан [Gerskovic, 1999, taf. 49, 1] знаходиться форма для відливання пласкої сокири-клювця з дископо-

дібним упором на середині, призначеним для більш надійного кріплення руків'я (рис. 80: 1). Більш проста пласка сокира-клювець походить зі скарбу Одайлі-Подарі (рис. 80: 2). Подібна пласка сокира вирізана на кам'яній ливарній формі з бережнівсько-маївського поселення Зазим'є під Києвом (див. нижче). Пласкі сокири-тесла, подібні до лобойківських, відливалися у ливарній майстерні Волоське (рис. 80: 3).

На одній з ливарних форм Новокиївської ливарної майстерні вирізана втулкова сокирка-кельт з овальною уступчастою втулкою та вузьким трохи скошеним лезом (рис. 80: 4). Ця форма віднесена нами до другого хронологічного горизонту майстерні, датованого 13 ст. до Р.Х. Така ж втулкова сокирка, знайдена на території Вінницької області, зберігається у колекції “ПЛАТАР” (див. далі) (фото 15).

На ливарній формі з ливарної майстерні Волоське вирізаний втулковий клювець з овальною у розрізі уступчастою втулкою та списоподібним бойком (рис. 80: 7). Цей виріб, найімовірніше, настромлявся на колінчасту ручку, подібну до руків'я кельтів та лобойківських кованих втулкових клювців (див. нижче). Втулковий клювець з литою втулкою та сплющеним бойком походить із Дремайлівського скарбу (рис. 80: 5). У бойовому відношенні — все це знаряддя, призначене для пробивання захисного обладунку, тож не дивно, що більшість цих речей походить з Нижнього Подніпров'я — з східного кордону Сабатинівської культури. Там вона стикалася з іншою великою культурою доби пізньої бронзи — з Бережнівсько-Маївською, і військова ситуація в цьому регіоні могла бути час від часу досить напруженою.

Таким чином, одним із основних (якщо не основним) видів сабатинівської ударної зброї ближнього бою були втулкові сокири-кельти та кельтоподібні знаряддя.

Мечі. Ця категорія озброєння у пам'ятках Сабатинівської культури представлена оригінальним типом короткого рублячого меча — мечами красноаяцького типу (тип Н-48/50 за С.М. Чернихом) [Klochko, 1993; Klocko, 1995]. Їх характеристики такі: відлиті з бронзи, довжина 35–45 см, двосічне листоподібне лезо з однією чи кількома нервюрами, широкий сплющений упор, сплющений черешок із додатковим овальним упором, ручки виготовлені з використанням металевих та дерев'яних частин, маленькі грибоподібні навершя на руків'ях. Найдавнішим з них, вірогідніше за все, є меч із сабатинівського поховання у кургані біля с. Борисівка Татарбунарського району Одеської області [Черняков, 1985, рис. 56: 7] — з широким гостролистим лезом, посиленням потрійною нервюрою, широким сплющеним упором, пласким черешком з отвором для кріплення дерев'яної частини руків'я, обгорнутої шкіряним пасом та бронзовим втулковим грибоподібним навершям з двома отворами для кріплення до дерев'яної частини руків'я (рис. 81: 8). Цей меч за формою леза та руків'я не має аналогій. Навершя цього меча за формою та способом кріплення аналогічне

Фото 15. Сокира-кельт. Колекція ПЛАТАР.

навершям крито-мікенських мечів та кинджалів МН III — ЛН I періодів Греції, 1700–1550 рр. до Р.Х. [Sandars, 1963].

Мечі красномаяцького типу за формою упорів на руків'ях я підрозділяю на два варіанти: а) зі сплющеним упором; б) зі спіралеподібним упором. Типові красномаяцькі мечі варіанта “а” представлені на ливарних формах Красномаяцької [Черняков, 1965, 11–113] та Новокиївської [Гершкович, Клочко, Евдокимов, 1987, рис. 8: 3] ливарних майстерень (рис. 81: 9, 10, 13) та знахідкою біля с. Волоське Дніпропетровської області [Черных, 1976, табл. XXXVII: 2] (рис. 81: 12). Мечі варіанта “б” походять із Лозовського скарбу в Молдові [Дергачев, 1975, рис.4] та Інгульського скарбу на Південному Бузі [Сымонович, 1966, рис. 2: 13] (рис. 81: 1–5, 6), випадково знайдені біля с. Чутулешть Флорештського району Молдови [Дергачев, 1975, рис. 9: 19] і в “Дніпропетровській області” [Черных, 1976, табл. 37: 3] (рис. 81: 7, 11). Усі ці знаряддя мають широке листоподібне лезо. На ливарних формах лезо досить вузьке і має по краях товсті валики, які потім розковувались. Після проковування лезо ставало значно ширшим, профіль його отримував два заглиблення, що підвищували, разом з нервюрою, його міцність. Нервюри на мечях красномаяцького типу зустрічаються різні — як прості, круглі чи ромбоподібні у розрізі, так і складні, подвійні чи потрійні. Руків'я мечів мають складну форму та технологію виготовлення — на черешок (форми черешків різні — чотирикутні загострені стержні, сплющені стержні, пласкі пластини) надівався дерев'яний посередник, на який зверху настромлялося бронзове навершя. Волоти на руків'ях мечів варіанта “б” відливалися у ливарних формах у вигляді досить довгих тонких “вусів” (такі “вуса” має меч на ливарній формі з майстерні культури Кослоджень Побіт Камик в Болгарії [Черных, 1978, табл. 68: 7], які потім ковальським способом закручувались у спіралі.

Намагання вивести походження цих мечів з мечів горизонту дунайських бронз Хайдушамшон [Бочкарёв, 1968], на мою думку, безпідставні. Дунайські мечі цього періоду є подальшим продовженням лінії розвитку центральноєвропейських кинджалів з металевим руків'ям із грибоподібним навершям та трикутним або гостролистим лезом, поєднаними за допомогою заклепок [Goldmann, 1981, 131–181]. Початковий етап цієї лінії розвитку на Україні представлений кинджалами усатівського типу. Вони значно відрізняються від красномаяцьких як формою та декором руків'я, конструкцією та формою леза, так і поєднанням леза та руків'я за допомогою заклепок. Мечі красномаяцького типу, на мою думку, є самостійною, оригінальною північно-причорноморською лінією розвитку цього виду зброї [Клочко, 1993]. Форми лез, ручок, та їх конструкція дозволяють виводити їх з кинджалів красномаяцького типу (див. нижче). Виробництво та використання такого своєрідного виду коротких рублячих мечів, які за тактико-технічними даними близькі до давньогрецьких ксіфосів та римських *pedite gladius* — піхотних рублячих мечів ближнього бою, є характерною особливістю причорноморських племен доби пізньої бронзи, представлених такими археологічними культурами, як Кослоджень, Ноа, Сабатинівська. Найдавнішими мечами цього типу є меч на ливарній формі з майстерні Побіт Камик у Болгарії [Черных, 1978, рис. 68: 7] та меч з поховання біля с. Борисівка, які я датую періодами Vz A2 — Vz B1, 17–15 ст. до Р.Х. Класичний варіант мечів красномаяцького типу датується 14–13 ст. до Р.Х. на підставі комплексів Новокиївської та Красномаяцької ливарних майстерень і Лозовського та Інгульського скарбів, що складаються з речей, характерних для періодів Vz B2 — Vz D [Клочко, 1993, 56–57].

У ряді скарбів горизонту На А1 Нижнього Подунав'я знайдені мечі, що мають пласкі руків'я з отворами для заклепок — мечі типу “Печиця” [Вона, 1963]. Ручки цих мечів близькі за формою та конструкцією до руків'їв центральноєвро-

пейських мечів типу Reutlingenn за П. Шауером, датованих Vz D — На А1 [Schauer, 1971, taf. 154]. Коротке широке листоподібне лезо нижньодунайських мечів близьке за формою до лез мечів красноаяцького типу. Такі мечі знайдені у скарбах Айуд, Банд, Фелнак, Печиця II [Petrescu-Dimbovița, 1977, pl. 106: 16, 17; 107: 1, 2; 115: 12; 141: 9; 170: 1] на території Румунії і у багатому курганному похованні Н'їркарас-Дюлахаза [Mozsolics, 1960, taf. LXXIX, 2; LXX, 5; LXX, 4], де вони супроводжувались кельтами старшого трансільванського типу та шпилькою типу Ноа. Усі ці комплекси відносяться до періодів Vz D-На А1. Поява цього комбінованого типу мечів у пам'ятках Нижнього Подунав'я кінця XIII — XII ст. до Р.Х., на мою думку, свідчить про контакти у цьому регіоні носіїв технологічних та збройних традицій центральноєвропейських племен “полів попільничих урн” та культур Кослоджени-Ноа-Сабатинівка. Ці контакти, на мою думку, пов'язані з так званою “експансією культури Ноа у Середнє Подунав'я” [Kemenczei, 1984]. Вони також свідчать про те, що власне красноаяцький тип мечів на початку 12 ст. до Р.Х. зникає. Інший пізній прояв цієї зброярської традиції — це мечі сосновомазинського (Соснова Маза) типу валикового (білозерського) часу в Поволжі та Західному Казахстані (див. далі).

Кинджали. Є одним із найпоширеніших видів рублячо-ріжучої зброї ближнього бою Сабатинівської культури. Провідним типом серед них виступають кинджали красноаяцького типу (частково, типи Н-34, 36, 37 за Є.М.Чернихом) — знаряддя з листоподібним двосічним клинком, кільцевим упором на руків'ях та черешком у вигляді овального, квадратного або сплющеного штиря. Така зброя є більш пристосована для нанесення рубляче-ріжучих, ніж колючих ударів. Тож, назва “кинджали” для цих знарядь є досить умовною, скоріше за все, за характером бойового призначення то були бойові ножі широкого спектра використання. Такі кинджали вирізані на ливарних формах сабатинівських майстерень Красноаяцької, Волоської [Voskarev, Lescov, 1979], Новокиївської [Гершкович, Ключко, Евдокимов, 1987], Андрівської [Писларий, Будылкина, 1982] (рис. 82: 1–6). Такі ж кинджали знайдені біля с. Березки та Гаяни у Молдові [Дергачев, 1975, рис. 24], у Єлісеевичському скарбі в Приазов'ї [Lescov, 1981, taf. 3, B1], у “Прикарпатті” [Крушельницька, 1985, рис. 2], біля с. Салгани Білгород-Дністровського району [Білгород-Дністровський краєзнавчий музей], з Херсонського музею (рис. 82: 7–13).

Відносно давню появу цього оригінального типу знарядь у цілком сформованому вигляді підтверджує ливарна форма з майстерні культури багатоваликової кераміки Малі Копані, на якій негатив кинджала з кільцевим упором був виготовлений раніше за негатив кинджала бородінського типу [Черняков, 1967, 23–27]. Цей факт спростовує теорію О.А. Кривцової-Гракової про походження кинджалів з кільцевим упором від давньозрубних ножів з пласким упором. Останні є подальшим розвитком лінії пізньокатакомбних ножів [Братченко, 1976]. Красноаяцька ж лінія розвитку кинджалів з кільцевим упором є цілком самостійною, паралельною зрубній лінії. Найбільш близькими прототипами цього виду знарядь є деякі близькосхідні знахідки. Найстарша з них — кинджал з давньодинастичних шарів храму бога Ненгірсу у Лагаші, Месопотамія (2600–2300 рр. до Р.Х.) — з пласким черешковим руків'ям, що має чотири отвори для заклепок, кільцевим упором та листоподібним, ромбічним у розрізі пером, прикрашеним гравірованим зображенням фантастичного звіра [Müller-Karpe, 1974, taf. 188, 17]. У літературі його трактують як вістря списа, але це невірно, бо у такому випадку незрозумілими постають отвори для заклепок на руків'ях, логічні тільки для кинджала. Але дійсно, на Близькому Сході така форма була більш притаманна вістрям списів — такими є анатолійські черешкові вістря з листоподібним пером, довгим квадратним у розрізі черешком та кільцевим упором. Вони відрізняються

від північних виробів, здебільшого, тільки довжиною черешка. Як приклади, можна привести малоазійські вістря списів зі скарбу Солої-Помпейополіс, 2200–2100 рр. до Р.Х. та з Тарсу, Гезлю-Куле, горизонти, 1900–1700 рр. до Р.Х. [Müller-Karpe, 1974, taff. 291: В7; 294: 8]. Таке ж вістря нещодавно знайдене в регіоні Південного Бугу і зберігається в колекції “ПЛАТАР” (дивись попередній розділ). Ця знахідка підтверджує моє попереднє припущення [Klochko, 1993, 56], що десь на початку II тис. до Р.Х. такі вістря стають відомими у Північному Причорномор’ї і з 17–16 ст. до Р.Х. на їх основі тут виробляється новий тип зброї — кинджал з кільцевим упором на руків’ях. Повторюю, що такі кинджали вироблялись у майстерні Малі Копані разом із кинджалами бородинського типу, тож їх поява у Північному Причорномор’ї відноситься ще до “багатоваликового” часу. Про південні зв’язки того часу свідчать також “мікенські” орнаменти на деяких срібних речах Бородинського скарбу.

Основний період існування кинджалів краснояцького типу, представлених на ливарних формах Новокиївської та Краснояцької майстерень, датується за цими комплексами 15–13 ст. до Р.Х. [Klochko, 1993]. Подальше продовження лінії розвитку кинджалів краснояцького типу — кинджали заградівського типу, що відрізняються більш вузьким лезом — характерні для пізньосабатинівських та ранньобілозерських пам’яток. Знахідка кинджала заградівського типу у скарбі в Угариті (городище Рас-Шамра, Сирія), у шарі, який пов’язується зі зруйнуванням міста Угарита “народами моря”, у комплексі з єгипетським мечем, прикрашеним картушем фараона Мернептаха (біля 1224–1214 рр. до Р.Х.) [Müller-Karpe, 1980, taf. 151, A3], дозволяє датувати появу таких кинджалів кінцем 13 — початком 12 ст. до Р.Х. [Klochko, 1993, 56].

Інший тип кинджалів багатоваликового часу представлений на другій стороні ливарної форми з майстерні Малі Копані — черешковий з отвором на плоскому черешку для кріплення руків’я, вузьким клинком з паралельними лезами та тонкою нервюрою, що розширяється до упору (тип Н-51 за Є.М. Чернихом) (рис. 67: 1–2) — близький за формою до кинджала з Бородинського скарбу (тип “Бородіно”). Ця лінія розвитку кинджалів теж своїм походженням пов’язана з Східним Середземномор’ям від кинджалів та мечів з могильника Дорак до мікенських. Як подальший розвиток цієї лінії розвитку у Північному Причорномор’ї, вже в рамках сабатинівської культури, можна розглядати кинджали на ливарних формах з майстерні Маринівка [Bockarev, Lescov, 1979, taf. 12, 97] та Краснояцької майстерні (рис. 83: 1, 2) — з невеликим сплюсненим черешком, чітко вираженим широким упором та листоподібним лезом (варіант “Маринівка”). На формах цих кинджалів відбився вплив кинджалів краснояцького типу — це позначилось у листоподібній формі леза та на формі руків’я, фактично ця лінія розвитку поступово неначе розчиняється у краснояцькій. До цього ж типу включені також кинджали на ливарних формах з с. Дудчани Нововоронцовського району Херсонської області [Gerskovic, 1999] та майстерні Волоське [Шарафутдинова, 1982, рис. 46: 3] (варіант “Волоське”). Такий кинджал випадково знайдений в с. Ленінське Куйбишевського району Запорізької області (Гусарковський краєзнавчий музей, Запорізька обл.) [Самар, Шевчук, 1999, рис. 1: 1] — з вузьким листоподібним лезом довжиною 18,6 см, вузькою квадратною у розрізі нервюрою, широким упором та складним черешком, що складається з круглої у розрізі частини, додаткового кільцевого упору та квадратного у розрізі короткого стрижня — черешка (рис. 83: 5–7). Руків’я у цих кинджалів складалось з металевої частини із кільцевим упором та дерев’яної або кістяної частини, насадженої на черешок. Ці кинджали можна розглядати як вироби, що поєднують ознаки кинджалів як бородинського, так і краснояцького типів. Місця знахідок кинджа-

лів варіанта “Волоське” концентруються у Нижньому Подніпров’ї, що дозволяє розглядати цей варіант як локальний.

Кинджали з Інгульського скарбу [Сымонович, 1966, рис. 2: 8] та с. Орелець на Івано-Франківщині [Крушельницька, 1985, рис. 2] — з невеликим валикоподібним потовщенням, що слабо нагадує кільцевий упор (рис. 83: 3, 4), відносяться до ноїчного варіанта кинджалів краснояцького типу, характерного для культури Ноа. Подібні ж кинджали походять зі скарбів Белень та Дуда у Румунській Молдові, які М. Петреску-Димбовиця відносить до серії скарбів Рішешть — Белень періоду Vz D та пов’язує з культурою Ноа [Petrescu-Dimbovia, 1977]. Тож, кинджали з “недорозвиненим” кільцевим упором з Інгульського скарбу, Орельця, Белень та Дуди пропонується розглядати як варіант кинджалів краснояцького типу.

Захисне озброєння. Воно у пам’ятках Сабатинівської культури представлене єдиною знахідкою круглого дерев’яного обтягнутого шкірою щита, який був прикрашений бронзовими цвяхами з широкими шляпками, набитими у вигляді солярного знаку — свастики. Цей щит був знайдений у похованні в кургані біля с. Борисівка разом з вищезгаданим мечем [Черняков, 1985, рис. 56] (рис. 80: 6). Питання походження круглих щитів вважається дискусійним. Деякі дослідники (наприклад, О. Гамбер, Н.К. Сандарс, Я. Боузек) вважають, що їх винайшли центральноєвропейські народи “полів поховальних урн” і що саме вони принесли цей тип щитів у Східне Середземномор’я наприкінці XIII ст. до Р.Х. Борисівська знахідка, яку я відношу до більш раннього часу, дещо розширює географію ужитку таких щитів та поглиблює їх хронологію. А взагалі, такий простий і раціональний за технологією виготовлення (плетення з лози) захисний обладунок був досить поширений у Старому Світі. Просто, виготовлений з органічних матеріалів, він, практично, до нас майже не дійшов, за винятком таких унікальних та поодиноких знахідок як борисівська. Інша справа, круглі щити, оббиті бронзовою бляхою, які поширюються у Центральній Європі з XII — XI ст. до Р.Х., але ж вони повинні були б мати передісторію?

Таким чином, озброєння культури Ноа у Подністров’ї представлено типами зброї, що є характерними для скарбів культури Ноа Румунії, Сабатинівської культури Північного Причорномор’я та південних карпатських культур. Спільними типами зброї для культур Ноа та Сабатинівка були кинджали краснояцького типу (серед яких вирізняється ноїчний варіант), кельти східнотрансільванського типу та вістря списів дремайлівського і краснояцького типів. Кельти зі вгнутою втулкою, бойові чекани та вістря списів з профільованою нервюрою та з полум’яноподібним пером — типи зброї, що характерні для південних карпатських культур періодів Vz D — Ha A1 (такі чекани та вістря списів у великій кількості знайдені у скарбах Румунії, віднесених М. Петреску-Димбовицею до культури Ноа), вони були запозичені цією культурою у південних сусідів.

Озброєння племен Сабатинівської культури представлене типами металевої зброї, що були характерними для Краснояцького металургійної традиції [Клочко, 1994]. Це вістря стріл типів “Херсон” та “Собківка”, списи і дротики дремайлівського та краснояцького типів, сокири-кельти східнотрансільванського типу, мечі краснояцького типу, кинджали краснояцького типу. У західних пам’ятках цієї культури трапляються знахідки імпортного дунайського озброєння. У східних пам’ятках, розташованих у Подніпров’ї, присутні предмети озброєння синкретичних форм, які поєднують у собі ознаки, характерні для сабатинівської та бережнівсько-маївської зброї (двовушкові кельти).

Сабатинівський комплекс озброєння реконструюється таким чином: наступальна зброя складалася з дистанційної зброї (лука, дротиків та металевих списів), зброї ближнього та рукопашного бою (списи, сокири-кельти, клювці, короткі мечі, кин-

джали та бойові ножі). Такий комплекс зброї, скоріше за все, призначався для пішого строю і був найбільш ефективним у розрядженому шеренговому строю війська.

Пізньюсхіднотшинецько-ранньобілогрудівська група

Територія Східнотшинецької культури на пізньому етапі її існування дещо скоротилася. Комарівську культуру у Подністров'ї заступила культура Ноа, зі сходу, у Середньому Подніпров'ї Східнотшинецьку дещо потіснила Бережнівсько-Маївська культура, а з півдня насунулась Сабатинівська культура. На території Вінницької області почалося формування Білогрудівської культури, яка в цілому відноситься до більш пізнього, білозерського етапу. Більшість знахідок зброї з теренів Східнотшинецької культури пізнього етапу випадкові, не комплексні, тож ця група озброєння у мене вийшла досить умовною і неповною.

Вістря списів. Вістря з випадкових знахідок, переважно, з Київщини та Черкащини я розділив на три групи: а) західна, б) місцева, с) південна.

а) *Західна група.* Гостролисті вістря з досить довгою втулкою знайдені біля с. Пугачівка Уманського району та у “Канівському районі” (рис. 84: 1, 3). Ці вістря мають чисельні аналогії у центральноєвропейських пам'ятках періодів Vz D — На А [Kloshko, 1993]. Вістря списа з Київської області (рис. 84: 4) з потрійною нервюрою та відносно короткою воронкоподібною втулкою, подібне до вістря з скарбу культури Ноа Грушка у Подністров'ї, належить до центральноєвропейського типу наконечників, характерного для періодів Vz D — На А1. У 13 ст. до Р.Х. такі вістря з'являються на території України, у Північному Причорномор'ї та Середньому Подніпров'ї [Клочко, 1992]. Уламки ливарної форми для виготовлення таких наконечників були знайдені у Завадівській ливарній майстерні (див. розділ про Білозерську культуру).

б) *Місцева група.* Вістря списіві з с. Веремье (рис. 84: 5) та Юдіново [Артемєнко, 1987, рис. 51: 5] за формою втулки близькі до сабатинівських наконечників дремайлівського типу, проте гостролисте перо (у дремайлівських наконечників перо листоподібне) дозволяє розглядати їх як місцевий варіант. Як місцевий варіант наконечників списів дремайлівського типу можна також розглядати вістря з Київської області (рис. 84: 2), що відрізняється від сабатинівських значно більшою довжиною втулки та “вусиками” на лезі біля втулки, що нагадують “вусики” на “вилчастих” сейминських списах. Спис місцевого варіанта дремайлівського типу походить з колекції Кундеревича [Tallgren, 1926, abb. 108, 2] (рис. 84: 18). Відрізняється від “класичних” сабатинівських списів трьома валіками на втулці та ограненою потрійною нервюрою. Таке оформлення втулок та нервюр характерне для лобойківської металургійної традиції (Бережнівсько-Маївська культура). Уламок вістря дротика з такою же нервюрою знайдено біля с. Леплява на Черкащині [НМІУ: а11/2] (рис. 84: 17).

Досить оригінальними знаряддями є вістря з широким листоподібним пером, міцною ромбічною у розрізі нервюрою та дуже короткою втулкою, посиленою біля низу валіком з с. Гребені Ржищівського району Київської області (рис. 84: 15) та вістря з широким листоподібним пером, товстою сильно профільованою нервюрою і дуже короткою втулкою з валіком унизу, знайдене між селами Обухівка та Суґаківка Дніпропетровської області (рис. 84: 14). Аналогічні вістря знайдені у скарбі Путреда, Мунтенія (Румунія) періоду Vz D [Petrescu-Dimboviuа, 1977, pl. 96, 4] та у скарбі Алсодобза з північно-східної Угорщини, віднесеному до найстарших скарбів культури Піліні періодів Vz D — На А1 [Kemenczei, 1984, 20–27, 113; taf. XII: 5], а також у Енкомі на Кіпрі [Catling, 1964, pl. 14]. Поява такого незвичного для цього регіону вістря на острові Кіпр, вірогідніше за все, була пов'язана з північнопонтійськими вояками, що брали участь у так званій навалі “народів моря”

[Клочко, 1990, 1992; Klochko, 1993]. Такі широкі, загострені по всьому краю вістря, вірогідніше за все, призначались переважно для нанесення рублячих ударів, тобто вони виготовлялись не для звичайних списів, а для рубляче-колючих знарядь на довгому держаку.

с) Південна група. На поселенні Козинці Переяслав-Хмельницького району Київської області знайдено вістря списа раннього варіанта дремайлівського типу (рис. 84: 6). Вістря дротика дремайлівського типу, характерного для Сабатинівської культури, знайдено на поселенні Вишеньки Бориспільського району (рис. 84: 7). Уламок вістря списа цього типу знайдено біля с. Шабельники Чигиринського району на Черкащині (рис. 84: 8) [Клоско, 1995].

Вістря дротиків красноаяцького типу, також характерного для Сабатинівської культури, знайдені біля с. Селище Черкаської області, с. Лісовичі Таращанського району Київської області, сіл Прохорівка та Гришинці Канівського району Київської області, а також у колекції Кундеревича [Клоско, 1995] (рис. 84: 9–13, 16). Цікаво, що це все вістря дротиків, які частіше губилися під час бою, тобто цілком вірогідно, що їх поява у Середньому Подніпров'ї була пов'язана з сабатинівськими військовими рейдами на північ.

Бойові сокири. Ця категорія зброї представлена пласкими сокирами і втулковими сокирами-кельтами. Пласка сокира знайдена у скарбі з с. Бачкурине Монастирищенського району Черкаської області (Бачкуринський скарб) [Молодцов, 1993] (рис. 85: 4). Подібна до бачкуринської пласка сокира знайдена на поселенні Білогрудівської культури Сандраки на Вінниччині [Музей археології НАНУ] (рис. 85: 5). Я відношу їх до пізнього варіанта пласких сокир типу “Гродниця” [Влајер, 1990, 1999]. Цей тип сокир існує у західнотшинецькому середовищі досить довго. На мою думку, на Україні знахідки більшості таких сокир відносяться до раннього етапу Східнотшинецької культури і лише ці дві знахідки можна віднести до пізнього (сабатинівського) етапу.

Пласка сокира-клювець, подібна до сокири-клювця зі скарбу Одайлі-Подарі, реконструйована мною по ливарній формі з східнотшинецького поселення Зазим'є на Київщині [Клочко, 1998, рис. 4: 2; Klochko, 1998, fig. 5: 2] (рис. 85: 7).

На території розповсюдження Східнотшинецької культури знайдено досить багато втулкових сокир-кельтів, які я розподілив на такі групи: а) “місцева”; б) “лобойківська”; в) “сабатинівська”.

а) “Місцева”. Оригінальний одноушковий кельт — великий, вузький, мішкородібний знайдено у селі Маркелівка Володимир-Волинського району на Волині [Кучінко, Охріменко, 1995, рис. 28: 11] (рис. 85: 12). Прикрашений вертикальними рисочками. Форма цього кельта дуже архаїчна, а орнамент подібний до прикрас кельтів лужицького типу (див. далі). Пропоную віднести його до “протолужицького” типу.

Ще один нетиповий одноушковий кельт знайдено у Польщі, у скарбі Вітов Келецького воеводства [Kostrzewski, 1964, rys. 101: 1]. Це великий, вузький, мішкородібний, овальний у розрізі кельт з двома валиками на втулці, втулка його трохи прогнута (рис. 85: 2). В. Блайер помилково відніс його до східнокарпатського типу (кельти з прогнутою втулкою) і датував його періодом На В1 [Влајер, 1999, 28], тобто відніс його до найпізніших варіантів кельтів цього типу. Але ж усі пізні варіанти кельтів з прогнутою втулкою значно коротші, мають розширене лезо і втулка у них прогнута значно більше, ніж у вітовського (див. білозерський час). У тому ж скарбі були знайдені і пласкі сокири “чеського” типу (рис. 85: 1), які звичайно датуються періодом Vz D. Тож, на мою думку, скарб з Вітова відноситься до періоду Vz D, а кельт з цього скарбу є раннім варіантом (чи прототипом?) східнокарпатських кельтів і є імпортом з Подністров'я. Ці знахідки, на мою думку, свід-

чать про те, що на заході України у сабатинівський час було своє виробництво втулкових сокир-кельтів.

Східна частина східнотшинецького регіону представлена іншими типами кельтів, які я вважаю “протокардашинськими”. Кельт з двома валиками на втулці і одним видовженим вушком походить із с. Хмельна Канівського району [НМІУ: а163/7] (рис. 85: 6). Валики, що розташовані нижче краю втулки, та видовжені вушка є характерними ознаками кельтів кардашинського типу. У кардашинській групі кельтів найбільш давніми є кельт на ливарній формі з поселення Зазим’є [Березанская, 1985, рис. 119, 11]. Я його реконструював як двовушковий, шестигранний у розрізі кельт з двома широко розставленими валиками на втулці та орнаментом у вигляді опущених “вусів” — валиків [Клочко, 1998а, рис. 4: 5; Klochko, 1998b, fig. 5: 5] (рис. 85: 8). На користь раннього датування кельта з Зазим’я свідчать ті речі, що були вирізані на інших боках цієї ливарної форми — втулкове долото та пласка сокира-тесло. Аналогічне втулкове долото вирізане на ливарній формі з ливарної майстерні Малі Копані, яку я відношу до багатоваликового часу і датую 16 ст. до Р.Х. Пласкі сокири, аналогічні виробу з Зазим’я, походять зі скарбу Одайлі-Подарі у Румунії (рис. 80: 2), який О.М.Лесков датував 16–15 ст. до н.е., спираючись на досить великий, сильно вигнутий серп з крюком “ранньозрубного” типу. Пласка сокира, яка дуже близька до сокири з Зазим’я за формою та розмірами, була знайдена у похованні толоса 7 у Зафер Папоура, Кнос на острові Крит, датованому 15 ст. до Р.Х. [Müller-Karpe, 1980, taf. 199, B4]. Останній комплекс особливо важливий для встановлення абсолютного датування цих речей тому, що він датується на основі історичної єгипетської хронології.

Кельт з Батуриного скарбу [Молодцов, 1993] — двовушковий, шестигранний у розрізі, з втулкою, піднятою над вушками (ознака, яка відрізняє кельти кардашинського типу від кельтів кабаківського типу) (рис. 85: 3) також можна вважати найдавнішим кельтом кардашинського типу (або ж “протокардашинського”). Пласка сокира типу “Гродниця” з того ж скарбу дозволяє відносити його до сабатинівського часу. До ранньокардашинських я також відніс кельти з НМІУ (рис. 85: 10, 13, 14), с. Перебудова Ніжинського району Чернігівської області (рис. 85: 11) та з Ніжинського району (рис. 85: 15). Тож, ці знаряддя можна розглядати як прототипи до кельтів кардашинського типу білозерського часу (типи К-66, К-68 (частково), К-70, К-72 за Є.М. Чернихом [1976]).

Серед усіх металургійних центрів доби пізньої бронзи на Україні Кардашинський — найменш вивчений з точки зору території його розповсюдження, хронології, культурної належності, практично не досліджені питання його походження. Знахідки прототипів кардашинських кельтів у Середньому Подніпров’ї дозволяють визначити цей регіон як центр їх походження, а, отже, і як центр походження усієї цієї металургійної традиції. Кельти з Зазим’я та Хмельни дещо прояснюють наявність певних архаїчних сейминських рис на кельтах розвинутого кардашинського типу, відмічених Є.М.Чернихом. Це дозволяє вести мову про певну участь сейминської (чи протосейминської) металургійної традиції у формуванні кардашинської металургії. Як продовження цієї традиції можна розглядати також і вістря списів з гостролистим пером, значну кількість яких знайдено у Середньому Подніпров’ї — у районі, звідки походять і найдавніші досейминські втулкові вістря списів. Усе це дозволяє відносити час формування Кардашинської металургійної традиції до 16–15 ст. до Р.Х., а територію її розповсюдження на ранніх етапах пов’язувати з протобілогрудівськими пам’ятками Середнього Подніпров’я, а пізніше — з Білогрудівською та Білозерською культурами. Датування таких скарбів, як Соколенський [Дергачев, 1975], Старосільський [Те-

легин, 1982] та Медведівський дозволяють продовжувати час його існування до 12–11 ст. до Р.Х. (див. далі).

б) “Лобойківська” група кельтів на Київському Правобережжі представлена значною кількістю знахідок (див. розділ “Бережнівсько-Маївська культура”). Тут як приклад я навожу лише кельт з колекції НМІУ (рис. 86: 1). Прикладами східнотшинецьких варіантів лобойківських кельтів є два інших кельти з колекції НМІУ (рис. 86: 2–3).

с) “Сабатинівська” група на території розповсюдження Східнотшинецької культури представлена кельтами двовушкового варіанта східнотрансільванського типу з с. Голов’ятино Смілянського району Черкаської області [НМІУ: а267/26], з колекції НМІУ та з Вінниччини [Вінницький ОКМ: КВ-1956] (рис. 86: 4–6). Кельти східнотрансільванського типу були знайдені біля с. Кошевате Таращанського району Київської області [НМІУ: а107/35], с. Таганча Гельмязівського району Черкаської області [НМІУ: а190/36] та селі Чуків Немирівського району Вінницької області (рис. 86: 7–9).

Типові одновушкові шестигранні у розрізі сабатинівські кельти були знайдені у селах Маліївці Дунаєвецького району Хмельницької області [Хмельницький ОКМ], Никифоровці Немирівського району, Бандурівці Чечельницького району Вінницької області та з Вінницького обласного краєзнавчого музею (рис. 86: 10–13). Ливарна форма з с. Рижовка Уманського району Черкаської області [Klochko, 1993, fig. 9: 1] (рис. 77: 8) вказує на те, що виробництво таких кельтів розповсюдилось досить далеко на північ, у середовище Білогрудівської культури.

Рідкісні види ударної зброї. Втулковий ключець з білогрудівського поселення Лука Райковецька з литою конічною втулкою і трапецієподібним у розрізі вузьким бойком (рис. 85: 9) дуже близький до втулкового ключця з Дремайлівського скарбу Сабатинівської культури (рис. 80: 5).

Втулкова бойова сокирка, знайдена на території Вінницької області, зберігається в колекції “ПЛАТАР” (фото 15). Довжина 14 см; діаметр втулки 1, 7 см. Глибина втулки 59 мм. Унікальна знахідка. Досі подібна сокирка була відома лише за моєю реконструкцією з ливарної форми Новокиївської ливарної майстерні, віднесеної до Сабатинівської культури. Датується сабатинівським періодом доби пізньої бронзи (1600–1200 рр. до Р.Х.) [Klochko, 2002, 214; fig. 85: 4].

Кинджали. На існування у пізньосхіднотшинецько-ранньобілогрудівських племен своєї власної, досить своєрідної форми кинджалів вказують знахідки черешкових кинджалів із листоподібним клинком на поселенні біля с. Сандраки Хмельницького району Вінницької області [Лагодовська, 1954, 133–141] та в с. Козинці Переяслав-Хмельницького району Київської області (рис. 86: 14–15).

На представлених вище матеріалах виділяються місцева, ранньо-кардашинська, західна (карпатська), сабатинівська та бережнівсько-маївська (лобойківська) групи озброєння. Сабатинівська група озброєння на теренах Східнотшинецької культури, що представлена вістряма списів, дротиків та кельтами, відбиває контакти з південними сусідами — племенами Сабатинівської та Ноа культур. Початок таких контактів, як показують аналогії між ливарними формами з Малих Копанів та Зазим’я, простежується вже у 17–16 ст. до Р.Х. Карпатська група може пояснюватись як контактами з культурою Ноа, так і іншими карпатськими впливами, що призвели до утворення Білогрудівської культури. Лобойківська група вказує на близьке сусідство та тісні контакти з Бережнівсько-Маївською зрубною культурою. Тож, озброєння сабатинівського часу на теренах Східнотшинецької та Білогрудівської культур досить різнотипне і різне за своїм походженням та культурною належністю, це відбиває складні та багатокомпонентні культурні процеси, що відбувались того часу в регіоні.

Бережнівсько-Маївська культура (Лобойківська група озброєння)

Бережнівсько-Маївська зрубна культура, виділена В.В. Отрощенко [Отрощенко, 1994, 150–153], займала переважно лісостепову і степову зони Лівобережної України, а також деякі ділянки вздовж правого берега Дніпра (зокрема на Київщині). З цією культурою я пов'язую лобойківську металургійну традицію [Клочко, 1998]. Лобойківський центр металообробки вперше був виділений Є.М. Чернихом [Черных, 1976, 190–195] як особливий район пізньобронзової металургії зі специфічним набором типів виробів та технологією, характерними для Лівобережної України (перша назва — Заводово-Лобойківський очаг). О.М. Лесков, який вказав на належність Завадівської ливарної майстерні до білозерського часу та включив до складу “осередка” Гологурівську ливарну майстерню, значно уточнив його хронологічні та територіальні рамки, приділивши особливу увагу ливарним майстерням, як центрам виробництва. Також він розширив специфічний набір виробів цього центру і висунув тезу про його належність до зрубно́ї культури [Lescov, 1981], назвавши його “Гологурово-Лобойківским”. Я відніс Завадівську ливарну майстерню до білозерського часу і запропонував закріпити за ним назву “Лобойківський” [Клочко, 1993]. М.М. Чередниченко підійшов до вирішення культурної належності цієї металургійної традиції досить обережно (у нього це — метал зрубних племен Подніпров'я), вказавши на суттєві різниці між нею та металевими виробами зрубно́ї культури Подоння та Поволжя [Чередниченко, 1986, 44–82]. Ці положення він навів як один із доказів на користь необхідності розділення зрубно́ї культурно-історичної спільноти на ряд локальних груп, які “вероятнее всего было бы назвать самостоятельными культурами” [Чередниченко, 1986, 42]. Чітка різниця між лобойківськими, красноаяцькими та зрубними металевими виробами, виявлена Є.М. Чернихом, а також територія, окреслена О.М. Лесковим, дозволили мені поставити питання про належність цієї металургійної традиції окремій археологічній культурі. Спочатку я відніс її до Сосницької культури за І.І. Артеменком [Клочко, 1994], а пізніше до Бережнівсько-Маївської за В.В. Отрощенко [Клочко, 1998].

Вістря стріл. Виготовлені з кістки та бронзи. Кістяні вістря поділяються на такі типи: трикутні виїмчасті; багатогранні (кулеподібні) втулкові; трилопатеві втулкові. Трикутні виїмчасті вістря, що наслідують традицію кременевих наконечників ранньобронзового часу, знайдені на поселеннях Лівенцівка на Нижньому Дону [Братченко, 1969] та Кірово в Криму [Лесков, 1970] (рис. 87: 7, 8). Ці стріли подібні до виїмчастих наконечників культур Ноа-Сабатинівка.

Три, чотири та шестигранні (кулеподібні) втулкові вістря знайдені на поселеннях Кірово та Ушкалка (рис. 87: 1–3). Трилопатеві втулкові вістря походять із Лівенцівського поселення (рис. 87: 9, 10). Одне з них має виступну втулку. Ці вістря дуже нагадують бронзові скіфські стріли, тільки трохи більші [Клочко, 1982].

Кістяний вток до стріли з “яблучком” для тятиви та кістяне тригранне вістря з круглим у розрізі тонким загостреним черешком походять з пізньозрубного поселення Безіменне 2 у Надазов'ї [Усачук, 1996, рис. 4: 7]. Вток та тонкий загострений черешок вістря стріли (рис. 87: 4–6) вказують на використання очерету для виготовлення стріл.

Першою, відомою на сьогодні, спробою втілити у металі трилопатеве вістря стріли є ливарна форма з Кіровського поселення в Криму, що призначалася для відливання великих втулкових трилопатевих наконечників з дуже довгими, дещо загнутими в середину кінцями лопатей [Клочко, 1981, 69] (рис. 87: 16). Це найдавніша на сьогодні ливарна форма для виготовлення трилопатевих наконечників з бронзи — прототипів одного з найпоширеніших типів наконечників стріл скіф-

ського часу [Клочко, 1982, 83]. Мені вигляд кіровської стріли нагадує Гомерів опис стріли фракійського лучника Пандара з “Іліади” Гомера [пісня IV].

Металеві вістря стріл також знайдені у Лобойківському скарбі [Leskov, 1981, taf. 3]. Це втулкеве кулеподібне вістря з чотирилопатевою голівкою (рис. 87: 15) та широке трикутне, ромбічне у розрізі вістря з короткою круглою виділеною втулкою (тип “Лобойково”) (рис. 87: 11). Вістря лобойківського типу знайдені також на річці Камишеваха [Клюско, 1995, abb. 37, 2] (рис. 87: 12) та поблизу містечка Ялта Першотравневого району Донецької області [КНАСДО, 1993, 237] (рис. 87: 13). Більш вузьким лезом від них відрізняється вістря з Слов’янського краєзнавчого музею Донецької області [КНАСДО, 1993, 236] (рис. 87: 14). О.Р. Дубовська помилково сприйняла нерівний нижній край втулки ялтинського вістря як свідчення того, що ця втулка була довга, а потім зламалася, і з того припущення робить невірні, на мій погляд, типологічні і хронологічні висновки, відносячи це вістря до довговтулкового варіанта, який датує “кіммерійським” часом [Дубовская, 1993, 140].

Взагалі запропонована нею схема подальшої еволюції стріл типу “Лобойково” за доби пізньої бронзи — початку доби заліза вийшла дуже плутаною і мало зрозумілою. Вона чомусь співставила істотно різні стріли лобойківського типу з малоцимбальськими (див. далі), не врахувавши (і не помітивши) попередні розробки Н.А. Аванесової [Аванесова, 1975, 1991] та мої [Клочко, 1979, 1988; Klochko, 1993]. Полемізуючи з С.О. Скорим, який використовував у своїх висновках про походження стріл новочеркаського типу кіммерійського часу результати моїх розробок, вона жодним словом не згадала ні автора цієї концепції, ні надала детального аналізу самої концепції. Вона просто презирливо її відкинула. З таким “диспутантом” важко полемізувати. Насправді ж нерівний край втулки вістря з Ялти утворився під час відливання того вістря через неточне центрування сердечника. Взагалі такий ливарний брак є типовим для бронзових втулкових наконечників стріл, загальна технологія відливки яких була однаковою як за доби пізньої бронзи так і в скіфський час. Цей приклад ще раз свідчить про те, що не маючи хоча б загальних уявлень про технологію виготовлення, за розробку типологій бронзових виробів нема чого братися. Усі вістря стріл лобойківського типу дещо відрізняються за формою одне від одного. Це вказує на те, що їх виробництво ще не було серійним і майстри, що їх відливали, активно експериментували, відпрацьовуючи оптимальні форми та технології — тобто, ці стріли можна розглядати як перші металеві вістря на Лівобережній Україні.

Деякі наконечники стріл лобойківського типу знайдено у Поволжі та Західному Казахстані — типи III та IV за О. Аванесовою [1975, 30–32]; я пропоную розглядати їх у загальному контексті розповсюдження лобойківської металургійної традиції і інших елементів Бережнівсько-Маївської культури на схід, де вони, на мою думку, мають відношення до створення Приказанської культури у Поволжі та фєдєрєвських пам’яток у Західному Казахстані. Розвиток цього типу стріл на Лівобережній Україні продовжувався в білозерський та кіммерійський час (див. далі).

Вістря списів. Ранні бережнівсько-маївські вістря списів представлені на ливарних формах з ливарної майстерні, знайденої поблизу с. Головурів Бориспільського району Київської області [Клочко, 1998, рис. 1–3; Klochko, 1998, fig. 2–4]. Це вістря з гостролистим пером та довгою воронкоподібною втулкою, з вушком біля низу пера (тип “Головурів”) (рис. 88: 1–2). Такий спис знайдено у бережнівсько-маївському похованні в кургані 1 з урочища “Панщина” біля с. Кветунь Брянської області Росії [Падин, 1963, рис.2], уламок такого ж вістря зберігається у Національному музеї історії України (рис. 88: 3–4). Вістря списів головурівсько-

го типу — найдавніші у Лобойківському металургійному центрі — за загальними обрисами та формою пера близькі до сейминських вістер, проте відрізняються від останніх більш короткою втулкою та валиком на низу втулки. На відміну від сейминських, ареал розповсюдження яких дуже великий і охоплює майже всю північ Євразії, головурівський тип — вузьколокальний, характерний тільки для Середньої Наддніпряниці. Вістря дротиків головурівського типу, що повністю повторюють форму списів, тільки значно менші, реконструйовано за ливарною формою з тієї ж Головурівської майстерні (рис. 87: 19).

Пізніше, на мою думку, ця лінія розвитку приводить до створення вістер списів з прорізним пером златопольського типу (що дещо заощаджувало метал не зменшуючи, а, навіть, дещо підвищуючи міцність списа). Перехідним від головурівських до златопольських можна вважати вістря зі скарбу Одайлі-Подарі (рис. 76: 8). Цей скарб, знайдений у Румунії, цілком складався з виробів середньодніпровських типів, вістря ж з цього скарбу за формою пера — близьке до головурівських, а за формою втулки — до златопольських. Отже, подальшим продовженням бережнівсько-маївської лінії розвитку списів я вважаю прорізні списи златопольського типу — з широким гостролистим пером з великими округлими прорізами, посиленими валиками та відносно короткою воронкоподібною втулкою, посиленою по низу одним-трьома валиками [Klochko, 1993]. Втулки таких списів прикрашені зображеннями стріл та блискавок. Це вістря списа на ливарній формі зі Златопольської ливарної майстерні [Бодянский, Шарафутдинова, 1967, 90–93] (рис. 88: 7). Такі вістря знайдені між селами Келеберда і Прохорівка Канівського району [Клочко, 1995, abb. 13: 3] (рис. 88: 8) та в Криму [Збруева, 1952, табл. XX: 11] (рис. 88: 9). Найдавніші прорізні вістря відрізняються широким пером заточеним по всьому краю та товстими нервюрами. На мою думку, ширина пера та загостреність усього його леза вказують на те, що ці вістря призначалися більше для нанесення рублячих, ніж колючих ударів. Вірогідно, що саме таке призначення мали і сейминські “вилчасті” вістря з широким гостролистим пером та тонкою нервюрою, що мала у нижній частині два відгалуження у вигляді зубців вилки [Klochko, 1993]. Вістря дротика типу “Златополь” вирізьблене на ливарній формі з с. Іванковичі (Янковичі) Васильківського району Київської області [Tallgren, 1926, fig. 108: 11] (рис. 87: 20). Такий же дротик знайдено в с. Леополь на Київщині [Tallgren, 1926, abb. 108, 9] (рис. 87: 21)

Варіантом наконечників златопольського типу я вважаю прорізні вістря списів з більш вузьким пером з с. Солдатово Харківської області [Збруева, 1952, табл. XX, 18] та Лобойківського скарбу [Lescov, 1981, taf.3, 42] (рис. 88: 12–13). Умовно до златопольського типу я відношу вістря дротиків, знайдених в с. Ласки під Маріуполем [Кривцова-Гракова, 1955, рис. 34: 32] та на поселенні “доби пізньої бронзи” в с. Гоголів Броварського району Київської області (рис. 88: 10, 11). Умовність цього відношення полягає в тому, що ливарних форм для виготовлення таких вістер ми не знаємо, подальша еволюція списів златопольського типу у білозерський час відбувалась переважно на схід від України — в Поволжі та Західному Казахстані (див. далі), але ж вістря з Ласок та Гоголева відрізняються і від “златопольських”, і від східних варіантів, тож питання про їх походження залишається відкритим, маючи на увазі можливість існування місцевої, східноукраїнської “постзлатопольської” традиції, відмінної від зафіксованої на сьогодні “завадівської” (див. далі).

Сабатинівська група. На бережнівсько-маївській території знайдено кілька вістер списів та дротиків сабатинівських типів. Біля м. Керч у Криму [Лесков, 1965, рис. 1: 4] знайдено вістря списа раннього варіанта дремайлівського типу (рис. 88: 5). Вістря дремайлівського типу знайдене біля Калинівки на Донеччині

(рис. 88: 6), відрізняється від “класичних” дещо більш довгою втулкою. Дротики типу “Красний Маяк” знайдені біля с. Роздольне на річці Кальміус та в Романково під Дніпропетровськом [Клочко, 1995, abb. 9: 4, 6] (рис. 87: 17, 18). Вірогідніше за все, ці знахідки позначають сліди походів “сабатинівців” на схід.

Бойові сокири. Ця категорія рублячої зброї ближнього бою Бережнівсько-Маївської культури представлена втулковими сокирами-кельтами лобойківської групи. Найбільш давніми серед них є кельти на ливарних формах з Головурівської ливарної майстерні [Шарафутдинова, 1973; Клочко, 1998, рис. 1; 3: 6, 7; Klochko, 1998]. Це видовжений шестигранний у розрізі одноушковий кельт (рис. 89: 1) та двоушковий кельт овальний у розрізі з дещо скошеним лезом (рис. 89: 2). Датуються 16 ст. до Р.Х. [Klochko, 1993]. Такі ж архаїчні видовжені кельти походять із Трьохізбенського скарбу на Луганщині [Lescov, 1981] (рис. 89: 3) та з Адамівки Слов'янського району на Донеччині [КСНАСДО, 1993, рис. 47: 2]. Архаїчним виглядає також кельт на ливарній формі з поселення Студенок V [Телегин, 1959, рис. 4] — шестигранний одноушковий кельт з двома валиками на втулці. В цілому він близький до кельтів із Сейминського могильника [Бадер, 1970], як за пропорціями, так і за розмірами та наявністю і розташуванням валиків на втулці. Єдина відзнака — вушко — відрізняє його від сейминських кельтів та зближує з прототипами кардашинських та кабаківських кельтів з Середнього Подніпров'я. Це дозволяє розглядати ливарну форму з поселення Студенок V серед найстарших комплексів Лобойківського центру металообробки. Спираючись на загальну синхронізацію сейминського горизонту з центральноєвропейським періодом Vz A2, я припускаю можливість датування цієї ливарної форми 17–16 ст. до Р.Х. [Klochko, 1993].

Більш пізні кельти кабаківського типу поділяються на два варіанти:

Варіант “а” — двоушкові, шестигранні у розрізі (тип К-52 за Є.М. Чернихом). Такі кельти вирізьблені на ливарних формах із Суботівського городища під Чигирином [Клочко, 1998, рис. 8: 4; Klochko, 1998, fig. 9: 4] та на ливарній формі з с. Пилипчатино Артемівського району Донецької області [Татаринів, 1977, рис. 2: 1] (рис. 89: 10). Такі ж кельти знайдені у скарбах Кабаківському — Кобелякський район Полтавської області [Рудинський, 1929], Лобойківському — околиця м. Дніпропетровська [Lescov, 1981], Благовіщенському (Кам'янка-Дніпровський район Запорізької області) та Нижньохортицькому (м. Запоріжжя) [Клочко, 1998; Klochko, 1998] (рис. 89: 11, 13, 15). Кельти цього типу, прикрашені досить своєрідними трикутниками, знайдені біля сіл Безівка та Гупалівка на Дніпропетровщині (рис. 89: 7, 8).

Варіант “б” — двоушкові, овальні у розрізі (тип К-54 за Є.М. Чернихом) представлені на ливарних формах із майстерень Дерев'яне у Обухівському районі та Мазепинці у Білоцерківському районі Київської області [Voskarev, Lescov, 1979, taff. 2: 7] (рис. 89: 9, 6). Ливарні форми, які А. Тальгрєн, а за ним і В.С. Бочкар'єв з О.М. Лєсковим позначили як “Мазепинці”, зберігаються у Краківському археологічному музеї. На них зберігся напис “Заріччя Васильківського повіту”, скоріше за все, це тепер село Застугна Васильківського району. Такі ж кельти представлені на ливарних формах з поселень Капулівка та Вовніги на Дніпрі [Клочко, 1998a; Klochko, 1998b] (рис. 89: 4, 5), знахідками у Кабаківському, лобойківському, Благовіщенському, Нижньохортицькому скарбах (рис. 89: 14, 16). Ці кельти характерні для Лобойківської металургійної традиції [Клочко, 1994].

Отже, кельти Бережнівсько-Маївської культури представлені оригінальними “кабаківськими” типами двоушкових знарядь, досить часто орнаментованих. Ці кельти поряд з прорізними вістряма списів є найбільш характерними типами лобойківської зброї. У ранніх кельтах цих типів помітна подібність до сейминсь-

ких та ранніх кардашинських форм, більш пізні (власне кабаківські) близькі до бондарихінських та завадівських кельтів білозерського періоду які є подальшим продовженням цієї лінії розвитку.

Булави та сокири-молоти. Кам'яні булави знайдені в двох бережнівсько-маївських похованнях. Сплощено-куляста булава знайдена в похованні Кастирський 5.2.1 на Донеччині [Житников, Цимидапов, 1999, рис. 2: 3] (рис. 90: 3). Грушоподібна булава знайдена в похованні Желанне 1.11 Ясиноватського району Донецької області [Полидович, 1993, рис. 40: 1] (рис. 90: 2). Обидві ці булави дуже подібні до булав катакомбної культури. Бронзова булава з п'ятьма симетрично розташованими “шишечками” знайдена у Райгородському скарбі під Луганськом [Лесков, 1967, рис. 9: 14] (рис. 90: 4). На мою думку, ця булава продовжує в металі традиції кам'яних булав типу “Маріуполь-Бородіно”.

Кам'яна сокира-молот знайдена в похованні Калинове 2 у Червоноармійському районі Донецької області [Цимидапов, Евглевський, 1993, рис. 58: 2] (рис. 90: 1). Ця сокира дуже близька за формою та розмірами до катакомбних інгульських сокир-молотів типу СМГК.

Рідкісні види ударної зброї. Втулкові клювці з кованою згорнутою втулкою та вузьким бойком (тип “Лобойково”, походять з Лобойківського скарбу та с. Сувид Чернігівської області [Клочко, 1995, abb. 40: 4] (рис. 90: 5–8). Втулкові клювці лобойківського типу є оригінальним видом лобойківської зброї. Як прототипи цих знарядь можна розглядати кістяні клювці трипільської культури, а пізніше їх втілення у металі — теслоподібні знаряддя з Сейминського та Турбінського могильників [Бадер, 1970, рис. 41: Б; 67: 68] та городища Грохань [Збруева, 1947, рис. 19, 1]. О.М. Бадер назвав ці знаряддя “сокирами-клювцями”. Два знаряддя, близьких за формою та розмірами до сейминських, були знайдені у скарбі Єменська пещера в Болгарії [Черных, 1978]. У IV та V шахтових гробницях з Мікен знайдено загалом чотири таких знаряддя, до того ж, на одному з них була настромлена дерев'яна шляпка, прикрашена циркульним орнаментом. Дуже близькі до них знаряддя походять із Ландваду у Данії та Гюндерупгарду у Північній Німеччині, де вони були прикрашені кістяними шляпками, орнаментованими “мікенською хвилею”. Усі знахідки з Греції та Півночі Європи датуються 17–16 ст. до Р.Х. та трактуються як ударна зброя типу клювців [Goldmann, 1981, 138; Abb.31]. Пізніше ця ударна зброя, характерна для давньоіндоевропейських культур Європи, стає втулковою. У Центральній Європі, Карпатському регіоні, культурах Сабатинівський, Ноа та Білозерській такі клювці мали литу втулку. Лобойківські ж втулкові клювці зберегли більш архаїчну технологію — вони мали ковану згорнуту втулку.

Кинджали. Ця категорія озброєння представлена кинджалами з кільцевим упором красноаяцького типу (тип Н-36 за Є.М. Чернихом), їх варіантом, що відрізняється від красноаяцьких більш сплющеним овальним упором та більш коротким та широким черешком (тип “Дерев'яне”) та кинджалами з сплющеним упором (тип “Головурів”).

Красноаяцький тип. Найстаріший кинджал цього типу з лобойківських комплексів вирізаний на ливарній формі з Головурівської майстерні (рис. 91: 1). Такі ж кинджали знайдені у Лобойківському скарбі (рис. 91: 13–14) (один із них має дуже сточене лезо), в с. Хмельна Канівського району [Клочко, 1995, abb. 24: 2], з колекції Кундеревича, з м. Новоазовська на Донеччині, з Сватівського музею на Луганщині (рис. 91: 8, 10, 11–12), Кременівки Володарського району, Трьохізбенки Слов'яносербського району [КСНАСДО, 1993, рис. 46: 1–4]. Кинджал цього типу, з бронзовою ручкою знайдено на бережнівсько-маївському поселенні Богуслав на Дніпропетровщині [Ромашко, 1997] (рис. 92: 5). В.А. Ромашко запропону-

вав виділити кинджал з поселення Богуслав разом з кількома подібними знаряддями, що мають приклепані металеві руків'я красномаяцького типу, в окремих "богуславський" тип, який, на його думку, є характерним для "озброєння пізньозрубних племен лісостепової та північностепової Лівобережної України" [Ромашко, 1997]. Проте, такі ж руків'я зустрічаються і на сабатинівських кинджалах та мечях красномаяцького типу Правобережної України (див. "Озброєння сабатинівської групи"). Тож, для виділення богуславського кинджала в окремих тип, на мою думку, підстав немає. А лобойківські варіанти кинджалів красномаяцького типу свідчать про тісні контакти Бережнівсько-Маївської культури з Сабатинівською. Кинджал із Запорізької області [Ляшко, 1986, рис. 1] (рис. 92: 6) має суцільнолите руків'я, яке загальною формою нагадує складені красномаяцькі ручки, але виготовлене (відлите) за один прийом, разом з лезом. Можливо, що ця річ відносно пізня. Умовно до цієї групи кинджалів я відношу кинджал з Лівенцівського поселення з листоподібним лезом, розплесканим черешком та невеличким упором (рис. 92: 3). Цей кинджал дещо нагадує варіанти красномаяцьких кинджалів.

Тип "Дерев'яне". Як вже зазначалось, кинджали цього типу відрізняються від красномаяцьких більш сплюсненим, овальним упором та більш коротким та широким черешком. Такі кинджали вирізані на кам'яних ливарних формах із майстерень Дерев'яне, Мазепинці, В'язівка, Дніпропетровськ [Воскарев, Lescov, 1979] (рис. 91: 2–5, 7). Вони ж знайдені у Кабаківському скарбі [Lescov, 1981], на поселенні Буланово Полтавського району [Полтавський ОКМ: а2034] (рис. 91: 6) та в кургані біля с. Байрак Великобагачанського району Полтавської області [Полтавський ОКМ: а6933; Klochko, 1993, fig. 16: 6]. Такі кинджали характерні для лобойківської металургійної традиції [Клочко, 1994, 1998; Klochko, 1998].

Тип "Головурів" (дуже близькі до красномаяцьких за формою леза та руків'я, відрізняються сплюсненим прокованим упором). Ливарна форма для виготовлення таких кинджалів походить із Головурівської майстерні (рис. 92: 1). Такі кинджали досить часто зустрічаються на Україні у бережнівсько-маївських похованнях, наприклад, у похованні біля Русиноного Яру на Донеччині [Полидович, Цимиданов, 1996, 100–105, рис. 2: 6] (рис. 92: 2).

Унікальний кинджал із бронзовою прорізною рукояткою знайдено в похованні Кветунь на Брянщині разом з вістрям списа головурівського типу (рис. 92: 4). Це листоподібний кинджал із невеликою язикоподібною "п'яткою", на яку наклепане виготовлене окремо сплюснене руків'я з двома прорізами та лійкоподібним наверхшам. Архаїчна форма кріплення руків'я цього кинджала та головурівський спис дозволяють відносити цей комплекс до найстаріших бережнівсько-маївських поховань.

Умовно в цю групу зброї включена "шабля" з станиці Нагавської на Дону [Клочко, 1995, abb. 22: 2] (рис. 92: 7). Цей короткий однолезовий рублячий меч має прорізну рукоятку із кільцевим упором красномаяцького типу. Ця ручка дещо нагадує руків'я мечів сосновомазинського типу Нижнього Поволжя та Зауралля (див. кіммерійське озброєння), але мечі типу "Соснова Маза" не мають кільцевих упорів, вони всі двосічні, листоподібні і відносяться до білозерського часу. Можливо, нагавська знахідка свідчить про те, що традиція виготовлення прорізних руків'їв у бережнівсько-маївській культурі починається ще у сабатинівський час.

Таким чином, Бережнівсько-Маївська (Лобойківська) група зброї представляє досить розвинутий і оригінальний комплекс озброєння пішого воїна, що складався зі зброї дальнього бою (лук і стріли типу "Лобойково"), середнього бою (дротики, списи типів "Головурів", "Златополь") та ближнього бою (рублячі списи типу "Златополь", сокири-кельти кабаківських типів, клювці типу "Лобойково", ножі-кинджали типів "Красний Маяк", "Дерев'яне", "Головуров"). У цьому ком-

плексі кількісно та якісно переважає зброя ближнього бою, що свідчить про те, що він був орієнтований на дії в пішому строю, у розрядженій шерензі. Списи із вістрями златопольського типу — з широкими, загостреними з боків лезами були основною зброєю “лобойківців”. Вони були найбільш ефективні у ближньому та рукопашному бою, їхніми широкими лезами можна було наносити важкі поранення не тільки ворогам, але й їх коням, що особливо було важливо під час сутичок із колісницями. Думаю, що цей оригінальний і специфічний комплекс озброєння склався у боротьбі бережнівсько-маївських племен із волго-уральськими сінташтинсько-покровськими колісничниками. Комплекси з речами лобойківських та краснояцьких типів — майстерні Гологурів та Малі Копані, скарби Христич та Лобойківський — дозволяють синхронізувати ці металургійні традиції і датувати їх 16–13 ст. до Р.Х. [Klochko, 1993].

Білозерський етап, 1200–900 рр. до Р.Х.

Другий етап доби пізньої бронзи на Україні, білозерський, синхронний періодам На А1 — На В2 Центральної Європи, який датується 12–9 ст. до Р.Х., представлений культурами Гава-Голіградська, Висоцька, пізнім етапом Білогрудівської, раннім етапом Черноліської, Білозерською, пізньозрубною та Бондарихінською культурами. “Фракійський гальштат” у Східному та Північному Прикарпатті на території України та Молдови представлений двома групами пам’яток: Голіградською та Молдавською [Археологія УССР, 1986; Малеев, 1981; Лапушнян, 1979]. Традиційна назва “Гальштат” для культур фіналу бронзової доби Карпатського регіону, на мою думку, є помилковою і недоречною. Це впливає з двох обставин. По-перше, сам Гальштатський могильник у Альпах, від якого пішла ця назва, датується періодами На В2-С1, тобто 9–8 ст. до Р.Х. Отже, він синхронний кіммерійському періоду у Східній Європі, а не білозерському. Тож, і сам “Гальштатський” період у Центральній Європі починається з того часу, яким датується сам могильник. А період, синхронний “фракійському гальштату” Карпатського регіону, має назву Urnenfeld (урнових полів поховань). По-друге, культури фіналу доби пізньої бронзи Карпатського регіону є подальшим розвитком місцевих культур доби середньої бронзи круга Фюзешабонь-Отомань і до культурного кола Urnenfeld, до якого належить Гальштатський могильник, ніякого відношення не мають.

Озброєння усіх культур цього періоду я розділив на три умовні групи: західноукраїнську, центральноукраїнську та східноукраїнську, в рамках яких я це озброєння і розглядаю.

“Західноукраїнська” група

У цю групу ввійшло озброєння культур Гава-Голігради, “фракійського гальштату” Молдови, Висоцької, Лужицької. Голіградська група пам’яток займає Тернопільську, Чернівецьку, Івано-Франківську та Закарпатську області, датується 11–8 ст. до н.е. [Археологія УССР, 1986, 37]. Походження її остаточно не з’ясовано, більшість дослідників пов’язують її виникнення з міграцією населення з території Верхнього Потися. Г.І. Смирнова розглядає цю групу у рамках єдиної культури Гава-Голігради, що займає території Трансільванії, північно-західної Угорщини, південно-східної Словаччини, західних областей України та датує її центральноевропейськими періодами Vz D — На В [Смирнова, 1976б]. Вона також вказала, що на території України ці пам’ятки з попередньою культурою Ноа не пов’язані.

Походження культур “фракійського гальштату” та конкретний внесок у їх створення культур Карпатського басейну попереднього часу залишається досить неясним. Серед найменш розроблених тем є проблеми участі у цих процесах

культур Подністров'я. Словацька дослідниця с. Деметрова, вивчаючи процеси, що призвели до виникнення культури Гава у Східній Словаччині, дійшла висновку, що “фракійський гальштат” на цій території формувався на основі культури Су-чіу-де-Сус при сильних східних впливах, що проявилися у появі голіградських елементів на цій території, починаючи з рубежу періодів Vz D/На A1 [Demetrova, 1986, 129]. Такі спостереження примушують переглянути старі погляди на проблеми походження пам'яток голіградської групи та пояснюють спостереження Л.І. Крушельницької про наявність “гальштатських” елементів у пізніх пам'ятках Комарівської культури, що, власне, вказує на пряму участь Комарівської культури у складанні цієї групи “фракійського гальштату” [Крушельницька, 1985, 41–47].

Пам'ятки молдавської групи “фракійського гальштату”, досліджені на сьогодні, здебільшого відносяться до перехідного часу від доби бронзи до раннього заліза. До пізньої бронзи відносяться пам'ятки типів Голеркани та Кишинівського поселення, що датуються XII — X ст. до н.е. [Археологія УССР, 1986, 35]. Г.І. Смирнова підкреслює значну різницю між цими пам'ятками та голіградськими, в той же час відмічає їх значну близькість до пам'яток типу “Бабадаг” та “Інсула-Банулуй” Румунії [Смирнова, 1976].

Пам'ятки Лужицької культури на території України досліджені погано. Вони займають область верхньої та середньої течії Західного Бугу, деякі дослідники розповсюджують їх на схід до басейну ріки Горинь. Датуються вони кінцем II тис. до Р.Х. [Археологія УССР, 1986, 41].

Висоцька культура займала верхів'я Західного Бугу, східну частину Львівської області та захід Тернопільської. Датуються рубезем II та I тис. до н.е. — VII ст. до н.е. [Археологія УССР, 1986]. У формуванні цієї групи пам'яток брали участь тшинецькі, комарівські та лужицькі елементи [Крушельницька, 1985, 71–84]. Деякі польські дослідники, зокрема З. Буковський, приєднують ці пам'ятки до лужицької культури [Bukowski, 1976]. Проте критерії виділення лужицької культури (як і інших “імперських” археологічних культур доби бронзи Європи — курганної, урненфельд, зрубної) такі невизначені та розпливчасті, що їх межі можна розширяти практично безмежно. У всякому разі очевидно, що Висоцька культура близька до карпатських культур та культурного кола урненфельд.

Виходячи з відносної малочисельності знахідок зброї (особливо комплексних) та поганого вивчення питань культурно-хронологічного розподілу регіону, озброєння племен Білозерського періоду Верхнього та Середнього Подністров'я розглядається разом.

Вістря стріл. Небіжчик із поховання 1 могильника лужицької культури Рованці, розкопаному у Луцькому районі Волинської області (обряд випростаного тілопокладення на спині), був поранений в шию невеличким кременевим листо-подібним вістрям із коротким т-подібним черешком [Бандрівський, Кобаль, Крушельницька, 1993, рис. 6: 2] (рис. 93: 1). Бронзові стріли з т-подібним черешком більш характерні для культур доби пізньої бронзи Карпатського регіону.

Маленьке кременеве листоподібне вістря з коротким черешком знайдене на території лужицького могильника поблизу с. Тяглів Сокальського району Львівської області [Бандрівський, Кобаль, Крушельницька, 1993, рис. 19: 2] (рис. 93: 2). Культурну належність цього вістря я визначити не можу.

Вістря списів. Знахідок списів цього часу дуже мало. Полум'яноподібне вістря дротика походить зі скарбу Карижин (рис. 93: 6). Знахідка такого вістря у скарбі разом із кельтами особливого варіанта лужицького типу, датованими 12–11 ст. до Р.Х. (див. нижче), дозволяє припустити, що верхня хронологічна межа існування таких вістрей заходить у білозерський час.

До “білозерського” часу віднесені вістря списів зі скарбу у Баличах та з с. Дуплиська Заліщицького району [Kozłowski, 1939, tabl. XV, 29, 33] (рис. 93: 3, 5). Вони належать до пізніх варіантів наконечників зі складною нервурою, характерних для дунайських скарбів періодів На А2 — На В1 [Kemenczei, 1984]. Невеличке листоподібне вістря дротика походить зі скарбу Валя Русулуй у Молдові, датованого 10–9 ст. до Р.Х. [Дергачев, 1974, рис. 3: 7] (рис. 93: 4).

Бойові сокири. Білозерський період у Подністров’ї характеризується широким розповсюдженням дуже різноманітних видів кельтів. Серед них виділяються:

1. Кельти з прогнутою втулкою (пізні варіанти східнокарпатського типу). На подальше продовження місцевої лінії розвитку кельтів із прогнутою втулкою вказують знахідки ливарних форм на поселеннях Голіградської групи Мишковичі та Городниця та кельти зі скарбів Недліска, Залозиці, Узинь [Свешников, 1961, рис. 7] та Потічок. Кельти варіанта “Залозиці — Потічок” відрізняються від ранніх кельтів східнокарпатського типу більш широким лезом та видовженими вухками. Знайдені у скарбах Залозиці та Потічок Снятинського району Івано-Франківської області [Бандрівський, Кобаль, Крушельницька, 1993, рис. 71] (рис. 93: 7–9).

Ливарна форма для виготовлення кельтів із широким, трохи скошеним лезом (варіант “Городниця”) походить із голіградського поселення Городниця у Івано-Франківській області [Свешников, 1964, табл. 1: 13] (рис. 93: 10), такі кельти походить зі скарбів Недліска Перемишлянського району Львівської області та Потічок (рис. 93: 11, 14). Кельти цього варіанта знайдені у Трансільванії, у скарбах Фінаце (На А2) та Тиру Секуеш I (На В2) [Petrescu-Dimboviu, 1977, pl. 290, 11; 355, 13]. Поселення біля с. Мишковичі Тернопільського району було віднесено Ю.М. Малеевим до Голіградської групи пам’яток [Малеев, 1976, 232–239]. Л.І. Крушельницька віднесла це поселення до Висоцької культури, відмітивши, що типи виробів, які представлені на ливарних формах із цього поселення, є характерними для “фракійського гальштату” [Крушельницька, 1985, 55–58].

На одній із кам’яних ливарних форм із цієї ливарної майстерні вирізаний негатив шестигранного одноушкового кельта зі вгнутою втулкою, що відноситься до досить оригінального варіанта кельтів цього типу (варіант “Мишковичі”) (рис. 93: 12). Такий кельт знайдений у вищезгаданому скарбі Недліска [Крушельницька, 1985, 81] (рис. 93: 13). Аналогічні кельти були знайдені у Трансільванії — скарби Дар’я (На А2), Новий Шатен та Вісуїя (На В1) [Petrescu-Dimboviu, 1977, pl. 289, 8; 313, 5; 333, 2]. У північно-східній Угорщині такі кельти знайдені у скарбах Пірице та Зентен, віднесених Т. Кеменцеї до другої фази культури Гава, На А-В [Kemenczei, 1984, 95, taff. CXXXXV: 9; CCIV: 19]. У Словаччині такі кельти знайдені у скарбі Лесне [Novotna, 1970, taf. 54A]. Відносно мала чисельність знахідок кельтів цих варіантів (у порівнянні з кельтами інших типів та варіантів) у південнокарпатському регіоні, а також знахідка ливарної форми у Мишковичах, дозволяють визначити північнокарпатський регіон як центр виробництва таких знарядь [Klochko, 1993].

2. Кельти голіградського типу (тип “Голігради”) походять із Крехова, із поховання біля с. Городенки [Kozłowski, 1939, tabl. XV: 9, 11, 12] та зі скарбу Потічок (рис. 93: 16–19). На місцеве виготовлення одного з варіантів кельтів цього типу вказує ливарна форма з майстерні Мишковичі (рис. 93: 15). Чисельні аналогії у дунайських скарбах дозволяють датувати ці кельти періодами На А1 — На В1.

3. Кельти, типові для культури Гава (тип “Гава”), представлені знахідками у скарбі Залозиці (рис. 94: 1, 2) та з Крехова [Zurowski, 1949, tabl. VIII, 1, 2]. За

чисельними аналогіями у дунайських скарбах датуються періодами На А1-А2. Як приклад, можна навести ливарну майстерню Клуш та скарб Фінаце у Трансільванії [Petrescu-Dimboviuа, 1977, pl. 133, 1; 290].

4. Пізньокрасномаяцька (чи може, краще, посткрасномаяцька ?) група кельтів вказує на те, що металургійна традиція культур Ноа-Сабатинівка продовжує існувати у Подністров'ї і у білозерській час. Найбільш ранніми з них є кельти з с. Завалівка (музей Кам'янець-Подільського педінституту) [Klochko, 1993, fig. 3: 9–10] — він має чисельні аналогії у скарбах Подунав'я періодів Vz D / На А1. Більш пізнім є кельт із с. Іванчин Дунаєвцького району Хмельницької області (Хмельницький ОКМ) (рис. 94: 3). Такі кельти у великій кількості представлені в трансільванських скарбах періодів На А1-А2. Оригінальні кельти пізньокрасномаяцького типу знайдені у скарбі Карижин (Кам'янець-Подільський музей) (рис. 94: 4, 5). За формою, розмірами та пропорціями вони близькі до одного з типів красномаяцьких кельтів (тип К-38 за Є.М. Чернихом) культур Ноа-Сабатинівка, а за орнаментациєю — до кельтів Лужицької культури Польщі, представлених на ливарних формах із Пекар, Боядла та Волова [Gediga, 1982, Рус. 11, 12, 13]. Цей тип датується за знахідкою аналогічного кельта у скарбі Уіора-де-Сус, Трансільванія, На А1 [Petrescu-Dimboviuа, 1977, pl. 217, 15]. Тож, фактично це синкретичний тип, у якому поєдналися красномаяцькі (культур Ноа-Сабатинівка) та лужицькі металургійні традиції [Клочко, 1992; Klochko, 1993, 18].

5. Лужицька група кельтів із Верхнього Подністров'я представлена великою кількістю кельтів словацького типу. Це знахідки з Галича, Грубешова [Zurowski, 1949, tabl. IX], Бедріківців Заліщицького району Тернопільської області [НА ІА НАНУ: Олійник, 1993] та скарбів Недліска і Потічок [Бандрівський, Кобаль, Крушельницька, 1993, рис. 72: 7–9] (рис. 94: 6–12). Кельти цього типу характерні для північнословацького варіанта Лужицької культури [Veliacik, 1983, 41–42; taf. XVI: 2–5], датуються 12–11 ст. до Р.Х.

6. Пізньоголіградський тип кельтів (тип “Руда” за Л. Козловським) — одновушкові, асиметричні, маленькі кельти. Представлені знахідками у Коржові, Корніїві, Великих Грибовичах, Молодятині, Червонограді, Руді, Сосулівцях [Zurowski, 1949, tabl. VI, VII], Пудлівцях [Кам'янець-Подільський музей: 1570] (рис. 94: 13–15), Вороні [Свешников, 1961, рис.1–5], скарбі Валя Русулуй [Дергачев, 1975, рис. 3]. Кельти цього типу характерні для пам'яток “кіммерійського” часу у Подністров'ї. Датуються періодами На В1 — В2 за чисельними знахідками у скарбах Подунав'я [Chochorowski, 1993]. У 10–9 ст. до Р.Х. вони стають одним із основних типів озброєння у Подністров'ї. Дуже важливо, що саме ці кельти входять до складу скарбів із деталями кінської узди “фрако-кіммерійських” типів у Подунав'ї. Ці скарби є одним із джерел для виділення слідів навали східних кочовиків на Центральну Європу наприкінці бронзової — початку залізної доби [Kemenczei, 1984, 94–95].

Центральноєвропейська хронологія 9–8 ст. до Р.Х. розроблена досить слабо. З 9 сторіччя до Р.Х. у Східному Середземномор'ї почалися “темні часи”, викликані навалою “північних варварів” [Snodgrass, 1971]. Більшість хронологічних конструкцій для цього часу у Центральній Європі побудовані виключно на формальній типології. У ряді випадків це призводить до прикрих непорозумінь. Так, Т. Кеменцеї, публікуючи скарб із с. Прюдь в Угорщині, зазначив, що за більшістю речей скарб можна датувати 10–9 ст. до Р.Х., але наявність в ньому деталей кінської зброї “кіммерійського” типу не дозволяє датувати його раніше ніж 9–8 ст. до Р.Х. [Kemenczei, 1981, 29–42]. При цьому слід зазначити, що передскіфські пам'ятки Північного Причорномор'я самостійної, незалежної від центральноєвропейської, хронології досі ще не мають. Єдина історична дата — середина 7 ст. до Р.Х. — дата повернення скіфів із передньо-азійських походів позначає кінець

цього періоду. Щодо датування початку передскіфського періоду та того, як довго він продовжувався — питання залишаються відкритими. У комплексах Новочеркаської групи пам'яток, що безпосередньо передують скіфським, деталей кінської зброї, аналогічних прюдьським, немає. Кельти зі скарбу Прюдь аналогічні кельтам зі скарбу Ветиц у Румунії, датованому 8 ст. до Р.Х. також спираючись на наявність кінської зброї [Petrescu-Dimbovia, 1977, pl. 326]. Такі ж самі кельти входять до складу скарбу Валя Русулуй із Молдови, датованого В.О. Дергачовим 10–9 ст. до н.е. [Дергачёв, 1975, 74] на основі аналогій із Подунав'я. Цікаво, що усі ці аналогії, це, перш за все, кельти типу “Руда”. Тож, кельти без кінської зброї (яка своєї власної розробленої хронології ще не має) датуються 10–9 ст. до Р.Х., а зі зброєю — 9–8 ст. до Р.Х.! Цей казус в першу чергу вказує на нерозробленість типології, хронології та питань походження конкретних типів кінської зброї кіммерійського часу. Однокільчасті вудила та інші деталі кінської зброї з вищезгаданих скарбів можна розглядати як особливі, “дністровські” типи кінської узди кіммерійського часу і датувати їх на основі датувань кельтів 10–9 ст. до Р.Х. Таке датування співпадає з появою другого “кіммерійського” типу узди — новочеркаського у 10–9 ст. до Р.Х. [Клочко, Мурзин, 1987]. Все це дозволяє відносити перше проникнення східноєвропейських кінних загонів “кіммерійців” у Центральну Європу до кінця 9 ст. до Р.Х. Саме з цим проникненням, на мою думку, і була пов'язана поява речей чорногорівських, новочеркаських та дністровських типів у Центральній Європі [Klochko, 1993]. Дністровські кельти типу “Руда” та черноліські кельти, орнаментовані “ялинкою” — це ті типи кельтів на Україні, для яких зафіксоване “доживання” до початку доби раннього заліза на підставі комплексних знахідок.

Мечі. Представлені декількома типами:

1. Мечі з приклепанам руків'ям (тип “Ліптов”). Представлені досить чисельними знахідками з Подністров'я. Такі мечі характерні для культури Гава у Подунав'ї, а також часто зустрічаються у пам'ятках Лужицької культури Польщі. Типологія цих мечів розроблена Є. Фогелем на мечах Лужицької культури [Fogel, 1979]. Мечі з Коропця Бучацького району та Галича (рис. 95: 4, 5) відносяться до підтипу ХХС, На А1-А2; меч із Комарників [Zurowski, 1949, tabl. XXXIII, 5] — до підтипу ХХD, Вz D — На А1; меч із Завалова [Zurowski, 1949, tabl. XXXIII, 3] — до підтипу ХХF, На А1-А2 (за Є. Фогелем). Мечі пізніх варіантів ліптовського типу, з воронкоподібним навершям з Наддністряннів [Zurowski, 1949, tabl. XXXIII, 6], Волоки Глибоцького району Чернівецької області [Чернівецький ОКМ], м. Яремчи та Залукви Галицького району Івано-Франківської області [Івано-Франківський ОКМ] віднесено до типу ХХI, На В1 [Fogel, 1979, 56] (рис. 95: 1–3). Хоча мечі ліптовського типу широко розповсюджені у пам'ятках доби пізньої бронзи Центральної Європи, центром їх виробництва, вірогідніше за все, слід вважати Середнє Подунав'я [Fogel, 1979, 47–55], поява ж їх у Верхньому та Середньому Подністров'ї, вірогідніше за все, пов'язана з експансією на північ культури Гава.

2. Мечі з “язичковим” руків'ям (Griffzungenschwerter), які є типовими для центральноєвропейських urnenfeld культур і для Лужицької культури Словаччини і Польщі. Типології цих мечів розроблялись багатьма дослідниками [Cowan, 1956; Müller-Karpe, 1961; Schauer, 1971; Fogel, 1979]. Найбільш повна та розроблена їх типологія, на мою думку, належить П.Шауєру, нею я і користуюся. Мечі з Галича та Бурканова [Zurowski, 1949, tabl. XXXII, 1, 2] належать до типу “Reutlingen” [Schauer, 1971, 132–148], Вz D — На А1. Мечі з Прикарпаття [Kozlowski, 1939, tabl. XV, 5] (рис. 95: 8), Комарників [Zurowski, 1949, tabl. XXXII, 5], с. Ступка Тернопільського району [Тернопільський ОКМ] та с. Товмачик Ко-

ломийського району Івано-Франківської області [Івано-Франківський ОКМ] (рис. 95: 6–7) належать до типу “Nemigkofen” [Schauer, 1971, 157–160], На А1 — А2.

3. Меч “нордійського” типу знайдено буля с. Волока Глибоцького району Чернівецької області [Чернівецький ОКМ] (рис. 95: 9). Мечі цього типу характерні для північних районів Німеччини, Данії та Польщі, датуються періодом На В [Fogel, 1979, 34–37].

4. Група з “антеніподібними” наверхами. До оригінального варіанта мечів ліптовського типу належать мечі з с. Яблунівка (Язловець) Буцацького району Тернопільської області та скарбу Валя Русулуй у Молдові [Дергачев, 1975, рис. 3: 1], що мають антеніподібні наверхи (рис. 95: 10–11). В цілому, мечі ліптовського типу у Центральній Європі доживають до періоду На В1, і саме в той час з’являються перші мечі з антеніподібним наверхом, тож, виходячи із цих міркувань, я датую ці мечі 10–9 ст. до Р.Х. Досить давню появу антеніподібних наверхів на мечах Подністров’я підтверджує руків’я меча, близьке за формою до “язичкових” ручок мечів типу “Reutlingen”, але з антеніподібним наверхом, знайдене біля с. Ворона Івано-Франківської області [Малеєв, 1992, рис. 2] — це необроблена відливка, що є свідченням місцевого виробництва (рис. 95: 12). Мечі з антеніподібним наверхом одержують широке розповсюдження у Центральній Європі в періоди На В2 — На С, тобто у власне гальштатський час (час існування культури давнього Гальштату). Центр походження антеніподібних наверхів, які в цей час з’являються на мечах різних типів, ще й досі не виділений. Знахідки у селах Язловець та Ворона таких давніх автентичних варіантів мечів з антеніподібними наверхами дозволяють включати Подністров’я у регіон їхнього походження та найбільш давнього виробництва.

Захисний обладунок. Чи не єдина знахідка захисного обладунку цього часу в Україні — бронзовий шолом із с. Крем’яна Кам’янець-Подільського району Хмельницької області [Sulimirski, 1970, tabl. XLVIII] (рис. 94: 16). В цілому, цей шолом близький до “протоетруських” шоломів Італії та альпійської зони Центральної Європи, але прямих аналогій він не має. Це, а також некомплексний характер знахідки обмежує наші можливості у визначенні його хронології та культурної належності і змушує обмежитись визначенням “шолом киммерійського часу”.

Таким чином, на тих матеріалах, що ми маємо на сьогодні, у Подністров’ї виділяються такі групи озброєння:

1. Гава-Голіградська група — містить у собі як озброєння, що характерне для культури Гава західної частини Карпатського регіону (кельти, мечі ліптовського типу, вістря списів із потрійною нервюрою) так і місцеві форми, пов’язані зі спадщиною Комарівської та Ноа культур (кельти та зі вгнутою втулкою, красномаяцькі вістря списів). Останні, вірогідніше за все, відбивають місцевий культурний пласт, що склав особливість голіградських пам’яток.

2. Лужицька група — містить у собі як озброєння, що є характерним для північнословацького варіанта Лужицької культури (кельти словацького варіанта лужицького типу, вістря списів із профільованим пером, мечі типів “Reutlingen” та “Nemigkofen”) та місцеві форми, що відбивають злиття лужицьких та красномаяцьких традицій (кельти).

За наявном на сьогодні матеріалом не вдалося виділити якогось озброєння, що можна було б трактувати як характерне для Висоцької культури. На мій погляд, це підтверджує спостереження Л.І. Крушельницької [1986, 72–84] про змішаний — лужицько-голіградський характер цих пам’яток.

Тож, озброєння Білозерського періоду у Подністров’ї дуже близьке до озброєння культур південної та західної частини Карпатського регіону — Гава та Лужицької періодів На А1-А2, що дозволяє датувати цю групу озброєння 12–9 ст. до

Р.Х. За складом типів зброї всі групи складають комплекси піхотного озброєння центральноєвропейського типу, різниці між ними несуть лише культурні ознаки. Провідне місце у озброєнні Центральної Європи періоду урненфельд займають досить довгі двосічні мечі. Головною ударною силою європейських військ стають мечники, а головним видом бою — ближній та рукопашний. Винятком може бути лише “дністровська” група кіммерійського часу (див. “озброєння кіммерійського часу”), у комплексах якої досить часто зустрічаються деталі кінської упряжі, що може свідчити про появу кінноти.

Центрально-українська група (білозерсько-білогрудівська)

До цієї групи увійшло озброєння Білозерської, Білогрудівської та раннього етапу Чорноліської культур. Пам'ятки білозерського типу, які були виділені В.В. Отрощенко у самостійну Білозерську культуру, займають степову зону Північного Причорномор'я до низов'їв Прута та нижнього Дунаю. Південна група пам'яток займає степовий Крим до передгір'їв включно. Датується XII — X ст. до н.е. [Отрощенко, 1986]. Ще й досі деякі дослідники розглядають ці пам'ятки як пізній етап зрубної культури (О.М. Лесков, А.І. Мелюкова, В.С. Бочкарьов), інші розглядають як самостійну археологічну культуру, що виникла під сильним впливом культур “фракійського гальштату” на Сабатинівську культуру (С.С. Березанська, М.М. Чередниченко, Л.А. Новикова, Е.С. Шарафутдінова) або сусідніх культур пізньої бронзи та “раннього гальштату” Карпато-Дунайського басейну (І.Т. Черняков, В.П. Ванчугов) або ж як пізній етап Сабатинівської культури (І.М. Шарафутдінова). В.В.Отрощенко пов'язує створення цієї культури з міграцією зрубних племен із Дніпровського Лівобережжя на захід [Отрощенко, 1986]. Проте, віднесення поселення біля Білозерського лиману до зрубної, а не до Білозерської культури [Горбов, 1995], ослаблює “зрубний компонент” у Білозерській культурі. В.П. Ванчугов у Білозерській культурі північно-західного Причорномор'я виділяє два локальних варіанти: тудоровський та балтський і простежує на конкретних матеріалах загальну для них сабатинівську підоснову поряд із впливами культур Карпатського басейну та Центральної Європи [Ванчугов, 1990]. Відкриття Гордіївського могильника на Південному Бузі [Березанська, Лабай, 1994; Verezanskaja, Klocko, 1998] значно прояснило походження Білозерської культури, перш за все, пам'яток балтської групи. Цей могильник відкрив ще одну місцеву культурну групу, тісно споріднену з Білогрудівською культурою. Ця культурна група, на мою думку, разом із Сабатинівською культурою були основою утворення Білозерської культури.

Білогрудівська культура займала східну половину Правобережної України. На півночі кордон проходив по лінії Київ — Житомир — Рівне, на заході — по річках Збруч та Горинь, на півдні — по лінії Могилів-Подільський — Кіровоград — Кременчук, на сході по Дніпру. Культура датується XI — IX ст. до н.е. [Археологія УССР, 1985, 501–502]. Її заступила Чорноліська культура, яка займала ту ж саму територію, додавши до неї басейн річки Ворскла на Дніпровському Лівобережжі. Остання датується IX — VIII ст. до н.е. [Археологія УССР, 1986, 29–30]. Проте, нові дослідження на Суботівському городищі Чорноліської культури дозволили мені, на підставі великого пакета радіовуглецевих дат, ранній етап цієї культури відносити до 1200–1000 BC [Клочко, Ковалюх, Мотзенбеккер, 1998, 96; Klochko, Kovalyukh, Skripkin, 1998, 669], тобто до 12 ст. до Р.Х. Таке поглиблення датувань Чорноліської культури викликає необхідність переглянути датування і Білогрудівської культури, яка за стратиграфією є більш ранньою, ніж Чорноліська. Враховуючи єдність території розповсюдження та культурну спорідненість, що значно утруднює розділення білозерської, білогрудівської та давньочорноліської зброї, вона розглядається разом.

Вістря стріл. Поділяються на дві групи: “західна” та “місцева”.

1. “Західна” група. Представлена, переважно, трикутними вістрями з круглою у розрізі нервюрою, гострими кінцями лопатей у вигляді шипів та виступаючою втулкою. Така стріла походить із поховання у кургані 2.2 біля с. Холмське Арцизького району Одеської області [Гудкова, 1979, 323] (похований лежав на спині на дерев'яному ложі, головою на північ, у вузькій ямі з закругленими кутами — цей поховальний обряд є незвичним для пізньої бронзи Північного Причорномор'я, вістря стріли було знайдене в його хребті — тобто, це було поранення) (рис. 96: 1). Аналогічна стріла знайдена і в похованні 3.3 Василівського могильника на Одещині [Ванчугов, Субботин, 1989, рис. 3: 6] та з матеріалів розвідок О.Бодянського у районі с. Златополь Василівського району Запорізької області (рис. 96: 2). Вістря стріл цього типу типові для культур періоду Urnenfeld Центральної Європи [Mercer, 1970, 173–185]. Ливарні форми для виготовлення таких стріл знайдені у пам'ятках Лужицької культури Польщі [Gediga, 1982, Рис. 14, 15]. Вістря стріли з кургану 35 Гордіївського могильника — бронзове двохлопате втулке з трикутною, ромбічною у розрізі голівкою, та гострими кінцями лопатей, що утворюють шипи, та довгою ограненою втулкою [Berezanskaja, Klocko, 1998, taf. 69, 2] (рис. 96: 4). Огранена втулка вістря стріли з кургану 35 є відносно пізньою ознакою, що дозволяє відносити це вістря до періодів На А2 — початку На В1, 11–10 ст. до Р.Х. [Klocko, 1998, 348]. До білозерського часу відноситься і коротковтулке вістря з трикутною голівкою, знайдене у Херсонській області [Klochko, 1993, fig. 33: 12] (рис. 96: 3). Це також вістря центральноєвропейського типу. На жаль, поховання з вищезгаданими стрілами як Гордіївського, так і Василівського могильників були зруйновані грабіжниками. В кожному похованні знайдено тільки по одній стрілі, до того ж не *in situ*. Тож ми не маємо змоги точно встановити, чи є ці стріли поховальним приданим (отже, чи належали вони небіжчикам — “білозерцям”), чи вони є пораненнями (тобто, свідчать про збройні сутички з ворогом — носієм лужицької збройної традиції).

Бронзове вістря з кургану 34 Гордіївського могильника — пласке, двохлопате черешкове з трикутною голівкою, подовженими кінцями лопатей, що утворюють шипи різної довжини, та коротким сплющеним черешком, кінець якого був обламаний в давнину [Berezanskaja, Klocko, 1998, taf. 66, 5] (рис. 96: 5). Це досить оригінальне та рідкісне вістря стріли. Пласкі черешкові вістря час від часу зустрічаються у центральноєвропейських комплексах періоду urnenfeld [Mercer, 1970]. Появу таких стріл (як втулкових, так і черешкових) на території України я пов'язую з міграціями з Центральної Європи періодів Vz D — На А2 (“лужицька експансія”) [Klochko, 1992; Klochko, 1993].

2. “Місцева” група. Кістяне тригранне вістря з короткою виступаючою втулкою походить з кургану білозерського часу біля с. Хаджилар району Штефан Воде Молдови [Агульников, Курчатова, 1994, 5, рис. 1, 2] (поранення ?) (рис. 96: 7). Це вістря продовжує традиції бережнівсько-маївських та сабатинівських тригранних стріл. В той же час, воно дуже близьке до найпоширенішого типу скіфських бронзових стріл і відрізняється від них лише дещо більшими розмірами. Тож його можна розглядати як з'єднувальну ланку в одному еволюційному ряду між тригранними кістяними бережнівсько-маївськими і сабатинівськими вістрями та бронзовими скіфськими.

Небіжчик із поховання Каплани Суворовського району Молдови [Агульников, 1984, 94] був поранений бронзовим кулеподібним вістря, що повністю наслідує форму та розміри кістяних сабатинівсько-зрубних стріл (рис. 96: 6). Цікаво, що обидва поранення місцевими стрілами зафіксовані у західному регіоні Білозерської культури, а знахідки стріл західних типів доходять на схід, аж до Дніпра.

Вістря списів та дротиків. Поділяються на такі групи:

1. Гостролисті вістря з короткою втулкою — тип “Птахівка” (тип П-20 за С.М. Чернихом), представлені знахідками біля сіл Данку Котовського району Молдови [Дергачев, 1975, рис.7, 7], Обухівка Дніпропетровської області, Калантаївського скарбу Світловодського району Кіровоградської області [Бокий, 1968; Lescov, 1981, taf. 4, H2] та на ливарній формі з ливарної майстерні Птахівка Скадовського району Херсонської області [Bockarev, Lescov, 1979, taf. 15, 149] (рис. 96: 8, 11–13). Цей тип легких списів отримав широке розповсюдження у Європі періодів На А1-А2, в тому числі і на Україні білозерського часу [Клочко, 1993, 46]. В цю групу включений також наконечник списа зі сплющеною нервюрою, знайдений на території Вінницької області, зберігається в колекції “ПЛАТАР”. Відрізняється від попередніх трохи більш довгою втулкою. Довжина 13,8 см; діаметр втулки 1,8 см. Глибина втулки 91 мм. (фото 16).

Фото 16. Наконечник списа. Колекція ПЛАТАР.

Фото 17. Наконечник списа. Колекція ПЛАТАР.

Вістря дротика з с. Мишуриг Ріг [Клоско, 1995, abb. 21, 4] (рис. 96: 9) відрізняється трапецієподібною у розрізі нервюрою та невеликим отвором біля низу пера. Такі нервюри характерні для найпізніших бронзових списів Подунав'я, отвори ж в нижній частині пера характерні для найдавніших залізних списів кіммерійського періоду [Тереножкин, 1976]. Усе це дозволяє датувати це вістря 10–9 ст. до Р.Х.

2. Вістря списів з вузьким листопадним пером, короткою лійкоподібною втулкою та отворами на низу пера, знайдені біля сіл Маяки та Санжейки Одеської області [Черняков, 1985, рис. 58: 5, 12] (рис. 96: 14–15). За загальними обрисами та розмірами ці вістря близькі до списів дремайлівського типу Сабатинівської культури. Проте, наявність у них отворів на низу пера (як вже зазначалось — це ознака, що була характерна для кіммерійського періоду) та трапецієподібна у розрізі нервюра на списі з с. Маяки дозволяють відносити їх до білозерського часу та розглядати як продовження сабатинівських збройних традицій у Білозерській культурі [Клоско, 1993, 46]. Умовно в цю групу включений уламок списа з с. Стайки Ржищівського району Київської області (рис. 96: 10) — з трапецієподібною у розрізі нервюрою.

До цієї ж групи списів, які пов'язані своїм походженням із місцевими культурними традиціями попереднього часу, включений також наконечник списа з широким пером і короткою втулкою, знайдений на території Вінницької області, зберігається в колекції “ПЛАТАР”. Довжина 16 см; ширина пера 4,9 см; діаметр втулки 2 см (фото 17). У втулці збереглися залишки дерев'яної ручки, закріпленої залізним штирем. За формою та розмірами він близький до наконечника з Гребенів, віднесеного до сабатинівського часу, але те, що це вістря кріпилося за допомогою залізного штиря, дозволяє відносити його до більш пізнього, білозерського часу.

3. Вістря центральноєвропейських типів.

а) з профільованим полум'яноподібним пером. Вирізані на ливарних формах з м. Миколаїв та с. Новотроїцьке Херсонської області [Воскарев, Lescov, 1979] (рис. 96: 18, 20). Походження таких списів пов'язують з середньодунайською областю Карпатського басейну [Раулік, 1963, 308], де вони з'явилися у культурі Піліні. До цього треба додати, що найближчі аналогії вістря списів з Північного Причорномор'я походять з другого горизонту скарбів піліньської культури, датованого періодами Vz D — На А1 [Кеменцеї, 1984, 22–23]. Вістря з Новотроїцького відрізняється сплющеною, трапецієподібною у розрізі нервюрою, що є ознакою білозерського часу. Знахідки ливарних форм таких списів у Північному Причорномор'ї фіксують їх місцеве виробництво у білозерський час [Клоско, 1993, 47];

б) пізні варіанти списів зі складнопрофільованою нервюрою. Знайдені у скарбі (похованні?) Радіонівка [Клоско, 1993, fig. 37: 4] та у Запорізькому районі [Клоско, 1995, abb. 18, 3] (рис. 96: 16–17). Як вже зазначалося, найдавніші вістря цього типу з'явилися у культурі Піліні періоду Vz D, вони відрізняються воронкоподібною втулкою, як, наприклад, вістря зі скарбів Тіболдарок та Бюкараньосфолдвар у північно-східній Угорщині [Кеменцеї, 1984, taff. XXVII: 10, 11, 14; IV: 4]. Пізніше втулка у списів цього типу стає більш видовженою.

Такий варіант списів представлений у дунайських скарбах Галошпетрі, Уіоара-де-Сус та Шушені, віднесених М. Петреску-Димбовіцею до періоду На А1 та у скарбі Корнешть періоду На А2 [Petrescu-Dimbovia, 1977, pl. 190: 4, 5; 146: 4; 251: 1; 306: 19]. В Угорщині такі списи знайдені у скарбах Кек та Тісадоб, віднесених Т. Кеменцеї до культури Гава періодів На А1-А2 [Кеменцеї, 1984, taff. CXXXXI: 13–15; CXXXIX: 4]. Тож, спис із Радіонівки не може датуватись пізніше кінця 10 ст. до Р.Х. Тим же самим часом датується і вток до списа центрально-європейського типу з Одеського археологічного музею [Клоско, 1993, fig. 37: 5] (рис. 96: 19).

Бойові сокири на території розповсюдження Білозерської та Білогрудівської культур представлені кельтами, що поділяються на такі групи: кардашинська, пізньосабатинівська, західна.

Кардашинська група. До її складу входять:

1) Двовушкові, шестигранні у розрізі кельти з видовженими вушками — кардашинській тип (типи К-68; К-70; та К-72 за Є.М. Чернихом). Поділяються на два варіанти — варіант а) з “виступаючою” втулкою, посиленою додатковим валиком; варіант б) без додаткового валика на втулці. Кельти варіанта а) представлені на ливарних формах із майстерень Новоолександрівська Нововоронцовського району Херсонської області [Bockarev, Leskov, 1979, taf. 9, 24] (рис. 97: 1), Кардашинка I, Цюрупинського району Херсонської області [Bockarev, Leskov, 1979, taf. 10, 86] (рис. 97: 2–3), Кардашинка II [Bockarev, Leskov, 1979, taf. 11, 90], Вознесенка, м. Запоріжжя [Bockarev, Leskov, 1979, taf. 8, 66]; на ливарних формах з поселення “доби пізньої бронзи” Стара Ігреня, м. Дніпропетровськ [Bockarev, Leskov, 1979, taf. 14, 142] та білогрудівського поселення Собківка на Уманщині [Klochko, 1993, fig. 12: 10]. Такі кельти знайдені у скарбах Соколени (Молдова) [Дергачёв, 1975, рис. 7] (рис. 97: 4, 5), Кривий Кут на Херсонщині [Кривцова-Гракова, 1955; ДІМ: А-509, 549] (рис. 97: 8, 12), Медведівський у Ржищівському районі Київської області [НМІУ: а, 190/49], на поселенні білогрудівської культури Віта Литовська під Києвом [Klochko, 1993, fig. 8: 8], біля с. Чаплище Чигиринського району Черкаської області [НМІУ: а107/30], Григорівка у Молдові [Дергачёв, 1975, рис. 9: 16], на Київщині (чи на Поділлі?) [НМІУ: а270/5] (рис. 97: 4–12). Кельти варіанта б) представлені на ливарних формах з майстерень Кардашинка III та Вознесенка [Bockarev, Leskov, 1979, taff. 8–11] (рис. 97: 13). Такі кельти знайдені у Старосільському скарбі з Городищенського району Черкаської області [Телегин, 1982], біля с. Голов'ятино Смілянського району [НМІУ: а107/32] та с. Гришинці Канівського району Черкаської області [НМІУ: а190/10], та з колекції НМІУ (без номера) (рис. 97: 14–17). Цей тип кельтів характерний для Кардашинської металургійної традиції Білогрудівської культури Середнього Подніпров'я [Клочко, 1994] (Кардашинського очагу металообробки за Є.М. Чернихом [1976]). На початку білозерського періоду ця металургійна традиція розповсюджується на південь, перш за все у Нижнє Подніпров'я, де знайдені всі перераховані вище ливарні майстерні.

Належність такого типу кельтів Білогрудівській культурі фіксується знахідкою ливарної форми на поселенні Собківка. Знахідки таких кельтів у скарбах Соколени [Дергачёв, 1975] та Старосільському [Телегин, 1982] разом із безвушковими кельтами пізнього варіанта східнотрансільванського типу (тип К-12 за Є.М. Чернихом) дозволяють синхронізувати початок їх виробництва з пізнім етапом діяльності Красномаяцького центру металообробки Сабатинівської культури і датувати 13 ст. до Р.Х. [Klochko, 1993]. Знахідка такого кельта у Медведівському скарбі разом із кельтом раннього лужицького типу (див. далі), характерного для карпатських скарбів періоду На А1, дозволяє продовжувати час їх існування до 12 ст. до Р.Х.

2) Безвушкові, шестигранні у розрізі кельти з двома валиками на втулці — тип “Птахівка” (типи К-4 та К-6 за Є.М. Чернихом). Представлені на ливарних формах з майстерень Птахівка Скадовського району Херсонської області, Кардашинка II та Новоолександрівка [Bockarev, Leskov, 1979, taff. 9: 77; 11: 90] (рис. 98: 6, 17). Такі кельти знайдені у скарбі Кривий Кут та в с. Козинці (рис. 98: 18, 19). Кельт з с. Козинці — безвушковий, шестигранний у розрізі з двома валиками на втулці та чотирикутною втулкою. Квадратна у розрізі втулка з закругленими кутами є характерною для лужицьких та чорноліських кельтів, що дозволяє відносити цей кельт до пізньої фази Білозерського етапу. Те, що такі кельти представлені на ливарних формах з ливарних майстерень “кардашинської” групи, дозво-

ляє включати кельти цього типу до складу “кардашинських” форм предметів. Тобто, кельти птахівського типу також характерні для кардашинської металургійної традиції білозерського часу, незважаючи на те, що в них найбільш яскраво проявилися архаїчні сеймінські риси [Черных, 1976].

Пізньюсабатинівська група. До її складу входять:

1. Двовушкові аркові кельти на ливарних формах із Новоолександрівської ливарної майстерні [Voskarev, Lescov, 1979, taff. 9: 77; 11: 90] (рис. 98: 1) — це найпізніші з кельтів двовушкового варіанта красномаяцького типу (тип К-58 за Є.М. Чернихом). Новоолександрівський кельт відрізняється від сабатинівських орнаментом у вигляді трикутників та видовженими вушками, характерним для кельтів кардашинського типу. Такий кельт знайдено в с. В. Знаменка Кам'янка-Дніпровського району Запорізької області [Тоцев, 1998, рис. 1] (рис. 98: 10). У цю групу включені також кельти з Голов'ятино Смілянського району [НМІУ: а107/31, а107/34] та с. Хмельна Канівського району Черкаської області [НМІУ: а163/6], Вітачів Обухівського району [НМІУ: а107/37, а107/36] та Букрин Миронівського району Київської області [НМІУ: а107/37], колекції НМІУ (без номера) (рис. 98: 2–9).

2. Одновушкові аркові кельти (пізні варіанти кельтів східнотрансільванського типу) походять зі скарбу Кривий Кут та з колекції НМІУ (рис. 98: 12, 13).

3. Безвушкові маленькі аркові кельти з товстим валиком на втулці знайдені у скарбах Старосілля та Кривий Кут (рис. 98: 14, 15).

4. Маленький одновушковий, шестигранний у розрізі кельт знайдено у Колонтаївському скарбі (рис. 98: 11).

5. Умовно до білозерського часу я відношу маленькі кельти дремайлівського типу з Київщини (чи з Поділля?) [НМІУ: а270/4] та с. Балаклея Смілянського району Черкаської області [НМІУ: а267/23] (рис. 98: 20, 21). Вони дуже близькі до кельта з Дремайлівського скарбу (рис. 77: 11), віднесеного мною до Сабатинівської культури. Дремайлівський кельт більш видовжений, можливо, це показник більш давнього часу. Усі вони мають додатковий валик на втулці та видовжені вушка, що зближує їх з кардашинськими кельтами, але шестигранне у розрізі “тіло” відрізняє їх від овальних кардашинських. Можливо, їх слід розглядати як південний варіант кардашинських кельтів?

”Західна” група. До її складу входять: кельти дунайських типів, що характерні для скарбів півдня Карпатського регіону періодів На А1-А2, представлені у Новогригор'ївському скарбі [Tallgren, 1926] (рис. 99: 2–5). Скоріше за все, це скарб імпортованих виробів, бо ливарних форм для виготовлення таких знарядь у Північному Причорномор'ї немає. Основний же ареал розповсюдження кельтів цих типів знаходиться у Середньому Подунав'ї. Видовжений, одновушковий овальний кельт, подібний до новогригор'ївського, походить зі скарбу Соколени в Молдові [Дергачёв, 1975] (рис. 99: 1).

Кельт лужицького типу знайдено в с. Карпиши Миронівського району Київської області [Klochko, 1993, fig. 12: 16] (рис. 99: 8), уламок такого ж кельта походить із Медведівського скарбу [НМІУ] (рис. 99: 7). До лужицьких типів відносяться також кельти з сіл Іванівка і Пиковець Уманського району Черкаської області [УКМ: 8301, 5968] (рис. 99: 9, 10). Лужицька належність таких кельтів фіксується ливарними формами з Пекар, воеводство Вроцлавське та Боядла, воеводство Зеленогурське у Польщі [Gediga, 1982, Рус. 11, 12]. Кельти цього типу широко розповсюджені у карпатських скарбах періодів На А1 — А2, поява їх на Україні пов'язана з “лужицькою експансією” [Клочко, 1992; Klochko, 1993].

Кельт з с. Андрушівка Житомирського району [Klochko, 1993, fig. 12: 15] (рис. 99: 6) належить до типу, що є характерним для скарбів Подунав'я періодів На А1 — А2, наприклад, Балса з Угорщини, На А1 [Kemenczei, 1984, taf. CIVI: 5]. Ця

знахідка розширює географію “запозичень” центральноєвропейської зброї в Середнє Подніпров’я білозерського часу.

Мечі. Уламок лека бронзового двосічного меча зі скарбу Миндрешть у Молдові [Дергачёв, 1975, рис. 3, 21] (рис. 99: 11) віднесений до мечів центральноєвропейських типів умовно, бо відсутня найбільш діагностична частина — руків’я.

У кургані 32.2 Гордіївського могильника знайдені уламки залізного однолезового (?) меча [Berezanskaja, Klocko, 1998, taf. 61, 3]. Руків’я у нього було просте — черешкове з дерев’яною накладною ручкою, яка (судячи із відбитка на залізі) закривала трохи і лезо меча біля ручки. Це найдавніший на сьогодні залізний меч у Східній Європі.

Кинджали. Кинджали Білозерської та Білогрудівської культур поділяються на три типи: бронзові кинджали з кільцевим упором (тип “Заградівка”); біметалеві з кільцевим упором — ручка бронзова, лезо залізне (тип “Степовий”); бронзові черешкові кинджали з паралельними лезами (тип “Кардашинка”); залізні черешкові кинджали.

1. Тип “Заградівка” — це кинджали заградівського варіанта кинджалів красномаяцького типу Сабатинівської культури — з вузьким листоподібним лезом, кільцевим упором та чотиригранним у розрізі стрижнеподібним черешком. З’явилися вони ще на пізньому етапі Сабатинівської культури — у 13 ст. до Р.Х. У пам’ятках білозерського часу вони представлені на ливарних формах із Заградівки Велико-Лепетиського району Херсонської області [Bockarev, Lescov, 1979, taf.14, 131] та з Новоолександрівської ливарної майстерні [Bockarev, Lescov, 1979, taf. 9, 11] (рис. 100: 1–4), у скарбах Соколени та Миндрешть у Молдові [Дергачёв, 1975, рис. 3: 22; 7] (рис. 100: 8, 12), похованнях Каланчак [Отрощенко, 1986, 139] та Афанасівка [Ванчугов, 1990, 89] у Таращанському районі на Київщині [НМІУ: а107/2], на Кучугурах під Херсоном, у селах Думанці Черкаського району, Пилява [НМІУ: а190/39] та Хмельна Канівського району Черкаської області [Клоcko, 1995, abb. 27, 28] (рис. 100: 6–11), в с. Богородичне Слов’янського району на Донеччині [КСНАСДО, 1993, рис. 46: 6]. Невеликий (довжина лека 7 см) кинджал такого типу був знайдений у похованні Каіри 4.1 на Херсонщині [Агульников, Шилов, 1990, рис. 1: 5]. Автори публікації віднесли це поховання до чорногорівського періоду “кіммерійського часу”, що не є вірним — і поховальний обряд цього поховання і керамічні горщики, а, головне, і сам кинджал вказують на ранньобілозерський час. На продовження у Білозерській культурі сабатинівських традицій виготовлення бронзових втулкових рукояток кинджалів вказує ливарна форма руків’я з грибоподібним навершям з Новоолександрівської ливарної майстерні (рис. 100: 5).

2. Тип “Степовий”. Найбільш пізними проявленнями красномаяцької лінії розвитку кинджалів з кільцевим упором є біметалічні “кинджальчики” з бронзовою черешковою рукояткою з кільцевим упором та залізним листоподібним лезом, знайдені на поселеннях та у похованнях Білозерської культури Збруївка, Широка Могила, Степовий, Кочковате, Малохортицьке поселення [Отрощенко, 1986, 139]. Такий же біметалевий кинджал — з залізним вузьким лезом довжиною біля 10 см та бронзовим черешковим руків’ям з кільцевим упором був знайдений у кургані білозерського часу біля с. Хаджилар району Штефан Воде Молдови [Агульников, Курчатов, 1994, 5; рис.1, 11] (рис. 100: 13).

3. Тип “Кардашинка” — бронзові черешкові кинджали з паралельними лезами. Для них характерні невеликі розміри, що навіть ставить під сумнів ймовірність використання їх як зброї. Це “кинджальчики” на ливарних формах з ливарних майстерень Кардашинка I, II, Цюрупинськ, Стара Ігрень, Раденськ, Птахівка, Миколаїв [Bockarev, Lescov, 1979, taff. 11: 14, 15]. Такі ж знаряддя знайдені на поселеннях та в похованнях: Дерев’янка, Каланчак, Любимівка 12.1 [Отрощенко, 1986, 139–140, рис. 42: 2–

4], Василівка, Широке, Будуржель, Дивізія, Етулія XI [Ванчугов, 1990, 89, рис. 33], поховання Калчева 1.2.1 на Одещині [Субботин, 1997, рис. 1: 5] (рис. 100: 14).

4. Залізні черешкові кинджали. Знайдені у могильниках Будуржель, Кочковате [Ванчугов, 1990, 89, рис. 33] та кургані 37 Гордіївського могильника [Berezanskaja, Klocko, 1998, taf. 73, 2]. Це одні з найдавніших серійних залізних виробів на Україні.

Мечі. Уламок пізнього варіанта мечів типу “Красний Маяк” знайдений на території Вінницької області [колекція “ПЛАТАР”]. Довжина 13,5 см (фото 18а, б). Відрізняється від красномаяцьких мечів рукою, відлітою разом з лезом, та круглим прорізом на руків’ї. Проріз на ручці дозволяє розглядати цей меч серед прототипів мечів типу “Соснова Маза” (див. наступний розділ).

Фото 18. Меч. Колекція ПЛАТАР.

Захисний обладунок. До білозерського часу я відношу круглий бронзовий щит з Подніпров'я (колекція О. Поля) (рис. 99: 12) — за формою він близький до центральноєвропейських бронзових щитів періодів На А1 — А2, проте точні аналогії, особливо за декором, мені не відомі.

Таким чином, на всій території розповсюдження Білозерської, Білогрудівської і ранньочорноліської культур простежується продовження сабатинівських (списи, кельти, кинджали, вістря стріл) та ранньобілогрудівських (кельти) зброярських традицій, а також фіксується поява центральноєвропейських збройних традицій (стріли, кельти, списи, в тому числі і виготовлення списів). Центральноєвропейська група озброєння представлена типами, що характерні для півдня і заходу Карпатського регіону періодів На А1 — А2, 12—11 ст. до Р.Х. Винятком є тільки вістря списа з Радіонівки, для котрого ми не виключаємо датування 10 ст. до Р.Х. [Клочко, Мурзин, 1987]. Для кардашинських кельтів верхньою межею існування, на підставі комплексних знахідок разом з пізньокрасномаяцькими та лужицькими кельтами визначається період На А1, 12 ст. до Р.Х. Проте, можливо, більш пізні варіанти цих кельтів поки що не представлені у комплексах. Звертає на себе увагу відсутність у Білозерській і Білогрудівській культурах бронзової зброї, датованої 10 ст. до Р.Х.

Білогрудівсько-білозерський комплекс озброєння складався з металеві зброї (лука, дротиків), колючої зброї середнього радіуса дії (списи), ударної зброї ближнього бою (сокири-кельти) та колючо-ріжучої (кинджали). Це піхотний комплекс.

Східноукраїнська група

До цієї групи включено озброєння пізньозрубної та Бондарихінської культур. На пізньому етапі ареал розповсюдження пам'яток бережнівсько-маївської (пізньозрубної) культури дещо скоротився і вони зосередились переважно у степовій зоні Лівобережної України. Бондарихінська культура займала лісостепове дніпровське Лівобережжя. Датується вона кінцем XII — кінцем VIII ст. до н.е. [Археологія УССР, 1985; Артеменко, 1987].

Вістря стріл. До білозерського часу я відношу декілька втулкових кістяних стріл із Кіровського поселення в Криму: кулеподібне та два тригранні вістря з гострими кінцями граней та короткими, майже “схованими” втулками (рис. 101: 1–3). Ці тригранні вістря дуже подібні до скіфських бронзових стріл, лише дещо більші за розмірами. Бронзові вістря представлені двома групами — пізньолобойківською та “західною”.

Пізньолобойківська група. Варіантом стріл лобойківського типу білозерського часу я пропоную вважати вістря з короткою втулкою, знайдені у зруйнованому похованні кургану 6 біля с. Широке Херсонської області [Черненко, Яковенко, Корпусова, 1967, рис. 6: 3] та знахідку у Слов'янському районі Донецької області [КСНАСДО, 1993, 235] (рис. 101: 10–11) (коротковтулковий варіант лобойківського типу). Іншим варіантом цього типу, що відрізняється довгою видовженою втулкою, можна вважати вістря стріл з Астраханської пустелі, Каховського району, “Нижнього Поділля”, с. Петровського Дніпропетровської області, поховання Котівка 1.2 на Дніпропетровщині [Дубовская, 1993, рис. 79], музею міста Каховка [Клочко, 1993, fig. 18: 10] (має більш чітко викувану нервюру) та з с. Красівка Волноваського району Донецької області [КСНАСДО, 1993, 237-А] (рис. 101: 4–9, 12) (довговтулковий варіант лобойківського типу).

“Західна” група. Бронзові вістря стріл лужицького типу знайдені на поселеннях біля сіл Бузівка Магдалинівського району Дніпропетровської області [Ромашко, 1982, 57, рис. 1: 2] та Залінійне Зачепилівського району Харківської області [Ромашко, 1983, рис. 2: 31]. Ці одночасові поселення розташовані на протилежних

берегах річки Орель. Вістря, що були знайдені на них — коротковтулкові двохлопатеві ромбічні у розрізі з трикутною голівкою та довгими шипоподібними закінченнями лопатей (рис. 101: 13, 14). Дуже цікаві обставини знахідки вістря на поселенні біля с. Бузівка — воно було знайдене серед залишків спаленого житла у обпаленому уламку підпірного стовпа цього житла. В.А. Ромашко цілком справедливо пов'язує це вістря з загибеллю даного поселення, але його визначення аналогій та датування [Ромашко, 1985, 1995], на мій погляд, невірні. Він порівнює вістря з Бузівки та Залінійного з вістрями, які я називаю стрілами типу “Мала Цимбалка” (див. кіммерійський час), вони зустрічаються у пам'ятках чорногорівського типу кіммерійського часу і пов'язані своїм походженням із пізньоандронівським колом культур Казахстану та Сибіру [Клочко, 1979]. Проте, чорногорівські вістря суттєво відрізняються від тих, що були знайдені на вказаних поселеннях Бондарихінської культури, формою пера та його перетином. У той же час, вістря стріл, аналогічні знайденим на вказаних бондарихінських поселеннях, широко розповсюджені у Центральній Європі періодів Vz D — На B1 [Mercer, 1970, 213]. Найближчі за формою вістря представлені на ливарних формах із поселень Лужицької культури Польщі [Gediga, 1982, Рус. 14, 15]. Це вістря того ж типу, що і знайдене у Гордівському могильнику, який дозволяє датувати їх появу на Україні 11–10 ст. до Р.Х., у зв'язку з “лужицькою експансією” на схід [Клочко, 1992]. Поява ж стріл малоцимбальського типу на Україні датується 9 ст. до Р.Х. і пов'язується з іншими історичними подіями (див. розділ “Військова справа кіммерійської доби”).

Вістря списів і дротиків. На поселенні Діброва у Краснолиманському районі Донецької області знайдене невелике кременеве листоподібне черешкове вістря дротика, яке автори відносять до білозерського часу [Колесник, Гершкович, 1996, рис. 1: 1]. Бронзові вістря представлені гостролистими та “прорізними” списками. Вістря “західного” типу з гостролистим пером та складною профільованою нервюрою вирізане на ливарній формі з Завадівської ливарної майстерні Велико-Лепетиського району Херсонської області [Voskarev, Leskov, 1979, taf. 9–10; Гершкович, Клочко, 1987] (рис. 101: 16). Це вістря подібне до списів із Радіонівки, Запоріжжя (рис. 96: 16–17), Київщини (рис. 84: 4) та скарбу Грушка (рис. 76: 9), проте через фрагментованість ливарної форми точно визначити його тип важко. Але, так чи інакше, завадівська ливарна форма — це найсхідніша форма для виготовлення списів “західного” типу, переконливе свідчення їх місцевого виробництва. Публікуючи Завадівську ливарну майстерню, ми зазначили, що цей негатив старий, відноситься до більш раннього часу, ніж інші ливарні форми цієї майстерні, тобто що його, можливо, слід датувати ще сабатинівським часом. До білозерського часу, умовно, я відношу вістря дротика з Петрівки Червоноградського району Полтавської області [Клочко, 1995, abb. 11, 6] (рис. 101: 15).

Прорізні вістря: Завадівський тип стріл, списів та дротиків [Klochko, 1993] (тип П-12 за Є.М.Чернихом) поєднує в собі риси центральноєвропейських полум'яноподібних списів (полум'яноподібна форма та тонкі додаткові нервюри вздовж лева, огранена, трапецієподібна в розрізі центральна нервюра) та прорізних списів златопольського типу Лобойківської металургійної традиції (прорізи). Такі вістря представлені на ливарних формах Завадівської ливарної майстерні (рис. 101: 17–18) та на ливарній формі з урочища Солоха біля міста Кам'янка-Дніпровська Запорізької області [Лесков, 1967, рис. 2; Voskarev, Leskov, 1979, taf. 10, 80, 84]. Публікуючи Завадівську майстерню, ми датували її 13–12 ст. до н.е. [Гершкович, Клочко, 1987, 112], проте тепер мені ця дата видається дещо “заниженою”, більшість аналогій вказує на 12–11 ст. до Р.Х. Вістря завадівського типу знайдено в с. Келеберда Канівського району Черка-

ської області [Klochko, 1993, fig. 11: 7; Klocko, 1995, abb. 17, 2] (рис. 101: 19). Дуже близькі до завадівських прорізи вістря з с. Хмельна Канівського району Черкаської області [Klocko, 1995, abb. 16, 1] та з Донецька [КСНАСДО, 1993, рис. 45: 4] (рис. 101: 20). Умовно, до білозерського часу я відношу спис із невеликими прорізами на низу вістря з Козинців на Переяславщині [Klocko, 1995, abb. 21, 3] (рис. 101: 21).

Бойові сокири-кельти. Представлені кількома типами.

Двовушкові, шестигранні у розрізі кельти на ливарних формах із Завадівської ливарної майстерні, на ливарній формі з урочища Солоха [Voskarev, Leskov, 1979, taf. 8: 72] та на ливарних формах з поселення Бондарихінської культури Бондариха, м. Ізюм Харківської області [Пллінська, 1967, табл. 3; Klochko, 1993, fig. 19: 1–2] (тип “Завадівка-Бондариха”) (рис. 102: 1–4, 8) є подальшим продовженням лінії розвитку кельтів кабаківського типу Лобойківської металургійної традиції. Відрізняються від кабаківських дещо меншими розмірами та прикрасою у вигляді тонкого вертикального валика, спущеного з-під валика на втулці до леза (на деяких з них). Один із бондарихінських кельтів має додатковий валик на втулці (ця риса притаманна кельтам кардашинського типу). Так само і одновушкові, шестигранні у розрізі кельти на ливарних формах із Завадівської майстерні та урочища Солоха (рис. 102: 7) є подальшим продовженням традиції лобойківських одновушкових кельтів.

На ливарних формах Завадівської майстерні вирізані також невеличкі одновушкові кельти (рис. 102: 5, 6) — це один із типів кельтів, характерних для Красномаяцької металургійної традиції культур Ноа та Сабатинівська (тип К-38 за Є.М.Чернихом). Завадівські форми підтверджують наше припущення, зроблене на матеріалах Подністров'я, що цей тип кельтів доживає до 11-10 ст. до Р.Х. Близький до них за формою, розмірами та орнаментом кельт знайдено в с. Адамівка Слов'янського району на Донеччині [КСНАСД: 222, рис. 47: 3].

Рідкісні види ударної зброї. Традицію виготовлення втулкових ключців сабатинівського часу продовжує ключець із Завадівської майстерні (рис. 102: 9). Це знаряддя з відлітою конусоподібною втулкою та трапецієподібним у розрізі вузьким бойком. Цей негатив на ливарній формі помилково був інтерпретований В.С. Бочкарьовим та О.М. Лесковим як залишки негатива вістря списа [Voskarev, Leskov, 1979]. Вони прийняли викришені краї негатива ключця за залишки “пера” списа. Проте, по-перше, краї викришилися по всій довжині знаряддя, а не тільки біля бойка (який інтерпретований як нервюра вістря), а, по-друге, глибина викришення сягає 1 мм, тож за такої незначної глибини пошкодження залишки негатива вістря списа залишилися би, але їх немає. Аналогічний завадівському втулковий ключець був знайдений на ранньослов'янському поселенні біля с. Лука Райковецька у шарі разом із керамікою білогрудівського типу [Березанская, 1972, рис. 27: 2], він лише трохи коротший від завадівського (рис. 85: 9). Знахідка ключця такого типу у скарбі Кінку в Трансільванії періоду На А1 [Petrescu-Dimboviu, 1977, 88–89; Pl. 129, 1] дозволяє датувати ключці завадівського типу 12–11 ст. до Р.Х. Знаряддя, що морфологічно близькі до завадівських, але відрізняються наявністю валика на втулці, походять зі скарбів північно-східної Угорщини культури Кійятиця, Бюккараньос та Борсодгест-Керекхеді і культури Гава — Балса, Таллуйя, Карсаг та Роход [Kemenczei, 1984]. Тож можна зазначити, що цей тип ударної зброї, призначений для пробивання захисного обладунку, був досить поширений у культурах карпатського кола періодів На А1 — А2.

Мечі. Єдиний меч доби пізньої бронзи на “зрубно-бондарихінській” території був знайдений на Більському городищі [Ковпаненко, 1973]. Це довгий

прямий двосічний меч з “язичковою” рукояткою (рис. 102: 12). Належить до широко розповсюдженого у Центральній Європі типу мечів “Nenzingen” за Д. Коеном [Coven, 1956, taf. 5, 1–4], вони ж мечі типу “Reutlingen” за П. Шауером [Schauer, 1971, taf. 154] та мечі Лужицької культури типу III за Є. Фогелем [Fogel, 1979, 27–31]. Датується цей тип мечів періодами Vz D — Ha A1, 1250–1100 рр. до Р.Х., “він не може бути датований пізніше кінця 12 ст. до Р.Х.” [Fogel, 1979, 31].

Кинджали. На ливарних формах Завадівської майстерні вирізані невеличкі кинджали з паралельними лезами [Bockarev, Leskov, 1979, taf. 10, 83, 84]. В цілому вони подібні до білозерських кинджалів кардашинського типу, відрізняються лише тим, що у них центральна нервюра розташована не тільки на лезі, а і на черешку руків'я. Уламок кинджала з паралельними лезами був знайдений на поселенні біля с. Оскол на Харківщині [Ильинская, 1959, табл. 1: 1] (рис. 102: 11). Традиційно його співставляють із кинджалами білозерського типу, проте, значно більші розміри, відсутність чіткої нервюри та ромбічний перетин леза, відсутність руків'я утруднюють такі співставлення і взагалі його типологічне визначення.

Кинджал з вузьким листоподібним лезом, сплосченим кільцевим упором та обламаним прорізним руків'ям походить із колекції Харківського музею [Tallgren, 1926, abb. 109: 10; Клошко, 1995, abb. 35, 4] (рис. 102: 10). Традиційно його співставляють з мечами сосновомазинського типу (див. кіммерійський час), але, на мою думку, це невірно. Харківський кинджал за формою леза та упора на руків'ї близький до кинджалів з кільцевим упором лобойківського варіанта красномаяцького типу. Ручка у нього пряма, рамкова, а не овальна, як у сосновомазинських. До білозерського часу я відношу його умовно, головне, пропоную розглядати його як прояв місцевої (пізньолобойківської) традиції виготовлення прорізних ручок.

Вістря стріл із поселень Бузівка та Залінійне і меч з Більського городища до озброєння місцевого населення відношення не мають, їх поява на Лівобережжі Дніпра пов'язана з так званою “експансією Чорноліської культури” [Іллінська, 1975], яка, на мою думку, була продовженням на Лівобережну Україну “лужицької експансії” [Клочко, 1992].

Отже, Завадівська група озброєння представлена невеликою кількістю пам'яток на Дніпровському Лівобережжі (Завадівська майстерня, ливарна форма з урочища Солоха, Бондарихінське поселення та декілька випадкових знахідок). За набором головних категорій та типів зброї (вістря списів з прорізним пером, двовушкові кельти) вона є прямим продовженням лобойківських традицій на цій території. У статті, присвяченій публікації Завадівської ливарної майстерні [Гершкович, Клочко, 1987], ми не виправдано занижили час існування цієї металургійної традиції до другої половини 13 ст. до Р.Х. Немає жодних підстав датувати її раніше 12 ст. до Р.Х., що ж стосується загального періоду її існування, то він сягає до 11 ст. до Р.Х. включно. В цілому ж, матеріалів, що походять з пізньозрубних і бондарихінських пам'яток, явно недостатньо для розгнаної характеристики озброєння. Вірогідніше за все, на цій території якийсь час продовжувалось виробництво озброєння за традиціями, що походили від Лобойківського центру металообробки. Тут, як і на території Білозерської культури майже немає знахідок бронзової зброї більш пізніх, ніж 10 ст. до Р.Х. Одним із пояснень такого феномена може бути відносно більш давній перехід (ніж це здавалось раніше) до виробництва головних категорій знарядь праці та зброї з заліза [Klochko, 1993].

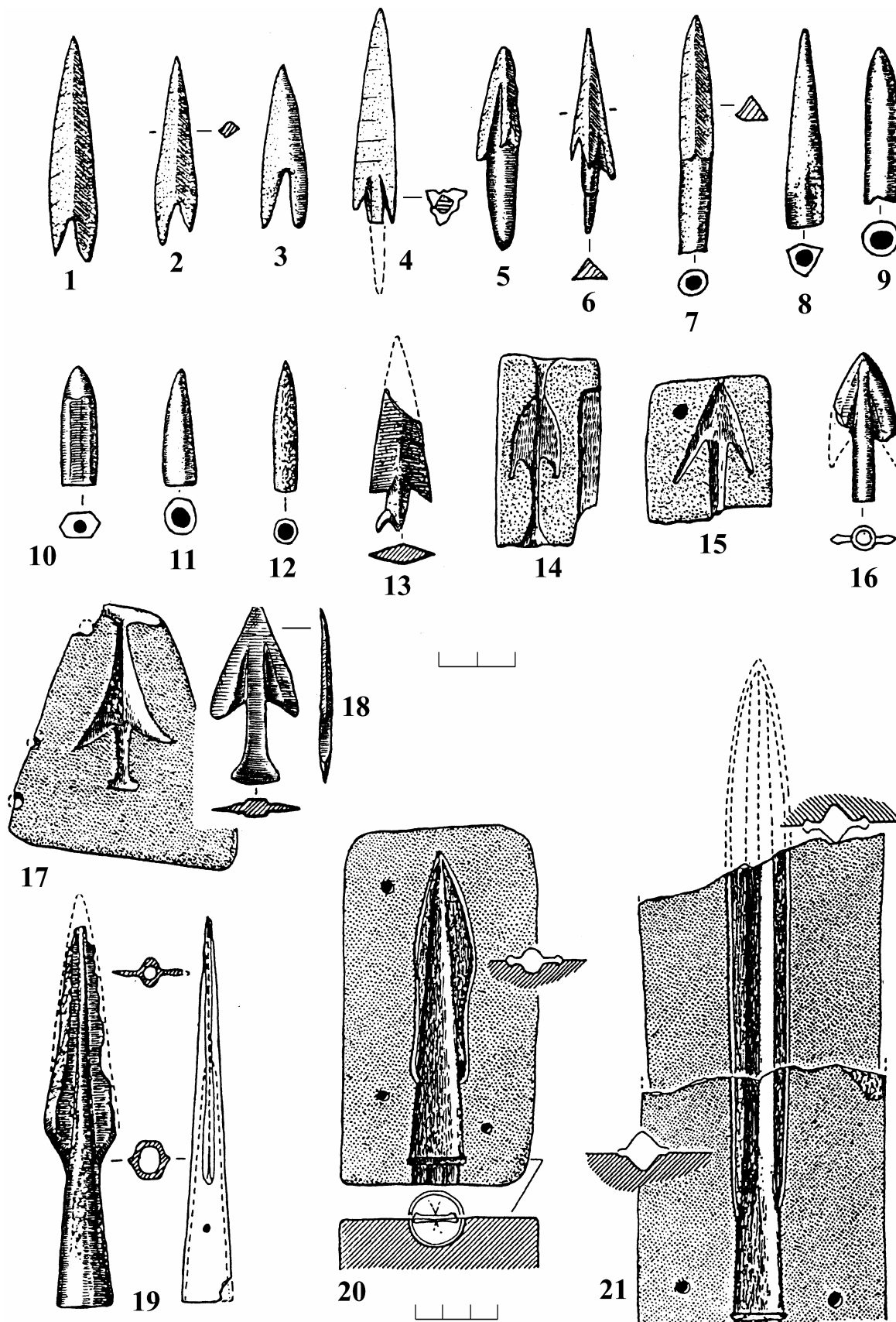

Рис. 74. Доба пізньої бронзи. Сабатинівська група. 1-3,9. Гирбовець; 4. Степове; 5. Гиндешті; 6,10. Магала; 7. Трушешті; 8. Перисадівка; 11. Сабатинівка; 12. Каплани; 13. Новоселиця; 14. Слобідка; 15. Херсон; 16. Суворово; 17. Суворово 4; 18. Буюкани; 19. Нікополь; 20. Красний Маяк; 21. Холмське.

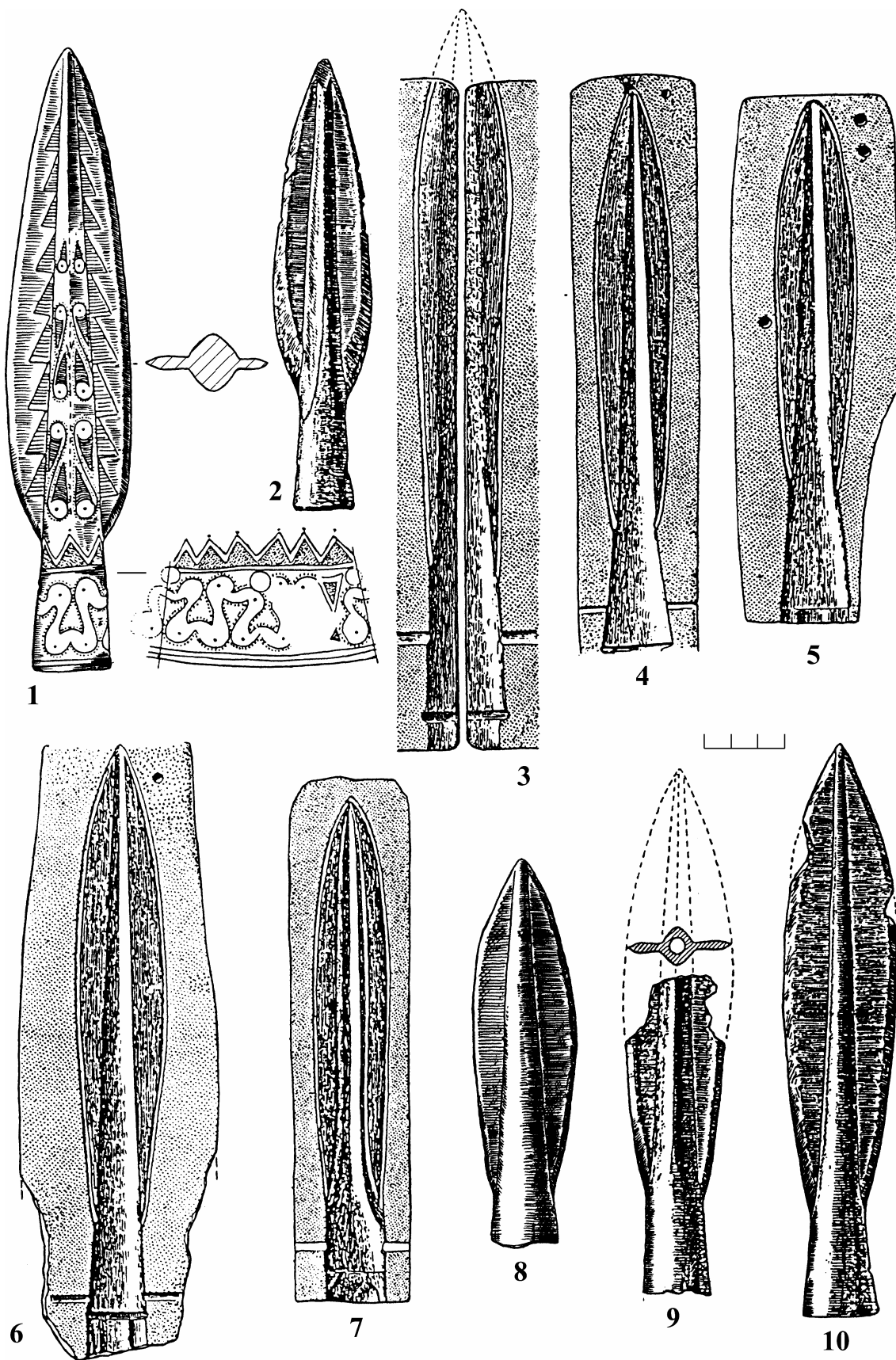

Рис. 75. Доба пізньої бронзи. Сабатинівська група. 1,8. Цюрупинськ; 2. Волоське; 3- 5. Новокиївка; 6. Островець; 7. Маринівка; 9. Ненаситенець; 10. Дремайлівка.

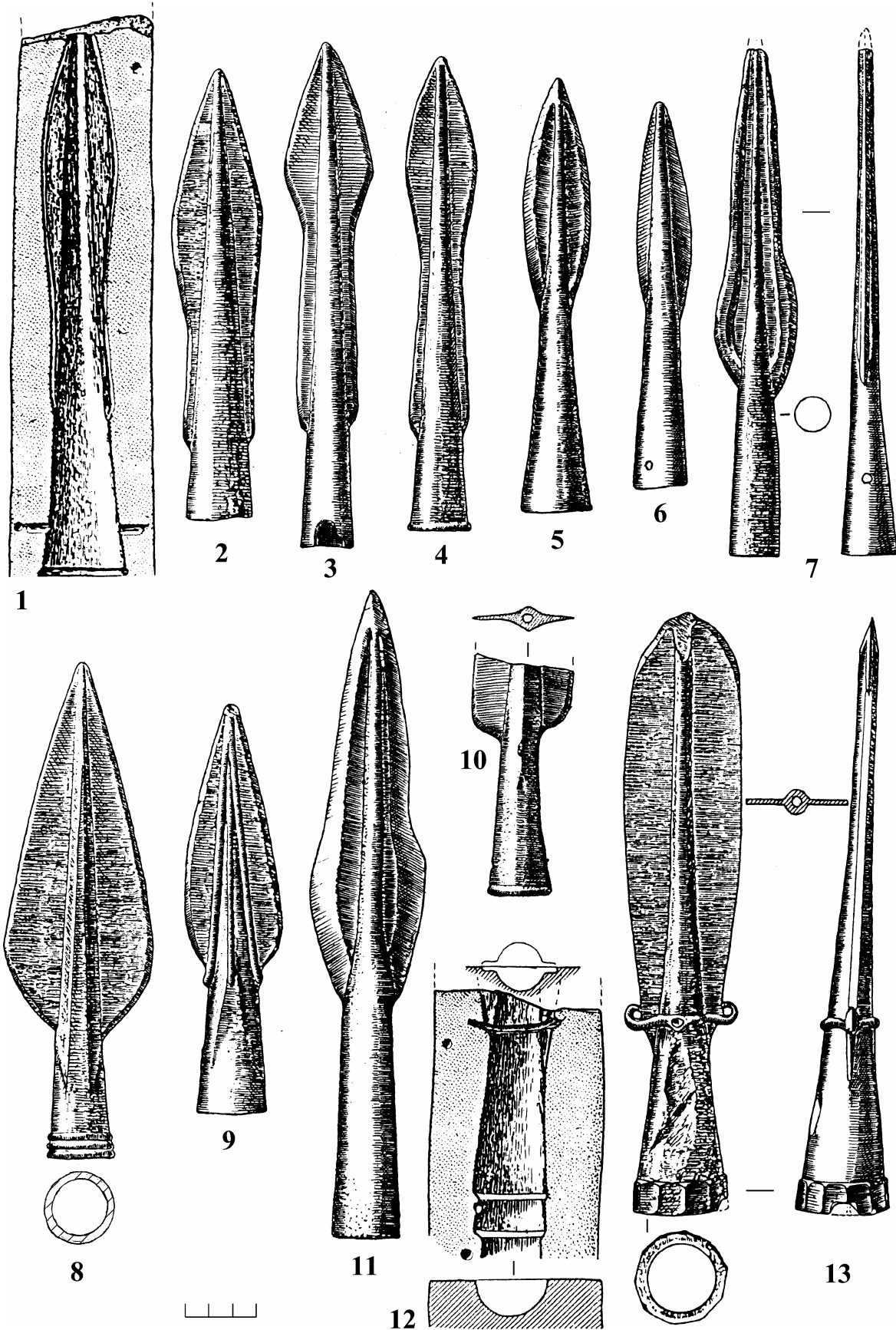

Рис. 76. Доба пізньої бронзи. Сабатинівська група. 1. Красний Маяк; 2. Лозово; 3. Красна; 4. Ігрень; 5. Олешев; 6. Мігея; 7. Нові Трояни; 8. Одайлі-Подарі; 9,10. Грушка; 11. Лісова Слобідка; 12. Новокиївка; 13. Михайлово- Апостолове.

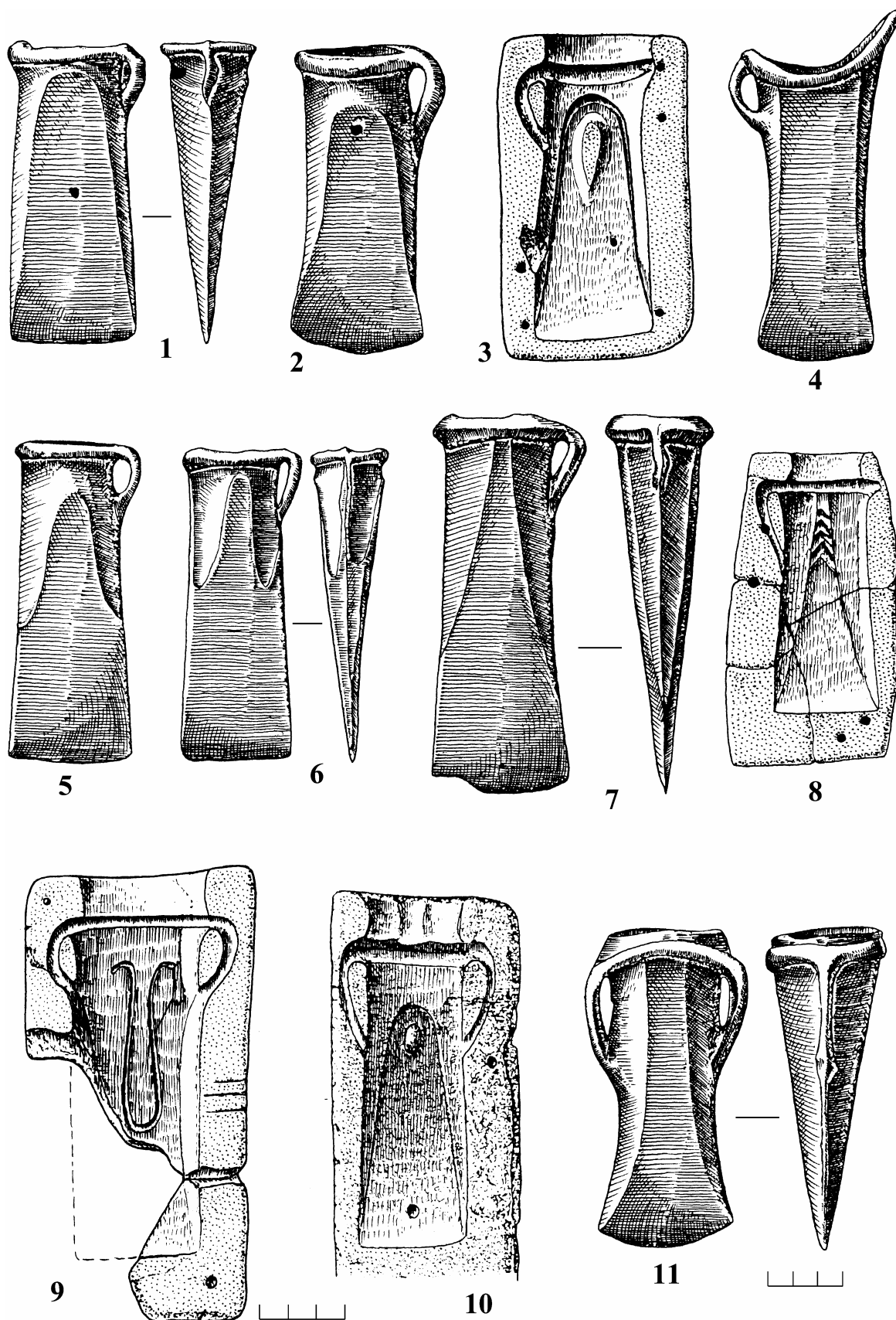

Рис. 77. Доба пізньої бронзи. Сабатинівська група. 1. Бецилово; 2,4. Грушка; 3. Красний Маяк; 5. Олешев; 6,7.Інгул; 8. Рижовка; 9. Волоське; 10. Дудчани; 11. Дремайлівка.

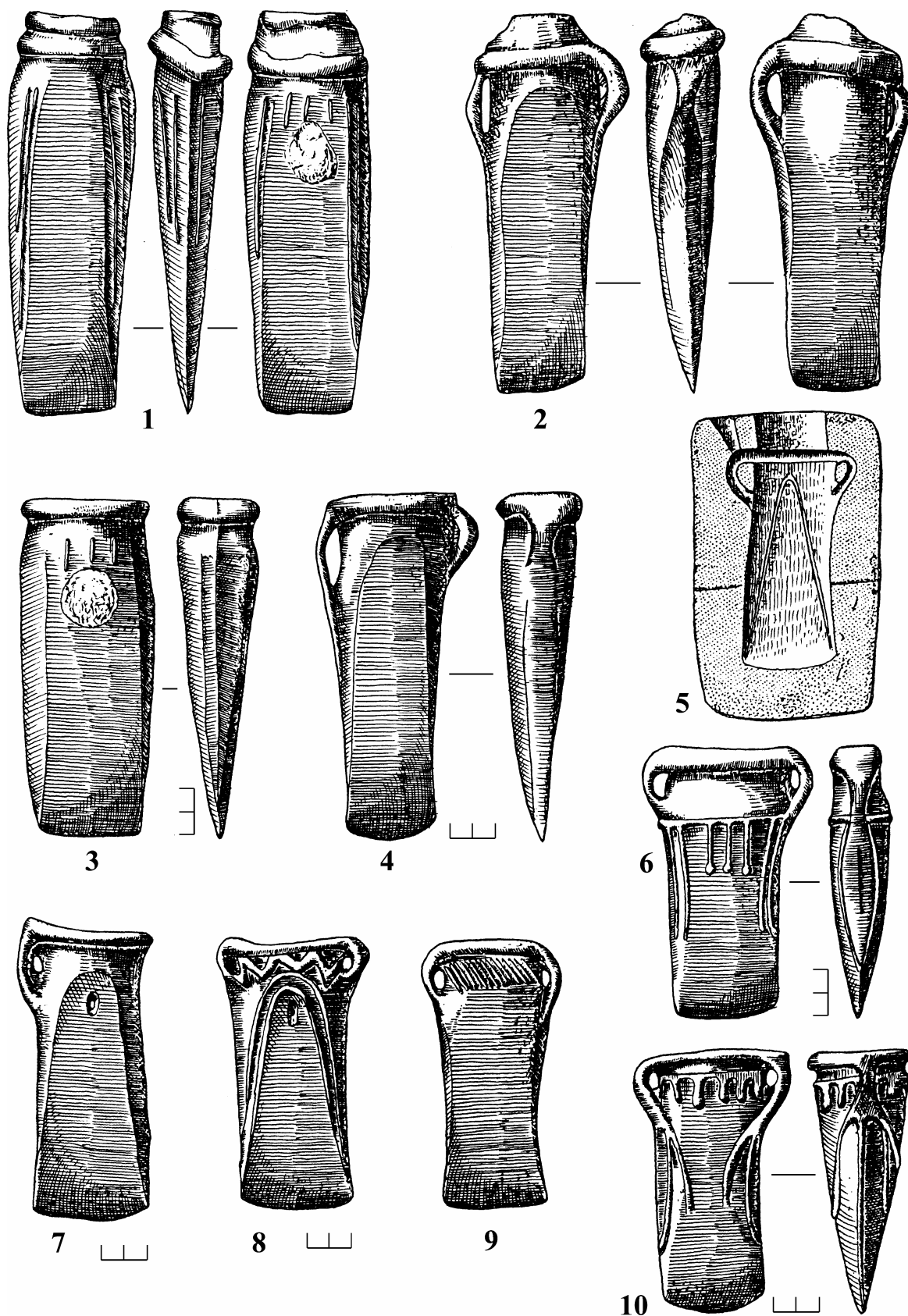

Рис. 78. Доба пізньої бронзи. Сабатинівська група. 1–4. Попруєво; 5. Тілігул; 6. Делень; 7–9. Христинич; 10. Кіперчень.

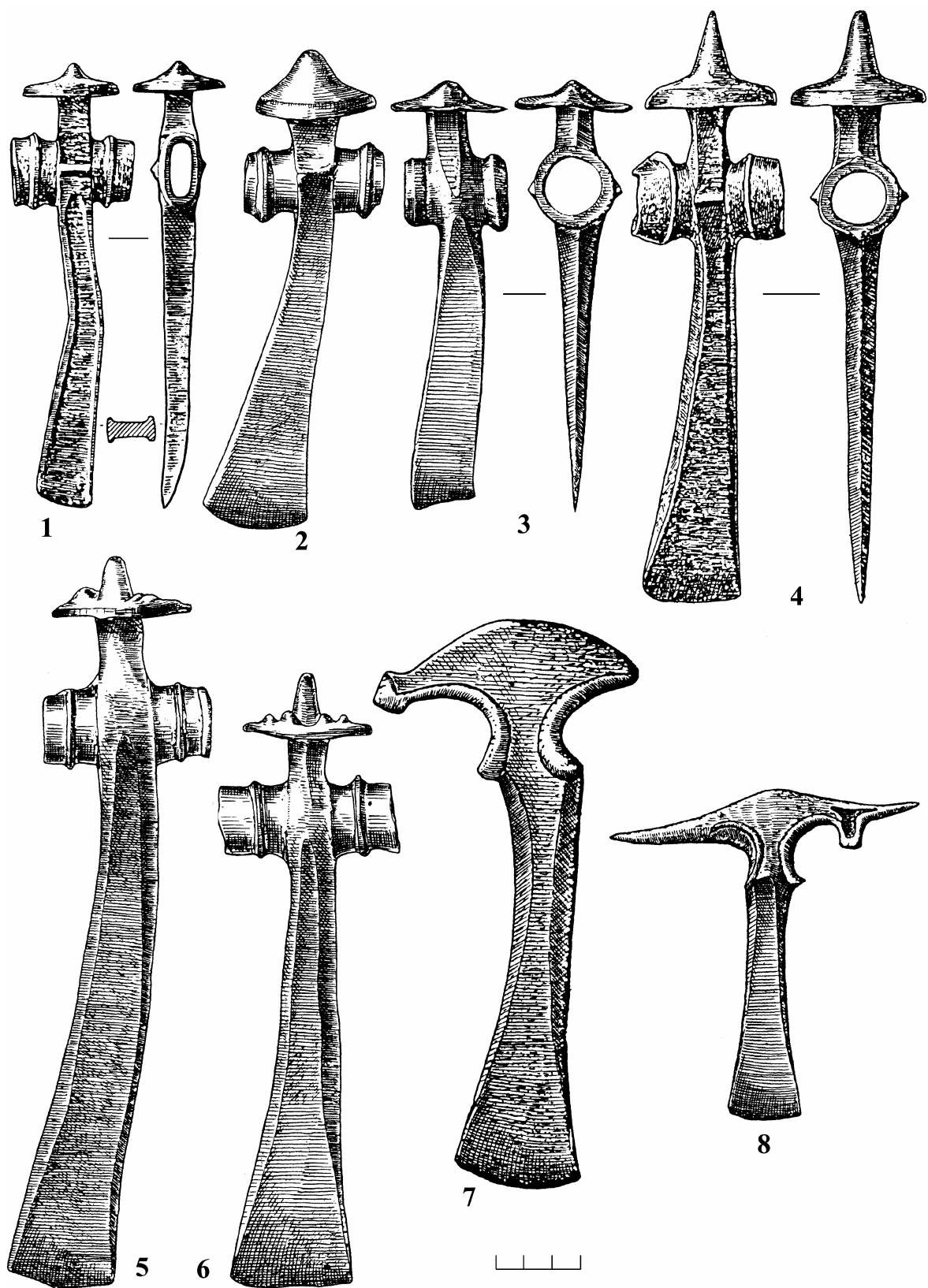

Рис. 79. Доба пізньої бронзи. Сабатинівська група. 1. Нікополь; 2. "Дніпропетровщина"; 3. Стецева; 4. Курячі Лози; 5–7. Журавлино; 8. Прилипче.

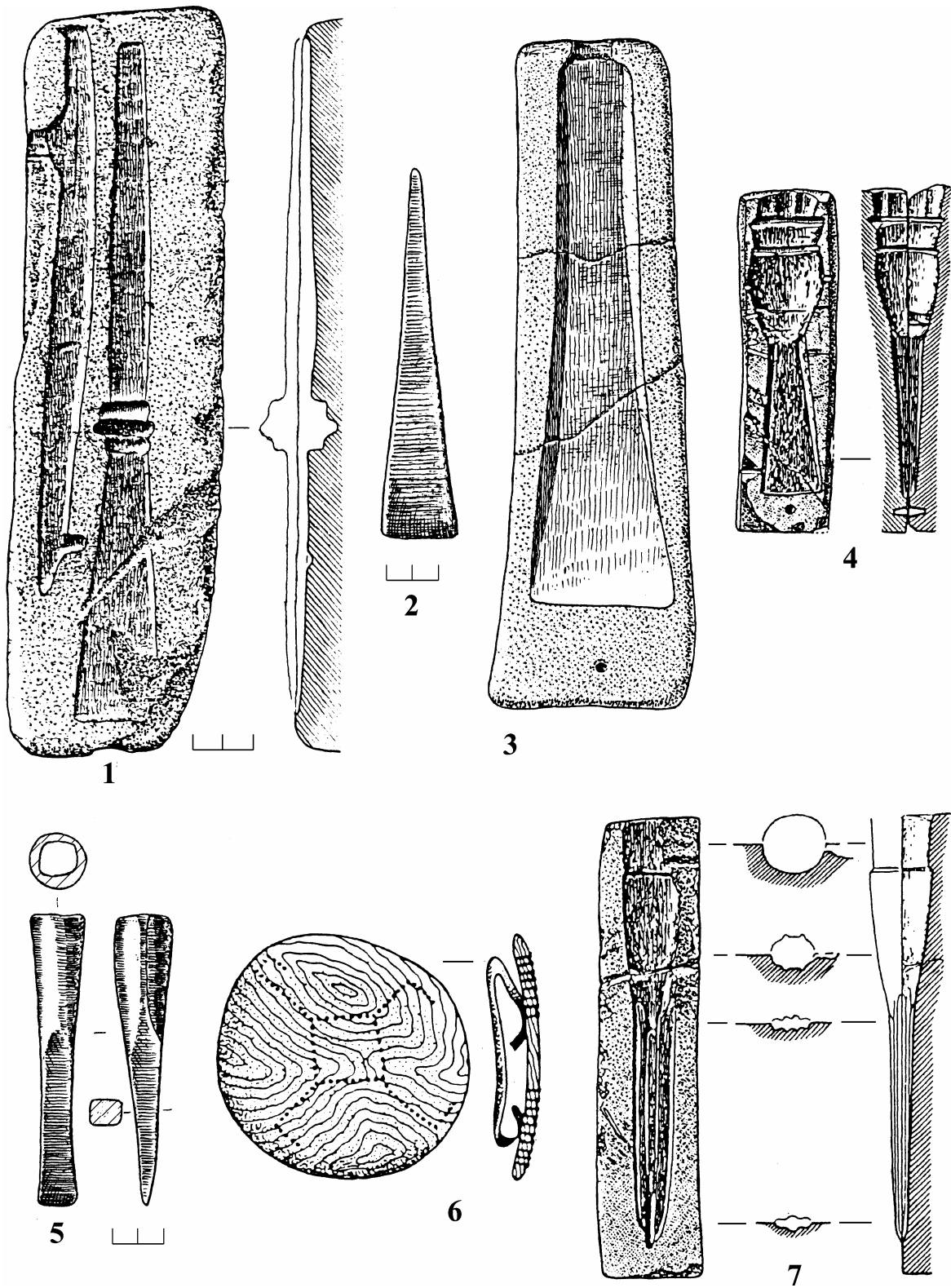

Рис. 80. Доба пізньої бронзи. Сабатинівська група. 1. Дудчани; 2. Одайлі-Подарі; 3,7. Волоське; 4. Новокиївка; 5. Дремайлівка; 6. Борисівка.

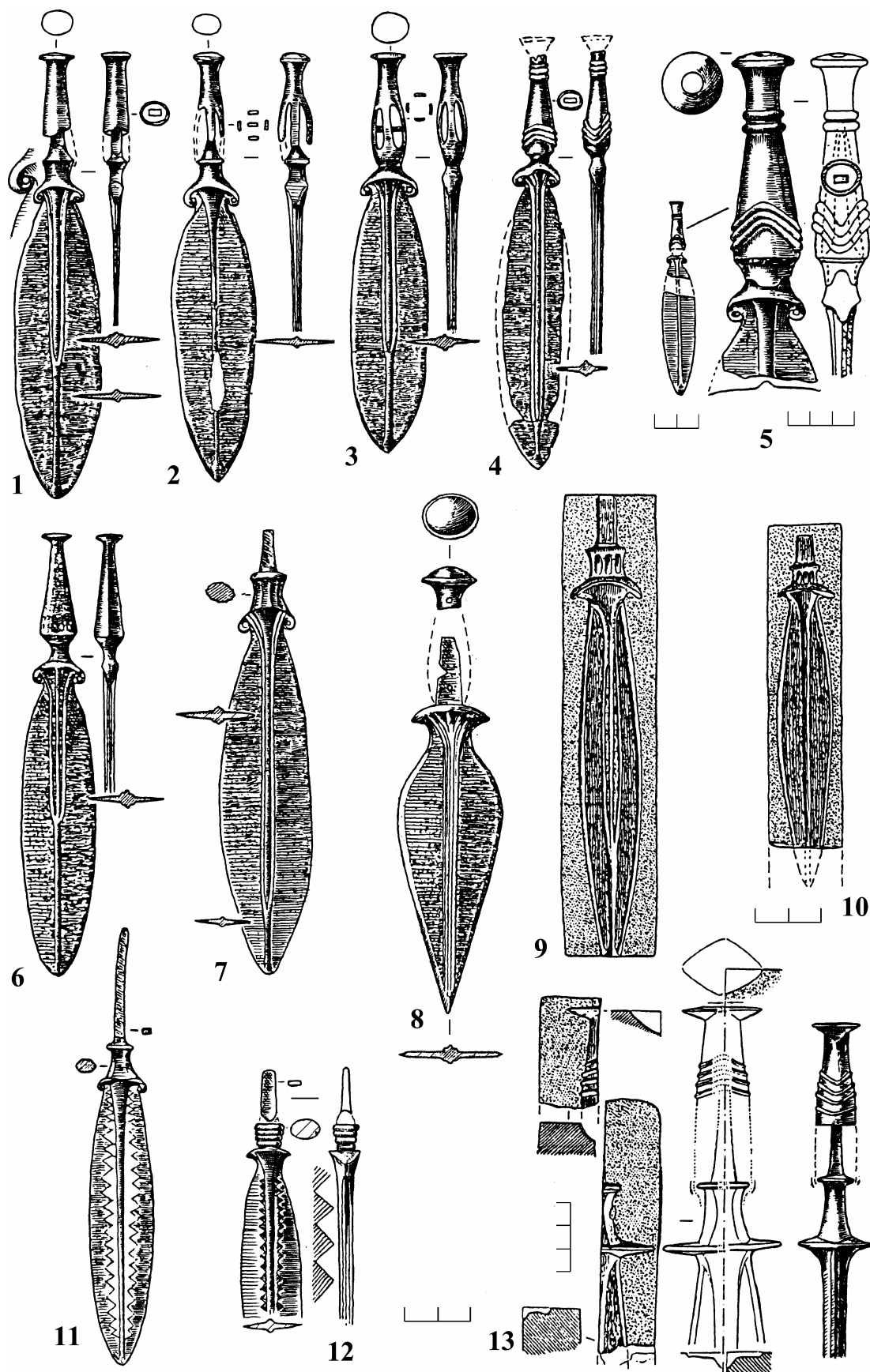

Рис. 81. Доба пізньої бронзи. Сабатинівська група. 1–5. Лозово; 6. Інгул; 7. Чотулушть; 8. Борисівка; 9,10. Красний Маяк; 11. "Дніпропетровщина"; 12. Волоське; 13. Новокиївка.

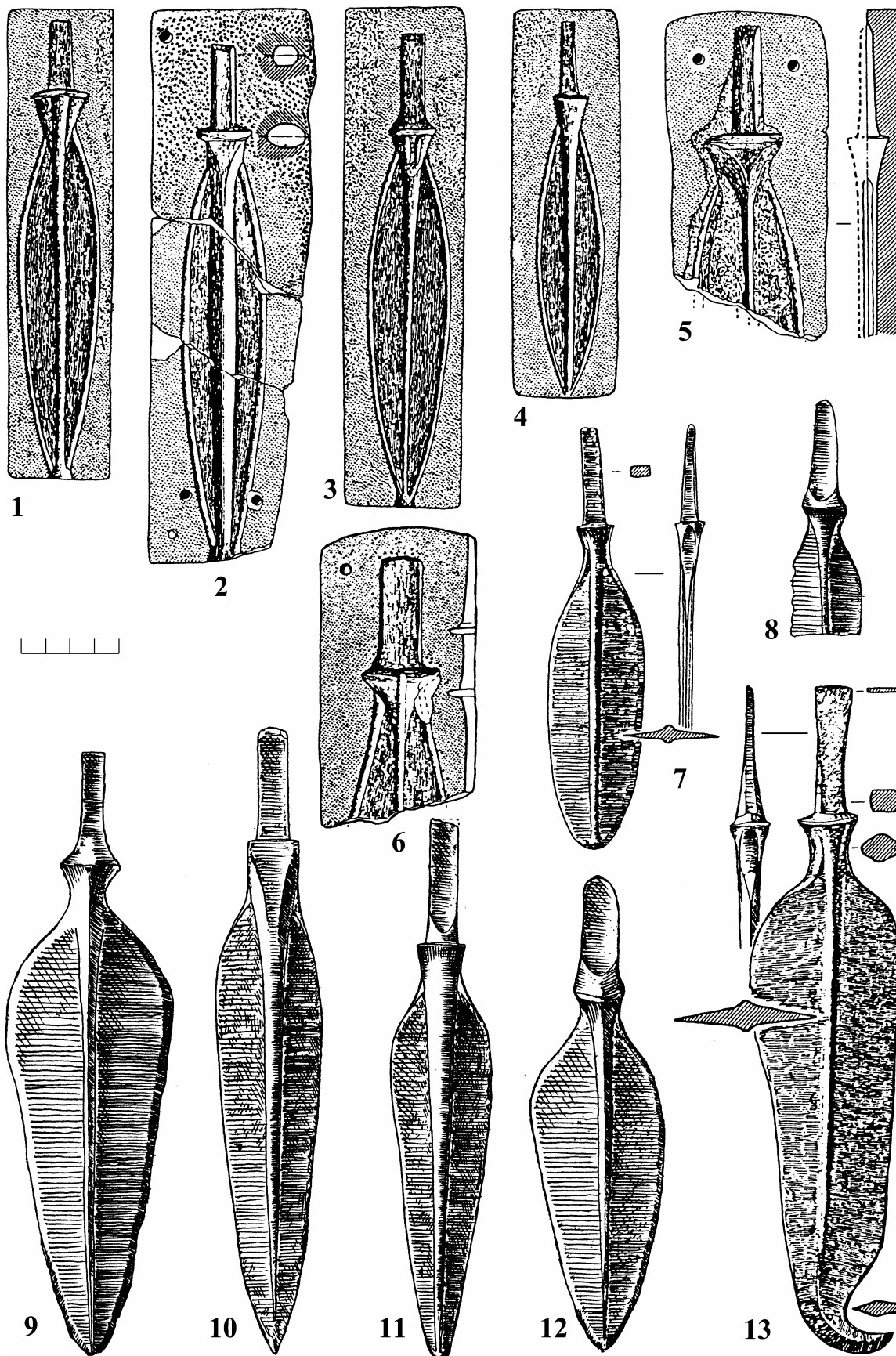

Рис. 82. Доба пізньої бронзи. Сабатинівська група. 1,6. Новокиївка; 2,5. Волоське; 3. Красний Маяк; 4. Андровка; 7. "Херсонщина"; 8,12. "Прикарпаття"; 9. Салгани; 10. Березки; 11. Гаяни; 13. Єлісєвичі.

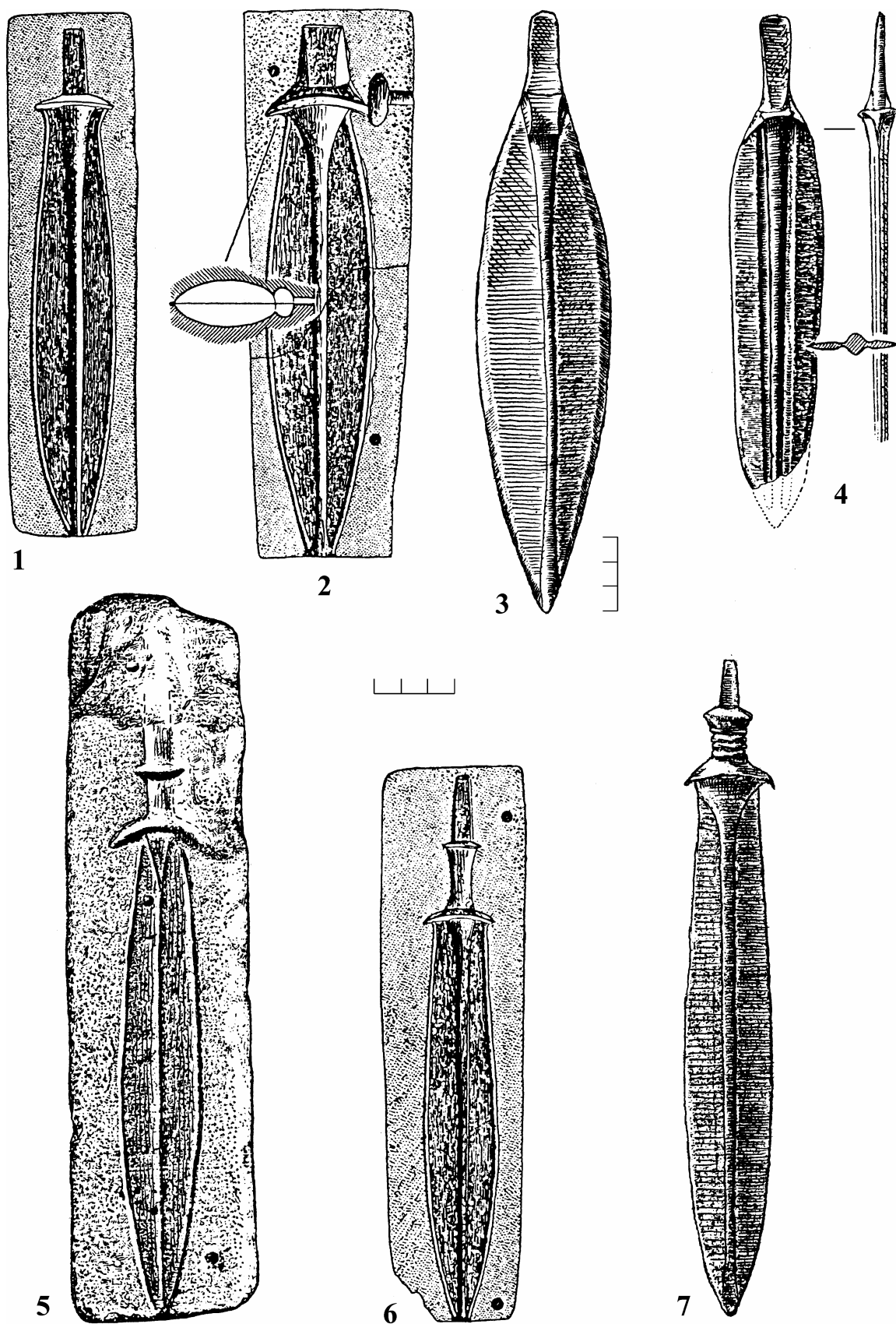

Рис. 83. Доба пізньої бронзи. Сабатинівська група. 1. Маринівка; 2. Красний Маяк; 3. Орелець; 4. Інгул; 5. Дудчани; 6. Волоське; 7. Ленінське.

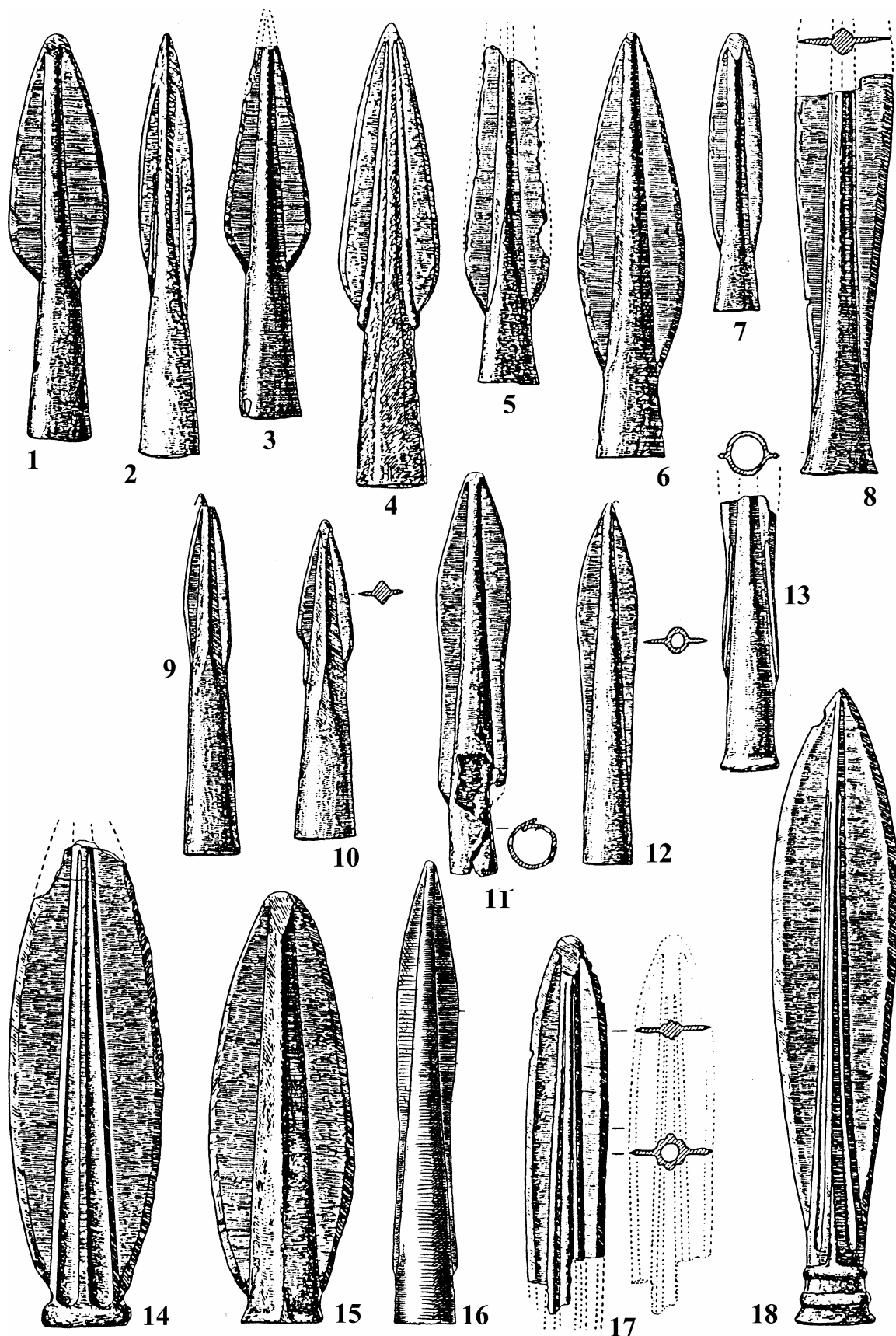

Рис. 84. Доба пізньої бронзи. Пізньотшинецько-раньобілогородівська група. 1. Пугачівка; 2,4. "Київщина"; 3. "Канівщина"; 5. Верем'є; 6. Козинці; 7. Вишеньки; 8. Шабельники; 9. Лісовичі; 10–11,18. колекція Кундеревича; 12. Гришенці; 13. Прохоровка; 14. Обуховка / Сугаковка; 15. Гребені; 16. Селище; 17. Леплява.

Рис. 85. Доба пізньої бронзи. Пізньотшинецько-раньобілогрудівська група. 1,2. Вітов; 3,4. Бачкурин; 5. Сандраки; 6. Хмільна; 7,8. Зазим'є; 9. Лука Райковецька; 10,13,14. НМІУ; 11. Перебудова; 12. Маркелівка; 15. Ніжинський район.

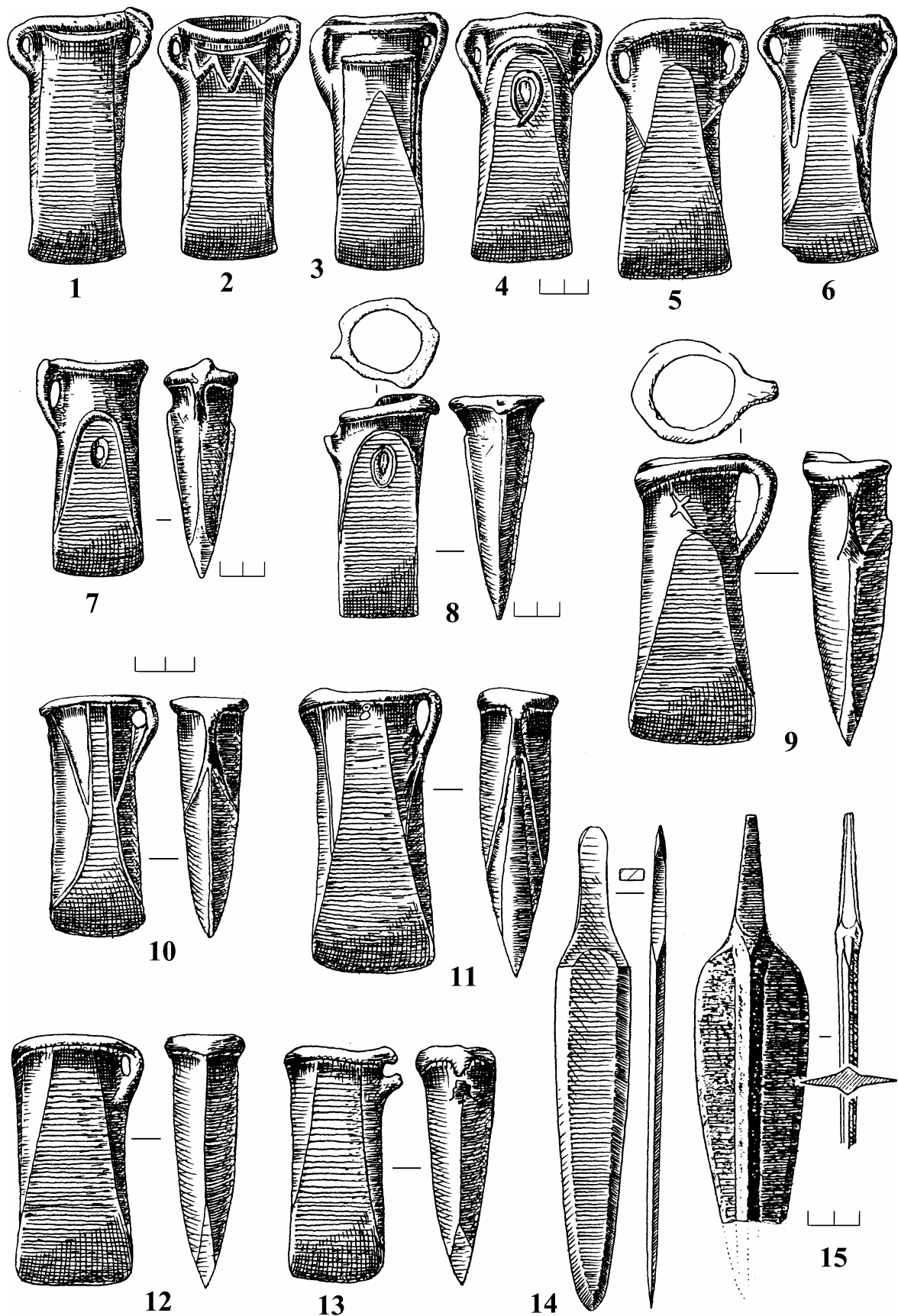

Рис. 86. Доба пізньої бронзи. Пізньотшинецько-раньобілогородівська група. 1-4. НМІУ; 5,13. "Вінниччина"; 6. Голов'ятино; 7. Кошевате; 8. Таганча; 9. Чуков; 10. Маліївці; 11. Никифоровці; 12. Бандурівка; 14. Козинці; 15. Сандраки.

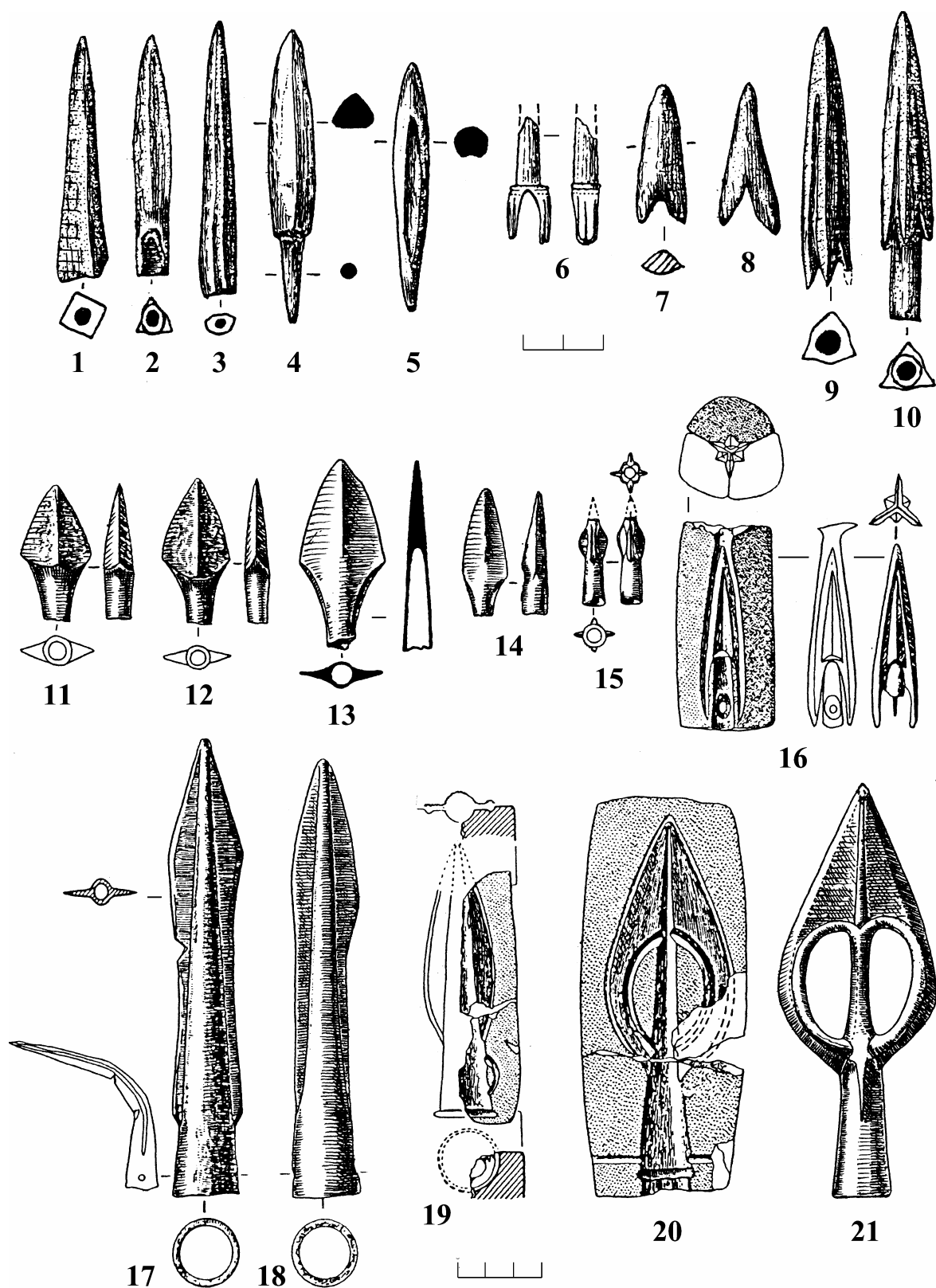

Рис. 87. Доба пізньої бронзи. Лобойківська група. 1,2,7,16. Кірово; 3. Ушкалка; 4–6. Без'іменне; 8–10. Лівенцівка; 11,15. Лобойково; 12. Камишеваха; 13. Ялта; 14. Слов'янський КМ; 17. Раздольне; 18. "Дніпропетровщина"; 19. Головуров; 20. Іванковичі; 21. Леополь.

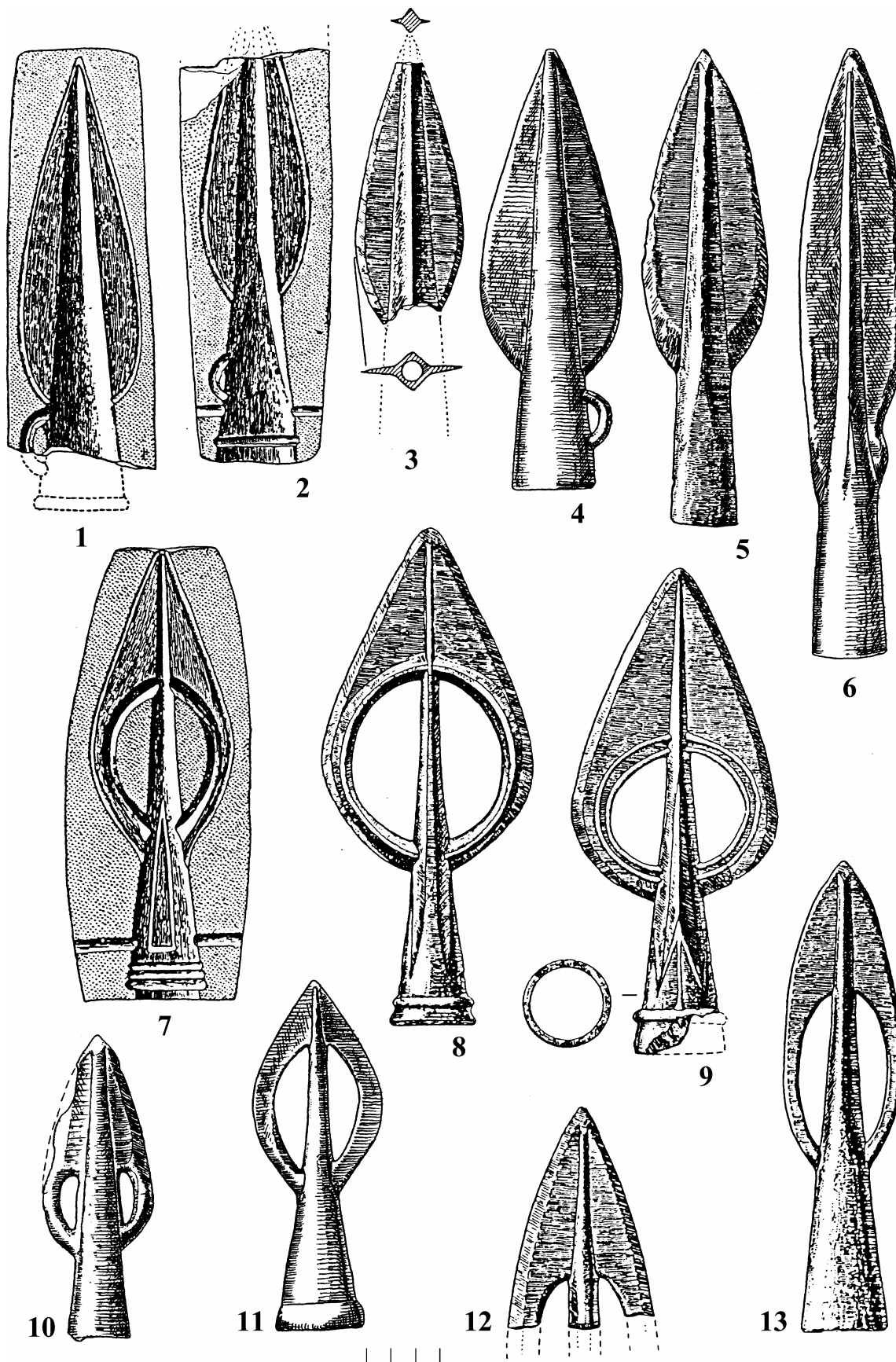

Рис. 88. Доба пізньої бронзи. Лобойківська група. 1,2. Головуров; 3. НМІУ; 4. Кветунь; 5. Керч; 6. Калинівка; 7. Златополь; 8. Келіберда / Прохоровка; 9. Крим; 10. Гоголів; 11. Ласки; 12. Лобойково; 13. Солдатово.

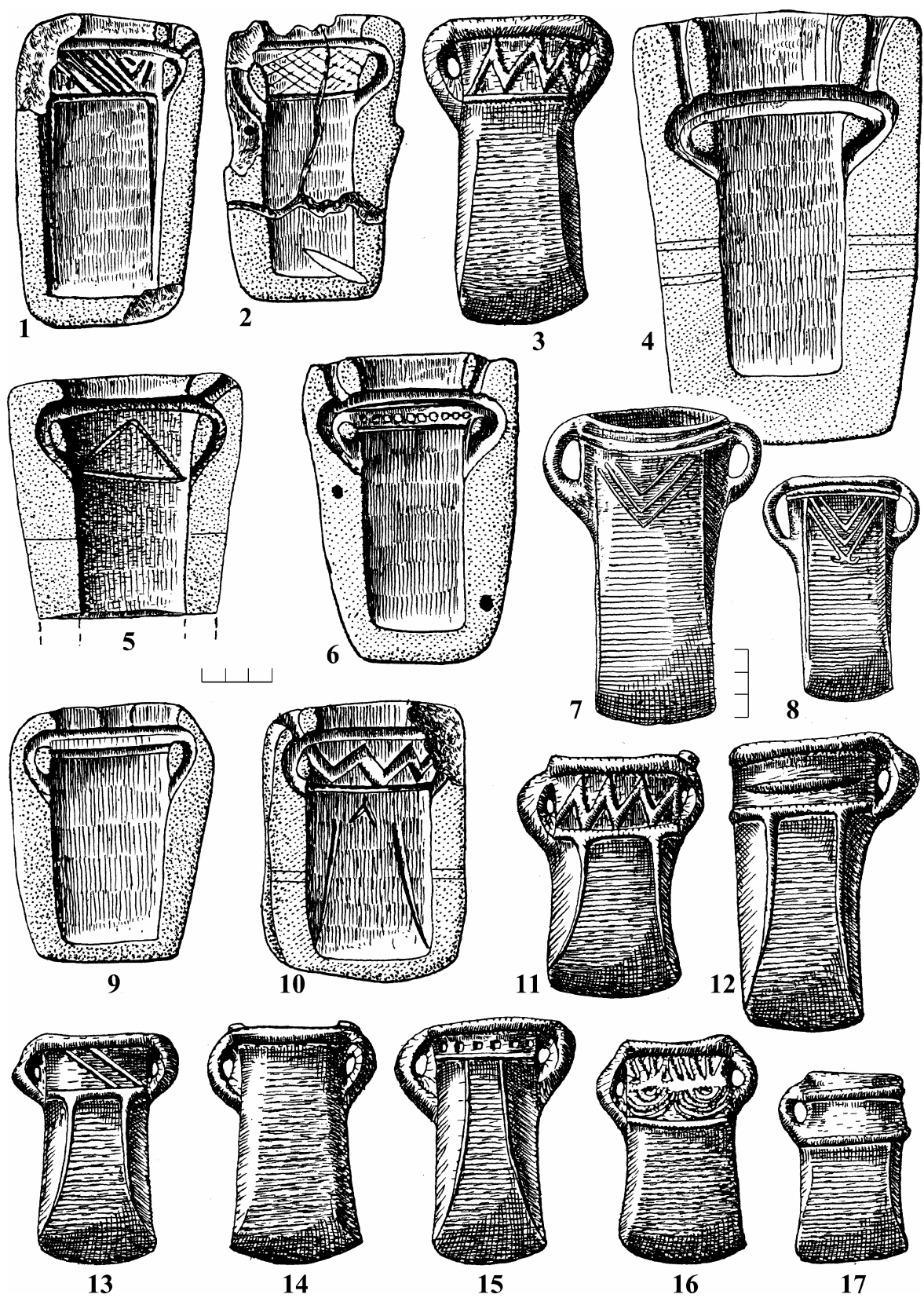

Рис. 89. Доба пізньої бронзи. Лобойківська група. 1,2. Головуров; 3. Трьохізбенка; 4. Капулівка; 5. Вовниги; 6. Мазепинці; 7. Бузовка; 8. Гупаловка; 9. Дерев'яне; 10. Пилипчатіно; 11,12. Благовіщенка; 13,16,17. Лобойково; 14,15. Кабаково.

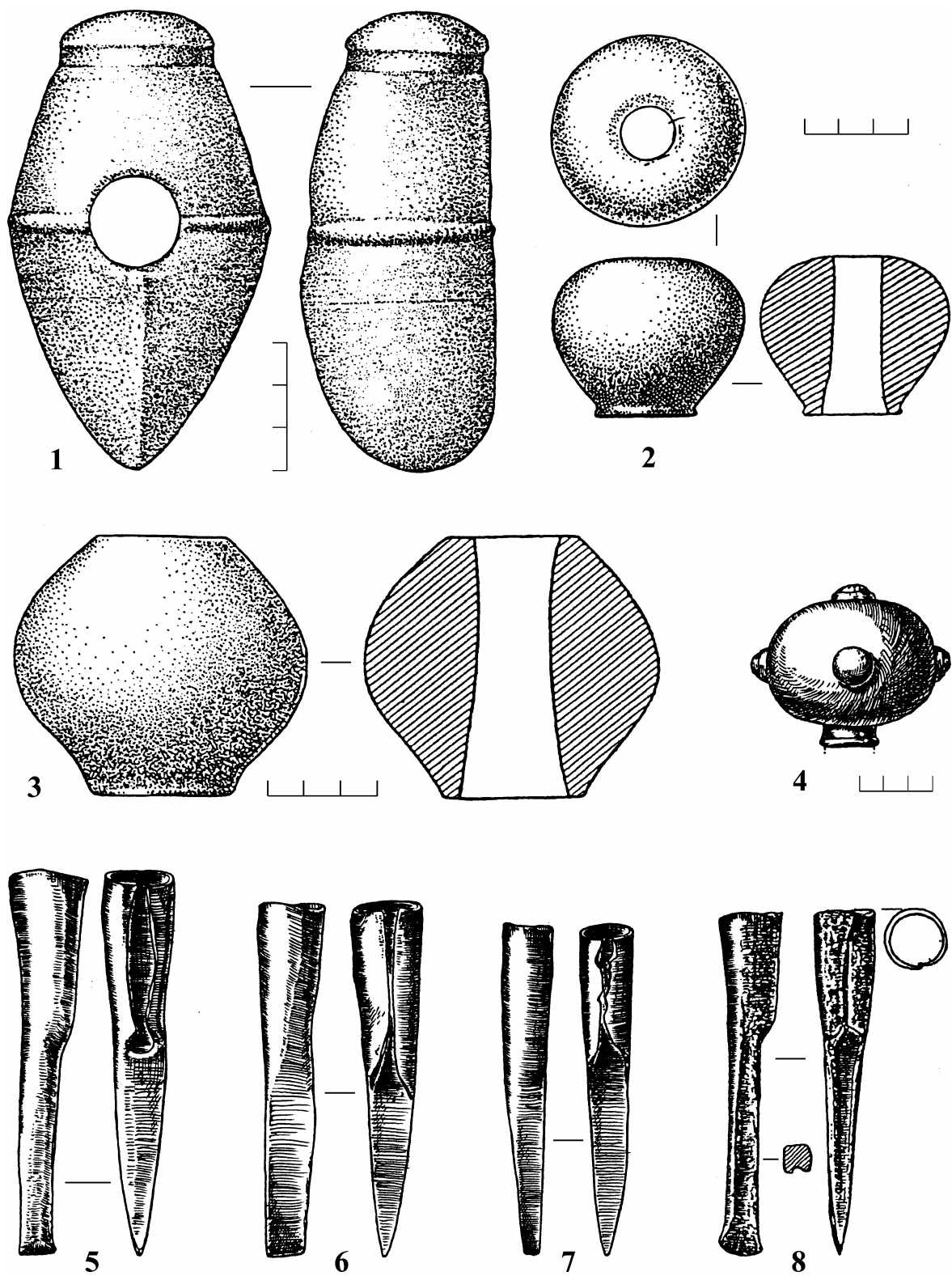

Рис. 90. Доба пізньої бронзи. Лобойківська група. 1. Калиново; 2. Желанне; 3. Кастирський; 4. Райгородка; 5-7. Лобойково; 8. Сувід.

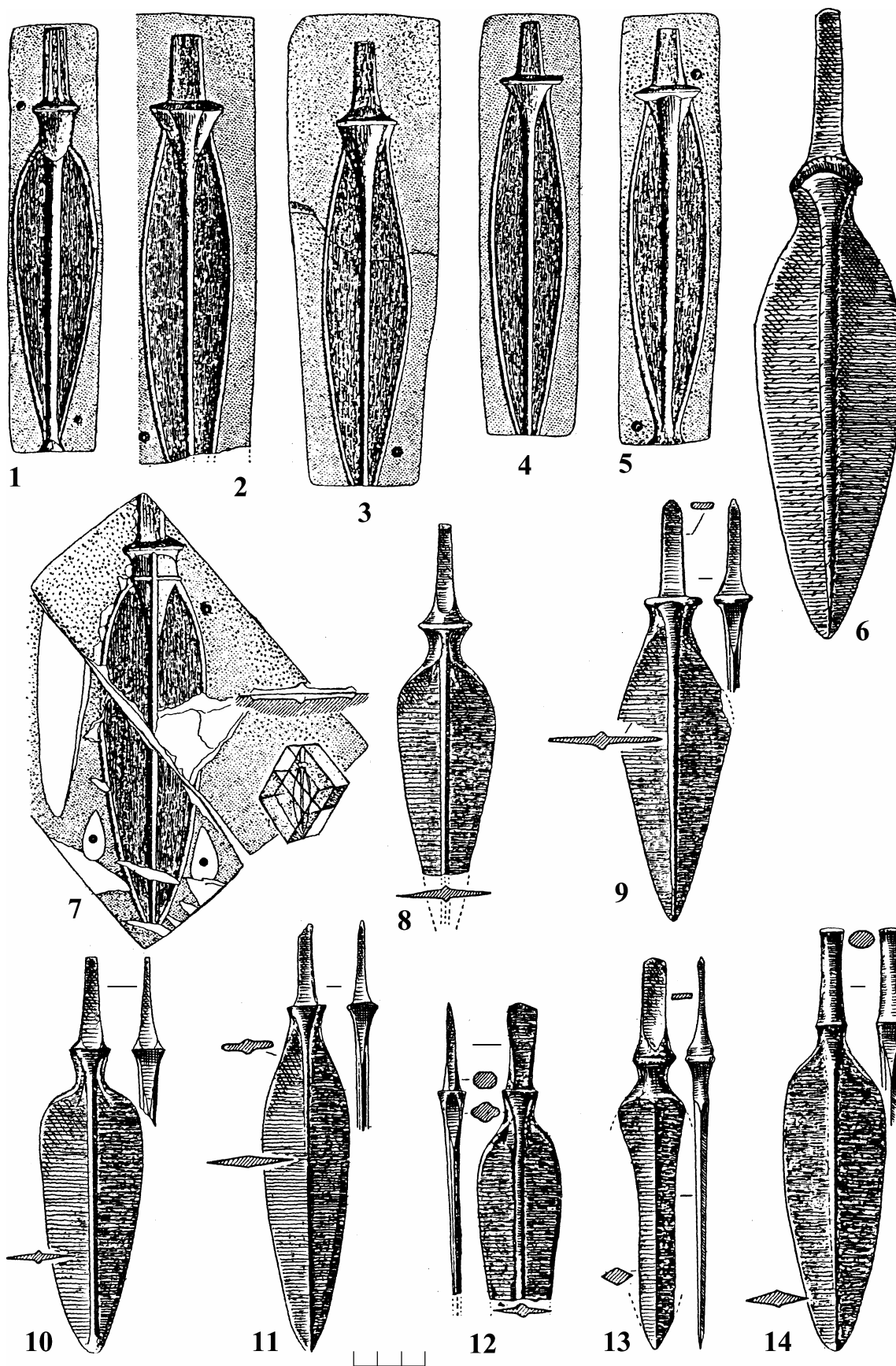

Рис. 91. Доба пізньої бронзи. Лобойківська група. 1. Гологуров; 2. В'язовок; 3. Мазепинці; 4, 5. Дніпропетровськ; 6. Буланово; 7. Дерев'яне; 8. Хмільна; 9. Кабаково; 10. колекція Кундеревича; 11. Новоазовськ; 12. Сватово; 13, 14. Лобойково.

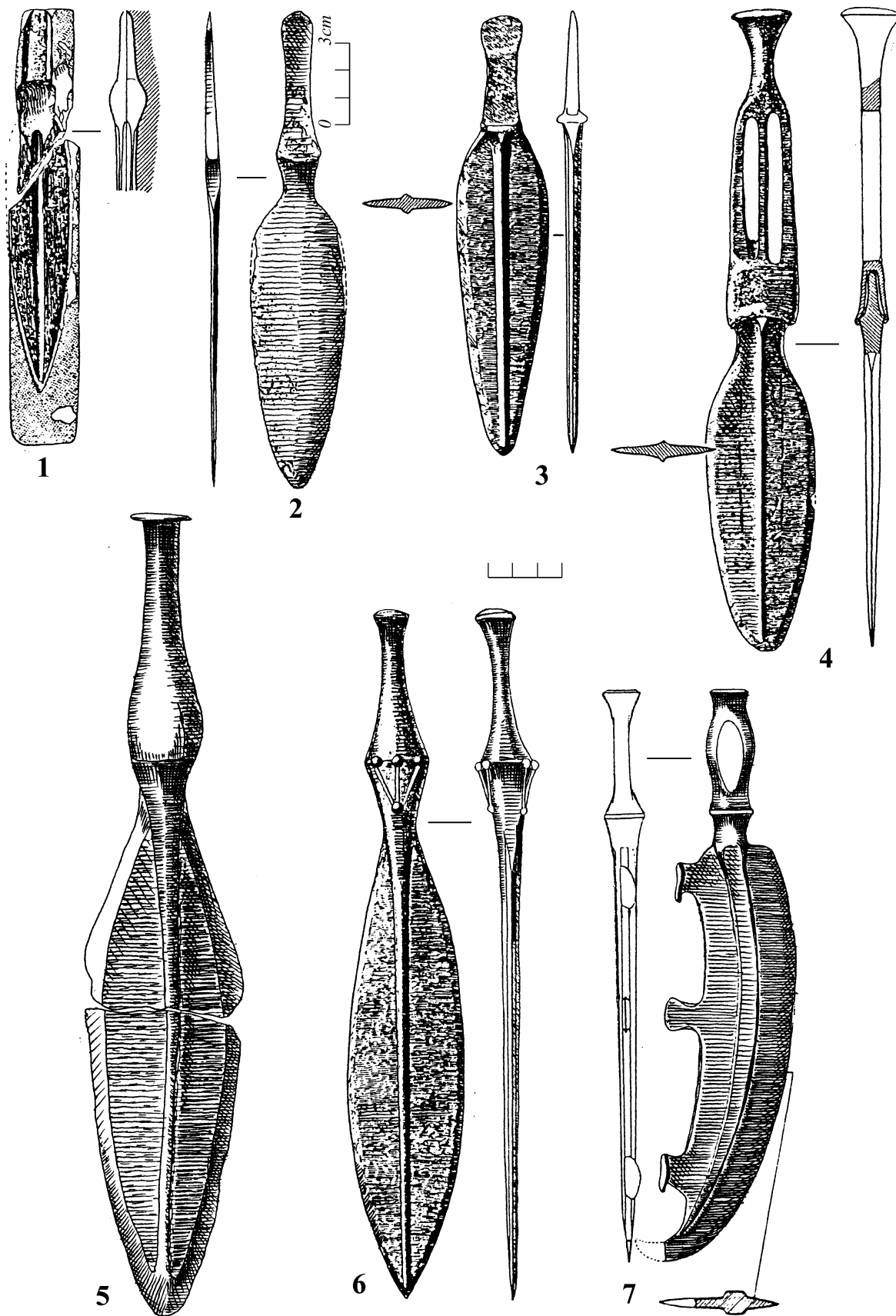

Рис. 92. Доба пізньої бронзи. Лобойківська група. 1. Головуров; 2. Русин Яр; 3. Лівенцівка; 4. Кветунь; 5. Богуслав; 6. Запоріжжя; 7. Нагавська.

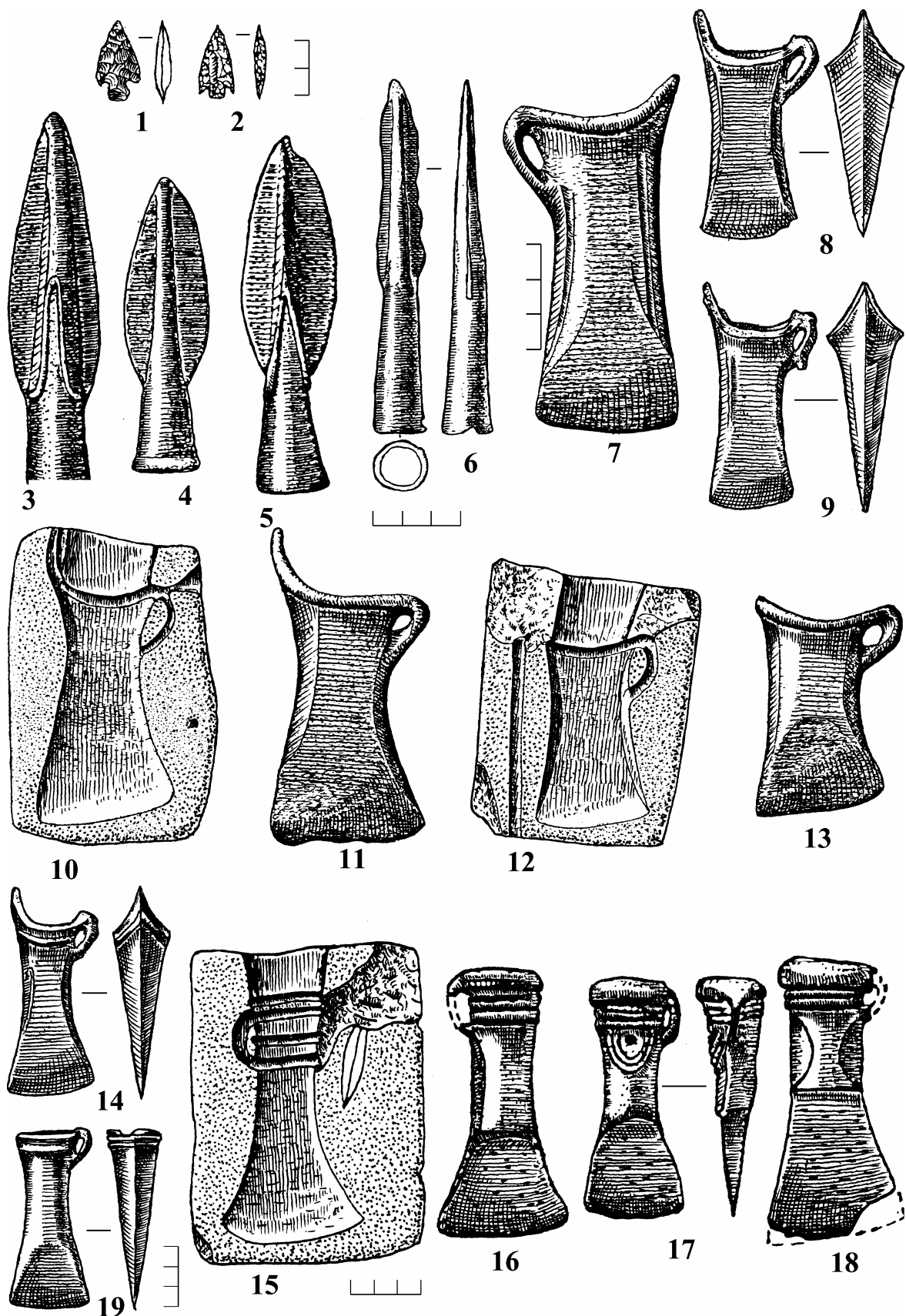

Рис. 93. Доба пізньої бронзи. Білозерський етап. Західноукраїнська група. 1. Рованці; 2. Тяглів; 3. Галич; 4. Валя Русулуй; 5. Дупліско; 6. Карижин; 7. Заложиці; 8, 9, 14, 19. Потічок; 10. Городниця; 11, 13. Недліска; 12, 15. Мишковичі; 16, 18. Крехов; 17. Городенка.

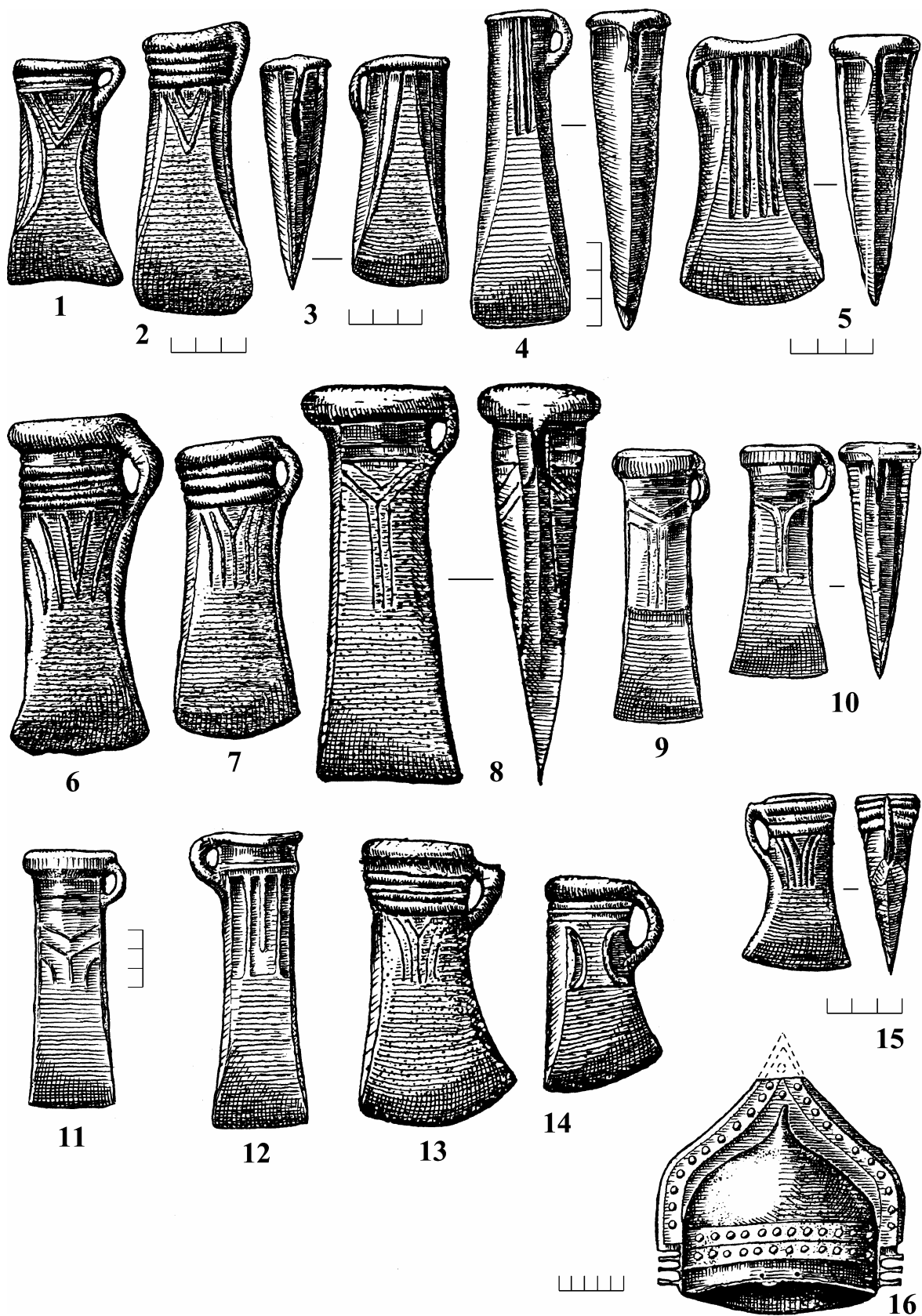

Рис. 94. Доба пізньої бронзи. Білозерський етап. Західноукраїнська група. 1,2. Заложиці; 3. Іванчин; 4,5. Карижин; 6,7. Недліска; 8. Галич; 9–11. Потічок; 12. Бедріківці; 13. Руда; 14. Сосулівка; 15. Пудловці; 16. Кременна.

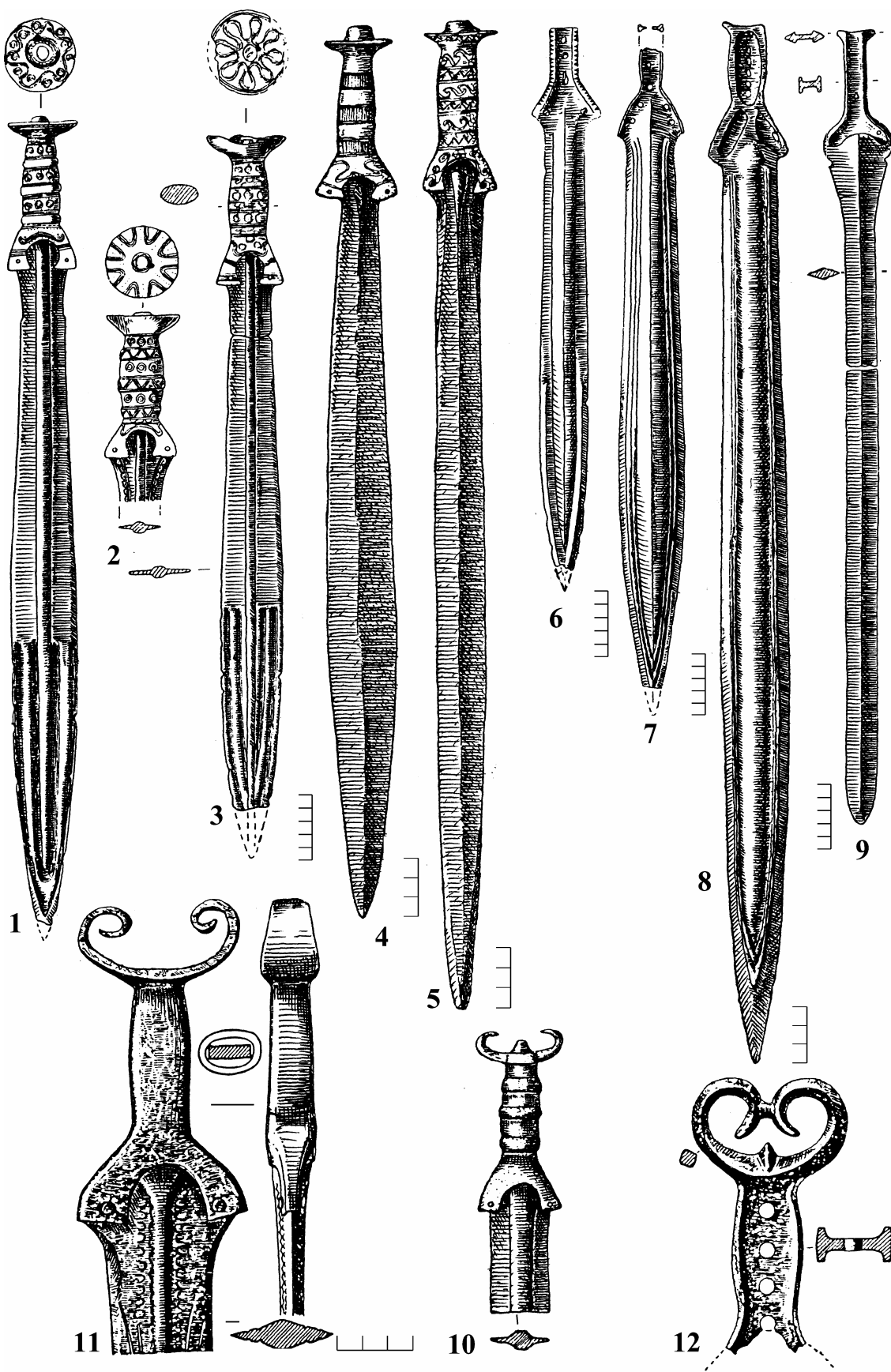

Рис. 95. Доба пізньої бронзи. Білозерський етап. Західноукраїнська група. 1,9. Волюка; 2. Яремча; 3. Залуква; 4. Галич; 5. Коропець; 6. Ступка; 7. Товмачик; 8. "Прикарпаття"; 10. Язловець / Яблунівка; 11. Валя Русулуй; 12. Ворона.

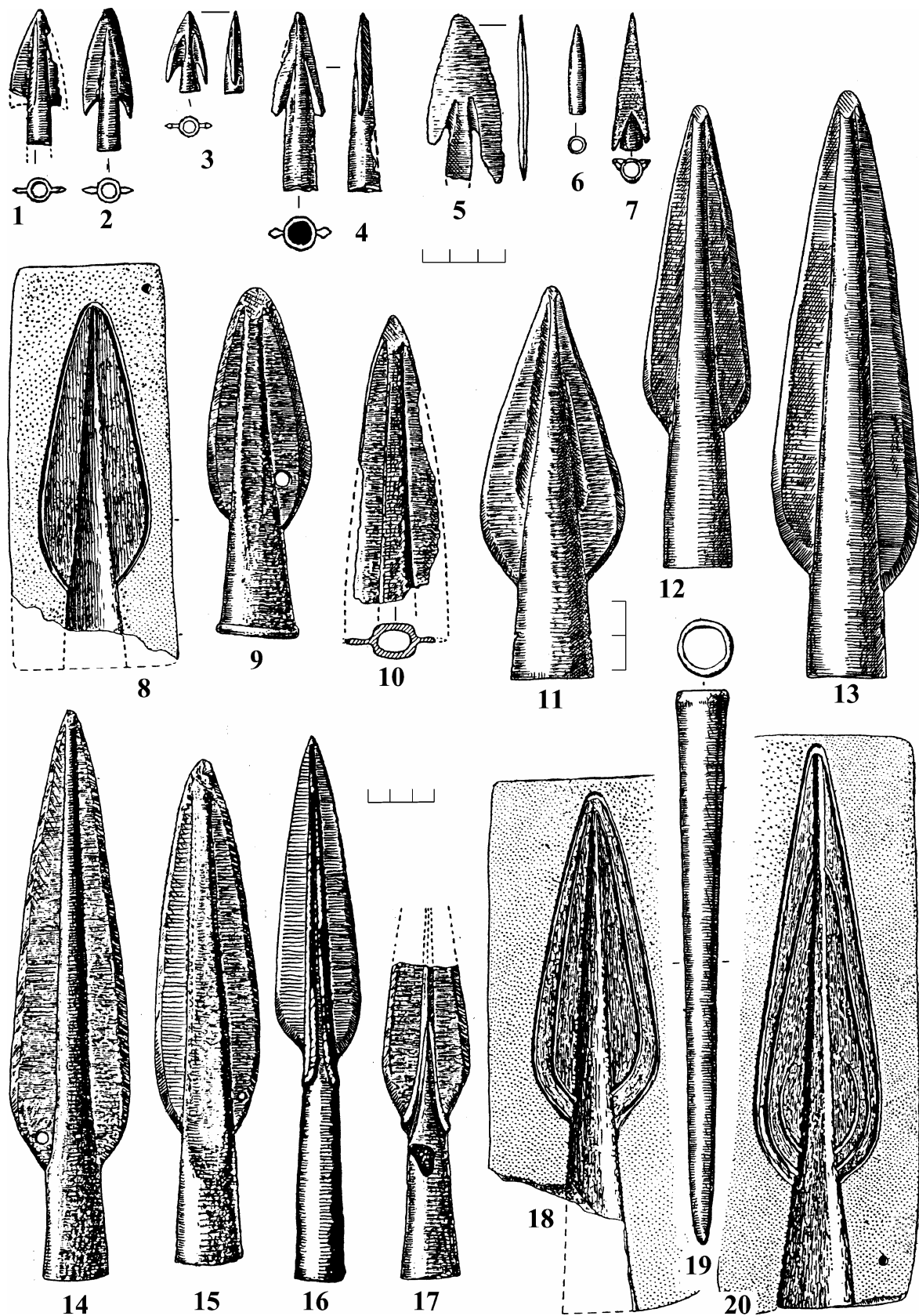

Рис. 96. Доба пізньої бронзи. Білозерський етап. Білозерсько-білогородівська група. 1. Холмське; 2. Златополь; 3. "Херсонщина"; 4. Гордівка 35; 5. Гордівка 34; 6. Каплани; 7. Хаджилар; 8. Птахівка; 9. Мишурин Ріг; 10. Стайки; 11. Колонтаївка; 12. Обуховка; 13. Данку; 14. Санжейка; 15. Маяки; 16. Радіонівка; 17. Запоріжжя; 18. Миколаїв; 19. Одеський Археологічний музей; 20. Новотроїцьке.

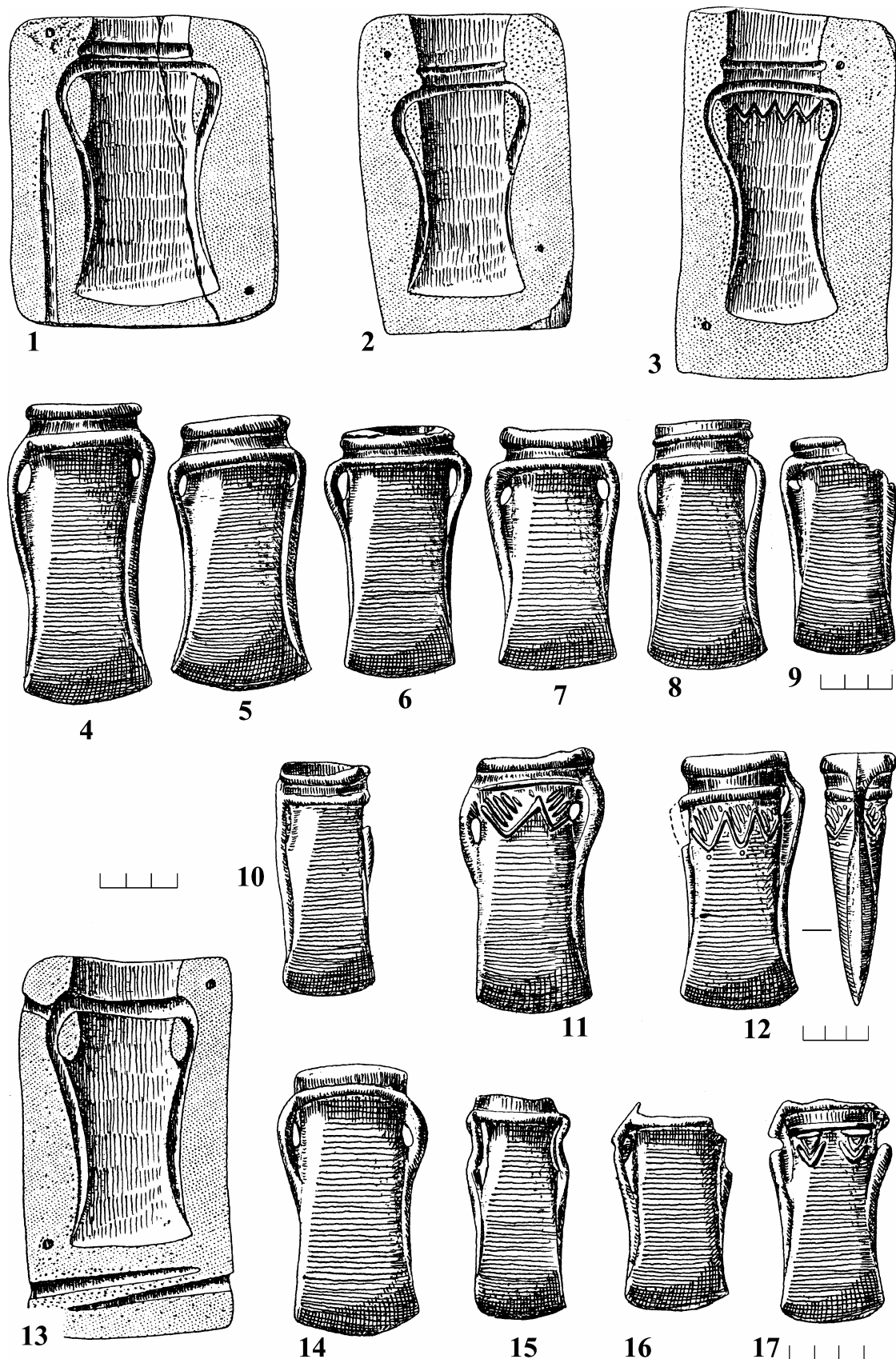

Рис. 97. Доба пізньої бронзи. Білозерський етап. Білозерсько-білогрудівська група. 1. Новоолександрівка; 2–3. Кардашинка; 4–5. Соколени; 6. Чаплище; 7. Григорівка; 8, 12. Кривий Кут; 9. “Київщина”; 10. Медведівка; 11. Віта Литовська; 13. Кардашинка 3; 14. Старосілля; 15. Голов’ятино; 16. Гришенці; 17. НМІУ.

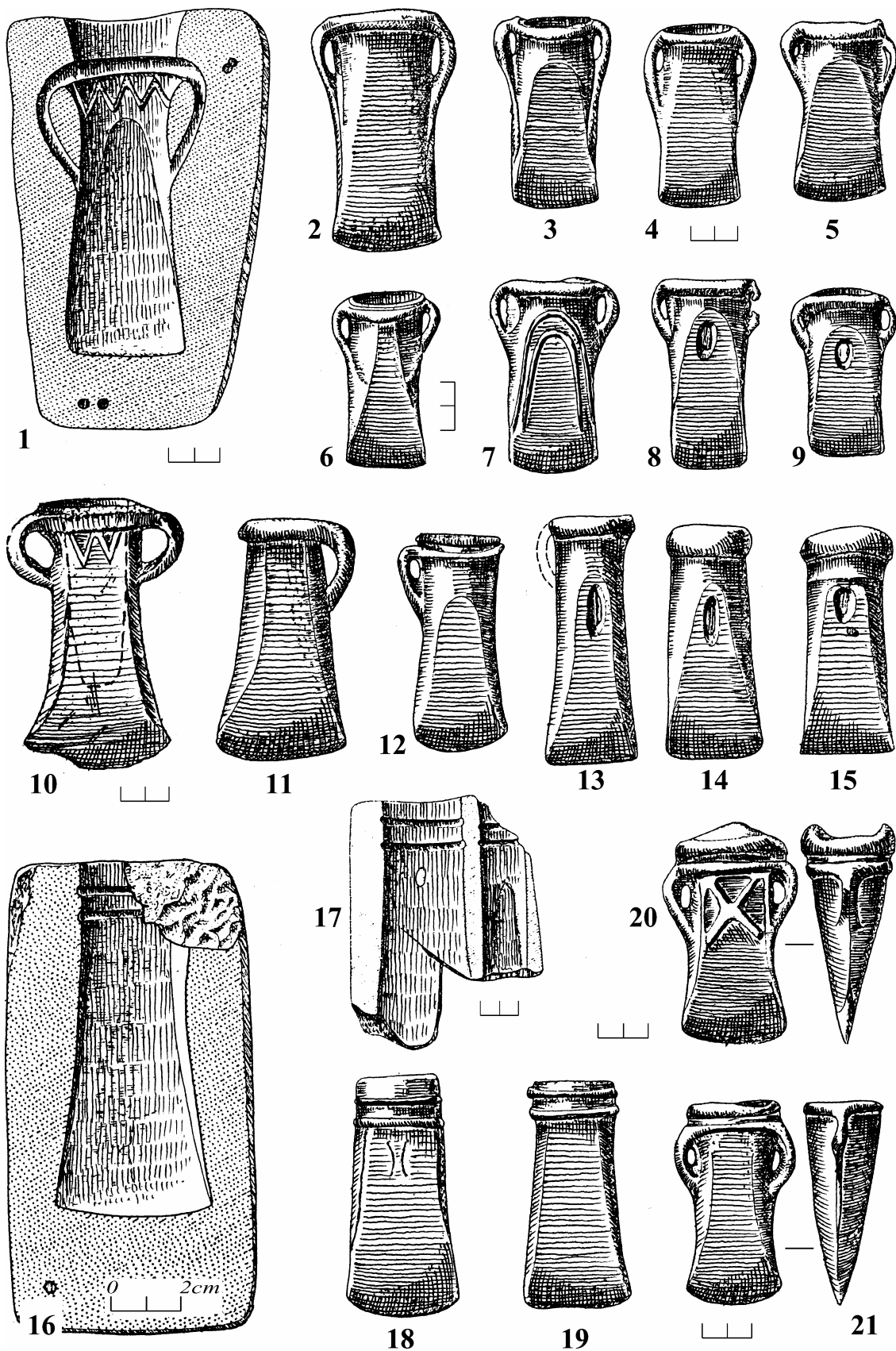

Рис. 98. Доба пізньої бронзи. Білозерський етап. Білозерсько-білогородівська група. 1,17. Новоолександрівка; 2,8. Голов'ятино; 3. Хмільна; 4,6,12. НМІУ; 5,9. Вітачів; 7. Букрин; 10. Знаменка; 11. Колонтаївка; 13,14,18. Кривий Кут; 15. Старосілля; 16. Птахівка; 19. Козинці; 20. Балаклея; 21. "Київщина".

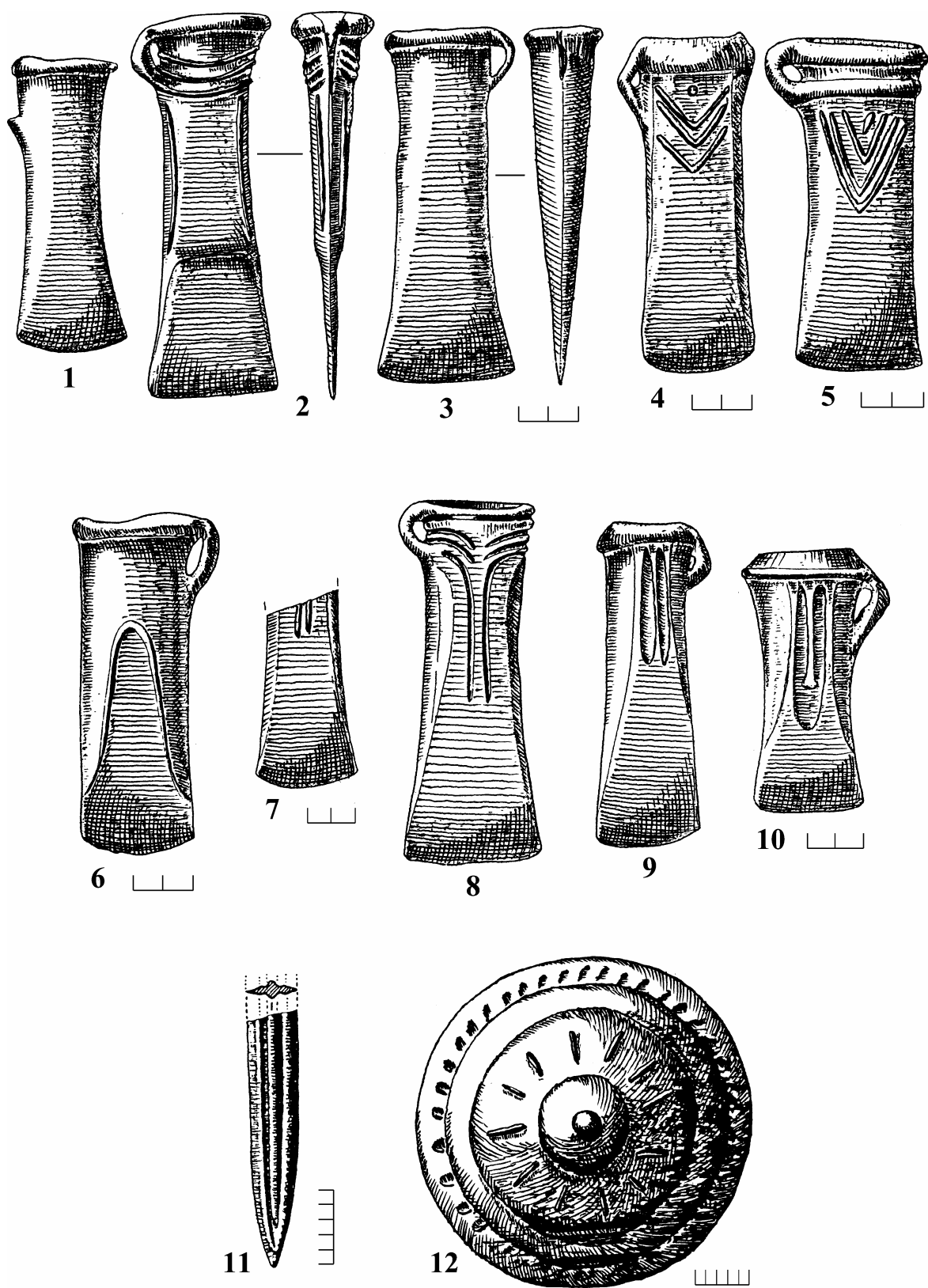

Рис. 99. Доба пізньої бронзи. Білозерський етап. Білозерсько-білогородівська група. 1. Соколени; 2–5. Новогригорівка; 6. Андрушівка; 7. Медведівка; 8. Карапиші; 9. Іванівка; 10. Піковець; 11. Миндрешті; 12. "Подніпров'я".

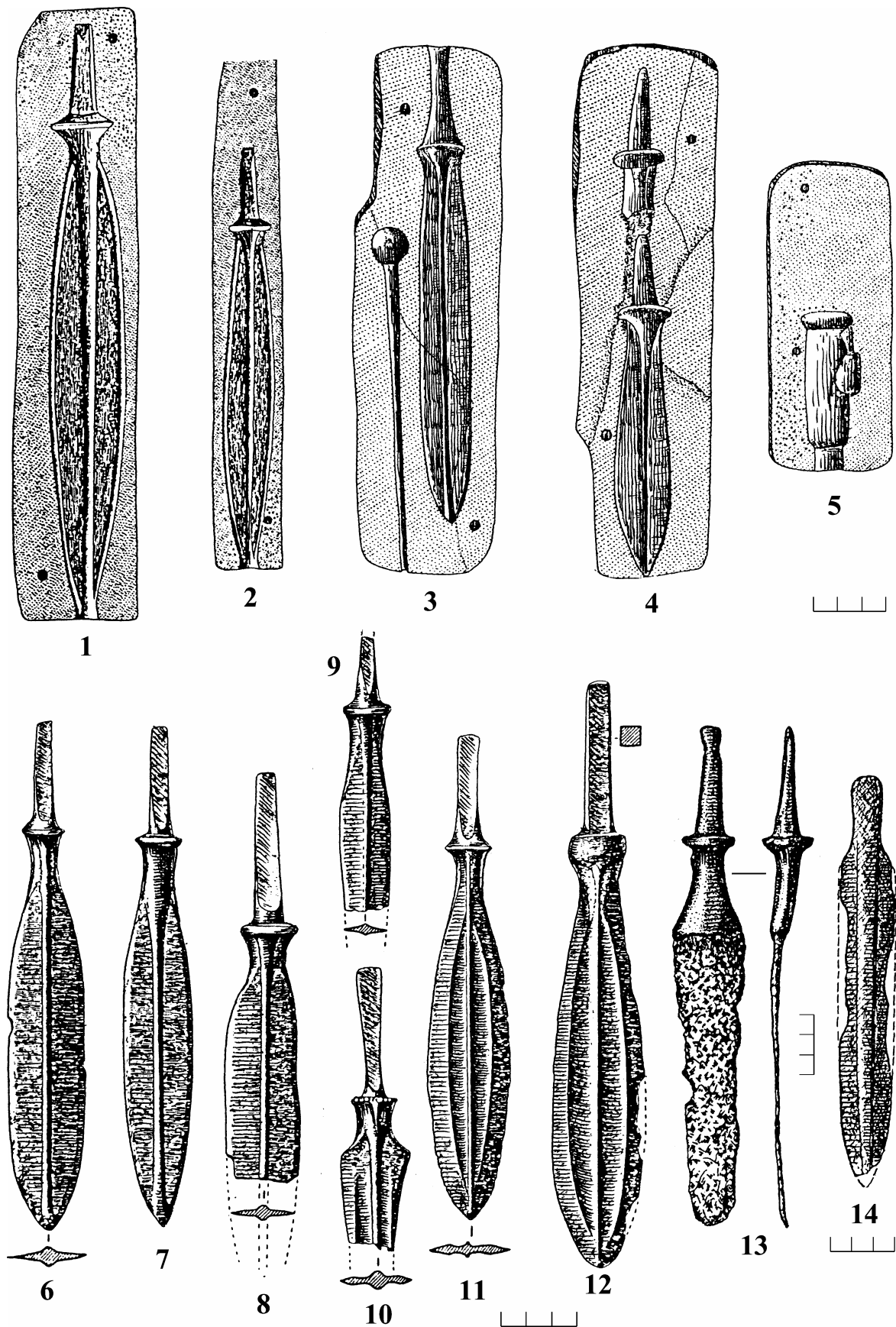

Рис. 100. Доба пізньої бронзи. Білозерський етап. Білозерсько-білоградівська група. 1,2. Заградівка; 3-5. Новоолександрівка; 6. Таращанський район; 7. Кучугури; 8. Миндрешті; 9. Хмільна; 10. Пілява; 11. Думанці; 12. Соколени; 13. Хаджилар; 14. Калчеве.

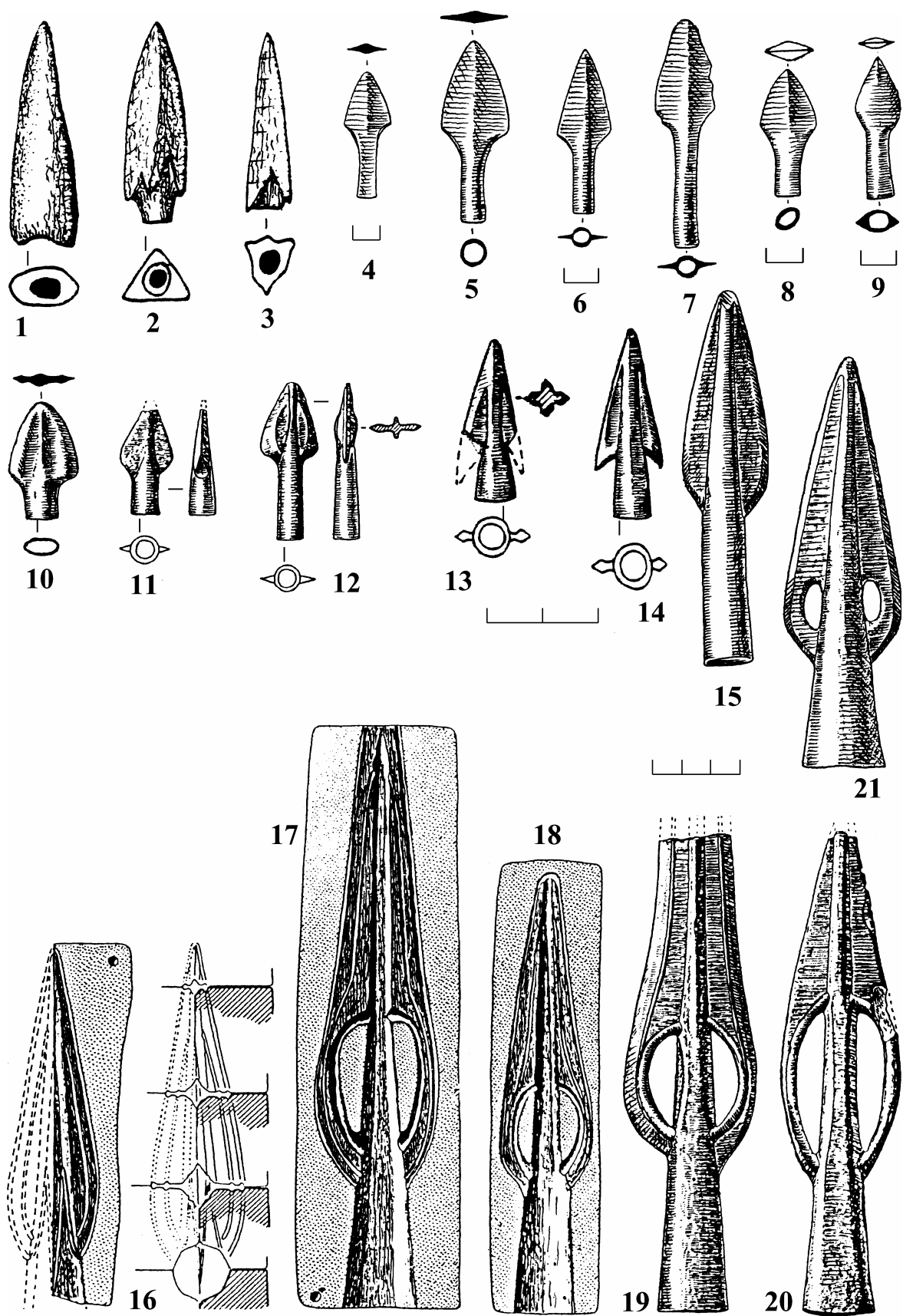

Рис. 101. Доба пізньої бронзи. Білозерський етап. Східноукраїнська група. 1–3. Кірово; 4. Астраханська пустеля; 5. Красновка; 6. Каховський район; 7. "Нижнє Поділля"; 8. Петровське; 9. Котовка; 10. Слов'янський КМ; 11. Широке; 12. Каховка; 13. Бузівка; 14. Залініне; 15. Петровка; 16–18. Завадівка; 19. Келеберда; 20. Хмільна; 21. Козинці.

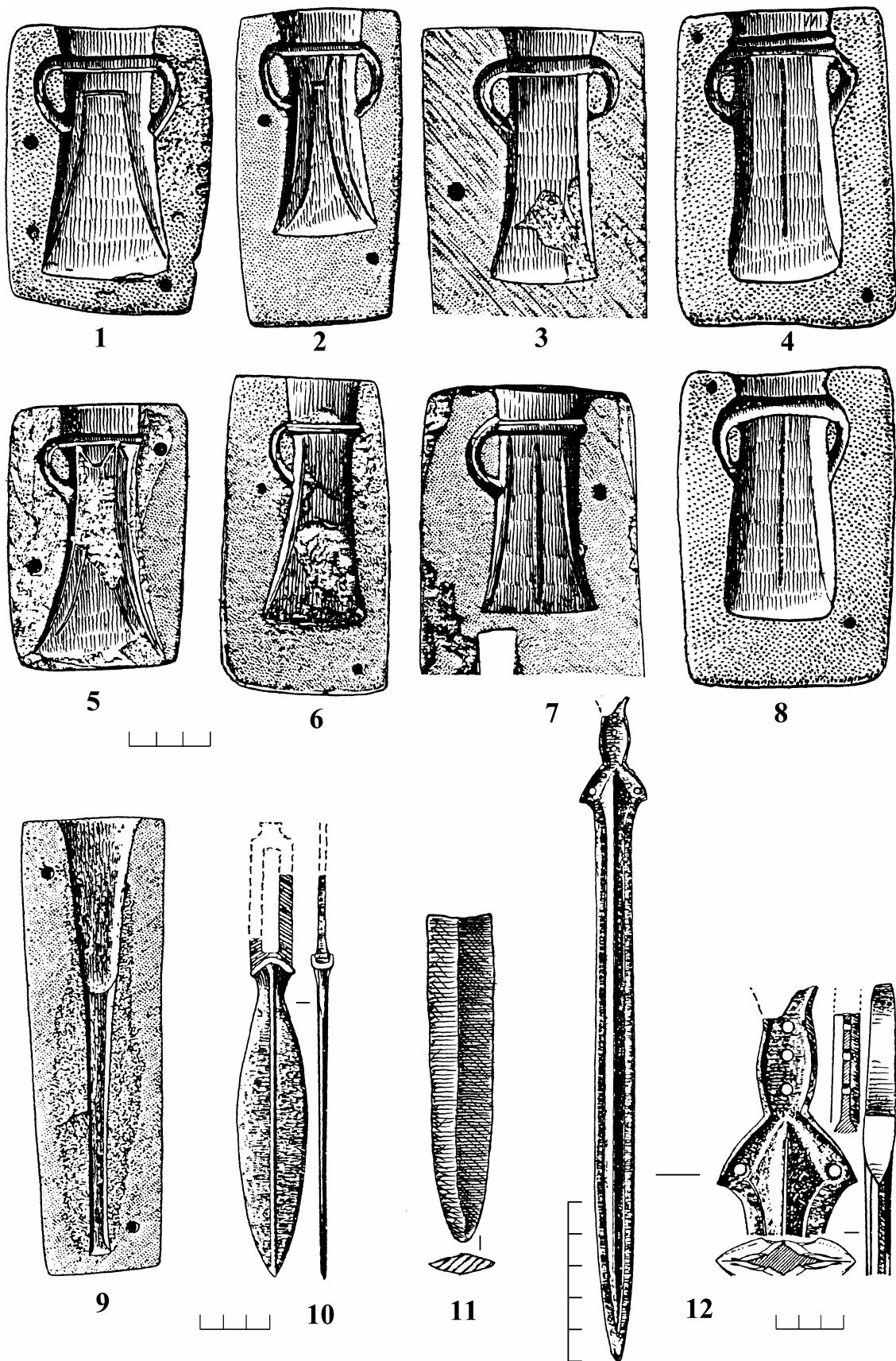

Рис. 102. Доба пізньої бронзи. Білозерський етап. Східноукраїнська група. 1–3,5–7,9. Завадівка; 4,8. Бондариха; 10. Харків; 11. Оскол; 12. Бельськ.

ВІЙСЬКОВА СПРАВА ТА КУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ ДОБИ ПІЗНЬОЇ БРОНЗИ (1600–900 рр. до Р.Х.)

Культурні процеси на Україні за доби пізньої бронзи

Археологічні відкриття останнього десятиріччя дозволяють по-новому, більш обґрунтовано виходити на рівень історичних інтерпретацій пам'яток бронзової доби. Спираючись на озброєння доби пізньої бронзи, я пропоную наступну модель цих процесів.

Сабатинівський період доби пізньої бронзи — 16–13 ст. до Р.Х. відзначається значною культурною стабільністю. Вірогідно, внаслідок кліматичних змін, знову відроджуються землеробські культури, які поширюються на південь і сягають морського узбережжя. Проте господарство цих племен було вже досить відмінним від трипільського, значно більшу роль у ньому починає відігравати скотарство, зокрема, конярство. Засвоєння металургії бронзи, розвиток ливарного виробництва сприяли появі багатьох нових типів спеціалізованої військової зброї — металевих наконечників до стріл, списів, дротиків, нових типів бойових сокир, клювців, появи мечів, захисного обладунку, кінської зброї. Ці вироби стають досить різноманітними і суттєво різняться у різних регіонах за типами та декором, що відбиває технологічні та культурні особливості різних племен, які населяли територію України в цей час. Більш виразними постають місцеві особливості у озброєнні різних регіонів. Зброя стає важливим культурним показником, відбиваючи не тільки рівень розвитку технологій, але й ті чи інші традиції, генетичні зв'язки, напрямки культурних контактів, взаємовпливів та запозичень. У цей час досить виразним стає поділ території України на два великих регіони з різними культурними тенденціями розвитку. Правобережна Україна тяжіє до Центральної Європи та Півдня, а Лівобережна має тісні зв'язки з Подонням, Поволжям та Приураллям, перебуваючи одночасно під постійними культурними впливами із Правобережжя.

Культурні зміни, що відбулись в Україні під час існування культури багато-валикової кераміки, призвели до виникнення цілого ряду нових культур — Ноа, Сабатинівської, Білогрудівської, Бережнівсько-Маївської. На якийсь час настала стабілізація політичної ситуації, спостерігається значний розвиток культури, господарства, виробництва тощо. Інтенсивними стають торговельні зв'язки з культурами Карпатського регіону, півдня та сходу.

Одним із пояснень багатства Гордіївського могильника [Berezanskaja, Klocko, 1998], який я відношу до Білогрудівської культури (а він є на сьогодні найбагатшою пам'яткою доби пізньої бронзи в Україні), може бути висунуте припущення про те, що ця пам'ятка знаходилась на торговельному “бурштиновому шляху”, що зв'язував басейн Південного Бугу зі Східним Середземномор'ям [Клочко, 1996]. Розглянемо речі з цього могильника, які свідчать про далекі зв'язки населення, що його залишило. Таким є ніж з кургану 6 — з прямою спинкою, загнутим догори носком леза та коротким пласким руків'ям з двома заклепками [Berezanskaja, Klocko, 1998, taf. 11: 6]. Деякі паралелі знайдені серед ножів з південно-східної Сицилії, Касабіле, провінція Сіракузи, поховання 3, 17, 76 [Müller-Karpe, 1959, 15–21, taf. 4: E3, G2, H2] — ці поховання віднесені до Tharsos-Stufe, SH IIIA — SH IIIВ період, (Bz B). Дуже схожий ніж був знайдений також у Богазкьої (Мала Азія) — шар IVb [Boehmer, 1972, taf. XV, 265], датується періодом Alter Reich, близьк. 1400–1300 до Р.Х. [Boehmer, 1979]. Подібний ніж знайдений також на острові Фасос у могильнику Кентія, поховання 4 [Koukouli-Chrysanthaki, 1982, abb. 10, 6], віднесеному до “протогеометричного” періоду (Ha A1). Таким чином, ножі

цього типу є характерними для Східного Середземномор'я і їх можна датувати періодами Vz B — Ha A1 (1400–1100 рр. до Р.Х.).

Ніж з кургану 7 — з прямою спинкою та трьома заклепками на руків'ї [Berezanskaja, Klocko, 1998, taf. 13, 8] має досить багато аналогів. Такі ножі знайдені у Трої VI [Blegen, Caskey, Rawson, 1953, pl. 297, 37–780], у скарбі Кешьохідегкут, комітат Тална, Угорщина, віднесеному до скарбів “горизонту” Курд, Ha A1-A2 [Mozsolics, 1985, 80: 3], у скарбах I і II з Мікен [Müller-Karpe, 1980, taf. 232, 11], де вони були знайдені разом з мечами класу F за N.K. Sandars [1963] — SM/SH III B-C періодів [Killian-Dilmeier, 1993, 90–91], у Пілосі [Müller-Karpe, 1980, taf. 236, B3], де він, скоріше за все, відноситься до часу загибелі палацу в період SM III C, на острові Крит у некрополі Карпі [Müller-Karpe, 1980, taf. 220, A25] разом з “субмікенськими” фібулами, в Богазкьої, “час шару Бюйюккале IVb”, Alter Reich, біля 1400–1300 рр. до Р.Х. [Boehmer, 1972, taf. XV, 258]. Наведені аналоги дозволяють відносити цей ніж до періодів Vz B-H aA1 (1400–1100 рр. до Р.Х.) і визначати його як близькосхідний тип.

Ніж з кургану 31 з прямим лезом та плоским кільцеподібним навершям [Berezanskaja, Klocko, 1998, taf. 58: 1]. Повні аналоги цьому ножу мені невідомі. Пласка спинка та загнутий догори носок леза зближує його з ножем із кургану 6 та його аналогами, наведеними вище. Середня частина рукоятки оформлена подібним чином у ножів типу “Малбостовіце — Паудорф”, Нижня Австрія [Rihovsky, 1972, taf. 8, 95], датованих Vz D — Ha A1. Аналогічне плоске кільцеве навершя є у ножа із Ялісосу на острові Родос [Müller-Karpe, 1980, 774, taf.: 218, A8] — періоди пізньомікенські IIIA-IIIВ. Проте, всі ці ножі можна розглядати тільки як прототипи, сам же ніж з кургану 31 відноситься до більш пізнього часу, скоріше за все, до періоду Ha A2, до 11 ст. до Р.Х.

Фрагмент пласкої ручки залізного ножа з кургану 5.2 [Berezanskaja, Klocko, 1998, taf. 7, 11] — йому дуже близький однолезовий залізний ніж із бронзовими заклепками із поховання 7 Кікладського могильника та з Кносу на острові Крит, датованих 11 ст. до Р.Х. (Ha A1) [Snodgrass, 1979, fig. 75]. Такі ножі є, вірогідніше за все, одними з найстаріших залізних ножів у Європі.

Золотий дископодібний медальйон, прикрашений пуансонним орнаментом у вигляді концентричних кіл, походить із кургану 34 [Berezanskaja, Klocko, 1998, taf. 67, 2]. Медальйони цього типу існували на Близькому Сході протягом всієї бронзової доби, проте найбільш близька аналогія гордіївському — це два бронзових медальйона з Богазкьою, доба пізньої бронзи, перша третина 1 тис. до Р.Х. [Boehmer, 1972, abb. 11, f.g.]. Також у похованнях Гордіївського могильника знайдені копоушки із слонової кістки та шматки якоїсь південної ароматичної смоли [Berezanskaja, Klocko, 1998, taff. 47: 3, 4; 52: 2; 58: 8–9].

Циліндроподібні ребристі намистини з бурштину (типи “Тіринф” та “Аллімуєре”) — кургани 31, 38 [Berezanskaja, Klocko, 1998, taff. 58: 12, 13–15; 78]. Такі ж намистини були знайдені в Ялісосі на острові Родос, періоди LH III B-C, в Енкомі на Кіпрі, періоди LC III A-B [Harding, Hughes-Brock, 1974, fig. 6: 15–23], в пам'ятках доби пізньої бронзи північного [Terňan, 1984; Palavestra, 1993] та південного узбережжя Адріатичного моря, на острові Сардинія, у Тіринфі, Саламіні, Угариті [Catacchio, 1989; Mastrocinque, 1991]. Тож бурштинові намистини, які були знайдені у Гордіївському могильнику у великій кількості, мають аналогії в пам'ятках Центральної Європи та Східного Середземномор'я бронзової доби. Вони знайдені майже у всіх торговельних центрах Середземномор'я того часу. Всього на могильнику знайдено 1502 бурштинові намистини, загальною вагою біля 2 кілограмів. За кількістю бурштинових виробів Гордіївський могильник не має собі аналогів серед доісторичних пам'яток Старого Світу. Питання про місцеве вироб-

ництво є проблематичним, проте я думаю, що така велика кількість намистин і значне розмаїття типів у Гордіївському могильнику не могло бути результатом далеких імпортів. Скоріше за все, ці намистини виготовлялися десь відносно недалеко від могильника. Неподалік відоме поселення білогрудівської культури, відкрите в селі, яке має назву Сандраки. “Шандарака”, “сандрака” — це санскритська, давня індоєвропейська назва бурштину. Величезна кількість знахідок бурштинових намистин у Гордіївському могильнику та аналоги з Східного Середземномор’я також дозволяють припустити, що цей могильник знаходився на торговельному шляху, кінцевими точками котрого на півдні були острови Родос, Кіпр та Крит. У Північному Причорномор’ї цей шлях проходив по річці Гіпанісу (Південний Буг) [Клочко, 1996]. Проте початок його — місця видобутку бурштину залишаються невідомим. Можливо, це були розсипи Прибалтики, але й цілком можливо, що це були поклади Західної України, ще досить погано дослідженої геологами.

В цілому ж набори бурштинових намистин найстаріших поховань Гордіївського могильника близькі наборам бурштинових намистин Унетицької та курганних культур Центральної Європи, а набори намистин з пізніх поховань Гордіївського могильника близькі до наборів намистин багатих поховань материкової Греції, Італії та островів Східного Середземномор’я. Більшість із південних аналогів гордіївським речам датуються періодами Vz D — На А2. В цей час у Східному Середземномор’ї відбулися значні етнополітичні зміни, що були пов’язані з навалюю “народів моря”. Вірогідно, саме нові культурні елементи, пов’язані своїм походженням з європейськими культурами кола урненфельд [Bouzek, 1985] та культурного кола Кослоджені-Ноа-Сабатинівка [Klochko, 1993], що з’явилися в цей період у Східному Середземномор’ї, і були головними споживачами гордіївського бурштину, і саме з ними в першу чергу і здійснювалися торговельні операції, на що вказує характер східносередземноморських імпортів у Гордіївському могильнику. У пізніх похованнях могильника, похованнях білозерського періоду (періоду На В) кількість бурштину значно скорочується. Я думаю, що це є своєрідним свідченням того, що в цей час з якихось невідомих на сьогодні причин бурштиновий торговельний шлях або припинив своє існування, або обсяг торгівлі різко скоротився. Цілком природно, що проблема нового, досі невідомого Південнобузького бурштинового торговельного шляху потребує подальших досліджень, одним із головних завдань яких є пошуки джерел походження бурштину.

Давньоєгипетські письмові джерела донесли до нас згадки про “навалу народів моря”. На сьогодні у історичних працях цим поняттям позначаються події у Східному Середземномор’ї 1250–1150 рр. до Р.Х., що призвели до значного послаблення Єгипту, загибелі Хетської держави та Мікенської Греції, викликали значні зміни у політичній та етнічній сферах, економіці та матеріальній культурі населення цього регіону. Особливого значення у історичних дослідженнях цих подій набувають питання походження та ідентифікації народів, що брали участь у “навалі народів моря”, насамперед тих, “що прийшли з-за моря”, “тих, що прийшли з північних країв”, “народів моря” єгипетських письмових джерел.

Н.К. Сандарс збрала й систематизувала історичні та археологічні джерела, які свідчать про участь у цих подіях народів Центральної Європи [Sandars, 1978]. Дослідження Я. Боузека виявили докази участі у “навалі народів моря” носіїв центральноевропейських культур урнових полів поховань [Bouzek, 1985]. Знахідки сабатинівської кераміки [Rutter, 1975, 17–31; Sandars, 1978, 192; Черняков, 1984, 34–42], кістяних шпильок культури Ноа [Hochstetter, 1981] та сабатинівської зброї [Klochko, 1993] у Східному Середземномор’ї свідчать про участь у цих подіях представників культурно-історичної області Кослоджені-Ноа-Сабатинівка Західного та Північного Причорномор’я. Отже, можна вести мову про переселен-

ня частини цих племен на Балкани, в Малу Азію та на східне узбережжя Середземного моря у 13–12 ст. до Р.Х. Ці дослідження не тільки розширили наші знання про зв'язки народів Північного Причорномор'я та Східного Середземномор'я у II тис. до Р.Х., але й дозволяють пов'язувати окремі археологічні знахідки з конкретними історичними подіями, відомими з писемних джерел, суттєво доповнюючи ці джерела. Згадані матеріали дають певні уявлення про динаміку та зміни характеру зв'язків цих двох регіонів. Особливе місце серед знахідок в археологічних пам'ятках України, що ілюструють зв'язки зі Східним Середземномор'ям, посідають металеві вироби.

Так, в Північному Причорномор'ї знайдено два скарби з металевими речами середземноморського типу — Козорізівський та Щетківський. У Козорізівському скарбі, що походить з Миколаївської області [Tallgren, 1926, fig. 95], були егейська дволезова сокира та серп, характерний для дічівських скарбів Болгарії [Черных, 1978]. Щетківський скарб з Кіровоградської області цілком складався зі знарядь егейських типів — двохлезових сокир та серпів [Tallgren, 1926, fig. 95]. Аналізи, проведені Є.М. Чернихом, показали, що метал Щетківського скарбу відноситься до місцевої групи “Лб” [Черных, 1976, 106]. Усі вироби цього скарбу — це необроблені відливки, що ніколи не використовувалися за призначенням, власне вони ще й не були підготовлені для практичного використання. А частина цих виробів взагалі є типовим ливарним браком. Тобто, все це свідчить про те, що речі скарбу були виготовлені на місці, у Північному Причорномор'ї. А. Хардінг, вивчивши дволезові сокири егейського типу, що були знайдені в Англії, на Балканах та в Північному Причорномор'ї, висунув припущення, що всі ці знахідки репрезентують залишки діяльності крито-мікенських торгово-ремісничих колоній у цих регіонах, і, перед усім, діяльності прото-грецьких майстрів-ливарників [Harding, 1975, 200]. Його припущення підтверджують знахідки крито-мікенської кераміки 15–13 ст. до Р.Х. на Британських островах і на Балканах. У Північному Причорномор'ї поки що такої кераміки не знайдено, але, на мою думку, це справа часу.

Більш яскрава картина вимальовується на матеріалах озброєння, знайдених у пам'ятках обох регіонів. Так, найближчі аналоги вістря списа — відбитка з ливарної форми першого горизонту Новокиївської ливарної майстерні (вістря дремайлівського типу) походять із толосів на островах Родос та Крит (рис. 103: 1–3). Матеріали цих розкопок погано документовані, а вказані толосові гробниці використовувались для поховань протягом 200–300 років, тож їх точне датування є досить проблематичним. Проте важливо, що інша зброя, знайдена в цих гробницях — мікенські рапіри — датовані Н.К. Сандарс першою половиною 15 ст. до Р.Х. досить надійно [Sandars, 1963, 149; Pl. 2, 1]. Серед списів із цих гробниць можна виділити ймовірні імпорти із Північного Причорномор'я — списи з відлітою втулкою, а також місцеві репліки з них, виконані в іншій техніці — ковальській, яка була характерною для пізньомікенських зброярів — це списи з вузьким пером та кованою згорнутою втулкою [Müller-Karpe, 1980, taf. 182, 198, 199]. В могильнику Ялісос на острові Родос, серед знайдених вістер списів дремайлівського типу було і вістря стріли [Müller-Karpe, 1980, taf. 182, 3], аналогічне стрілам на ливарній формі з поселення Слобідка у Нижньому Подністров'ї (рис. 103: 14).

Пласка сокира, що аналогічна виробу на ливарній формі з с. Зазим'є Київської області та пласкій сокирі зі скарбу Одайлі-Подарі, походить з толосу у Зафер Папура, Кнос на острові Крит (рис. 103: 11) [Müller-Karpe, 1980, taf. 199, B4]. У цих же толосах були знайдені ножі, бронзові котли північнопонтійських типів та бурштинові намистини, аналогічні намистинам з Гордіївського могильника. На думку Н.К. Сандарс, знахідки “північної” зброї у похованнях на островах Крит та Родос свідчать про використання воїнів з північних регіонів як найманців на

службі у місцевих правителів мікенського часу. Можливою батьківщиною цих найманців вона називає Балкани та Дунайський регіон [Sandars, 1978, 93–94]. Але аналіз наведених вище матеріалів показує, що ця зброя має аналоги тільки в пам'ятках культурного кола Кослоджени-Ноа-Сабатинівка-Білогрудівка, тобто ці найманці були вихідцями з Північного Причорномор'я — “гіперборейми”.

Отже, на середину II тис. до Р.Х. між Північним Причорномор'ям та Східним Середземномор'ям встановлюються досить тісні торговельні зв'язки (Південнобузький бурштиновий шлях) та безпосередні контакти населення обох регіонів: мікенські колонії на Південному Бузі (?), північнопонтійські вояки-найманці у державах Східного Середземномор'я (?). Коли настала епоха “навали народів моря”, характер взаємовідносин народів Східного Середземномор'я та Північного Причорномор'я значно змінився. Про це маємо досить свідчень з різних джерел. З письмових джерел відомо, що перший з народів, що пізніше взяв участь у “навалі народів моря” на Єгипет, мав ім'я, яке читається дослідниками як “Шардана”. Шардана з'явилися на північному кордоні Єгипту у 14 ст. до Р.Х. — “вони атакували дельту Нілу до Північної війни Рамзеса II (тобто, до 1285/6 р. до Р.Х.), у битві при Кадеші вони виступили вже як найманці в єгипетському війську” [Sandars, 1978, 50: 161]. Н.К. Сандарс припускає, що на рельєфах з Луксору зі сценами цієї битви Шардана зображені з круглими щитами. Ці щити аналогічні щиту з сабатинівського поховання біля с. Борисівка Одеської області [Клочко, 1990; Klochko, 1999, fig. 40: 2, 3]. Пізніше такі щити, здебільшого вже обтягнуті бронзовою бляхою і прикрашені різьбленими геометричними орнаментами, стають досить розповсюдженими у Європі в культурах кола урненфельд, але ж борисівський щит та щити на рельєфах з Луксору є найстарішими, тобто, цілком можливо, що європейці познайомилися з круглими щитами та запозичили їх у Шардана під час “навали народів моря” [Gamber, 1978]. Зброярські контакти між сабатинівськими та урненфельд племенами спостерігаються і у Нижньому Подунав'ї — вони фіксуються появою там мечів типу “Печіца” (див. озброєння Сабатинівської культури). На тих же рельєфах з Луксору зі сценами битви біля Кадешу союзники хетів (а Н.К. Сандарс вважає, що серед них теж були представники північних народів) зображені з короткими рублячими мечами у руках, аналогічними мечу з того ж борисівського поховання [Клочко, 1990; Klochko, 1999, fig. 40: 1]. Усе це дало мені підстави висловити припущення про те, що “Шардана” єгипетських джерел є воюючими Сабатинівської культури, вихідцями з Північного Причорномор'я [Klochko, 1993].

Археологічні матеріали вимальовують досить складну картину контактів населення Північного Причорномор'я та Східного Середземномор'я. Можна вказати ряд знахідок в обох регіонах, що під час аналізу досить чітко визначають характер цих зв'язків. Насамперед, це різні види зброї — категорії археологічних пам'яток, яка в контексті теми навали північних варварів на Східне Середземномор'я є визначальною. Так, вістря списів дремайлівського типу сабатинівської культури були знайдені у похованні пізньомікенського часу у Ставросі, Фессалія [Bulletin de Correspondance Hellenique, 1986, CX] та у великому скарбі зброї з Енкомі на Кіпрі (рис. 103: 7), вістря дротика дремайлівського типу походить із Іолку, археологічний музей в Волосі [Hockmann, 1980, abb. 92, b] (рис. 103: 5). В Енкомі на Кіпрі, у горизонті, пов'язаному із зруйнуванням стародавнього Енкомі (столиці Кіпру того часу) “народами моря”, знайдено вістря списа з короткою втулкою та широким листоподібним лезом [Catling, 1964, pl. 14] (рис. 103: 4). Воно подібне до знахідок у Подніпров'ї — у селі Гребені Ржищівського району, селі Обухівка Дніпропетровського району та з Вінницької області (колекція “ПЛАТАР”) — такі вістря я пов'язую з Білогрудівською культурою.

Кинджал заградівського варіанта красномаяцького типу (рис. 103: 9) походить із городища Рас-Шамра (стародавній Угарит, столиця однойменного князівства у Сирії), він був знайдений у складі скарбу, який походить з того шару городища, що пов'язують із зруйнуванням стародавнього Угариту “народами моря”. З того ж скарбу походить єгипетський меч, прикрашений картушем фараона Мернептаха, який правив близько 1224–1214 рр. до Р.Х. [Müller-Karpe, 1980, taf. 151, A3]. Такі кинджали я пов'язую з пізнім етапом сабатинівської та з білозерською культурами.

Черешкові вістря стріл, аналогічні стрілам на ливарній формі з поселення Слобідка у Нижньому Подністров'ї, походять з острова Родос, із вже згаданих толосів Ялісосу та з Трої VIIA [Müller-Karpe, 1980, taf. 218, 12] (рис. 103: 14, 15). Втулкеві вістря, аналогічне вістря з поселення Суворово у Одеській області, знайдене у палаці міста Пілос, спаленому наприкінці 13 ст. до Р.Х. [Buchholz, 1962, abb. 15, 1; Sandars, 1978, 55] (рис. 103: 16). Вістря стріл, що мають трикутне перо, довгі кінці лопатей та короткий загострений стрижнеподібний черешок, аналогічні вирізаному на тальковій ливарній формі з міста Херсону (тип “Херсон”), у великій кількості знайдені на території Греції та Малої Азії, у пам'ятках пізньоелладських II та III періодів: грот Тіхро; Санаторіум, гробниця 3; острів Делос, Артемісіон, толос 2; Просумна, гробниці 3 та 34; Троя VI [Buchholz, 1962, abb. 12]. Ці вістря (тип V за Х.Г. Бухгольцем) датуються 15–13 ст. до Р.Х. і вказують, на думку автора, на зв'язки Греції цього часу з Північним Причорномор'ям [Buchholz, 1962, 29]. Знахідка ливарної форми у місті Херсоні вказує на існування традиції виготовлення таких наконечників стріл у сабатинівських племен Північного Причорномор'я, тобто підтверджує припущення Х.Г. Бухгольца та показує, що з боку Північного Причорномор'я суб'єктом зв'язків з Східним Середземномор'ям в цей час виступала перш за все Сабатинівська культура. Іконографічні матеріали доповнюють коло джерел. Так, на єгипетських рельєфах “народи моря” завжди зображені з круглими щитами, аналогічними щиту з Борисівки. Вони тримають по два списи, один з котрих коротший. Комплекси, що складаються з двох наконечників списів, один з яких був меншого розміру і, мабуть, слугував вістрям дротика, були характерними для Сабатинівської культури Північного Причорномор'я. Виробництво таких парних наконечників фіксується Красномаяцькою та Новокиївською ливарними майстернями. На одному з єгипетських рельєфів в Медінет Хабу зображений воїн, озброєний коротким мечем з листоподібним лезом, що нагадує мечі красномаяцького типу Сабатинівської культури [Клочко, 1990; Klochko, 1999, fig. 40: 3].

Цікаво звернути увагу на бронзові статуетки з острова Сардинія: вони зображують воїнів з круглими щитами, що нагадують щит з борисівського поховання та з короткими мечами красномаяцького типу [Клочко, 1990; Klochko, 1999, fig. 41]. Російський етнограф Н.А. Красновська дослідила походження сардів — давнього населення острова Сардинія. Її гіпотеза виявилась тісно пов'язаною з контекстом цієї роботи: Н.А. Красновська припускає, що сарди — це нащадки легендарних Шардана, які за легендою прийшли з Малої Азії разом з іншими “народами моря” в Єгипет та Лівію, а потім захопили частину острова Сардинія. Бронзові статуетки з острова Сардинія зображають, найімовірніше, Сарда родоначальника, сина Геракла [Красновская, 1986]. З того ж острова Сардинія походять знахідки вістря списа дремайлівського типу, пласкої сокири, подібної до сокири з Бачкуринського скарбу на Київщині та двовушкового кельта кардашинського типу (рис. 103: 6, 8, 10, 12, 13) [Thimme, 1983, Nr. 62, 69, 71, 72]. Цікаво, що Пліній Старший згадує про народ скіфів — сардів, який жив біля устя Гіпанісу (Південного Бугу) у римський час.

На перший погляд здається, що ми маємо замало матеріалів для розгорнутої історичної інтерпретації. Але ж в цій роботі наведені тільки ті джерела, що свідчать про участь у “навалі народів моря” східноєвропейських народів. Н.К. Сандарс та Я. Боузек зібрали велику кількість матеріалів, що дають можливість з впевненістю говорити про участь у цих історичних подіях, крім народів Східної Європи, народів Балкан та Центральної Європи. Особливо виділяються знахідки в комплексах, що так чи інакше пов’язуються з конкретними історичними подіями, а також ті, відомості про які є в письмових джерелах. В цілому кількість археологічних свідчень, що дозволяють вести мову про участь європейських народів у “навалі народів моря”, значно переважає кількість археологічних свідчень про інші грандіозні за своїми масштабами історичні події давнини, такі, наприклад, як походи скіфів у Малу Азію та на Близький Схід. Слід підкреслити, що всі описані вище типи озброєння не мають аналогів серед озброєння народів стародавнього Близького Сходу і в той же час вони є типовими для Північного Причорномор’я пізньобронзової доби.

Звичайно, ідентифікація “північних народів”, що брали участь у подіях, пов’язаних з політичною історією Східного Середземномор’я другої половини II тис. до Р.Х., повинна здійснюватися з урахуванням широкого кола історичних, лінгвістичних та археологічних джерел, але навіть наведені матеріали певним чином відображають участь племен Північного Причорномор’я у навалі “народів моря” на Східне Середземномор’я, перед усім на Малу Азію та Левант [Клочко, 1987, 1990; Klochko, 1993]. Встановлення факту участі європейських народів доби пізньої бронзи у “навалі народів моря” на Єгипет на рубежі 13/12 століть до Р.Х. відкриває великі перспективи історії стародавньої Європи. Зокрема, у хронології певне місце повинні зайняти нові опорні абсолютні дати, що продовжують історичний період у Центральній та Східній Європі до 13 ст. до Р.Х. [Klochko, 1993, 77]. Іконографічні матеріали та письмові джерела дозволяють у загальних рисах реконструювати особливості військової справи “народів моря”, з якими пов’язаний занепад колісничної тактики ведення бою та поява важкої піхоти, яка використовувала тактику, що була близькою до так званої “дорійської” фаланги, яка з’явилась трохи пізніше [Sandars, 1978]. Ці ж матеріали дозволяють реконструювати паноплію, яка складалася з круглого щита, пластинчастої броні (праобраз ламінарної), поножів, металевого шолома з рогами, списів (як правило, два списа у одного воїна, один з них металевий), короткого рублячого меча та бойового ножа з листоподібним лезом.

Деякі елементи цієї паноплії знаходять аналогії у сабатинівській та лобойківській групах озброєння з Північного Причорномор’я, а деякі — у матеріалах озброєння культур пізньої бронзи Центральної Європи. Такий комплект озброєння є незвичним для країн та народів Давнього Сходу і Східного Середземномор’я II тис. до Р.Х., і в той же час він став основою для складання таких систем озброєння давньої Європи, як давньогрецька, гальштатська та давньоримська.

Сабатинівська навала на Східне Середземномор’я на рубежі 13–12 ст. до Р.Х. співпадає з зникненням Сабатинівської і Ноа культур на Україні, виникненням нової — Білозерської культури та різким скороченням ареалу Бережнівсько-Маївської культури. Одночасно з міграцією носіїв Сабатинівської культури на південь спостерігається розповсюдження лобойківських металевих виробів Бережнівсько-Маївської зрубної культури на схід. Окремі речі лобойківських типів та цілі скарби таких виробів знайдені досить далеко на сході — це Терешковський скарб у Воронізькій області [Пряхин, Синюк, Матвеев, 1981], Карманівський скарб у Закам’ї [Кузьминых, 1981], Ільдеряківський і Дербеденівський скарби та цілий ряд окремих знахідок у Поволжі [Черных, 1970], знахідки предметів лобо-

йківських типів на пам'ятках андронівської культури у Заураллі [Черных, 1983]. Усі ці речі належать до відносно пізніх варіантів лобойківських типів, тож я розглядаю розповсюдження лобойківської металургійної традиції на схід як відносно пізнє явище [Клочко, 1994], яке свідчить про участь східноукраїнських культурних елементів у культурному процесі доби пізньої бронзи на сході Європи — у Поволжі та Західному Казахстані, перш за все у складанні приказанської культури та федорівських і саргаринських пам'яток андронівської культури.

Так, Терешковський скарб, знайдений біля с. Терешково Богучарського району Воронізької області [Пряхин, Синюк, Матвеев, 1981], складався з трьох сікачів кабаківського типу, двох двовушкових кельтів кабаківського типу та бритви лобойківського типу. Перелюбський скарб із с. Перелюб Саратовської області [Максимов, 1972] складався з чотирьох сікачів кабаківського типу. Сікачі кабаківського типу знайдені також у скарбі з с. Омари Мамадишського району Татарії та у Казанській губернії. Одновушковий кельт благовіщенського типу був знайдений у скарбі біля с. Кріуши (в минулому — Чебоксарського повіту). Двовушкові кельти кабаківського типу походять із поховання приказанської культури на VII Лебединський стоянці та з урочища Петр-Тау в Башкирії [Черных, 1970]. Прорізне вістря списа златопольського типу було знайдено у Маклашеевському могильнику приказанської культури [Смирнов, 1952, табл. 2: 7]. До складу Карманівського скарбу, знайденому на березі Куйбишевського водосховища, входили: прорізне вістря списа златопольського типу, кинджал з кільцевим упором красномаяцького типу та два сікача кабаківського типу [Кузьминых, 1981, рис. 5]. До складу Дербеденівського скарбу входили два одновушкових кельти благовіщенського типу, втулке виймчасте долото трьохізбенського типу, бритва лобойківського типу та чотири косарі кабаківського типу [Булычев, 1902, табл. VI — VII]. Безумовно імпортна, виготовлена з українського талькового сланцю, тристороння ливарна форма була знайдена у районі Волгограда [Мамонтов, 1971]. На ній вирізані негативи двовушкового кельта кабаківського типу, плоского тесла та втулкового долота трьохізбенського типу.

Лобойківські металеві вироби та металургійні традиції у своєму розповсюдженні на схід сягають не тільки Поволжя, але й перетинають Уральські гори та з'являються на теренах Казахстану. Так, кулеподібне вістря стріли з чотирилопатевою голівкою, подібне до вістря з Лобойківського скарбу, походить з могильника федорівської культури Єловка 2, могила 43, а вістря стріл лобойківського типу знайдені у Смоліно, курган 7 та у землянці 2 Садчіковського поселення культури валикової кераміки [Аванесова, 1991, рис. 5: 23, 24; 7: 13]. На поселенні федорівської культури Явленка знайдений косар кабаківського типу [Аванесова, 1991, рис. 6: 55]. Кинджал красномаяцького типу був знайдений на поселенні Саргари культури валикової кераміки [Аванесова, 1991, рис. 8: 22], а на поселеннях Якшиянгістау та Бес-Тюбе тієї ж культури валикової кераміки знайдені кинджали варіанта “Дерев'яне” красномаяцького типу [Аванесова, 1991, рис. 8: 23; 25: 26]. На поселенні Чаглинка знайдено прорізне вістря списа златопольського типу, на могильнику Саргари 2, могила 14 знайдена бритва лобойківського типу, на поселенні Жабайпокровка 3 — втулковий гак лобойківського типу, на поселенні Карлуга 2 — втулке долото трьохізбенського типу [Аванесова, 1991, рис. 8: 19, 29, 32, 34]. Кинджали красномаяцького типу також знайдені біля Кочневська у Приураллі, у Західному Казахстані — на Олексіївському поселенні, землянка 8, у Петропавловську-Казахстанському та у могильнику Саргари, могила 14, у Східному Казахстані — озеро Прісне та у Семіпалатінській області, у Центральному Казахстані — у Алмаатинській області та в Улутау, на Алтаї — на могильнику Черноозер'я, могила 61 та у зруйнованому похованні з Ільїнки [Аванесова, 1991,

рис. 24: А13, Б16; 25: 24, 25; 26: 12, 13; 27: А10, 11; 28: А13, 14]. З поселення Канчуртут походить кам'яна ливарна форма для виготовлення кинджалів варіанта “Дерев'яне” красномаяцького типу, характерних для Середнього Подніпров'я [Аванесова, 1991, рис. 29: 5]. Бритви лобойківського типу були знайдені: Саргари, м.14, Прііск Степанова у районі Усть-Каменогорська на Алтаї, у скарбі з Шамши [Аванесова, 1991, рис. 35: 11–14]. У Шадринську, на річці Критішкі була знайдена двохстороння кам'яна ливарна форма для відливання одноушкових кельтів благовіщенського типу та бритва лобойківського типу [Аванесова, 1991, рис. 35: 15]. Втулкові долота трьохізбенського типу знайдені: на поселенні Карлуга 2, у гірничих виробках Чердоєка, на поселенні Переліски 2, у Вірному, на Алтаї, на поселенні Нікольське 1, у скарбі з Шамши та Омському скарбі [Аванесова, 1991, рис. 37: А7–13, 16, 17].

Тож бачимо, що лобойківські металеві вироби з'являються вперше на пам'ятках федорівської культури, а пізніше — на пам'ятках культури валикової кераміки — вони вже досить чисельні. Це дозволяє припустити, що саме інвазія носіїв лобойківської металургійної традиції — бережнівсько-маївських племен на схід призвела до створення так званої “валикової спільності” [Черных, 1983]. На мою думку, бережнівсько-маївські культурні елементи взяли участь у створенні приказанської культури у Поволжі та культури валикової кераміки азіатської частини Росії і Казахстану. Деяка інфільтрація північнопричорноморського населення на схід тривала і у білозерський час. Про це свідчать кинджали заградівського варіанта красномаяцького типу, які характерні для пізнього етапу сабатинівської культури та для білозерської культури. Такі кинджали знайдені на Єнісеї, у селі Кривошеїно Мінусинського краю та с. Каратуз Красноярського краю [Аванесова, 1991, рис. 28: Б5, 6].

Міграція Бережнівсько-Маївської культури на схід була останньою зі східних міграцій індоєвропейських племен (не беручи до уваги східної експансії Росії). На рубежі II та I тис. до Р.Х. демографічна ситуація на сході Євразійського степу стає напруженою і починаються міграції азійських племен на захід. На тому етапі це були ще східноіндоєвропейські (індоіранські) народи, але ці міграції почалися пізніше вже у наступну, кіммерійську епоху. То що ж викликало міграції носіїв культур Ноа і Сабатинівської на південь, а Бережнівсько-Маївської на схід? Наприкінці сабатинівського періоду першою у Прикарпатті зникає культура Ноа під тиском південнокарпатських культур Піліні на Гава. Ці процеси були досить тривалими у часі і на початку зустрічали активну протидію культури Ноа — згадаємо теорію про експансію культури Ноа у Середнє Подунав'я та її впливи на пізню фазу культури Отомань і на Кійятицьку культуру (Т. Кеменцеї). Проте, на рубежі 13–12 ст. до Р.Х. південнокарпатський тиск посилюється і призвів до утворення Висоцької та Гава-Голіградської культур в Подністров'ї. Відтік ноїчного населення на північ та північний схід посилює демографічний потенціал Білогородівської культури і вона починає розширюватись на схід та південь, утворюючи Білозерську культуру та витісняючи Сабатинівську культуру на південь, у Нижнє Подунав'я, а Бережнівсько-Маївську — на схід.

В цей час на всій території України посилюються південно-західні, карпатські культурні впливи. В процесі вивчення озброєння доби пізньої бронзи на Україні була виділена велика група зброї південнокарпатських типів, серед яких виділяються типи зброї, що були характерні для південнокарпатських культур Кійятице, Піліні, Гава та зброя, що була характерна для Лужицької культури Словаччини [Клочко, 1992; Клочко, 1993]. Переважна більшість таких знахідок сконцентрована у Верхньому Подністров'ї, де вони легко пояснюються як присутністю пам'яток Гава-Голіградської та Лужицької культур, так і інтенсивними зв'язками

з близькими південними сусідами. Але деякі предмети озброєння гавських і лужицьких типів були знайдені досить далеко на схід.

Розглянемо ці знахідки в контексті окремих археологічних культур. Правобережжя Лісостепового Подніпров'я у 12 ст. до Р.Х. займала Білогрудівська культура. Типовою зброєю цієї культури на нинішньому рівні знань можна визначити кинджали з кільцевим упором заградівського варіанта красномаяцького типу та двовушкові кельти кардашинського типу. В той же час на території розповсюдження цієї культури — у Медведівському скарбі, у селах Карапиши Миронівського району та Іванівка і Пиковець Уманського району були знайдені одновушкові кельти, прикрашені вертикальними канелюрами (рис. 99: 7–10). Такі кельти характерні для Лужицької культури як для північнословацького її варіанта за Л. Веліячіком [Veliasik, 1983, 41–42; taf. XLV: 1, 2–5], так і для пам'яток Польщі. Виробництво таких кельтів у Польщі фіксується знахідками ливарних форм з Пекар та Волова, Вроцлавське воєводство та з Боядла, Зеленогурське воєводство [Gediga, 1982, 11–13]. Кельти цього типу широко розповсюджені у карпатських скарбах періодів На А1-А2. Кельт з с. Пиковець Уманського району (рис. 99: 10) орнаментований як лужицькі кельти, але за формою та пропорціями близький до одновушкових шестигранних у розрізі красномаяцьких кельтів Сабатинівської та Ноа культур. Аналогічні кельти були знайдені у скарбі Карижин з Верхнього Подністров'я. Я пропоную розглядати їх як верхньодністровський варіант лужицьких кельтів, який утворився після злиття ноїчних та лужицьких металургійних та культурних традицій у Верхньому Подністров'ї.

Подальшим продовженням лінії розвитку лужицьких кельтів у Середньому Подніпров'ї є кельти Чорноліської культури [Тереножкин, 1961, 126–130]. На генетичний зв'язок чорноліських кельтів (називаючи їх лужицько-українськими) з лужицькими вказав Т. Сулімирський [Sulimirski, 1936, 184]. Чорноліські сокирки практично нічим не відрізняються від лужицьких — вони тільки трохи інакше орнаментовані: на типові лужицькі вертикальні канелюри у них зверху накладений ще й “ялинкавий” орнамент. Це кельти з Підгірцівського поселення, на глиняній ливарній формі з того ж Підгірцівського поселення, зі скарбу на Суботівському городищі, з с. Хмільна Черкаської області, з пристані Юшки у Ржищівському районі Київської області, с. Кип'ячка Миронівського району (див. озброєння кіммерійського часу). На цих знаряддях можна відмітити додатково до визначених вище рис, ще й такі як круглий, а іноді й квадратний перетин втулки (на відміну від витягнутого овалу у кардашинських кельтів білогрудівської культури) та використання глини для виготовлення ливарних форм (всі ливарні форми кельтів місцевих кардашинського та красномаяцького типів виготовлені з талькових сланців). Усе це дозволяє стверджувати, що традиція виготовлення чорноліських кельтів є не місцевою, а лужицькою, вона принесена у Середнє Подніпров'я з Верхнього Подністров'я під час переселення частини лужицьких племен на схід. В результаті цього переселення від змішання місцевого білогрудівського населення та прийшлого верхньодністровського (змішаного лужицько-голіградсько-гавського) і утворилась Чорноліська культура.

Отже, на Лісостеповому Дніпровському Правобережжі у білозерській час ми бачимо поступове розповсюдження зброї карпатських типів, що пояснюється, на мою думку, інфільтрацією населення з Подністров'я, яка призвела до “карпатазації” культури населення цього регіону. Дуже близькі за своїм характером процеси відбувались у цей час і в степу, який був зайнятий Білозерською культурою. Тут теж з'являється озброєння центральноєвропейських типів. Так, вістря списа з складною потрійною нервюрою центральноєвропейського типу було знайдене у Запорізькому районі (рис. 96: 17). Більш пізній варіант списів цього типу, що від-

різняється довгою втулкою, походить із с. Радіонівка Широківського району Кіровоградської області [Клочко, Мурзин, 1989, 66–67] (рис. 96: 16). Другий тип центральноєвропейських наконечників списів — з профільованим полум'яноподібним пером представлений у Білозерській культурі знахідками ливарних форм, виготовлених з місцевого талькового сланцю — з м. Миколаїв та с. Новотроїцьке Херсонської області (рис. 96: 18, 20). Походження цього типу наконечників теж пов'язують із середньодунайською областю Карпатського басейну, де вони з'явилися у культурі Піліні. Але пізніше вони розповсюджуються і у культурах кола урненфельд. Найближчі аналоги північнопричорноморським вістрям походить з другого горизонту скарбів культури Піліні періодів Vz D — Ha A1 [Kemenczei, 1984, 22–23] та пам'яток північнословацького варіанта Лужицької культури [Veliasik, 1983]. Знахідки ливарних форм таких наконечників списів у Північному Причорномор'ї фіксують їх місцеве виробництво у білозерській час, тож вони свідчать про зміну культурної ситуації у цьому регіоні, появу карпатських зброярських традицій. Тобто, в степовій Україні в білозерський час на зміну Сабатинівській культурі, яка мігрувала на південь, прийшла Білозерська культура, у якій ми бачимо потужну у культурному відношенні білогрудівську основу та деякий домішок карпатських культурних елементів. Білогрудівська основа, що добре простежується перш за все у поховальному обряді, стала зрозумілою після відкриття Гордіївського могильника, який дозволив простежити розвиток курганного обряду поховання на Правобережній Україні з доби ранньої бронзи до початку залізної доби. Карпатські впливи у білозерський час сягають Лівобережної України. Так, на одній з ливарних форм Завадівської ливарної майстерні з с. Завадівка Херсонської області [Гершкович, Клочко, 1987] був вирізаний негатив вістря списа з потрійною нервюрою центральноєвропейського типу. На жаль, ця ливарна форма у процесі подальшого використання була розрізана (вона виготовлена з талькового сланцю) та використана для виробництва інших речей. Проте, залишки старого негатива достатньо діагностичні і вістря легко реконструюється (рис. 101: 16). Це той же тип, що і вістря з Київської області та з Запорізького району.

Бронзові вістря стріл, знайдені на поселеннях біля сіл Бузівка Магдалинівського району Дніпропетровської області [Ромашко, 1982, 57, рис. 1: 2] та Залінійне Зачепилівського району Харківської області [Ромашко, 1983, рис. 2: 31]. Ці одночасові поселення розташовані на протилежних берегах річки Орель. Вістря, що були знайдені на них — коротковтулкові двохлопатові ромбічні у розрізі з трикутною голівкою та довгими шипоподібними закінченнями лопатей (рис. 101: 13, 14). Дуже цікаві обставини знахідки вістря на поселенні біля с. Бузівка — воно було знайдене серед залишків спаленого житла у обпаленому уламку підпирного стовпа цього житла. В.А. Ромашко цілком справедливо пов'язує це вістря з загибеллю даного поселення [Ромашко, 1985, 1995].

Вістря стріл з поселень Бузівка та Залінійне і меч з Більського городища до озброєння місцевого населення відношення не мають, а їх поява на Лівобережжі, Дніпра скоріше за все, була пов'язана з експансією Чорноліської культури [Ллїнська, 1975], яка, фактично, була продовженням експансії західних лужицько-білогрудівських племен на схід.

Військова справа доби пізньої бронзи

За доби пізньої бронзи ми бачимо бурхливий розвиток військової справи. Засвоєння металургії бронзи сприяло появі багатьох нових типів спеціалізованої військової зброї — наконечників стріл, списів, бойових сокир, мечів, кинджалів, захисного обладунку, збільшується різноманітність типів зброї та її декору, відбиваючи технологічні та культурні особливості різних племен (рис. 104). На матеріа-

лах сабатинівської та лобойківської груп озброєння реконструюється важко озброєна піхота [Клочко, 1986, 1987, 1990, Klochko, 1993], яка була близькою за своїм озброєнням до “народів моря” Східного Середземномор’я. Іконографічні матеріали та письмові джерела надають нам досить цікаві відомості про військове мистецтво північнопонтійських вояків цього часу: вони використовували тактику важко озброєної піхоти, так звану “фалангу”, досить успішно відбивали атаки колісниць, брали штурмом фортеці, знали мореплавство. Їхні невеликі кораблі мали добрі морехідні якості, ходили як на веслах, так і під парусами. Екіпаж складався з самих вояків, озброєних списами, луками та короткими мечами. Вони мали захисний обладунок: бронзові та шкіряні пластинчасті панцири, поножі, шоломи та круглі щити. Це були своєрідні “вікінги” бронзової доби. Встановлення участі народів Північного Причорномор’я у навалі “народів моря” на Східне Середземномор’я [Клочко, 1990, Klochko, 1993] дозволяє включати територію України до регіонів зародження та найбільш давнього використання такої паноплії.

Сабатинівська зброя, що була характерною для Сабатинівської та Ноа культур, близька до озброєння культури Кослоджень (це озброєння представлено знахідками у скарбах Вирбицького та Дічевського центрів металообробки Болгарії за Е.М.Чернихом [1978]). Воно значно відрізняється від озброєння сусідніх культур. Датується, виходячи з сучасних уявлень, 16–13 ст. до Р.Х. [Клочко, 1993]. Походження цього озброєння у багатьох відношеннях залишається незрозумілим, що пов’язано з не розробленістю проблем походження культур Кослоджень, Ноа та Сабатинівська Західного та Північного Причорномор’я. Сабатинівська група зброї доби пізньої бронзи України являє собою певний комплекс, що складався з наступальної зброї та захисного обладунку. Наступальна зброя складалася з дистанційної зброї: лука та стріл і дротиків та металевих списів. Луки використовувались для ураження супротивника на дальній дистанції. Під час зближення з ворогом переходили до метання дротиків та списів. Але більша частина зброї цього комплексу була орієнтована на ближній та рукопашний бій: списи, сокири-кельти, клювці, короткі мечі, кинджали та бойові ножі. Такий комплекс зброї, скоріше за все, призначався для пішого строю і був найбільш ефективним у розрядженому шеренговому строю війська. Ефективне використання списів вимагало особливих навичок та погоджених дій у шерензі. Створення ешелонованого шеренгового строю війська неможливо було без військової організації суспільства, військових вождів і спеціальних тренувань. Особливе місце в соціальній ієрархії сабатинівських племен повинні були займати воїни-списоносці, дії яких вирішували долю битв з ворогом. Під час військових сутичок з ворожими загонами списоносці повинні були швидко зблизитися з ворогом і нав’язати йому ближній бій, в якому мали очевидну перевагу. Їх військо повинно було діяти кількома шеренгами і атакувати ворогів з виставленими списами, захищаючись щитами та шкіряними панцирами. У рукопашному бою дуже ефективними були короткі рублячі мечі красномаяцького типу. Таку побудову війська можна назвати “сабатинівською фалангою”. Проте, ця фаланга, безумовно, відрізнялась від класичної греко-македонської фаланги більш пізніх часів розрідженим строєм і відсутністю списів різної довжини. Воїни сабатинівської фаланги були більш незалежними під час бою, а, отже і менше захищеними, ніж македонські. Ефект атаки фаланги на ворога, що не мав досвіду шеренгового строю та спільного ведення ближнього бою, був дуже великим. Про це переконливо свідчать успішні дії загонів найманців, набраних з “народів моря” у єгипетському війську, де вони використовувались у перших шеренгах і часто вирішували долю битви під час рукопашного бою [Sandars, 1978].

Лобойківська група зброї Бережнівсько-Маївської культури представляє нам другий досить розвинутий і оригінальний комплекс озброєння пішого воїна, що складався зі зброї дальнього бою (лук і стріли типу “Лобойково”), середнього бою

(дротики, списи типів “Головуров”, “Златополь”) та ближнього бою (рублячі списи типу “Златополь”, сокири-кельти кабаківських типів, кловці типу “Лобойково”, ножі-кинджали типів “Красний Маяк”, “Дерев’яне”, “Головуров”). У цьому комплексі кількісно та якісно переважає зброя ближнього бою, що свідчить про те, що він був орієнтований на дії в пішому строю, у розрядженій шерензі. Списи з вістрями златопольського типу — з широкими, загостреними з боків лезами були основною зброєю “лобойківців”. Вони були найбільш ефективні у ближньому та рукопашному бою, їхніми широкими лезами можна було наносити важкі поранення не тільки ворогам, але й їх коням, що особливо було важливе під час сутичок з колісницями. Думаю, що цей оригінальний і специфічний комплекс озброєння склався у боротьбі бережнівсько-маївських племен з волго-уральськими сінташтинсько-покровськими колісничими. Про використання колісниць у культурах доби пізньої бронзи України маємо досить мало свідчень. Фактично, це тільки знахідки псалій різних типів на поселеннях та зображення коліс на бережнівсько-маївських горщиках. Але ж псалії свідчать, в першу чергу, лише про використання коня як тягової худоби, яку запрягали у вози різних типів, в тому числі, можливо, і в колісниці. Зображення ж на горщиках, насамперед, свідчать про сакралізацію колеса, про солярні культури, а не про конструкцію уживаних візків. На мою думку, за доби пізньої бронзи на Україні, в результаті розвитку піхотного озброєння та тактики боротьби з колісницями, їх бойове використання стає малоефективним. Це не означає, що вони взагалі виходять з ужитку. Скоріше за все, що сфера їх використання скорочується і зводиться до функції елітарного транспортного засобу. Тобто, їх використовували так само, як і мікенські греки часів Троянської війни — переважно для доставки військової еліти на поле бою. А в бою царі та герої в більшості випадків спішувались і билися у рядах своїх піших родичів (“Іліада” Гомера). Використання колісниць як елітарного транспорту, зберігається до кіммерійського часу (колісниці новочеркаської групи пам’яток), а як сакрального, поховального транспорту зберігається до скіфського часу (так звані “поховальні кортежі”).

У Білозерській час у Подністров’ї з’являються групи озброєння культур Гава-Голігради та Лужицької. За складом типів зброї ці групи складають комплекси піхотного озброєння центральноевропейського типу, різниці між ними несуть лише культурні ознаки. Провідне місце у озброєнні Центральної Європи періоду урненфельд займають досить довгі двосічні мечі. Головною ударною силою європейських військ цього часу були мечники, а головним видом був ближній та рукопашний бій. Військова еліта того часу має на озброєнні бронзові ковані шоломи, кіраси, поножі та круглі щити, обтягнуті бронзовою бляхою. У фаланзі вона займає перші ряди. Рядові воїни широко використовують шкіряні панцирі. Популярними стають поєдинки на мечач, фехтування. Винятком може бути лише “дністровська” група кіммерійського часу, у комплексах якої досить часто зустрічаються деталі кінської упряжі, що може свідчити про появу кінноти.

Білогрудівсько-білозерський комплекс озброєння складався з металевих зброї (лука, дротиків), колючої зброї середнього радіуса дії (списи), ударної зброї ближнього бою (сокири-кельти) та колючо-ріжучої (кинджали). Це піхотний комплекс, який мало чим відрізнявся від попереднього, сабатинівського. З кінця 13 — початку 12 ст. до Р.Х. знову починається аридизація степу, землеробство у степовій зоні поступово зникає, а чільне місце посідає скотарство. Але тепер у господарстві степових племен на перше місце виходить кінь. З’являються перші вершники, починається становлення нового роду війська — кінноти. В той же час з’явилися перші комплекти верхньої кінської узда у Східній Європі — узда з курганів 34 та 37 Гордіївського могильника [Berezanskaja, Klocko, 1998, taf. 66: 3–4; 67: 1, 3–4; 72: 3–5; 73: 1, 3–4]. Проте поява вершників ще не означала автоматичної появи

кінноти. Для появи кінноти вершництво повинно було стати масовим, вони повинні були навчитися діяти спільно у великих загонах, виробити нову тактику бою та нові форми керівництва військом. У ті часи масове вершництво можливе було тільки у кочових народів, і вперше з'явилося воно на сході Євразії (див. розділ 9).

Наприкінці білозерського періоду в лісостеповій зоні України в культурах Гава-Голіградська та Черноліська з'являється значна кількість городищ. Такі городища досліджені у Гава-Голіградській культурі Ю.М. Малеевим [Малеев, 1987]. Всього у Прикарпатті він виявив сім городищ цього часу: на уривчастому плато правого берега р. Серет біля с. Лисичники Заліщицького району Тернопільської області, на мису правого берега р. Циганка біля с. Кривче Борщівського району Тернопільської області, на мисі правого берега р. Прут біля с. Грушів Коломийського району Івано-Франківської області, біля с. Волока Глибоцького району Чернівецької області, в с. Хомяківка Тисменицького району Івано-Франківської області, в с. Городниця Городенківського району Івано-Франківської області, в с. Федорівка Гусятинського району Тернопільської області. Усі вони розташовані на високих мисах плато з крутими уривчастими схилами. Пологі частини плато були перерізані одним-трьома ровами глибиною до 3 м та земляними валами (рис. 105). У декількох випадках зафіксовано облицювання схилів ровів та зовнішніх схилів валив камінням на глиняному розчині. Ця глина на городищах Лисичники та Федорівка була обпалена. Ю.М. Малеев вважає, що вона була обпалена будівельниками для більшої стійкості. Але, цілком можливо, що вали усіх цих городищ насправді є залишками дерев'яно-кам'яно-земляних стін, зовнішні сторони яких були обкладені каменем. Така конструкція стін городищ, з кам'яними панцирами та з ровами, обкладеними камінням, обмазаним глиною, з'являється у Центральній Європі ще в культурі Баден. Пізніше таку конструкцію мали укріплення городища Вучедол у Хорватії, а за доби середньої бронзи — городища культури Отомань Спішкі Шверток у Словаччині. У мікенські часи таку конструкцію мали укріплення більшості міст давньої Греції (за винятком Мікен). Таку ж конструкцію мали центральноевропейські укріплення гальштатського та латенського часу. Коли такі стіни підпалювали під час штурму, дерев'яні конструкції вигорали, обпалюючи глину, а стіни з часом опливали, перетворюючись на вали. Біля в'їзду на городище Лисичники виявлені залишки стіни шириною 8 м, яка була споруджена у вигляді двох кам'яних панцирів циклопічної кладки товщиною біля 2 м, простір між ними був заповнений землею. Висота стіни сягала 8 метрів [Малеев, 1987, 87–88]. В'їзд на городище Лисичники за своєю конструкцією та “циклопічною” будівельною технікою нагадує давні Мікени в Греції та цитадель Хаттуши — столиці хетів у Малій Азії. Безумовно, городище в Лисичниках потребує подальшого дослідження. Ю.М. Малеев відносить спорудження гава-голіградських городищ у Подністров'ї до відносно пізнього часу — IX — VIII ст. до Р.Х. і пов'язує їх спорудження з можливою загрозою з боку культури Сахарна-Солончени Молдови [Малеев, 1987, 99]. Проте, споруджувати їх могли почати і раніше, але коли саме, наразі не відомо. Більш важливе його спостереження про те, що всі ці городища припиняють своє існування не пізніше VII ст. до Р.Х., ще до приходу скіфів на ці землі.

Городища Черноліської культури виявлені на Правобережжі Лісостепоного Подніпров'я [Тереножкин, 1961]. Під час побудови цих городищ, поряд з використанням природного рельєфу, теж споруджувались рови та вали, точніше, дерев'яні стіни у вигляді зрубів, заповнених землею. Спорудження черноліських городищ відноситься до відносно пізнього часу і, можливо, було пов'язане з загрозою степових кочовиків кіммерійського часу.

Впадає в очі деяке зменшення розмірів та значне скорочення кількості бронзової зброї у пам'ятках пізньобілозерського часу. О.І. Тереножкін пов'язував це явище з кризою бронзолivarного виробництва, яка була зумовлена нестачею сировини [Тереножкін, 1961]. До цієї думки приєднався і Є.М. Черних [Черных, 1976]. Проте у наступні, кіммерійські часи ми бачимо на Україні досить масове виробництво бронзових деталей кінської узди, прикрас, посуду і одночасно масове виробництво залізних речей. На мою думку, зменшення кількості бронзової зброї наприкінці білозерського періоду пояснюється прогресом металургії заліза, змінною, перш за все, великих металоємних бронзових виробів залізними (сталевими) [Клочко, 1994]. Технологія виготовлення сталевих виробів була відкрита хетами у Малій Азії ще у XV ст. до Р.Х., а після загибелі Хетської держави на початку XII ст. до Р.Х. вона почала розповсюджуватись по навколишніх регіонах. Інтенсивні зв'язки населення півдня України з Східним Середземномор'ям у цей час (Південнобузький бурштиновий шлях, "народи моря") могли сприяти відносно ранньому запозиченню сталевих технологій та розвитку металургії заліза на Україні. Кінець доби пізньої бронзи знаменує собою початок доби раннього заліза, початок нової, "кіммерійської" доби історії України, доби походів загонів вершників історичних кіммерійців у Подунав'я, на Балкани та в Малу Азію.

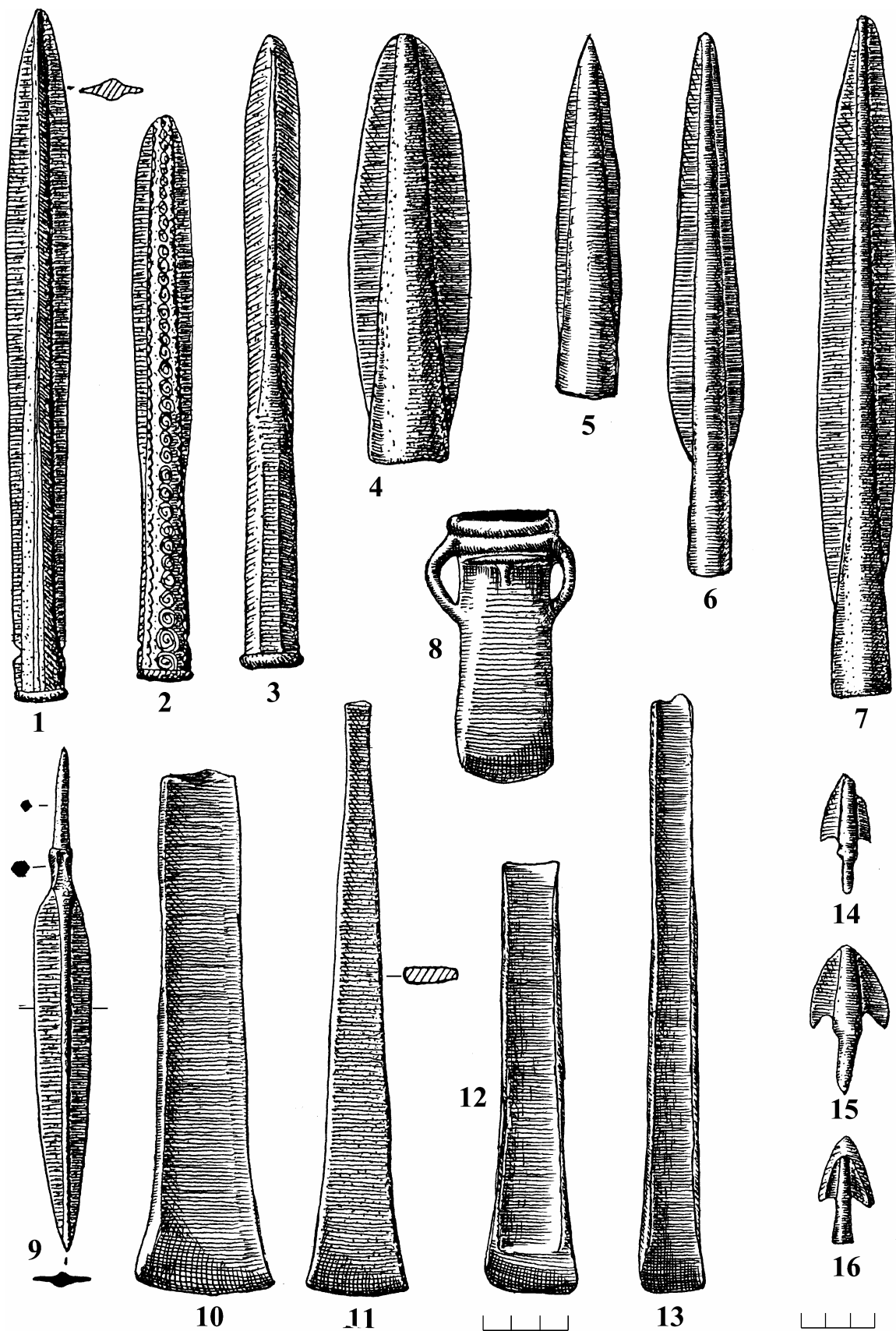

Рис. 103. Північнопонтійське озброєння у Східному Середземномор'ї. 1. Крит, Ісопата; 2. Крит, Арханес; 3. Крит, Кносс; 4, 7. Кіпр, Енкоми; 5. Іолк; 6, 8, 10, 12–13. Сардинія; 9. Угаріт; 11, 14. Родос, Ялісос; 15. Троя; 16. Пілос.

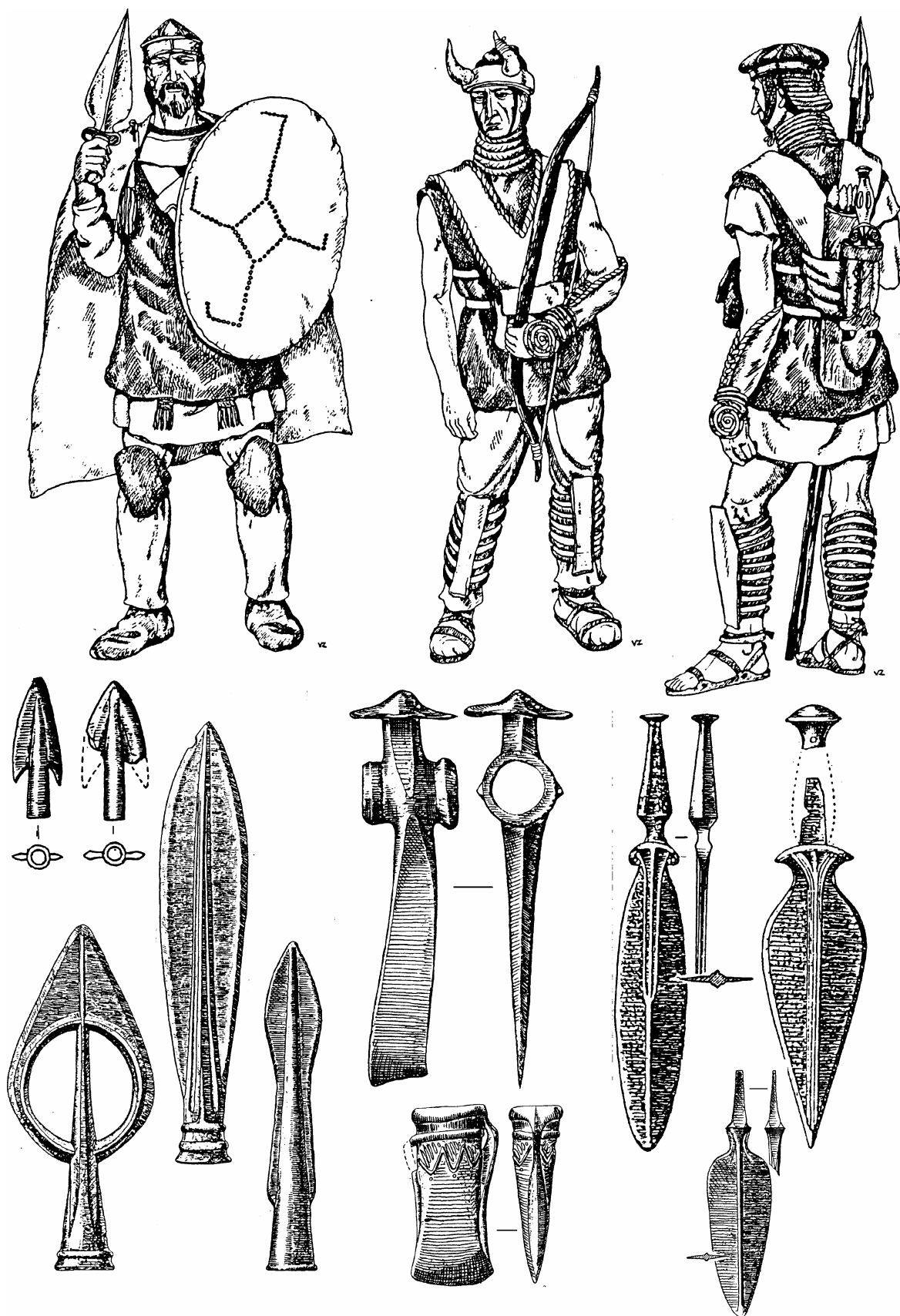
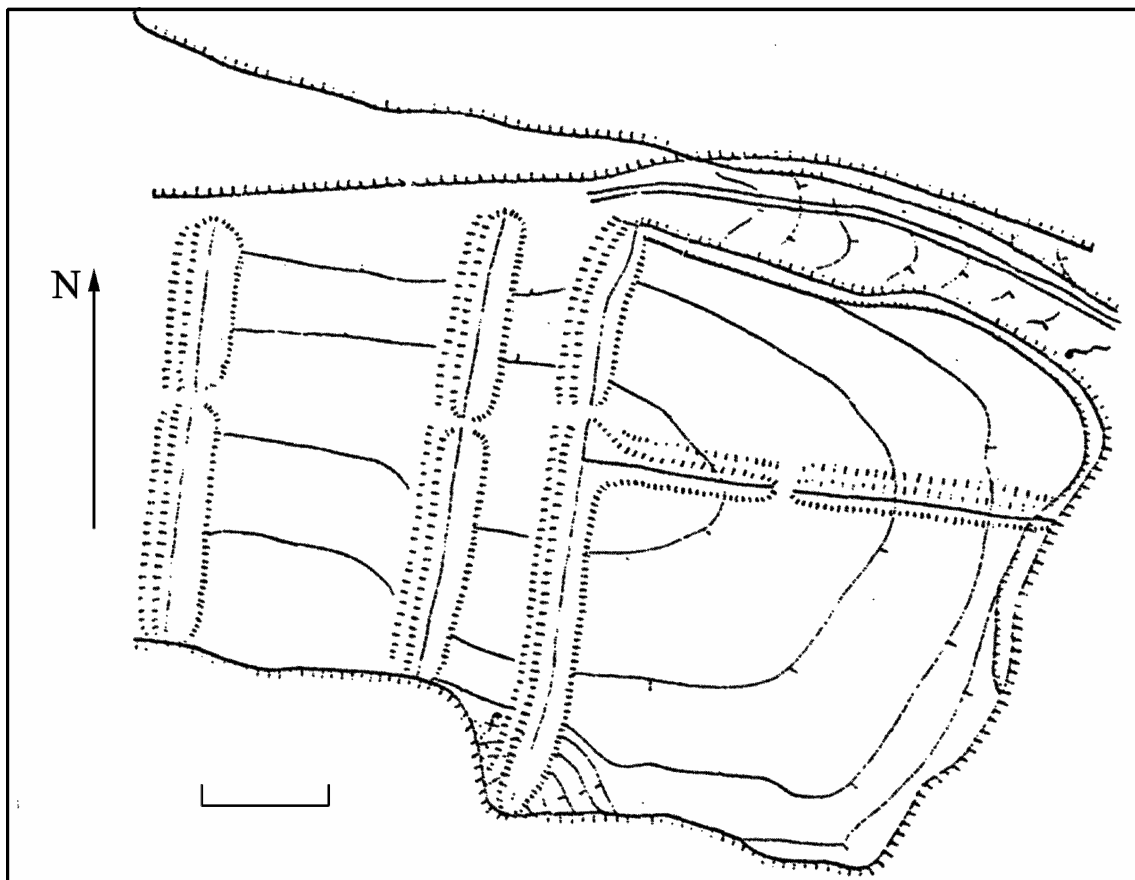
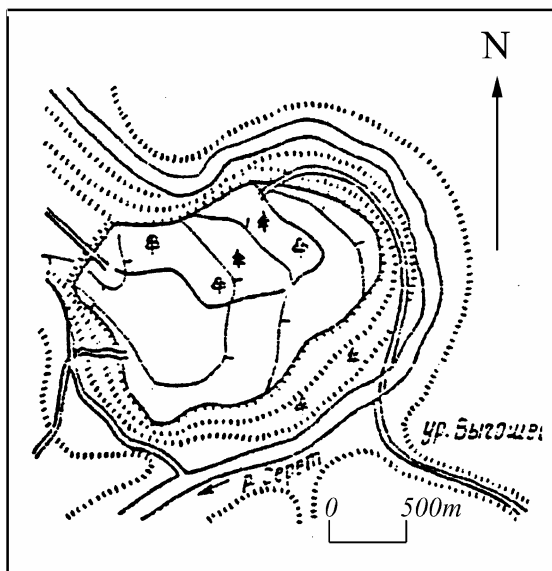

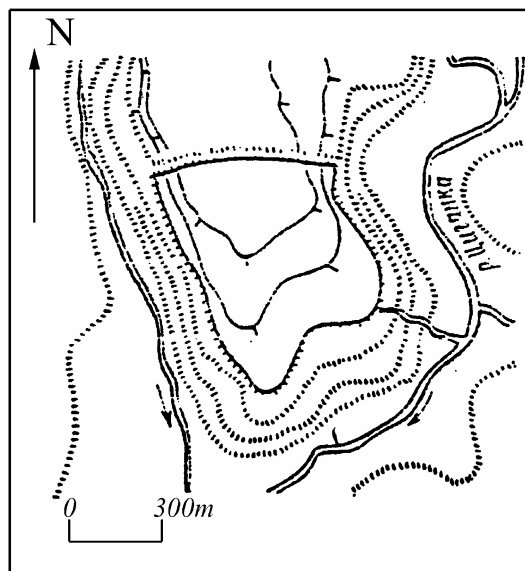
Рис. 104. Система озброєння доби пізньої бронзи (реконструкції автора та З. Васиної).

1

2

3

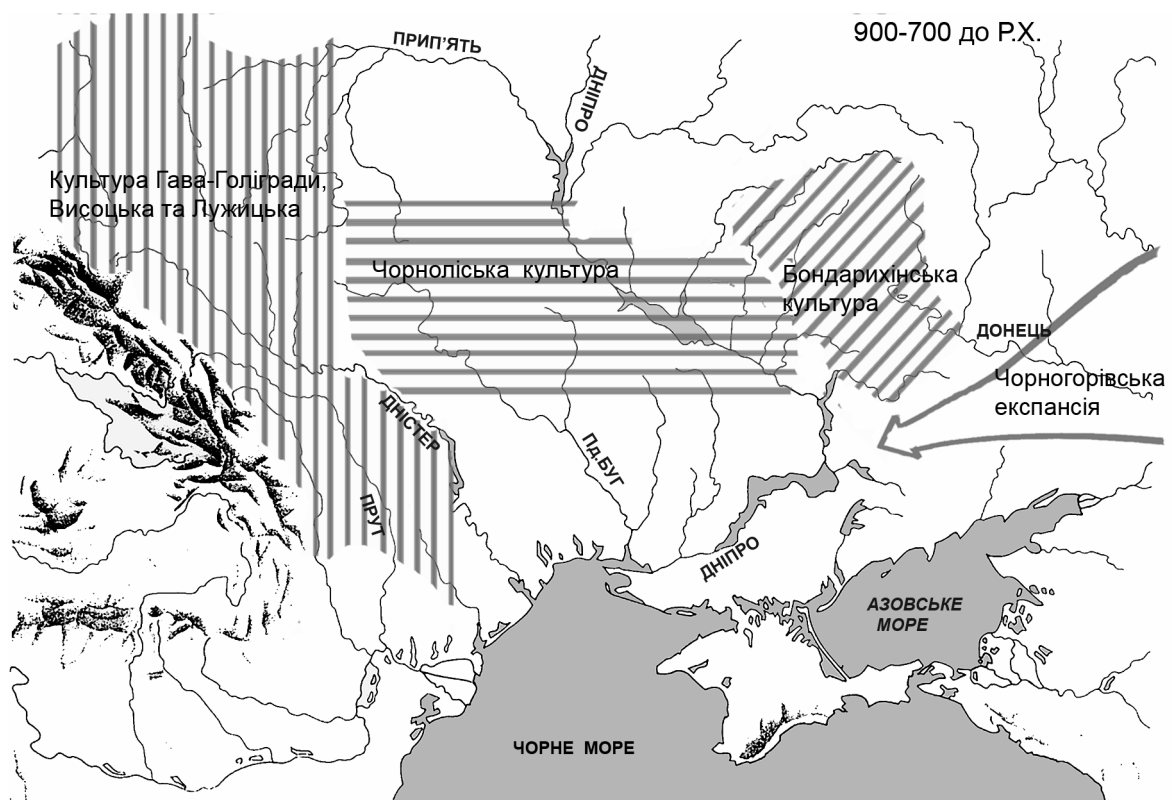
Рис. 105. Городища голіградської культури. 1. Городниця; 2. Лисичники; 3. Кривче.

ОЗБРОЄННЯ ТА ВІЙСЬКОВА СПРАВА КІММЕРІЙСЬКОЇ ДОБИ (900–700 рр. до Р.Х.)

Кіммерійці — найдавніший з відомих у писемній історії народів Північного Причорномор'я. Їм присвячено досить багато наукових праць та гіпотез як історичних, так і археологічних. Пошуки археологічних відповідників цьому народу тривають вже декілька десятиліть, проте остаточне вирішення цієї проблеми, на мою думку, поки що залишається справою майбутнього. Воно стане можливим тільки після відкриття на території Малої Азії пам'яток історичних кіммерійців часів існування держави Лігдаміса, тобто тільки після вивчення матеріального комплексу цих пам'яток методами археології та порівняння цього комплексу з археологічними матеріалами Євразійського степу.

На сьогодні на території України виділені такі хронологічно найпізніші передскіфські культурні об'єднання — Черноліська культура [Тереножкин, 1961]; чорногорівська та новочеркаська групи пам'яток [Тереножкин, 1976]; пізні етапи Висоцької, Лужицької та Гава-Голіградської культур (озброєння яких я об'єднав в одну “дністровську” групу) [Клочко, 1993]). Ми з В.Ю. Мурзіним пов'язали виникнення Чорногорівської групи з першою навалю кочовиків — “протоскіфів” зі Сходу Євразії [Клочко, Мурзин, 1987], а О.Р. Дубовська виділила її в окрему археологічну культуру [Дубовская, 1993].

Карта 6. Культури “кіммерійської” доби (900–700 BC).

У зв'язку з тим, що безпосередньо передскіфські пам'ятки були виділені не так давно, то і зброя цього часу ще не була об'єктом спеціального дослідження. Розглядалися лише окремі категорії цієї зброї: мечі і кинджали [Тереножкин, 1975] та деякі типи наконечників стріл [Клочко, 1978; 1979]. Більш традиційним є розгляд зброї кіммерійського часу як прототипів скіфського озброєння [Мелюко-

ва, 1964; Іллінська, 1973; Клочко, 1982; Шрамко, 1984]. У цих працях були розглянуті окремі питання типології, хронології та походження кіммерійської зброї, проте їх “скіфська” направленість не дозволила авторам виділити цю зброю як самостійний об’єкт досліджень.

Пам’ятки кіммерійського періоду відкривають в Україні нову епоху — добу раннього заліза — епоху переходу в степу до кочового скотарства, засвоєння заліза як основного матеріалу для виготовлення головних типів знарядь праці та зброї, епоху значних етнічних та культурних змін у цьому регіоні. Сума усіх цих чинників відбивається на специфіці дослідження пам’яток кіммерійського періоду, проявляючись у складностях вирішення проблем хронології, походження окремих видів речей та цілих культурних комплексів, генетичного зв’язку та визначення культурної належності окремих речей і цілих комплексів. Бурхливі історичні події цього періоду відбилися і у значній різноманітності видів та форм зброї, знайденої в “кіммерійських” пам’ятках. У своїй роботі я розглядаю, перш за все, зброю з каменю, кістки та бронзи, намагаючись простежити доживання традицій бронзової доби. Залізну зброю цього часу я використовую лише як “фон” для пояснення зникнення того чи іншого виду бронзової зброї.

Озброєння кіммерійської доби

Чорногорівський комплекс озброєння

До комплексу озброєння Чорногорівської культури я відношу такі знахідки:

Лук і стріли. Складний лук, склеєний з двох шматків дерева і обклеєний бере-стою, знайдено в чорногорівському похованні біля Зимогір’я Слов’яносербського району Луганської області. Лук мав довжину 93 см і майже прямокутний перетин 1,0×0,8 см. У тому ж похованні були знайдені залишки дерев’яного горита (футляра для лука і стріл) довжиною 55 см (тож, і стріли були довжиною біля 55 см), шириною біля 17 см. Сагайдачний набір складався з п’яти бронзових стріл малоцимбальського типу і трьох кістяних кулеподібних наконечників, чотиригранних у перетині [Дубовская, 1985]. І лук, і горит з цього поховання за формою та конструкцією нагадують скіфські, але трохи більші за розмірами. Горити скіфського типу зображені на деяких кам’яних стелах кіммерійського часу, наприклад на стелі з Цілинного Джанкойського району в Криму [Корпусова, Белозор, 1980]. Знахідки з Зимогір’я та Цілинного переконливо свідчать про те, що чорногорівці використовували короткий складний вершницький лук скіфського типу. Найбільші чорногорівські сагайдаки мали таку місткість: сагайдак з Високої Могили мав 38 стріл, а набір із поховання біля с. Кисличевате — 27 стріл [Ромашко, 1991, 100]. Для чорногорівських сагайдачних наборів типові як кістяні (1), так і бронзові вістря (2) стріл.

1. Кістяні вістря стріл. Основним типом кістяних наконечників стріл у чорногорівських комплексах є двогранні, ромбічні у перетині, з гострими виступаючими кінцями граней — вістря типу “Висока Могила”. Як приклади таких наконечників, можна навести набори стріл з курганів Мала Цимбалка поблизу с. Велика Білозерка Запорізької області [ОАК, 1868] та Висока Могила біля с. Балки Василівського району Запорізької області [Бидзиля, Яковенко, 1974] (рис. 106: 2; рис. 107, карта 7: 18, 19), кургану 6.9 біля с. Олександрівка Дніпропетровської області [Ромашко, 1978, табл. 2: 5] (рис. 106: 6), поховання 7 кургану 4 біля с. Кисличевате Томаківського району Дніпропетровської області [Ромашко, 1991, 100] та Василівка 1.3 на Херсонщині [НА ІА НАНУ: Кубишев, 1977] (рис. 107, карта 7: 9). Я реконструюю їх походження та поширення у Євразії таким чином.

Найстаріші кістяні черешкові вістря з ромбічною у перетині голівкою відомі у пам’ятках Абашевської культури Поволжя та Приуралля — Царів курган на Вол-

зі, поселення Урнак [Сальников, 1967] (рис. 107, карта 7: 1, 2), вони з'явилися ще в часи Покровської експансії на Україну і були кістяними модифікаціями кремєневих наконечників сейминського типу.

Втулкові кістяні вістря з ромбічною голівкою вперше з'явилися у найдавніших пам'ятках Зрубної культури Поволжя — у комплексах з абашевськими елементами Покровських курганів [Качалова, 1976, рис. 1: 4, 7, 8], у часи тієї ж Покровської експансії (рис. 107; карта 7: 3). Подальший свій розвиток вони отримали у Андронівській культурно-історичній області, що займала величезні простори степу та лісостепу Південного Уралу, Середньої Азії, Казахстану та Сибіру, — поселення Садчіково [Кривцова-Гракова, 1951, рис. 14: 8-16] та Кіпель [Сальников, 1951, рис. 15: 1] (рис. 107, карта 7: 4, 5). На схід від Волги ці стріли набувають досить широкого ужитку, доживаючи до найпізнішого, саргаринського (передскіфського) етапу, розповсюдившись на схід аж до Байкалу, де стають основним типом стріл у пам'ятках аржанського типу [Грязнов, 1980]. У пам'ятках України сабатинівського часу такі вістря невідомі. Увесь цей час, поряд з втулковими формами продовжують існувати і черешкові. Вони мають досить тонкий, круглий, загострений черешок, який призначався для стріл з очерету. Епізодично вони зустрічаються на Лівобережній Україні, куди попали з Поволжя під час зрубної “Покровської” експансії на захід (Отрощенко, 1994), наприклад, Ільчівське поселення у Донбасі (рис. 107, карта 7: 6). Пізніше — це стріли з андронівського поселення Тасті-Бутак на Півдні Уралу та вістря “кіммерійського” часу з Новопетрівки Миколаївської області і могильника Зондак у Дагестані, де вони були знайдені разом з втулковими вістрями типу “Висока Могила” [Марковин, 1964, 81–89] (рис. 106: 3; 107, карта 7: 7, 10, 11, 20).

У Східну Європу кістяні вістря типу “Висока Могила” потрапляють на початку “кіммерійського” періоду. В цей час вони з'явилися не тільки в степових курганах, у похованнях Чорногорівської культури, але й на поселеннях та городищах прикордонних із степом регіонів. На Північному Кавказі — це поселення Сержень-Юрт [Козенкова, Крупнов, 1965, рис. 21: 5] (рис. 106: 4; рис. 107, карта 7: 12), на Нижньому Дону — Кобяківське городище [Шарафутдінова, 1973, рис. 12: 3] (рис. 107, карта 7: 11), у Криму — це поселення Кизил-Кобінської культури в урочищі Уч-Баш поблизу Сімферополя [Тереножкин, 1976, рис. 65: 4, 5] (рис. 107; карта 7: 8), у Лісостеповій Україні — це городища Чорноліської культури Суботівське та Колонтаївське [Тереножкин, 1976, рис. 37: 6; 38: 1–12] (рис. 106: 1; 107, карта 7: 16, 17). Далі на захід знахідки кістяних наконечників типу “Висока Могила” відомі у Молдові — поселення Царьовка та Цахнауци [Тереножкин, 1976, рис. 63: 2; 64: 3] (рис. 107, карта 7: 14, 15), поховання Красне 5.3 у Григоріопольському районі [Серова, Яровой, 1987, рис. 14: 4], а найзахідніша точка — це знахідка поблизу м. Брно (Brno-Obřany) в Словаччині [Bukowski, 1976] (рис. 106: 5; рис. 107, карта 7: 13). Поява кістяних наконечників стріл типу “Висока Могила” на прикордонних зі степом поселеннях та городищах співпадає з припиненням життя на Кобяківському, Колонтаївському та Суботівському городищах і на більшості згаданих вище поселень. В шарах цього часу простежені сліди пожежі на Сержень-Юртовському поселенні в Чечні. Все це дозволяє розглядати знахідки цих стріл у Східній Європі як ознаки військової експансії східних кочовиків — “протоскіфів”.

Наприкінці IX — початку VIII ст. до Р.Х. кістяні, ромбічні у перетині вістря стріл типу “Висока Могила” на території України зникають. У наборах стріл новочеркаської групи пам'яток їх немає. Лише на Північному Кавказі вони продовжують існувати і зустрічаються в похованнях ранньоскіфського часу у могильниках місцевого населення — біля с. Зондак [Марковин, 1964, 81–89] та перший

Алероевський могильник [Виноградов, 1972] (рис. 106: 3; рис. 107, карта 7: 20, 21). Проте, виникає питання, а чи вірно були датовані ці поховання, може вони теж кіммерійського часу?

На сході євразійського степу цей тип кістяних наконечників існує до V ст. до Р.Х. включно, наприклад, курган в Актюбінському районі [Смирнов, 1961, рис. 39: А7] та курган на річці Ізиггуль у Красноярському краї [Членова, 1964] (рис. 107, карта 7: 22, 23). Довге існування цього типу стріл на сході Євразії додатково підтверджує їх східне походження.

У передскіфський час з'являються вістря цього типу, виготовлені з бронзи. Це вістря з курганів Аржан у Туві [Грязнов, 1980, рис.11, 12] та кургану Єнджа у Болгарії [Тереножкин, 1976, рис. 16: 2] (рис. 107, карта 7: 24, 25). Аналогічні вістря подекуди зустрічаються і в пам'ятках ранньоскіфського часу: у Келермеських курганах на Північному Кавказі, у Ахалцихському районі Грузії [Гллінська, 1973, рис. 4: 1а] (рис. 107, карта 7: 26, 27), у Каман-Калехуйюкі, Анатолія [Yukishima, 1992, fig. 1: 2, 4, 5] — ці знахідки пов'язані з рейдами історичних кіммерійців та скіфів у VII ст. до Р.Х. Знайдені вони також і в пам'ятках ранньоскіфського часу Середньої Азії — у курганах 39 та 55 поблизу Тагіскена [Толстов, Итина, 1966, рис. 9] та в кургані 4 могильника Айдін-Куль на Памірі [Литвинский, 1972, рис. 34: 7] (рис. 107, карта 7: 28, 29). Як бачимо, і металеві варіації стріл типу “Висока Могила” більше тяжіють на схід, до регіонів їх винайдення та найбільш довгого ужитку. Проте у металі ця форма, мабуть, виявилася не раціональною і широкого розповсюдження у європейських скіфів такі вістря не набули. До VI ст. до Р.Х. відносяться лише два комплекси: курган Старша Могила у Посуллі [Ильинская, 1968, табл. 2: 19–21] та знахідка поблизу с. Лихачівка на р. Ворсклі [Ковпаненко, 1967, рис. 26: 22, 23] (рис. 107, карта 7: 30, 31). Найбільш пізні поодинокі комплекси з бронзовими стрілами типу “Висока Могила” відносяться до V ст. до Р.Х., до того ж ці вістря вже більше нагадують двохлопатові стріли — на них з'являються великі ложки, вага стріл зменшується. Такі вістря знайдені у наборах: із Дзюбиної Могили під Полтавою [Рау, 1929, taf. V: 2Н, К], з кургану 478 біля с. В. Будки, Золотого кургану поблизу Сімферополя, 66 могили Ольвійського некрополю, кургану Кара-Меркет [Мелюкова, 1964, рис. 39: А7] (рис. 107, карта 7: 32–37). Проте широкого розповсюдження вони не набувають і досить швидко повністю заміщаються трилопатовими та тригранними вістряма — подальшим розвитком пізньозрубних форм вістер стріл.

У чорногорівських сагайдачних наборах також часто зустрічаються кулеподібні, чотиригранні у перетині втулкові кістяні вістря, як приклад, поховання Зимогір'я на Луганщині [Дубовская, 1985] та Олександрівка 6.9. на Дніпропетровщині [Ромашко, 1978, табл. 2] (рис. 106: 7) — вони є подальшим розвитком кулеподібних наконечників Бережнівсько-Маївської культури. Епізодично такі вістря зустрічаються і в сагайдачних наборах скіфського часу, проте частіше в них можна побачити кулеподібні, круглі в перетині кістяні вістря. Ці стріли були подальшим розвитком тих же пізньозрубних традицій і, вірогідніше за все, призначались для полювання.

2. **Бронзові вістря стріл.** Найпоширеніші бронзові вістря стріл у чорногорівських комплексах — стріли типу “Мала Цимбалка” [Клочко, 1979]. Це коротковтулкові дволопатові листоподібні вістря, часто з шипом в нижній частині втулки або ж з гострими кінцями лопатей, які утворюють шипи. Представлені у курганах Мала Цимбалка, Висока Могила та Зимогір'я [Дубовская, 1985] (рис. 108: 1–10; рис. 109, 10–15; 26–29).

До складу сагайдачного набору з поховання 5 кургану Висока Могила входило 24 бронзових вістря [Бидзиля, Яковенко, 1974], з яких 12 — двохлопатові з

гострими краями лопатей та виступаючою втулкою. Усі вони були виготовлені в одній ливарній формі (рис. 108: 1), ще одне вістря аналогічної форми, прикрашене литим орнаментом у вигляді “решітки” (рис. 108: 2), було виготовлене в іншій ливарній формі. До набору також входили дев’ять двохлопатових наконечників з листоподібно-ромбічною голівкою та короткою виступаючою втулкою, прикрашені “паском” — валиком на втулці. Ромбічної форми голівки цих наконечників набули після загострювання, відлиті ж вони були як листоподібні. Усі ці вістря теж були виготовлені у одній ливарній формі (рис. 108: 3). Подібні вістря знайдені у похованні Зимогір’я на Луганщині [Дубовская, 1985, рис. 2: 1–5]. Одне вістря з набору має листоподібну голівку і прикрашене орнаментом у вигляді “решітки” (рис. 108: 4). І останнє вістря з листоподібною голівкою, короткою виступаючою втулкою і шипом на втулці, прикрашене “паском” — валиком на втулці (рис. 108: 5). Усі стріли цього набору, за винятком вістря з гострими кінцями лопатей, прикрашеного “решіткою”, мають товсту огранену, ромбічну у перетині нервюру. Загальною ознакою їх є чітка лінійність контурів, що була визначена ще на ливарних формах.

Поховання у кургані Мала Цимбалка біля с. Велика Білозерка Кам’янка-Дніпровського району Запорізької області було пограбоване в давнину, тож в ньому збереглося лише п’ять бронзових наконечників стріл [Тереножкин, 1976, 51]: велике вістря з ромбічною голівкою та короткою втулкою, прикрашеною валиком (рис. 108: 6); з листоподібною голівкою та валиком на втулці (рис. 108: 7); з ромбічною голівкою і шипом на втулці, прикрашене валиками впоперек нервюри (рис. 108: 8); двохлопатове з гострими кінцями лопатей, прикрашене трьома валиками впоперек нервюри (рис. 108: 9); маленьке вістря з листоподібною голівкою шипом та валиком на втулці (рис. 108: 10).

Бронзові вістря стріл із курганів Мала Цимбалка та Висока Могила представляють нову для Північного Причорномор’я традицію виготовлення наконечників стріл, яка має ряд ознак, характерних для найбільш давніх скіфських стріл: листоподібні голівки, короткі втулки, шипи. Усі ці ознаки сформувались на стрілах Андронівської та ряду інших культур сходу Євразійського степу протягом усього періоду пізньої бронзи [Клочко, 1979]. Так, найбільш давнє вістря з шипом походить із Зевакінського могильника, огорожа 4, датується XIV–XII ст. до Р.Х. [Аванесова, 1991, рис. 39: XV] (рис. 109: 1). Вістря з могильника Бегази Дандибай-бегазинської культури за формою та пропорціями є вже прямим прототипом давніх скіфо-савромато-сакських наконечників стріл з шипом і, в першу чергу, наконечників малоцимбальського типу (рис. 109: 2). Прототипи стріл з гострими кінцями лопатей ще більш давні. Перші металеві андронівські вістря з гострими кінцями граней датуються Н.А. Аванесовою XVI — XIV ст. до Р.Х. Це черешкові вістря з кургану біля аулу Канай, могильника Жаман-Узен II та могильника Увак (рис. 109: 3–5), фактично, це бронзові модифікації кременевих наконечників сейминського типу. Пізніше вони стають втулковими: стріла з Мінусинського краю та вістря з поселення Малокрасноярка (рис. 109: 6–8), а вістря з поселення Кайрак-Куми (рис. 109: 9) вже є прямим прототипом наконечників малоцимбальського типу. У Північному Причорномор’ї, крім Малої Цимбалки і Високої Могили, два таких вістря знайдені у шарі “доби пізньої бронзи” городища Скулька в усті Дніпра [Клочко, 1995, abb. 37, 6–7] (рис. 106: 9–10), куди вони потрапили, скоріше за все, під час “Чорногорівської” навали.

У давньоскіфський час двохлопатові стріли з гострими кінцями лопатей у Північному Причорномор’ї широкого розповсюдження не набули. На сході ж у савромато-сакських пам’ятках зустрічаються лише окремі екземпляри: стріли з музею м. Енгельс, з с. Михайлівка на р. Ахтубі, з с. Домбаровка, з групи Мечет-

Сай курган 2 поховання 2, дві стріли з Памірської 1, курган 10 [Литвинский, 1972] (рис. 109: 16–21).

Характерною ознакою наконечників малоцимбальського типу є огранена, ромбічна у перетині нервюра, що отримала таку форму ще у литті, яке потім було доповнене заточкою. Така форма нервюри переважає у наконечників Жаботинського, Келермеського та деяких більш пізніх типів давньоскіфських стріл. З'явилася ж вона у середовищі Федорівської культури Андронівської культурно-історичної області у XIV — XIII ст. до Р.Х. [Аванесова, 1991] (рис. 109: 22, 23). Наприкінці доби пізньої бронзи на просторах Євразійського степу стріли з ромбічною в перетині нервюрою набувають розповсюдження на пам'ятках “валикової спільноти” Сибіру та Казахстану — стріли типу XII за Н.А. Аванесовою [1991] (рис. 109: 24), наприклад: з Брічмуллінського скарбу поблизу Ташкенту [Тереножкин, 1961а, рис. 2: 1–4] (рис. 108: 11; рис. 109, 25) та з поселення Саргаринської культури Саргари у Північному Казахстані (рис. 108: 12). Стріли типу “Брічмулла” на Україні знайдені у кургані 15 Стеблівського могильника під Корсунем Черкаської області [Клочко, Скорий, 1993, рис. 3: 9–13] (рис. 108: 13), та в Каховці і в с. Діброва на Дніпропетровщині [Клоско, 1995, abb. 37, 5, 8] (рис. 106: 11, 12). Вірогідніше за все, стріли брічмуллінського типу були занесені на Україну в той же час, що і стріли типів “Висока Могила” та “Мала Цимбалка”.

Тож, малоцимбальські стріли є подальшим продовженням лінії розвитку андронівських наконечників доби пізньої бронзи [Клочко, 1979]. Бронзові вістря стріл типу “Мала Цимбалка” та “Брічмулла”, як і кістяні вістря стріл типу “Висока Могила” є поєднуючим ланцюгом між вістрями Андронівської культурно-історичної області доби пізньої бронзи та давньоскіфськими формами доби раннього заліза. Поява їх у Північному Причорномор'ї була пов'язана з початком військової експансії найдавніших кочовиків зі Сходу Євразійських степів у IX ст. до Р.Х. Подальшим розвитком цієї традиції є ранньоскіфські стріли з листоподібною голівкою, часто з шипами на втулці.

Вістря списів. Досить своєрідні прорізні вістря легких списів або дротиків з короткою воронкоподібною втулкою походять із сіл Леополь, Мішурин Ріг, Одеського археологічного музею, Дніпропетровського історичного музею, архіву І.В. Фабріціус [Клоско, 1995, abb.15, 4; 16: 3, 4, 6, 7] (рис. 110: 6–10). Це найпізніші варіанти наконечників списів типу “Златополь” [Клошко, 1993, 31: 61; Клоско, 1995, 100–105] Бережнівсько-Маївської культури (див. розділ 7). Такі списи характерні для пам'яток “валикової спільноти” (пізньозрубна та пізньо-андронівська культури) Нижнього Поволжя та Зауралля [Аванесова, 1991, 48–49], наприклад — скарб Передгірне з Середньої Азії, поселення Шагалали (Чаглинка) у Казахстані, знахідка на правому березі озера Іссик-Куль, городище Старий Термез на березі р. Амудар'я — тип “Шагалали” (рис. 110: 1–5). Вони відрізняються від українських пізніх варіантів наконечників златопольського типу — наконечників типу “Завадовка” [Клошко, 1993, 47: 69; Клоско, 1995, 105] — більш короткою воронкоподібною втулкою та більш широким пером. “Златопольська” традиція виготовлення прорізних наконечників списів потрапила у Нижнє Поволжя та на Урал разом з іншими технологіями, характерними для Лобойківської металургії Лівобережної України XVI — XIII ст. до Р.Х. під час міграції на схід Бережнівсько-Маївської зрубної культури у XIII — XII ст. до Р.Х. [Клошко, 1998] і там продовжувала розвиватись аж до кінця “передскіфського” періоду. Списи типу “Шагалали”, знайдені на Україні, теж можна вважати “східними імпортами” і пов'язувати їх появу у Північному Причорномор'ї з першою хвилею східних кочовиків — “протоскіфів”. Подальшого розвитку у ранньоскіфський час такі вістря дротиків не набули і були замінені залізними вістрями з довгою втулкою та маленькими вістрями з шипа-

ними вістрями з довгою втулкою та маленькими вістрями з шипами. Цей тип дротиків був новим типом зброї у євразійському степу. Походження його, на мою думку, пов'язане з втіленням у залізі і в іншому виді металюної зброї ідеї, закладеної у вістрях стріл з шипами. Ця “ідея вістря гарпуна” — ідея вістря, яке важко було видалити з рани, яке застрявало у тілі, захисному обладунку, щитах противників, набула широкого розповсюдження практично на всіх просторах великого євразійського степу у скіфський час.

Фото, 19. Лубенський скарб. Списи.

Бронзові списи з Лубенського скарбу [Клочко, 2004], тип “Лубни”. З них два наконечники з довгим гостролистим пером, круглою в перетині нервюрою. Два наконечника з довгим гостролистим пером, широкою сплющеною в перетині нервюрою. П’ять наконечників з довгим гостролистим пером і ребристою втулкою (фото, 19). Аналоги для таких наконечників не відомі. Від місцевих списів доби пізньої бронзи вони відрізняються значно більшою довжиною, довшою втулкою та отворами на низу пера. Вірогідно, ці списи мають східне походження і пов’язані з “Чорногорівською” експансією. Ці важкі списи, вірогідніше за все, були винайдені “карасукцями” під час зіткнень з китайською важко озброєною піхотою. Перенесені на захід, в українські степи, списи типу “Лубни” значно вплинули на розвиток озброєння місцевого населення. Саме цим впливом я пропоную пояснювати незрозуміле раніше різке збільшення розмірів вістер місцевих форм киммерійського часу, видовження довжини втулок, появу отворів на низу пера (ці отвори, скоріше за все, призначалися для кріплення прикрас, що теж є східною традицією). Ці списи наслідують великі залізні вістря пізнього етапу Чорноліської культури та культур фракійського гальштату. Такі ж залізні “наслідування” знайдені і в степових пам’ятках чорногорівського типу. З металургією заліза східні кочовики, скоріше за все, познайомилися лише на території України у ході експансії. Зіткнувшись на сході України з “білозерцями” та “чотнолісцями”, які вже володіли металургією заліза, східні кочовики і самі швидко почали переозброюватись залізною зброєю, втілюючи у залізі звичні для них бронзові форми озброєння. На Сході ж Євразії металургія заліза почала широко застосовуватись лише з V ст. до Р.Х.

Залізне вістря списа з коротким вузьким пером та довгою конічною втулкою походить із “чорногорівського” поховання 10 кургану 58.26 біля Саркелу на Нижньому Дону [Тереножкин, 1976, рис. 25: 3] (рис. 115: 8), воно дуже близьке до вістря з Медвіну, віднесеного мною до Чорноліської культури (див. нижче). Уламок залізного вістря списа знайдено в похованні біля с. Цілинне Джанкойського району в Криму [Корпусова, Белозор, 1980, рис. 3: 3]. У кургані Стеблів 15 під Корсунем-Шевченковським Черкаської області, разом з бронзовими стрілами типу “Брічмулла”, залізним бойовим молотком і уламками залізного лускоподібного панцира було знайдено залізне вістря списа, подібне до меншого вістря з чорноліського поховання в с. Квітки [Клочко, Скорий, 1993, рис. 4: 1].

Бойові молоти. Чорногорівські кам'яні циліндричні бойові молоти знайдені у кургані Зелений Яр 5.1 Джанкойського району Криму, у кургані на Дніпрострої, на хуторі Мешков, у Петровському Харківської області, у могилі з міста Ставрополь [Тереножкин, 1976, рис. 14: 5; 20: 9; 24: 15; 25: 13] (рис. 111: 6, 7). Походження їх неясне — в морфологічному відношенні вони продовжують традиції пізньонеолітичних молотів типу “Софіївка”, але для побудови такої лінії розвитку бракує проміжних ланок часів бронзової доби.

Залізний бойовий молоток знайдено в похованні Стеблів 15 [Клочко, Скорий, 1993, рис. 4: 3]. Молоток має широкий круглий отвір для кріплення руків'я, та два конусоподібних бойка. Найближча аналогія йому — це бронзовий молоток із кургану 18 могильника Уйгарак, Середня Азія [Вишнева, 1973, табл. 21: 7].

Сокири-молоти. Сокира-молот з трапецієподібним у перетині лезом та грибоподібною “шляпкою” з Лубенського скарбу [Клочко, 2004]. Втулка трубчаста, виступає в обидва боки (фото 20). Аналогії не відомі. Деякі паралелі — чекан з грибоподібним навершям із Тесі (Китай) [Членова, 1967, с. 28, табл. 9: 4].

Клювці. З Лубенського скарбу походить три бронзові клювці [Клочко, 2004]. Серед них — клювець з овальною в перетині прямою втулкою та листоподібним бойком, посиленням трапецієподібною у перетині нервюрою. На втулці — петелька з овальним отвором (фото 20). Подібний клювець знайдено у 1900 році біля с. Любино-Москальське Тюкалинського уїзда Тобольської губернії [Членова, 1967, с. 28, табл. 10: 10]. Другий клювець з овальною в перетині трохи прогнутою втулкою та товстим листоподібним ромбічним у перетині бойком. Передній отвір втулки посилений валиком. Зверху на втулці — фігурка стилізованого звіра. По боках втулки кружечки — імітації ока птаха. Під втулкою, біля бойка — петелька (фото 20). Подібні клювці знайдені біля с. Усинське у передгір'ях Західних Саянів та в Сибіру (точне місце знахідки не відоме) [Членова, 1967, с. 28, табл. 10: 8].

Фото 20. Лубенський скарб. Клювці та сокира-молот.

Третій клювець з овальною в перетині трохи прогнутою втулкою та товстим листоподібним овальним у перетині бойком. Низ бойка прокований двома “ложками” і має ромбічний перетин. На горі втулки — стилізована фігурка ведмедя. Під втулкою, біля бойка — петелька (фото 20).

Такі клювці відносяться до Карасукської культури Мінусинської котлини (Красноярський край Сибіру). На відміну від мечів “карасукського” типу, знахідок карасукських клювців так далеко на заході досі ще не було. Від карасукських бронзових клювців походять усі типи клювців степових народів Євразії доби раннього заліза, в тому числі і ранньоскіфські клювці і чекани (клювці-молоти). Цей тип бронзобійної зброї, хоча і був відомий у Європі ще з неолітичних часів, до ранньоскіфського часу не мав широкого використання і був досить рідкісним. Зі скіфського ж часу клювці стають досить звичним озброєнням еліти степових вершників.

Секири. Секира північно-східного типу (тип “Іссик-Куль”) з циліндроподібною втулкою та вузьким симетричним лезом, прикрашена гравірованим трикутним орнаментом, була знайдена на річці Жеребець біля с. Розовки (Стельмахівка) Сватівського району Луганської області [Клюско, 1995, abb. 39, 2, 3] (рис. 111: 4). Подібна ж секира походить із “Західного Казахстану” (рис. 111: 2). Секира із скарбу біля с. Колонтаїво Богодухівського району Харківської області [Tallgren, 1926, fig. 85] відрізняється конічною втулкою та закругленим носком леза (рис. 111: 3). Подібна до колонтаївської секира знайдена у скарбі біля озера Іссик-Куль у Киргизії [Тихонов, 1960, табл. XVII: 6], цей скарб відноситься до пізнього етапу культур “валикової кераміки” (рис. 111: 1). Появу цих двох східних секир на сході України можна цілком надійно пов’язувати зі східною міграційною хвилею, що призвела до створення Чорногорівської культури. Такі секири, які були більш звичними в озброєнні важкої китайської піхоти та колісничників, у степових вершників визнання не набули і в подальшому не використовувались.

Сокири-кельти. До Чорногорівської культури я відношу великі двовушкові кельти з Харківського музею (рис. 111: 8–10). Такий же кельт знайдено у с. Модлічка, гміна Велка Вісь біля Кракова у Польщі [Dryja, Kieferling, 1993] (рис. 111: 5), відносно недалеко від знахідок мечів типу “Перемішль”. Аналогічні кельти були знайдені у Красноярському окрузі на Єнисеї і помилково віднесені до скіфського часу [Завитухина, 1983, № 233, 234]. В цілому ж цей тип можна розглядати серед найпізніших східних варіантів кельтів кабаковського типу Бережнівсько-Маївської культури, які потрапили далеко на схід у процесі міграції представників цієї культури (дивись розділ 7).

Сокири-кельти, які були, перш за все, деревообробними знаряддями, у військовій справі використовувалися тільки землеробськими народами. До того ж перехід до металургії заліза призвів взагалі майже до повного зникнення кельтів і заміни їх провушними сокирами. Але і провушні залізні сокири використовувалися для бою степовиками лише епізодично, і в пізніші часи ці знаряддя були більш типовими для озброєння лісових та лісостепових землеробів та мисливців.

Мечі. До Чорногорівської культури я умовно відношу мечі з прорізними (“рамковим”) руків’ям типу “Перемішль”, знайдені на території України та Сході Польщі. Усі ці знахідки були випадковими, не мають комплексів, тож і точне культурне визначення їх утруднене. Це такі знахідки:

Меч з вузьким листоподібним клинком, посиленням товстою, ромбічною у перетині нервурою, широким сплющеним упором та прорізною ручкою з овальним прорізом і невеликим грибоподібним навершям з “Подніпров’я”, зберігається у Національному музеї історії України [Клюско, 1995, abb. 35, 3] (рис. 112: 10).

Інші мечі цього своєрідного типу, незвичного для Центральної Європи, знайдені на Верхньому Дністрі, у Перемішльському воєводстві Польщі [Bukowski,

1976, tabl. I: 1, 2; II: 1, 2]. Це меч з Ярослава, що має прямий двосічний клинок, нижня частина якого зламана. Клинок посиленний круглою у перетині центральною нервюрою та двома короткими нервюрами біля руків'я. Рукоятка має сплющений упор та великий овальний проріз (рис. 112: 11). Другий меч з-під Перемишля з прямим двосічним клинком, посиленим потрійною нервюрою, сплющеним упором та прорізним ромбоподібним руків'ям, прикрашеним гравірованим орнаментом (рис. 112: 8). Меч з вузьким листоподібним лезом, лінзоподібним у перетині, посиленим ромбічною у перетині нервюрою та прорізним руків'ям походить із "Розубовиць" (можливо, з Хмельницької області України) (рис. 112: 9). З. Буковський датував ці мечі XIII — XII ст. до н.е. на підставі широких східноєвропейських аналогій, пов'язавши їх з мечами красноаяцького типу Північного Причорномор'я та сосновомазинського типу Нижнього Поволжя та Західного Казахстану. Він розглядав мечі з прорізними руків'ями як свідчення контактів з культурами Північного Причорномор'я доби пізньої бронзи.

Розглянемо ці проблеми більш ретельно, виходячи з сучасного рівня знань. Мечі красноаяцького типу — це мечі Сабатинівської культури Північного Причорномор'я, датуються 16–13 ст. до Р.Х. Мають короткі листоподібні леза з однією-двома чи трьома нервюрами та черешкові стрижнеподібні руків'я, на які надівались відлиті окремо навершя з грибоподібною "шляпкою". Деякі навершя мають чотири прорізи. За формою упора на руків'ї виділяються два варіанти — а) з простим упором; б) з волютоподібним упором (волюти на такому упорі проковувались і закручувались ковальським способом) [Клочко, 1993, 35–36, 56–57, fig. 24; Клоско, 1995, 130–134] (рис. 112: 1–3). Технологія виготовлення таких мечів складалась з трьох операцій — а) відливка леза; б) відливка навершя; в) закріплення навершя на черешку меча. Отже, мечі типу "Красний Маяк" значно відрізняються від мечів типу "Перемишль" і формою ручок, і формою лез.

Мечі сосновомазинського типу мають короткі листоподібні леза з однією-трьома нервюрами та прорізне ("рамкове") руків'я з грибоподібним навершям, відлите разом з лезом (одночасно в одній ливарній формі). Відрізняється два типи упорів на руків'ї — а) простий; б) волютоподібний (волюти відлиті одночасно з усім мечем), обидва вони представлені у скарбі Соснова Маза на Волзі (рис. 112: 4). Технологія виготовлення таких мечів складалась з однієї операції — відливки [Черных, 1966, рис. 47: 10–14]. Отже, мечі сосновомазинського типу за розмірами, формою леза та упора на руків'ї подібні до красноаяцьких, але відрізняються прорізним руків'ям та спрощеною технологією і можуть розглядатись як типологічно більш пізні, ніж красноаяцькі. Ареал розповсюдження мечів типу "Соснова Маза" знаходиться у Нижньому Поволжі та Західному Казахстані, на пам'ятках "спільноти валикової кераміки". В Заураллі їх місцеве виробництво фіксується знахідкою ливарної форми на поселенні Саргаринської культури Петрівка II на Півночі Казахстану [Черных, 1983, рис. 9: 45] (рис. 112: 5). Такі мечі знайдені на "Верхньому Уралі", в Єлабузі Свердловської області та на Воронцовському приску в Оренбурзькій області [Аванесова, 1991, 24–25] (рис. 112: 6, 7). Пам'ятки саргаринського типу (одна з культурних груп пізнього етапу Андронівської культурно-історичної спільноти) існували в межах 1200–800 років до Р.Х. [Аванесова, 1991], тож цілком можливо, що пізні варіанти мечів сосновомазинського типу відносяться до IX ст. до Р.Х. М.Я. Мерперт, вказавши на близькість сосновомазинських мечів до красноаяцьких, пов'язав походження цих двох типів мечів із Близьким Сходом — Лурістаном та Талишем [Мерперт, 1966] і датував їх на підставі лурістанської хронології XIII — XI ст. до н.е. У Південній Туркменії та Лурістані дійсно відомі знахідки мечів, подібних до сосновомазинських, але вони типологічно більш пізні, ніж північні. Їх поява на Близькому Сході, на мою думку,

пов'язана з експансією північноіранських племен і відноситься до часу “завоювання батьківщини” іранцями, до X — IX ст. до Р.Х. (часу могильника Марлік на Півночі Ірану). Ці мечі, на мою думку, вказують на участь у тих подіях пізньоандронівських культурних елементів, вихідців з Нижнього Поволжя та Західного Казахстану, але аж ніяк не на походження цього типу мечів (карта 8).

Тож, як і коли ідея короткого меча з Причорномор'я (де він був винайдений сабатинівськими майстрами — фактично, це збільшений удвічі кинджал сабатинівського (красномаяцького) типу) могла потрапити на схід Євразії? Скоріше за все, це відбулось під час експансії на схід західного варіанта зрубної культури (Бережнівсько-Маївська культура за В.В. Отрошенком). Ця культурна група, носій Лобойківської металургійної традиції, у Подніпров'ї тісно контактувала з Сабатинівської культурою, від якої, можливо, запозичила таку ідею. Прорізна техніка відома у Лобойківській металургійній традиції (вістря списів типу “Златополь”), але в ній досі не відомі комплексні знахідки мечів та кинджалів з прорізними руків'ями сосновомазинського типу [Klochko, 1998].

Мечі типу “Перемишль” за формою руків'я близькі до сосновомазинських, але відрізняються від них формами упорів на руків'ї, формами лез, які у двох випадках листоподібні і лише дещо більш вузькі та довгі, ніж сосновомазинські, а у двох випадках (Ярослав та Перемишль) зовсім інші, а саме — вузькі двосічні з паралельними лезами, такі леза є характерними для європейських мечів того часу і зовсім не відомі на сході. Ці обставини дозволила мені у свій час виступити з такою гіпотезою: “це є західний варіант мечів сосновомазинського типу, характерний для лісостепової зони України, і в ньому можна вбачати злиття центральноєвропейських та східноєвропейських зброярських та культурних традицій у зоні, розташованій на схід від Карпат” [Klochko, 1993]. Ясна річ, що це припущення вийшло досить розпливчастим щодо визначення часу, місця та культурних характеристик цих постульованих “контактів”. Для підтвердження тези про ці “контакти” я вказав меч зі скарбу Деге в Угорщині [Kemenczei, 1984, 172, taf. CXXXIX: 1] з лезом та упором на руків'ї, ідентичним аналогічним частинам мечів типу Reutlingen (Vz D — Ha A1), але з прорізом на руків'ї у вигляді витягнутого овалу. На жаль, на вершя у цього меча було втрачено, через що визначити точну форму цього руків'я неможливо. Те ж саме стосується і меча зі скарбу Завадка Воловецького району Закарпатської області [Бандрівський, Кобаль, Крушельницька, 1993, 124–125]. Й. Кобаль датує цей скарб кінцем періоду Vz D, кінцем XIII — початком XII ст. до н.е. і пов'язує його з культурами Ноа-Сабатинівка. Від ручки цього меча збереглася лише нижня частина з упором та уламок однієї з гілок прорізного руків'я, прикрашеного ялинковим орнаментом, за формою воно близьке до сосновомазинських (але ж немає на вершя — найбільш характерної частини), а за способом кріплення його до леза (надклепування) подібно до європейських мечів, тоді як, у власне, сосновомазинських мечів (і у мечів типу “Перемишль”) руків'я відливалися разом із лезом в одній ливарній формі. Лезо цього меча є точною копією лез мечів з язичковим руків'ям (Griffzungenschwerter), які є типовими для Центральної Європи періодів Vz D — Ha B [Cowen, 1956; Muller-Karpe, 1961; Schauer, 1971]. Звужене до низу лезо більш характерне для найпізніших європейських бронзових мечів. Перелік мечів та кинджалів з прорізною рукояткою з південної та західної частин Карпатського регіону можна було б значно розширити, але в цьому немає потреби. Ясно, що у Карпатському регіоні, починаючи з періоду Vz A1, існувала своя традиція виготовлення прорізних металевих рукояток на різних знаряддях — ножах, бритвах, інколи — на кинджалах та мечах. Цей технологічний прийом (а прорізи не тільки дозволяли заощаджувати метал, але й підвищували міцність

виробу) на схід Європи потрапляє разом з сейминською металургійною традицією і надалі там розвивається самостійно, найчастіше його використовували металурги Зауралля. Цей прийом був відомий і на Лівобережній Україні у XVI — XIII ст. до Р.Х. кинджали з поховання Кветунь на Брянщині і Харківського музею та “шабля” зі станиці Нагавської на Нижньому Дону [Клочко, 1995, abb. 22: 2; 31: 2; 35: 4] (рис. 92: 4, 7). Тож, виходить, що сама наявність прорізу на руків’ї меча чи кинджала ще не є “сосновомазинською” ознакою. Треба брати до уваги інші ознаки, що характеризують форми та конструкції рукояток, а головне, форму навершя, що є найбільш стійкою ознакою. Отже, не всі, відомі на сьогодні мечі з прорізними руків’ями Східної Європи та Карпатського регіону є “сосновомазинськими”, і скоріше за все їх слід вважати місцевими автентичними виробами, які до “зв’язків зі сходом” ніякого відношення не мають. Таким виробом є прорізна рукоятка меча (? , чи якогось іншого великого виробу) зі скарбу Ардуд, Трансильванія, серія скарбів Уріу-Доманешті, культура Ноа, 13 ст. до Р.Х. [Petrescu-Dimbovita, 1977, pl. 22, 4], яка дуже близька до сосновомазинських (якщо тільки це дійсно єдиний комплекс ?). Прорізне руків’я має і меч пізнього варіанта красноаяцького типу з Вінниччини (колекція “ПЛАТАР”), якій, скоріше за все, пов’язується з пізньою Сабатинівською культурою (див. Розділ 6, фото 18). Остання знахідка свідчить про те, що сабатинівським майстрам була вже відома “прорізна” техніка.

Так от, за формою руків’їв мечі типу “Перемишль” є дуже близькими до “сосновомазинських”. Виходячи з позакомплексного характеру усіх цих знахідок нам залишається лише припустити, що їх більш довгі, ніж у класичних сосновомазинських виробів леза є хронологічною ознакою і що це є більш пізні варіанти. Що ж стосується “контактів центральноєвропейських та східноєвропейських металургійних та збройних традицій”, то їх зовсім не обов’язково локалізувати лише “на сході від Карпат” — починаючи з белозерського періоду такі контакти фіксуються і далі на схід від Дніпра [Клочко, 1992]. На мій погляд, мечі типу “Перемишль” є пізніми варіантами мечів сосновомазинського типу кінця доби пізньої бронзи Поволжя і Зауралля. Тож, появу їх у Подніпров’ї та Подністров’ї слід розглядати, на мій погляд, разом з іншим озброєнням, у рамках доказів східної експансії кочовиків-протоскіфів. Знахідки цих мечів у верхів’ях Дністра, разом з кельтом пізньолобойківського типу з Модлічки та кістяними вістрями стріл з Брно, вказують на те, що набіги чорногорівців сягали Західних Карпат. Пізніше, у залізі ця форма мечів не була втілена і вони на рубежі 9–8 ст. до Р.Х. зникають майже на всьому просторі Євразійського степу за винятком Алтаю, де кинджали з прорізними ручками у Пазирикській культурі доживають до IV — III ст. до Р.Х. [Кубарев, 1987].

Східне походження мають також і мечі карасукського типу — інший тип мечів, поява яких на Україні співпадає з появою Чорногорівської культури. На відміну від сосновомазинських, ці мечі на заході Євразійського степу — на території України вперше були втілені у залізі, а на сході еволюція цієї форми у бронзі простежується аж до V ст. до Р.Х. Класичний бронзовий меч карасукського типу знайдений біля с. Гербіно Балтського району Одеської області [Тереножкин, 1976, рис. 12: 5] (рис. 113: 1). Ще один бронзовий меч карасукського типу нещодавно був знайдений у складі Лубенського скарбу [Клочко, 2004]. Це прямий двосічний меч довжиною 49 см, з грибоподібним навершям та невеликим прямим перехрестям (фото 21). Цей тип мечів та кинджалів характерний для Карасукської культури Мінусинської котлини (Красноярський край Сибіру) [Членова, 1976].

Біметалеві мечі з вузькими залізними лезами, бронзовими руків’ями з грибоподібним навершям і перехрестям-упором знайдені у Суботівському скарбі,

1971 року та у “Середньому Подніпров’ї” [Тереножкин, 1976, рис. 47: 3; 49: 1] (рис. 113: 3). О.І. Тереножкин вважав такі мечі за подальше продовження у Східній Європі лінії розвитку карасукських мечів і кинджалів.

Фото 21. Лубенський скарб. Меч.

Кинджали. До Чорногорівської культури також віднесено бронзові кинджали карасукського типу (тип “Карасук”) з околиць с. Суботів Чигиринського району Черкаської області (рис. 113: 2) та з Київщини [Тереножкин, 1976, рис. 41: 1]. Цей тип кинджалів є характерним для найдавніших пам’яток Карасукської культури Мінусинської котловини та прилеглих регіонів Східного Казахстану і Туви [Членова, 1976], поява ж їх на території України пов’язана з першою хвилею східних кочовиків [Тереножкин, 1975]. Біметалеві варіанти кинджалів карасукського типу, з бронзовими руків’ями та залізними клинками, знайдені в с. Голов’ятино Смілянського району Черкаської області [Тереножкин, 1976, рис. 37: 7], та в кургані 5.2 біля с. Суворово Ізмаїльського району Одеської області, а також біля с. Дьомкіно Саратовської області [Тереножкин, 1976, рис. 33: 5; 12: 4] (рис. 114: 6, 7). Впадає в очі велика кількість знахідок мечів та кинджалів карасукського типу на Правобережжі Середнього Подніпров’я — в регіоні найбільшої концентрації пам’яток Чорноліської культури. На мою думку, вони пов’язані з рейдами кочовиків — чорногорівців на землі “чорнолісців”.

Бронзовий черешковий кинджал-стілет з вузьким, ромбічним у перетині лезом походить із чорногорівського поховання 5 кургану Висока Могила (рис. 114: 1). Ця річ аналогічна кинджалу зі скарбу Пірішее культури Гава у Північно-східній Угорщині періоду На В1 [Kemenczei, 1984, taf. CLXXXV, 1], відрізняється дещо розширеним на кінці лезом. Залізний кинджал такого ж типу походить із “киммерійського” поховання у кургані біля с. Єнджа у Болгарії [Тереножкин, 1976, рис. 16: 11] (рис. 114: 5). Відносно вузьке та товсте у перетині лезо дозволяє вбачати у цих кинджалах вузькоспеціалізовані знаряддя для пробивання броні. Подальшим розвитком цього типу зброї є, на мою думку, залізні кинджали типу “Білоградець”, знайдені у похованні 2 кургану Висока Могила, в с. Березки Новоаненського району Молдови та в похованні біля с. Білоградець Варненського округу в Болгарії [Тереножкин, 1976, рис. 9: 1; 3: 7] (рис. 114: 2–4).

Захисний обладунок. У похованні Стеблів 15 на Черкащині знайдено уламки залізного лускоподібного панцира (на жаль, він був зруйнований грабіжниками) [Клочко, Скорий, 1993, рис. 3: 1–5]. Зберігся у вигляді блока прямокутної форми (розміром 70×40 см) із скипілих пластин поганої збереженості. Точну кількість пластин набору виявити не вдалося, але, безперечно, їх було кілька сот. Більша частина панцира набрана з малих пластин, але одна зі сторін була оформлена вузькими, досить довгими пластинами. Складається враження, що фрагмент обладунку являє собою центральну та нижню (поділ) частини панцира. Тип панцира визначити не вдалося. Це найдавніший залізний панцир у Східній Європі.

Таким чином, чорногорівський комплекс озброєння складався з короткого складного вершницького лука скіфського типу, стріл з кістяними вістрями типу “Висока Могила” та бронзовими вістрями типів “Мала Цимбалка” і “Брічмулла”; списів-дротиків з бронзовими прорізними вістрями типу “Шагалали”; великих бронзових (тип “Лубни”) та залізних вістер списів з довгою втулкою, бронзових кльовців карасукського типу, бронзових секир типу “Іссик-Куль” і бронзових кель-

тів пізньолобойківського типу; бронзових мечів типів “Перемишль” та “Карасук” і біметалевих мечів (подальше наслідування карасукського типу), бронзових і залізних стилетів типу “Білоградєць” та бронзових і біметалевих кинджалів карасукського типу. Це був комплекс озброєння легко- та важкоозброєної кінноти.

Новочеркаський комплекс озброєння

Озброєння Новочеркаської групи пов’язується мною з Чорноліською культурою та найпізнішими пам’ятками Білозерської культури. Ці культурні угруповання за матеріальною культурою були дуже близькими і, вірогідніше за все, етнічно спорідненими. Власне в цю групу я включив усі типи озброєння киммерійського часу на Україні (крім Подністров’я), які не мають аналогів на сході. Чорноліська культура займала практично ті ж самі терени, що і Білогрудівська культура, з якою вона була генетично пов’язана. До “білогрудівських земель” Правобережжя “чорнолісці” додали басейн ріки Ворскла на Дніпровському Лівобережжі, що були приєднані в результаті експансії. Датується Чорноліська культура XI — VIII ст. до н.е. [Археологія УССР, 1986, 29–30], проте, на мою думку, цим часом повинні датуватись пам’ятки пізнього етапу цієї культури. Ранній же етап Чорноліської культури, спираючись на радіовуглецеві дати, отримані під час розкопок Суботівського городища [Клочко, Ковалюх, Мотзенбеккер, 1998; Klochko, Kovalyukh, Skripkin, Motzenbecker, 1998], датується XII — XI ст. до Р.Х. Білозерська культура на той час розповсюдилась практично на всі степові простори сучасної України, на сході сягнувши до Дону та Кубані. Датується XII — IX ст. до Р.Х. [Otroschenko, 2003].

У цей же час на Лівобережній Україні, в Приазов’ї та на Донбасі зберігаються поселення пізньозрубної культури, проте озброєння цього населення киммерійського часу практично не відоме. Вірогідніше за все, воно перебувало під “чорноліською” та “білозерською” гегемонією.

Лук і стріли. Знахідок луків у новочеркаських комплексах поки що нема. У новочеркаських сагайдачних наборах було 33 (Зольне) або більше 42 (Квітки) стріл. Довжина дровків, яка була простежена у Зольному, складала 55–60 см.

Вістря стріл. Новочеркаські сагайдачні набори представлені кістяними, бронзовими та залізними вістрями.

Кістяні стріли — втулкові кулеподібні, круглі та чотиригранні у перетині, що знайдені у кургані біля с. Зольне біля Сімферополя [Тереножкін, 1976, рис. 17: 13, 14] (рис. 115: 3). Ці вістря наслідують традиції кістяних наконечників Березнівсько-Маївської і Білозерської культур. У скіфські часи такі вістря зберігаються у сагайдачних наборах степових вершників. Використовувались вони, вірогідніше за все, на полюванні.

Бронзові вістря стріл новочеркаського типу — двохлопатові з довгою втулкою та ромбічною або трапецієподібною голівкою. Представлені у курганах біля с. Зольне (рис. 115: 2), хутора Обривського, в похованні біля с. Бутенки на Полтавщині, у Носачівському кургані [Тереножкін, 1976], у кургані біля с. Квітки під Корсунем-Шевченковським [Ковпаненко, Гупало, 1984] (рис. 115: 4), на бронзовій ливарній формі (кокілі) з Новочеркаського скарбу (рис. 115: 1). Ці стріли є місцевим типом, подальшим продовженням лінії розвитку стріл лобойківського типу, які у рамках Лобойківської металургійної традиції починають свій розвиток від стріл Лобойківського скарбу (рис. 109). У Білозерський час втулки у лобойківських стріл на Україні стають більш довгими, а вістря тоншають, вони більше проковуються, на них з’являється нервюра. Проковка наконечників зберігається і у киммерійський час, на стрілах новочеркаського типу [Клочко, 1979] довжина втулок ще збільшується. У ранньоскіфський час новочеркаська традиція злилася з ранньоскіфською, що позначилося на довжині втулок стріл

ція злилася з ранньоскіфською, що позначилося на довжині втулок стріл жаботинського типу [Ллїнська, 1973].

Залізні вістря стріл, що знайдені у новочеркаських комплексах здебільшого імітують бронзові вістря новочеркаського типу — вони такі ж довговтулкові та двохлопатові з трапецієподібними голівками (рис. 115: 2). Мабуть, це була перша спроба виготовлення залізних наконечників стріл у Північному Причорномор'ї, проте широкого розповсюдження вони не отримали, що було, на мою думку, пов'язане з тим, що виготовлення бронзових стріл у кокілях (мідних ливарних формах) набагато технологічніше, ніж кування заліза. Що ж стосується бойових якостей бронзових та залізних стріл, то вони були на той час майже однаковими.

Вістря списів. Бронзове вістря списа центральноевропейського типу з гостролистим пером, трійною нервюрою та довгою втулкою з кургану поблизу с. Радіонівка Кіровоградської області (рис. 96: 16) було знайдене в комплексі з найдавнішими кінськими вудилами новочеркаського типу. Як вже відмічалось, вістря цього типу на Україні з'явилися ще наприкінці Сабатинівського періоду, а у Білозерській час вони виготовлялися у Північному Причорномор'ї. “Радіонівський” варіант наконечників представлений у дунайських скарбах Галошпетрі, Уіоара-де-Сус та Шушені, віднесених М. Петреску-Димбовицею до періоду На А1, та у скарбі Корнешті періоду НаА2 [Petrescu-Dimbovita, 1977, pl. 190, 4, 5; 146, 4; 251, 1; 306, 19]. В Угорщині такі списи знайдені у скарбах Кек та Тісадоб, віднесених Т. Кеменцеї до культури Гава періодів На А1-А2 [Kemenczei, 1984, taff. СІХХХІ: 13–15; СІХХХІХ: 4]. Найпізніші знахідки наконечників цього типу датуються періодом На В1. Ця обставина, а також те, що вістря з Радіонівки було знайдене разом із бронзовими двокільчастими вудилами новочеркаського типу, дозволили нам датувати його 9 ст. до Р.Х. [Клочко, Мурзин, 1989].

Два бронзові наконечники списів з довгим гостролистим пером, круглою в перетині нервюрою та короткою втулкою входили до складу Лубенського скарбу. На втулці — товстий валик (фото 26). Це списи пізнього варіанта “дремайлівського” типу. Відносяться до Білозерської та Чорноліської культур доби пізньої бронзи — початку раннього заліза на території України [Клочко, 2004] і були наслідком давніх сабатинівських традицій понтійського озброєння.

Найдавнішим залізним наконечником списа у Чорноліській культурі є вістря з довгою конічною втулкою та маленьким пером з кургану 3 групи ІІ у Горчаковому лісі біля с. Медвін Богуславського району Київської області, знайдене разом з кременевим серпом “білогрудівського” типу (рис. 115: 7). Це поховання помилково було віднесено Г.Т. Ковпаненко до ранньоскіфського часу [Ковпаненко, 1981, рис. 32], але ж серп не дозволяє датувати його пізніше, ніж ранньочорноліській час. Пізніше “новочеркаські” залізні вістря списів мають більш довгі пір'я та, часто, по два отвори на низу пера списа (на мою думку, це наслідок великих бронзових чорногорівських вістер типу “Лубни”). Такими є вістря з поховань біля с. Бутенки Кобеляцького району Полтавської області, с. Носачів Смілянського району Черкаської області, вістря з “Київської чи Полтавської губернії” та з Резинського району Молдови [Тереножкин, 1976, рис. 38: 26, 27; 45: 24; 42: 11; 61: 1–3] (рис. 115: 5, 9). У кургані в с. Квітки Корсунь-Шевченківського району Черкаської області знайдено два вістря списів, одне вістря важкого списа довжиною 40 см, друге — легкого списа довжиною 31 см [Ковпаненко, Гупало, 1984, рис. 9: 1, 2]. Судячи з усього, в кіммерійський період носії Білозерської та Чорноліської культур почали відмовлятися від бронзових наконечників списів та переходити на залізні.

Бойові сокири. Бронзові кельти Чорноліської культури — одні з найпізніших бронзових сокир-кельтів на Україні. Вони представлені знахідками: у Суботівському скарбі, 1955 року; с. Хмільна Києво-Святошинського району; при-

стані Юшки у Ржищівському районі Київської області; с. Кип'ячка Миронівського району Київської області; Підгірцівського поселення (рис. 116: 1–2, 4–8). Уламки глиняних ливарних форм для виготовлення таких кельтів походять із Підгірцівського поселення та Суботівського городища (рис. 116: 3). Кельти Чорноліської культури є подальшим продовженням лінії розвитку лужицьких кельтів у Середньому Подніпров'ї [Тереножкин, 1961, 126–130]. На генетичний зв'язок чорноліських кельтів з лужицькими (називаючи їх “лужицько-українськими” свого часу вказав Т. Сулімирський [Sulimirski, 1936, 184]. Чорноліські сокирки практично не відрізняються від лужицьких ані формою, ані розмірами, деяка різниця помітна лише в орнаментациї. Чорноліські кельти орнаментовані не тільки канелюрами (які типові і для лужицьких кельтів), але й “ялинковим” орнаментом. Характерні ознаки чорноліських кельтів: круглий або квадратний перетин втулки (на відміну від видовженого овалу у кардашинських кельтів) та використання глиняних ливарних форм для їх виготовлення (всі ливарні форми для місцевих кельтів доби пізньої бронзи — кардашинських, красноаяцьких та лобойківських — виготовлені з талькових сланців). Усе це дозволяє стверджувати, що традиція виготовлення чорноліських кельтів не місцева, а привнесена у Середнє Подніпров'я з районів розповсюдження лужицької культури [Клочко, 1992].

Залізні одновушкові кельти знайдені в Зарубинцях на Київщині [Тереножкин, 1976, рис. 55: 9] та на багатощаровому поселенні Троянів під Житомиром [Шмаглий, 1960, рис. 3]. Останній кельт був знайдений разом з кременевими серпами білогрудівського типу, що дозволяє (як і знайдена з ним кераміка) відносити його до чорноліського часу. Такі кельти жодного разу не були знайдені у похованнях воїнів разом з іншою зброєю. Тож віднесення їх до зброї є досить дискусійним. На мою думку, ці деревообробні знаряддя могли використовуватись як зброя рядовим землеробським населенням.

Пласкі залізні сокири знайдені у Суботівському скарбі, 1955 року [Тереножкин, 1976, рис. 55: 1] та в кургані Квітки на Черкащині [Ковпаненко, Гупало, 1984], в цьому ж кургані знайдено уламки обушкової залізної сокири і залізна палиця [Ковпаненко, Гупало, 1984, рис. 9: 3, 4, 5]. Знахідки пласких залізних сокир (які, перш за все, поряд з бронзовими кельтами були деревообробними знаряддями) у військових похованнях вказують на те, що ці робочі знаряддя могли використовуватись в якості бронебійної зброї.

Мечі. Найдавнішим у цій групі є меч з кургану біля Слободзеї у Подністров'ї [Яровой, Капшуба, Махортых, 2002] — залізний меч з язичковим руків'ям, довжиною 65,7 см. Цей меч є одним із відомих втілень у залізі форм найпізніших типів бронзових мечів з язичковим руків'ям (Griffzungenschwerter), типових для Центральної Європи доби Урненфельд [Kilian-Dirlmeier, 1993]. Під час публікації пам'ятки дослідники (а серед них був і відомий “кіммеролог” С.В. Махортых) не змогли точно визначити культурну належність пам'ятки і віднесли її до абстрактних “кіммерійських”. Через це і датування цього поховання вийшло дуже розпливчастим. Поховання, яке є типовим пізньобілозерським і за поховальним обрядом і за основним супроводжувальним інвентарем, не було співставлено з відомими до того у регіоні пам'ятками. А воно дійсно є дуже важливим для характеристики пізнього етапу Білозерсько-Тудоровських пам'яток Подністров'я. За поховальним обрядом це поховання близьке до поховань пізнього етапу Гордіївського могильника (Горд. IV) [Клочко, 1998, 348] і може бути датоване в межах 10–9 ст. до Р.Х. Не помітили дослідники і важливої речі для визначення датування поховання і етнічної належності небіжчика — золотого спіралеподібного скроневого кільця у 5.5 оборотів (нині зберігається у колекції “ПЛАТАР”), подібного до

скроневого кільця з кургану 27 Гордіївського могильника [Berezanskaja, Klocko, 1998]. Дійсно, чим менше знаєш, тим легше будувати теорії.

Слободзейське поховання цікаве ще й тим, що в ньому було знайдено чотири архаїчних однокільчастих бронзових кінських вудила з сімома (вірогідно, їх було вісім) кістяними тридирчастими псаліями Чорногорівського типу [Яровой, Кашуба, Махортых, 2002]. Такі бронзові псалії (один із основних типів псаліїв з кургану Аржан в Туві) [Грязнов, 1980] є одними з найхарактерніших східних речей Чорногорівського культурного комплексу. Знахідки з Слободзеї таких виробів, виготовлених із кісток фаланг стопи людини (?) пояснюють походження форми і особливості конструкції псаліїв Чорногорівського типу, які були обумовлені формою і розмірами кісток — первинної “сировини”. Одночасно виготовлялися і бронзові вироби такого ж типу, які повністю наслідували кістяні зразки.

Поєднання у Слободзейському комплексі гордіївських та чорногорівських речей дозволяє відносити цей комплекс до часу появи у Північному Причорномор'ї східних кочовиків — протоскифів і датувати його в межах останнього десятиріччя IX — першого десятиріччя VIII ст. до Р.Х.

Ще один залізний меч цього часу походить із грабіжницьких розкопок чи то з Миколаївщини, чи то зі сходу Одещини. Він був знайдений разом із великими бронзовими бляхами — частинами комбінованого бронзово-шкіряного панциру та невеликого дерев'яного щита, оббитого бронзовою бляхою (див. далі). Усі ці речі зберігаються у колекції “ПЛАТАР”. Меч з вузьким довгим двосічним лезом, що трохи розширюється до ручки. Пласке руків'я має невеличкий широкий упор, утворений розклепанними краями леза. Зверху воно теж розклепане і має сліди дерев'яного чи кістяного навершя, яке, скоріше за все, було антеноподібним (фото 22). Цей меч є втіленням у залізі форм бронзових мечів з антеноподібними навершями культур фракійського гальштата доби фінальної бронзи Подністров'я [Klochko, 1993]. Точне датування цього меча через некомплексний, грабіжницький характер знахідки є неможливим. Скоріше за все, він відноситься до часу, близького комплексу з Слободзеї.

Фото 22. Меч. Колекція ПЛАТАР.

Залізні мечі з досить невиразними руків'ями, без перехресть та упорів, знайдені у похованні біля с. Зольне та в Носачівському кургані (уламки) [Гереножкин, 1976, 45: 25] (рис. 115: 5, 6).

Захисний обладунок. У білозерско-тудоровському похованні з Слободзеї були знайдені залишки невеликого прямокутного щита [Яровой, Кашуба, Махортых, 2002].

У згаданому вище комплексі з колекції “ПЛАТАР” є невеликий прямокутний, зверху закруглений дерев'яний щит, обтягнутий шкірою і оббитий бронзовою бляхою (фото 23). Невеликі розміри вказують на те, що він належав вершнику.

Разом зі щитом були знайдені великі бронзові бляхи — деталі панцира. П'ять з них — прямокутні, одна — місяцеподібна (пектораль) і одна кругла (дзерцало). На мою думку, це частини комбінованого панцира, який складався з шкіряної основи, на якій були закріплені бронзові деталі. Дві бронзові прямокутні бляхи кріпилися на опліччях за допомогою вузької тасьми, вирізаній з бронзового листа. Третя така бляха закріплена таким же чином знизу до невеликої бронзової пекторалі. Велика кругла бляха — дзерцало кріпилося на основі за допомогою шкі-

ряної тасьми (на ній, по краях зроблені відповідні широкі прорізи). Дві довгі прямокутні бляхи (одна збереглась тільки частково), скоріше за все, кріпилися на поясі за допомогою тієї ж бронзової тасьми (фото 24). Кріплення бронзових блях до основи за допомогою тасьми виглядає досить незвичним, воно було б більш звичним на шкіряних речах. Скоріше за все, ці бронзові бляхи наслідували бляхи з товстої шкіри. Для того, щоб повністю закрити торс людини, цих бронзових пластин не вистачає. Вірогідно, цей панцир був комбінованим і складався як з бронзових, так і шкіряних пластин, вирізаних із товстої твердої шкіри (останні не збереглися). З бронзи у цьому панцирі були виготовлені тільки ті деталі, які закривали найбільш вразливі частини тіла. Значення цієї знахідки для вивчення захисного обладунку бронзової доби важко переоцінити. Те, що переважна більшість цього обладунку виготовлялася із шкіри теоретично було відомо і раніше. Платарівський же панцир дозволяє більш конкретно уявити конструкцію і технологічні прийоми давніх зброярів — він вказує на те, що для виготовлення панцирів використовувались окремі спеціально викроєні деталі з товстої твердої шкіри (вірогідніше за все, спеціально обробленої і добре задубленої).

Фото 23. Щит. Колекція ПЛАТАР.

Фото 24. Панцир. Колекція ПЛАТАР.

Отже, новочеркаська група озброєння складається з лука (стріли з кістяними, бронзовими (тип “Новочеркаськ”) та залізними вістрями), списів з бронзовими та залізними вістрями, обушкових та пласких залізних сокир і бронзових сокир-кельтів чорноліського типу, залізних двосічних мечів, шкіряних панцирів з бронзовими платівками, невеликих прямокутних та закруглених щитів. Це комплекс озброєння колісничників та важко озброєної кінноти.

Озброєння “Дністровської” групи

Озброєння пізнього етапу Гава-Голіградської культури (докладно розглянуто у розділі 7.2.1.). До цієї групи увійшли пізні варіанти списів з потрійною нервюрою, мечі з антеноподібними навершнями та кельти типу “Руда”.

Історичні процеси кіммерійської доби

Кінець доби пізньої бронзи знаменує собою початок доби раннього заліза, початок нової “кіммерійської” доби історії України. Це була доба переселення історичних кіммерійців до Малої Азії. А що ж змусило їх залишити рідні степи? — З цими подіями було пов’язане розповсюдження речей “чорногорівських” типів зі сходу Євразії на територію України [Клочко, Мурзин, 1987], утворення місцевого “новочеркасько-

го” комплексу озброєння вершника [Klochko, 2001], розповсюдження голіградських типів (перш за все, озброєння та кінської узди) з України у Центральну Європу [Chochorowski, 1995]. Яким же чином могло відбутись злиття таких різних (а за деякими поглядами, і різночасових) культурних традицій? Аналіз озброєння кіммерійської доби дозволяє мені запропонувати наступну модель [Клочко, 2005].

Наприкінці 10 — початку 9 ст. до Р.Х. на Сході Євразії, в степах, прилеглих до Алтайських гір, утворився чи то союз племен, чи то централізована ранньокочова держава. На таке політичне утворення вказує “царський” курган Аржан в Туві на Алтаї. Цей курган, розташований на землях Карасукської культури, містив у собі матеріальний комплекс західного “чорногорівсько-камишевахського” типу [Грязнов, 1980]. “Карасукці” вели війни з Китаєм доби раннього Чжоу, на що вказують чисельні знахідки карасукської зброї та кінського спорядження на півночі Китаю.

Але ж яким чином речі, аналогічні знайденим в курганах сходу України, могли потрапити так далеко на схід Євразії? А може все було навпаки — це східні речі були знайдені в курганах Камішеваха та Чорногорівка на Україні?

Аналіз зброї показує, що чорногорівський комплекс озброєння складався саме на Сході Євразії в середовищі пізньоандронівських племен. Після підкорення Карасукської культури “аржанці” створили своєрідну коаліцію різних народів, представлених археологічними культурами, які займали територію на схід від Уралу аж до Байкалу. Десь наприкінці IX ст. до Р.Х. внаслідок внутрішніх протиріч ця держава розкололась і якась частина племен, що входили до її складу, відкололися і змушені були шукати порятунку на заході Євразійських степів. На своєму шляху вони залучили до свого війська представників інших народів Приуралля та Поволжя. Під час їхньої навали на територію України були “занесені” цілий ряд типів та форм східної зброї і кінської упряжі. Деякі з народів, що брали участь у цій навалі, були споріднені з бережнівсько-маївським (пізньозрубним) населенням Лівобережної України доби пізньої бронзи. На сході України прибульці утворили Чорногорівську культуру, а набіги цих кочовиків сягали сходу Польщі та Середнього Дунаю.

Таблиця 1.

Пам'ятка	Лаб. №	ВР	ВС	Примітки
Україна, Подунав'я				
Суботів	Кі-5359–5367	2657±19	825–801	Klochko ... 1998
Суботів	Кі-5368–5370	2708±35	906–808	Klochko ... 1998
Стеблів 15	Кі-8426	2645±50	834–770	Клочко, Ковалюх 2002
Gomolava (1)	GrN-7369	2705±60	930–830	Pazdur 1995
Gomolava (2)	GrN-7368	2615±50	830–770	Pazdur 1995
Stillfried	VRI-584	2700±80	960–820	Pazdur 1995
Схід Сибіру				
Саргари	Ле-1183	2700±60	900–808	Аванесова 1991
Аржан	Ле-2310	2800±50	1020–910	Марсадолов ... 1996
Аржан	Ле-2311	2770±50	980–860	Марсадолов ... 1996
Аржан	Ле-2312	2750±50	970–850	Марсадолов ... 1996

Час цієї експансії за відомими на сьогодні матеріалами можна визначити досить точно. З кургану Аржан у Туві була отримана велика серія радіокарбонних дат, які дозволяють датувати його 960–850 cal. BC (табл. 1), не пізніше 810 cal. BC [Марсадолов, Зайцева, Семенов, Лебедева, 1996]. Ці дати були отримані з стовбурів великих дерев, з яких був споруджений цей курган. А так як нас цікавить час спорудження кургану, а не час “життя” тих дерев, то і вибирати треба найпізніші дати. Виходячи з цього, час спорудження кургану Аржан визначається мною в межах кінця 9 ст. до Р.Х.

Матеріали з землянки N 5 на поселенні Саргари у Західному Казахстані, де були знайдені вістря стріл типу “Брічмулла”, подають дату: 900–808 cal. BC (табл. 1), не пізніше 808 р. до Р.Х.

З центральноєвропейських городищ Гомолава і Штільфрід, загибель яких пов’язується з “кіммерійською навалою”, були отримані дати 880, 870 і 805 (960–770) cal. BC (табл. 1) [Pazdur, 1995]. На підставі цих дат Я. Хохоровський чомусь визначив час появи чорногорівських культурних елементів у Центральній Європі 950–880 pp. до Р.Х. [Chochorowski, 1995], насправді ж ці дати дають проміжок 960–770 до Р.Х., тобто охоплюють і кінець дев’ятого століття до Р.Х.

З чорногорівського поховання Стеблів 15 на Черкащині маємо дату 802±32 cal. BC (табл. 1) — біля 800 р. до Р.Х. [Клочко, Ковалюх, 2002].

Під час наших досліджень на чорноліському городищі в селі Суботів на Черкащині у 1994 році було зроблене таке спостереження: найбільш пізнім об’єктом був вал на Малому Городку, споруджений з культурного шару та зруйнованих будівель навколишнього поселення. Під валом знайдені залишки “будівельної жертви” — кістяк підлітка 10–12 років. Обробка результатів з датувань дев’яти зразків цього кістяка подає середньостатистичну дату — 825–801 cal. BC, а дата, одержана завдяки аналізу трьох проб деревини з валу — 906–808 cal. BC (табл. 1). Отже, спорудження валу відбулось не пізніше 801 р. до Р.Х. [Клочко, Ковалюх, Мотзенбеккер, 1998; Klochko, Kovaliukh, Skripkin, Motzenbecker, 1998]. Після спорудження валу на Малому Городку життя на Суботівському городищі припинилося.

З матеріалів більш давніх розкопок О.І. Тереножкіна на тому ж Суботівському городищі походить велика кількість кістяних стріл типу “Висока Могила” (рис. 106: 1). Тоді ж на самому городищі був знайдений біметалевий меч карасукського типу, а неподалік від городища — бронзовий кинджал карасукського типу (рис. 113: 2, 3). Тож, цілком логічно пов’язати припинення життя на цьому городищі зі знахідками зброї східних типів і пояснити припинення існування Суботівського городища Чорногорівською навалою, яка відбулась десь у 825–801 pp. до Р.Х.

Отже виходить, що дати “чорногорівських” комплексів на сході Євразії є дещо більш давніми (860–808), ніж на заході (825–801), що підтверджує східне походження чорногорівського культурного комплексу. А час Чорногорівської навали на територію України можна визначити в межах 820–800 pp. до Р.Х. [Клочко, Ковалюх, Мотзенбеккер, 1998], тобто наприкінці 9 ст. до Р.Х. Додатковим доказом міграційного, східного походження Чорногорівської культури є однолезові бронзові ножі, серія яких знайдена у похованнях цієї культури на Нижньому Дону [Отрощенко, 1994]. Такі ножі типові для пам’яток пізнього етапу Андронівської культурно-історичної спільності Середньої Азії, Казахстану, Сибіру та Уралу [Аванесова, 1993, 27–28].

Ця теорія, яка вперше була викладена у 2001 році [Klochko, 2001], в останній час отримала нові підтвердження. У 2002 році біля м. Лубни на Полтавщині було знайдено великий скарб бронзових речей. Після кількох перепродажів, більша частина речей з цього скарбу потрапила до колекції “ПЛАТАР” [Клочко, 2004].

Аналіз предметів у процесі атрибуції показав, що їх можна розподілити за виробничими базами на три групи: місцеві; центральноевропейські та південно-сибірські речі. Східна та місцева зброя з Лубенського скарбу докладно була описана вище, тут я подаю повний опис скарбу та його інтерпретацію.

1. “Місцева” група. Казан на конічному піддоні, висотою 34 см. Склепаний із пластин. Вінце невелике, відігнуте. На ньому — дві ручки з круглими отворами (фото 25). Бронзовий клепаний казан “кіммерійського” типу, найкращий (за станом збереженості) серед усіх відомих казанів передскіфського часу [Тереножкин, 1982].

Два наконечники списів пізнього варіанта “дремайлівського” типу (фото 26). Відносяться до Білозерської та Черноліської культур. Дві великі шпильки з грибоподібним навершям, перевитою “ручкою”, “упором” із трьох грибоподібних виступів і перевитою у верхній частині голкою (фото 27). Належить до Черноліської культури. Уламки ливарних форм для виготовлення таких шпильок знайдені в, 1994–95 роках на Суботівському городищі Черноліської культури [Клочко, у друці].

2. “Центральноевропейська” група. Казанок з округлим наклепаним дном і простим геометричним орнаментом на вінці. На боках — залишки приклепаних ручок (фото 28). Такі казанки були характерними для населення Центральної Європи періоду HaB [Thrane, 1975]. Більш точне типологічне визначення їх неможливе через відсутність ручок.

Фото 25. Лубенський скарб. Казан.

Фото 26. Лубенський скарб. Списи.

Фото 27. Лубенський скарб. Шпильки.

Фото 28. Лубенський скарб. Казанок.

Фото 29. Лубенський скарб. Кухлики.

Шість кухликів з приклепанними ручками. Вкриті пуансонним орнаментом. Ручки прикрашені гравірованими лініями. Один із них має закруглене дно (фото 29). Це бронзові кухлики типу “Єнсовіце”. Форма характерна для Центральної Європи періоду НаВ. Як приклад, наводиться сам скарб Єнсовіце, Чехія [Thrane, 1975].

Пара кованих поножів, прикрашених пуансонними “перлинами” та гравірованими “смугами”. Мають по чотири литих кільця по боках (два з них — відірвані) для кріплення на нозі (фото 30). Це поножі “гальштатського” типу. Належать до культурного кола урнових полів поховань Центральної Європи періоду НаВ. Аналогічні поножі знайдені в селищі Курім біля міста Брунн, Австрія [Gamber, 1978, abb. 235].

Два наконечники списів з “полу-м’яноподібним” пером, круглою в перетині нервюрою та короткою лійчастою втулкою. Перо прикрашене прокова-

Фото 30. Лубенський скарб. Поножі.

ними лініями (фото 31). Тип характерний для культурного кола урнових полів поховань Центральної Європи періодів НаА-В [Klochko, 2001].

Діадема у вигляді пластини зі звуженими кінцями, згорнута в коло. На кінцях по одному отвору для шнурка. Прикрашена простим геометричним пуансонним орнаментом (фото 32). Аналоги не відомі. Пластинчасті діадеми знайдені в пам'ятках культурного кола урнових полів поховань Центральної Європи періодів НаА-В, проте усі європейські знахідки відрізняються від лубенської орнаментациєю.

Кухлик із залишками обламаної приклепаної ручки. Дно округле. На денці — вдавлення (фото 33). Подібні кухлики знайдено у Румунії, у скарбі Фінешу Герлії періоду НаВ2, віднесені до культур “фракійського гальштату” [Petrescu-Dombovita, 1977, tabl. 352].

Фото 31. Лубенський скарб. Списи.

Фото 32. Лубенський скарб. Діадема.

Фото 33. Лубенський скарб. Кухлик.

Бронзовий кухлик з носиком (гутус) і з приклепаною ручкою. Дно округле. На денці — вдавлення. В носик вставлене ситечко — пластина з отворами (фото 34). Така форма посудин більш характерна для Малої Азії періодів енеоліту — бронзи. Цей же кухлик більше нагадує керамічні гутуси, які зрідка зустрічаються у культурах “фракійського гальштату” Карпатського регіону. Проте металевих гутусів там ще досі не було знайдено. Отже, ця знахідка є унікальною не тільки для території України, але і для усього Західного Причорномор'я.

3. “Південно-сибірська” група. Списи. Знайдено було 12, до колекції надійшло 9 шт. Вірогідно, ці списи мають східне походження і пов'язані з “Чорногорівською” експансією (див. попереду) (фото , 19).

Меч “карасукського” типу. Цей тип мечів та кинджалів характерний для Карасукської культури Мінусинської котлини (Красноярський край Сибіру) [Членова, 1976] (фото 21).

Клювці — знайдено було 5 шт., до колекції надійшло 3 шт. Усі вони аналогічні знахідкам на сході Євразії. Такі клювці відносяться до Карасукської культури Мінусинської котлини (Красноярський край Сибіру) (фото 20). На відміну від мечів “карасукського” типу, знахідок карасукських клювців так далеко на заході досі ще не було.

Сокира-молот із трапецієподібним у перетині лезом та грибоподібною “шляпкою”, деякі паралелі до якої відомі лише на сході Китаю (фото 20).

Бронзові спіралі та обойми — прикраси держаків клювців. Такі металеві прикраси держаків зброї зрідка зустрічаються у культурах доби пізньої бронзи — початку раннього заліза сходу Євразії.

Фото 35. Крим. Спис.

Отже, у Лубенському скарбі були заховані речі, які походять з півдня Сибіру (Карасукська культура), з території України (Білозерська та Чорноліська культури) та з Карпатського регіону (культури пізнього етапу кола урнових поховань). Для датування скарбу важливими є речі чорноліської культури, які подібні до знахідок на Суботівському городищі. Ця подібність дозволяє переносити дати кінця існування городища на час утворення Лубенського скарбу і датувати останній рубезем IX/VIII ст. до Р.Х.

Яким же чином південносибірські та центральноевропейські речі потрапили на територію України і опинилися у складі одного скарбу? На мою думку, скарб закопав один із “протоскіфів” (тобто, завойовників). “Східні” речі були або його власністю, або ж то були речі, що дісталися йому у спадок від загиблих товаришів. Те, що скарб так і залишився в землі, свідчить, що сам хазяїн теж десь поклав свою голову у наступному поході.

Походження центральноевропейських речей Лубенського скарбу не менш цікаве. Польський дослідник Ян Хохоровський дійшов висновку, що городища Гомолава (Сербія) і Штільфрід (Нижня Австрія) були зруйновані у 900–800 рр. до Р.Х. завойовниками — “кіммерійцями” [Chochorowski, 1995]. Певно, що лубенські речі є військовою здобиччю тих завойовників, захопленою під час їхніх рейдів на захід. Судячи з досліджень Я. Хохоровського, вони доходили за Карпати аж до Дунаю [Chochorowski, 1993].

“Білозерські” та “чорноліські” речі теж потрапили як військова здобич завойовників і були захоплені, скоріше за все, на найближчих городищах Чорноліської культури, які концентруються на півдні Черкащини та півночі Кіровоградщини.

У 2003 році до колекції “ПЛАТАР” надійшли речі з грабіжницьких розкопок “десь з Криму” — наконечник списа і два бронзових меча.

Наконечник списа з широкою сплющеною трапецієподібною нервюрою та прямокутною втулкою, виготовлений (як показав спектральний аналіз) з цинку. Прикрашений на втулці рельєфними зображеннями ящірки та гравірованими ієрогліфами на пері (фото 35). Ієрогліфи не залишають жодних сумнівів щодо китайського походження цього списа. Петрографічний аналіз піску, що заповнює

Фото 34. Лубенський скарб. Гутус.

вав втулку списа, який був проведений в Інституті геохімії, мінералогії та рудоутворення Академії наук України, показав, що цей пісок є характерним для гірського Криму (можливо, район Білогірська), тобто показав місце знахідки речі.

Бронзовий меч із скульптурною ручкою, лезо прикрашене гравірованими зображеннями демонів (?) (фото 36). Східне походження цього меча не викликає сумнівів, проте точні аналоги йому мені не відомі.

Другий бронзовий меч з довгою круглою ручкою з великим раструбним навершям, із залишками кістяної прикраси. Лезо прикрашене меандровим орнаментом на ієрогліфічними написами (фото 37). Має аналогії серед мечів Північного Китаю епохи Чжоу [Комиссаров, 1988]. Радіовуглецевий аналіз кістки з навершя дав дату 872 ± 81 cal. BC (Ki-10998).

Безумовно, ці сенсаційні знахідки ще потребують ретельного аналізу з участю фахівців-китаєзнавців, але вже зараз можна зробити висновок, що ці речі могли потрапити так далеко на захід від Китаю тільки за посередництвом якихось “подорожуючих”. Єдиною “подорожжю” з Далекого Сходу до Східної Європи на той час була “Чорногорівська експансія”. А витoki цієї експансії знаходяться в межах Карасукської культури, яка в той час мала тісні контакти з північним Китаєм. Отже, ця кримська знахідка китайської зброї доби Чжоу може бути додатковим доказом міграції кочовиків-протоскіфів зі сходу Євразії.

“Чорногорівці” утворили на Лівобережній Україні нове політичне об’єднання, у яке увійшло місцеве пізньозрубне населення, а з часом і місцеве пізньобілозерське та пізньочорноліське населення. Озброєння на кінська узда місцевого населення досить швидко витіснили східні чорногорівські типи у військо цього об’єднання, чільне місце в якому посів так званий новочеркаський комплекс озброєння.

Фото 36. Крим. Меч.

Фото 37. Крим. Меч.

Це об’єднання, яке я пропоную співвідносити з раннім (докелермеським) періодом історії скіфів (вірогідно, за своєю структурою це була ранньокочівницька держава), здійснюючи набіги на Правобережну Україну поступово розширило свої кордони аж до Подунав’я, що викликало велику міграцію пізньо-голіградського населення на південь, за Карпати (“кіммерійська навала на Центральну Європу” за Я. Хохоровським). Ранньоскіфське об’єднання включило в себе терени Північного Кавказу та Поволжя (територія розповсюдження новочеркаського культурного комплексу — культурний внесок підкореного місцевого населення), а після того розпочало експансію на південь, у Малу Азію.

Під час цієї навали частина місцевого населення, що не підкорилась завойовникам, змушена була залишити українські степи і мігрувати на південь, у Малу Азію, де утворила державу історичних кіммерійців. Завоювання території України продовжувалось довго — від появи “чорногорівців” на сході України (820–800 рр. до Р.Х.) до появи історичних кіммерійців у Малій Азії (720–714 рр. до Р.Х.) пройшло близько ста років.

З IX ст. до Р.Х. територія України була інтегрована в велике євразійське коло скіфо-сибірських культур, що на декілька століть визначило напрями і характер культурного розвитку місцевого населення. Європейська Скіфія була найбільш розвинутою частиною цього великого етнокультурного масиву і її культурні впливи на східні споріднені регіони ще потребують подальшого вивчення. З часом завойовники розчинилися в місцевому протослов'янському та фракійському населенні, а після втрати ними політичної гегемонії і зовсім зникли як народ.

Проблема походження скіфів хвилює істориків вже дві с половиною тисячі років. Давньогрецький історик Геродот у своїй IV книзі "Історій" — Мельпомена — приводить дві записані ним місцеві автохтонічні легенди (скіфську і грецьку) [Геродот, IV, 5–10]. Але слід за ними приводить третю версію: "Є ще і третій переказ, якому я найбільш довіряю, а саме такий. Згідно з ним із кочовиками-скіфами, що мешкали в Азії, воювали і завдали їм чимало прикростей массагетів і через це скіфи перейшли за ріку Аракс і прибули в Кіммерію (бо країна, де тепер живуть скіфи, кажуть, що за давніх часів була кіммерійською). Кіммерійці, коли побачили, що проти них виступило велике військо, почали радитися, що їм робити. Тут їхні думки поділилися надвоє, і кожна сторона наполягала на своїй думці. І найдостойнішою була думка царів, а думка більшості зводилася до того, що їм вигідніше віддалитися, ніж наражати на небезпеку тих, хто залишився і чинити опір численним ворогам. Але думка царів була воювати до останнього з ворогами, обороняючи свою країну. Хоч як там було, ні більшість не хотіла послухатися царів, ні царі більшості. Отже, перші вирішили без бою покинути країну загарбникам і тікати від них, а царі вирішили краще бути вбитими і похованими на батьківщині, але не тікати з більшістю, згадавши, як їм було добре тут і які муки спіткають їх, якщо вони втечуть разом із більшістю. Скоро вони прийняли такі рішення, вони розділилися, обидві їхні частини стали рівними в числі і вони почали битися між собою. І всіх, що в битві було вбито, кіммерійці поховали поблизу ріки Тірасу (їхні могили і тепер ще можна там побачити). Там їх поховали і після того вони покинули країну. Згодом прийшли скіфи, знайшли країну незалюдненою і зайняли її" [Геродот, IV, 11].

С самого початку археологічних досліджень пам'яток скіфів почалися розробки теорій їх походження. І якщо для перших дослідників — М.І. Ростовцева [Ростовцев, 1918, 34–35], В.О. Городцова [Городцов, 1928] а за ними і для Б.І. Гракова [Граков, 1947] східне походження скіфів великих сумнівів не викликало (тут вони цілком покладалися на Геродота), то пізніше, з усе більшим накопиченням археологічних джерел, все більшою поставала відмінність культури європейських скіфів від їх азійських родичів. Природно, що цю відмінність почали пояснювати вкладом автохтонного населення. Для цього намагалися пристосувати відомі на той час культури бронзової доби — катакомбну і зрубну [Кривцова-Гракова, 1955; Артамонов, 1950, 1970, 1973, 1974; Граков, 1971]. З часом виявилось, що ці культури були набагато старіші від скіфів, до того ж були виділені безпосередньо передскіфські культури фінального періоду бронзової доби Північного Причорномор'я — Чорноліську [Тереножкин, 1961] та Білозерську [Отрощенко, 1986] та пам'ятки найпізнішого передскіфського періоду — Чорногорівська [Тереножкин, 1952] та Новочеркаська групи [Иессен, 1953].

Пошуки витоків скіфської культури досить довго стримував слабкий розвиток археології доби пізньої бронзи сходу Євразії, абсолютної хронології пам'яток пізнього періоду доби бронзи та пам'яток I тисячоліття до Р.Х. в регіонах, далеко розташованих від центрів цивілізації того часу, тих, які не були описані в давніх письмових джерелах. Ця лакуна в знаннях почала заповнюватись лише у останньому десятиріччі після широкого застосування методу радіовуглецевого датування.

Автохтоністичні концепції Б.М. Гракова та М.І. Артамонова отримали продовження у працях прихильників “традиційних” поглядів. Як не дивно, але для них надходження нових фактів, винайдення нових пам’яток і матеріалів не мають великого значення, головне зберегти від перегляду концепції “основоположників”. Так, М.П. Грязнов, відкривши курган Аржан в Туві, так і не зміг переконливо пояснити, чому матеріальний комплекс цього кургану такий “чорногорівський”, який зв’язок міг бути між Тувою і Україною, які процеси утворили таку спорідненість. Натомість він винайшов теорію “поліцентризму” [Грязнов, 1975, 1978, 1980], абсолютно безпорадну теорію про незалежний і самостійний розвиток усіх споріднених культур передскіфського часу Євразії. Але тоді яким же чином могла утворитись спорідненість на такій величезній території? Якщо за аналогічністю речей нічого не стоїть, тоді на чому ж тримається археологія? Що вище в науці факт чи теорія?

Вихід за рамки застарілих теорій виявився неможливим і для деяких сучасних дослідників, так О.Р. Дубовська, виділивши пам’ятки “чорногорівського” типу в окрему Чорногорівську культуру, так і не змогла переконливо пояснити близькість матеріального комплексу цієї культури аржанському комплексу [Дубовская, 1993]. “Апофеозом поліцентризму” можна назвати останню працю Н.Л. Членової [Членова, 1997].

Натомість запропонована, у загальних рисах, нами з В.Ю. Мурзіним концепція про першу східну хвилю кочовиків-протоскіфів, яку ми датували ІХ ст. до Р.Х. [Ключко, Мурзин, 1987] — нова міграційна концепція походження скіфів — ще й досі не отримала у “автохтоністів” жодної відповіді. А нові матеріали все більше і більше підтверджують її правомірність.

Військова справа кіммерійської доби

Як вже було зазначено, чорногорівський комплекс озброєння складався з короткого складного лука та стріл з кістяними і бронзовими вістрями (типів “Висока Могила”, “Мала Цимбалка”, “Брічмулла”); списів-дротиків з бронзовими прорізними вістрями (типу “Шагалали”); великих бронзових списів типу “Лубни”; бронзових секир (типу “Ісик-Куль”) і кельтів (пізньюлобойківських); бронзових і біметалевих мечів (типів “Карасук” та “Перемишль”), бронзових і залізних стилетів (типу “Білоградць”) та бронзових і біметалевих кинджалів (типу “Карасук”). У чорногорівських похованнях багато знахідок комплектів кінської вершницької узди. Тож, перед нами комплекс озброєння легкоозброєного вершника-лучника та важкоозброєного вершника (рис. 117). Під час зіткнень “карасукців” з Чжоуським Китаєм останні запозичили у чжоусців важкі литі бронзові шоломи, від яких пізніше утворився ранньоскіфський “кубанський” тип бронзових шоломів. Інакше пояснити виникнення цього типу ранньоскіфського шолому, на мою думку, не можливо.

Швидкі чорногорівські рейди на відстань в десятки тисяч кілометрів, від Сходу Казахстану до Східної України, їх фантастичні для того часу військові успіхи та величезна територія, що була ними підкорена, можуть пояснюватись тільки одним — вони вперше масово використали кінноту, яка складала основу їх війська. Комплектація чорногорівського війська відбувалась за рахунок підкорених народів, що пізніше стає типовою кочівницькою метою, яка дозволяла швидко утворювати величезні кінні загони.

Новочеркаська група озброєння складалася з лука, важких списів із залізними вістрями, обушкових та пласких залізних сокир і бронзових сокир-кельтів, залізних двосічних мечів, шкіряних панцирів з бронзовими пластинками, невеликих щитів. У новочеркаських похованнях часто знаходяться по декілька пар кінської узди, в комплекти якої входили і деталі, які були необхідні тільки для

колісничної упряжі (великі кільця — розподільники поводів). Отже, на момент появи чорногорівської кінноти місцеве населення України ще досить широко використовувало колісницю. Дуже цікава гіпотеза С.Б. Вальчака про те, що у кіммерійський час довжина вудил поступово збільшувалася, що це, на його думку, було пов'язано з появою коней нової породи — більш високих [Вальчак, 1995]. Проте поступове видовження бронзових вудил протягом кіммерійського періоду не підтверджується матеріалами. Більше того, досить часто довгі і короткі вудила зустрічаються у одночасових похованнях, наприклад, у Гордіївському могильнику. Короткі вудила типові для чорногорівських поховань, а довгі — для новочеркаських. Отже, чорногорівці використовували маленьких степових напівдиких коней, а новочеркаські — великих елітних коней (коліснична порода -?). Тож, у кіммерійський час для їзди “під верх” на Україні одночасно використовувались і відносно великі колісничні і маленькі дикі степові коні. До речі, шипи та різні інші “строгі” пристосування найчастіше зустрічаються саме на коротких вудилах, що свідчить про те, що вони призначалися для особливо непокірних коней (тобто, можливо, напівдиких).

Поєднання чорногорівського комплексу озброєння легкої і важкоозброєної кінноти з ранньоновочеркаським колісничним комплексом призвело до утворення пізньоновочеркаського комплексу важкоозброєної кінноти, який став основою утворення ранньоскіфського комплексу озброєння. Таким чином, в результаті Чорногорівської навали в кіммерійський час на Україні відбулися кардинальні зміни у військовій справі, що були пов'язані з переходом до залізного озброєння та появою нового роду війська — кінноти. Цей подвійний якісний стрибок у розвитку військової справи призвів до зникнення багатьох типів зброї та сприяв появі нових, а також широкому розповсюдженню у Східній Європі короткого складного лука, коротких та довгих колючих мечів, великих важких наконечників списів та лускоподібного залізного панцира — озброєння, характерного для наступної, скіфської доби. Ці степові кочовики своїми набігами проникли досить глибоко в регіони Середнього та Близького Сходу. Новий рівень технології надав можливість степовим “варварам” швидко оволодіти усіма новітніми досягненнями військової техніки того часу, і ми бачимо вражаючу картину, коли скіфи не тільки не поступаються, але й переважають за рівнем озброєності більшість своїх “цивілізованих” супротивників.

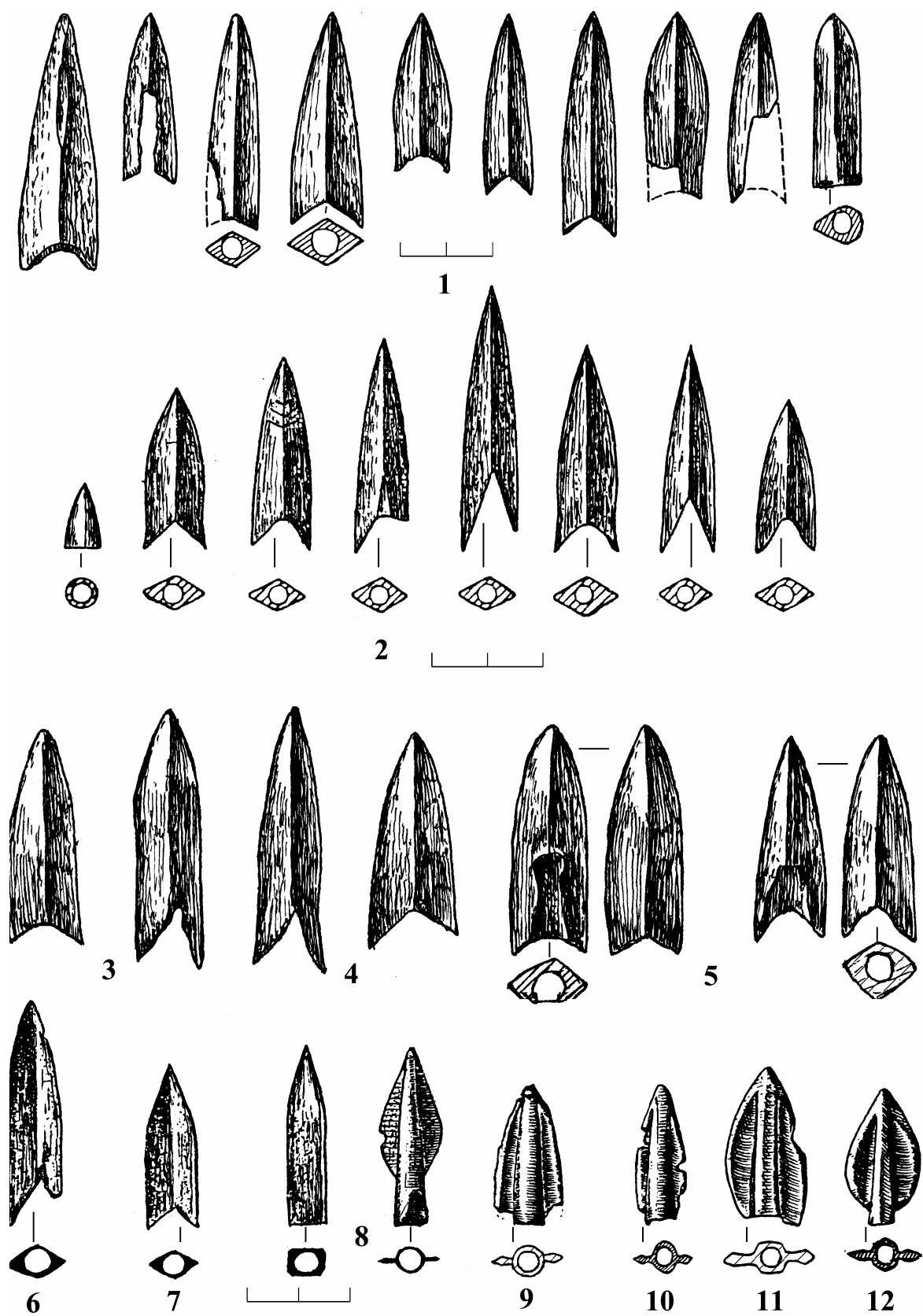

Рис. 106. Кіммерійська доба. Черногорівська група. 1. Суботів; 2. Висока Могила; 3. Зондак; 4. Сержень-Юрт; 5. Брно-Обрани; 6–8. Олександрівка; 9,10. Скелька; 11. Каховка; 12. Діброва.

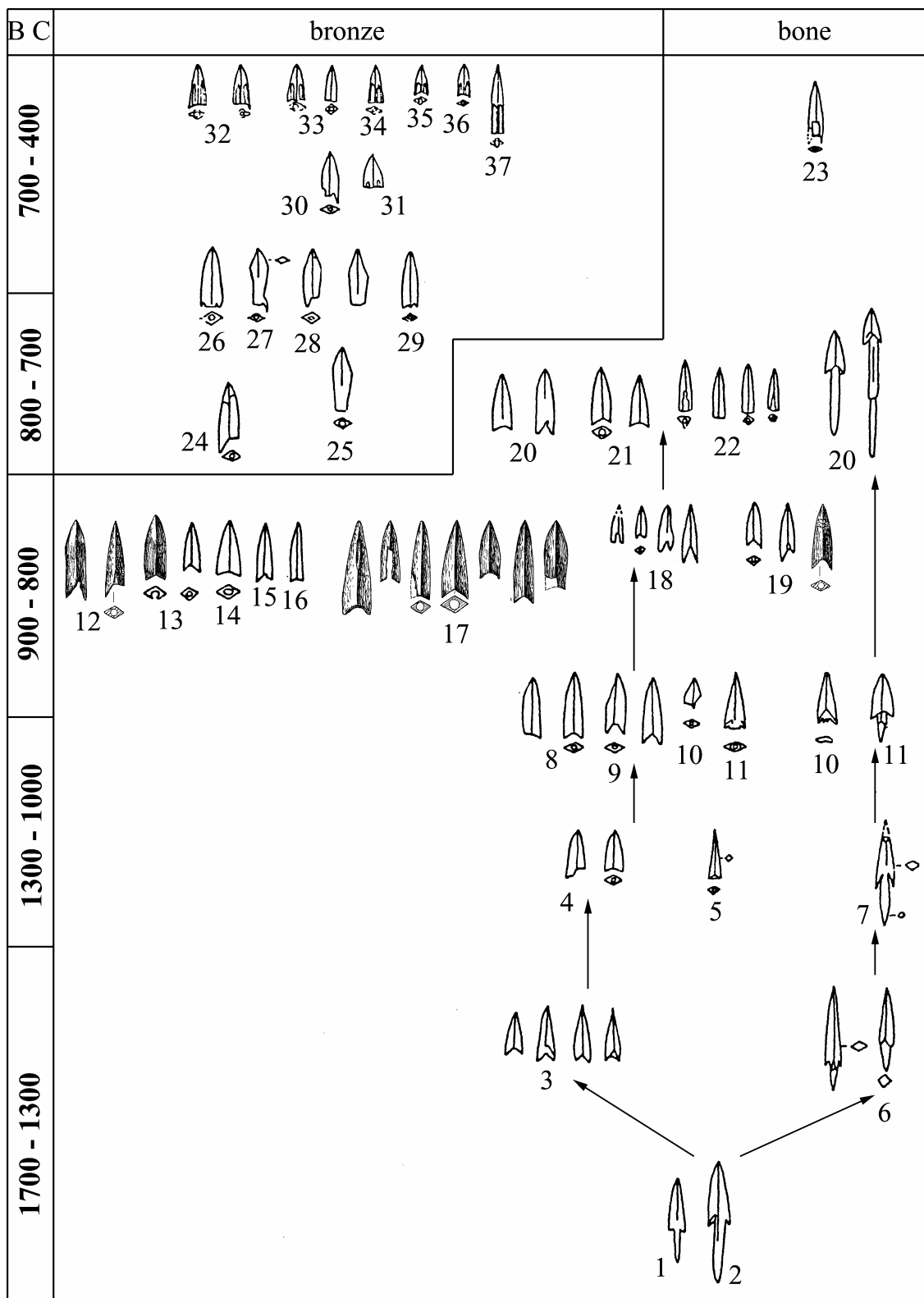

Рис. 107. (Карта 7.) Киммерійська доба. Чорногорівська група. Еволюція вістер стріл типу "Висока Могила" у Євразії. 1. Царев курган; 2. Урнак; 3. Покровські кургани; 4. Садчикове; 5. Кіпель; 6. Ільчівське поселення; 7. Тасти-Бутак; 8. урочище Уч-Баш; 9. с. Васильівка; 10. с. Новопетровка; 11. Кобяковське городище; 12. Сержень-Юрт; 13. Брно-Обрани; 14. Царевка; 15. Цах-науци; 16. Колонтаївське городище; 17. Суботівське городище; 18. Мала Цимбалка; 19. Висока Могила; 20. Зондак; 21. 1-й Алероївський могильник; 22. Ізигуль; 23. Актюбинський район; 24. Аржан; 25. Єнджа; 26. Келермес; 27. Ахалцихський район; 28. Тагіскен; 29. Айдинкуль; 30. с. Ліхачівка; 31. Старша Могила; 32. Дзюбина Могила; 33. с. Бузьке; 34. с. В. Будки; 35. Золотий курган; 36. Ольвійський некрополь; 37. Кара-Меркет (Ак-Мечеть).

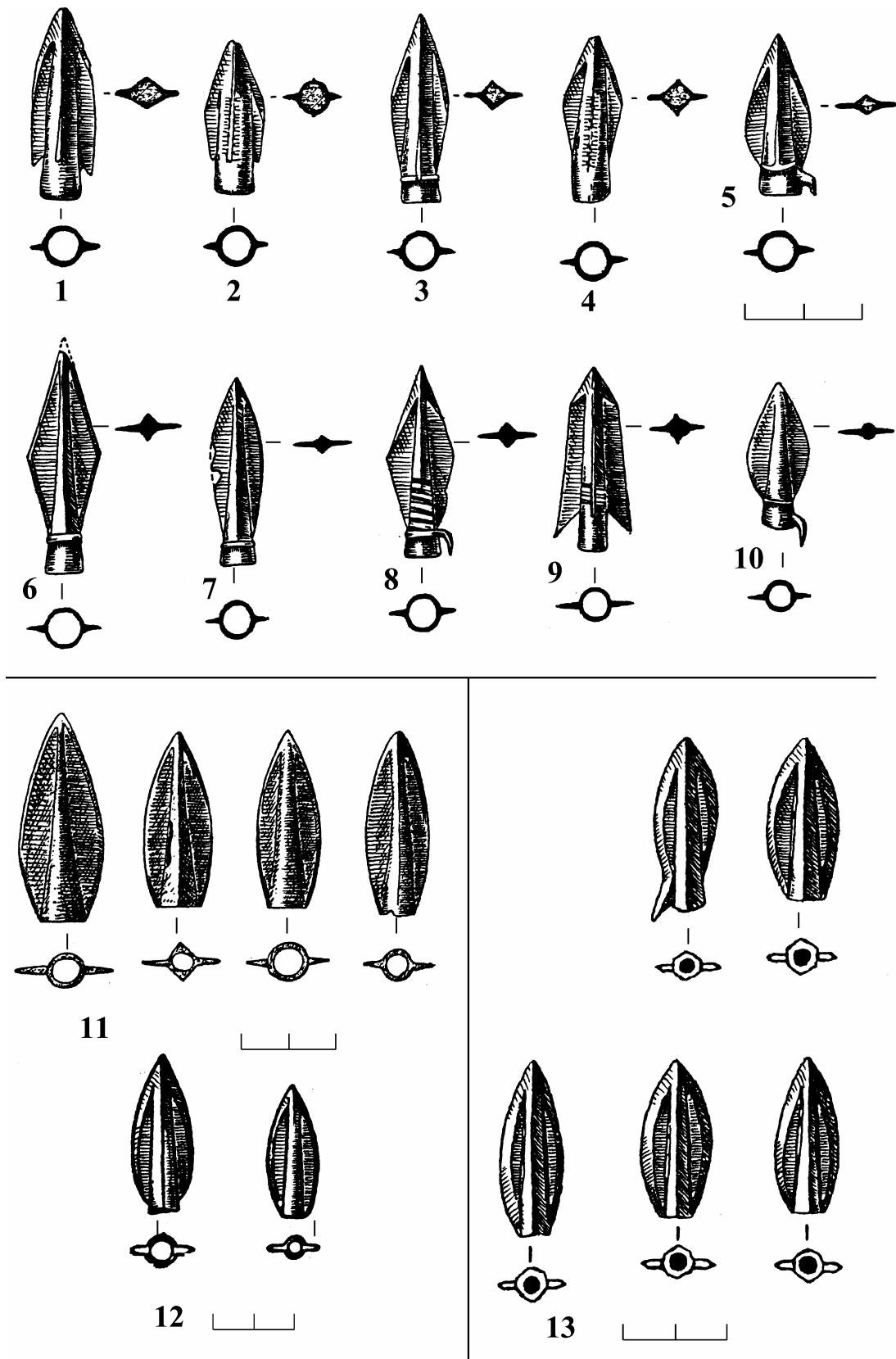

Рис. 108. Киммерійська доба. Чорногорівська група. Вістря стріл типу "Мала Цимбалка": 1–5. Висока Могила; 6–10. Мала Цимбалка. Вістря стріл типу "Бричмулла": 11. Бричмулла; 12. Саргари; 13. Стеблів.

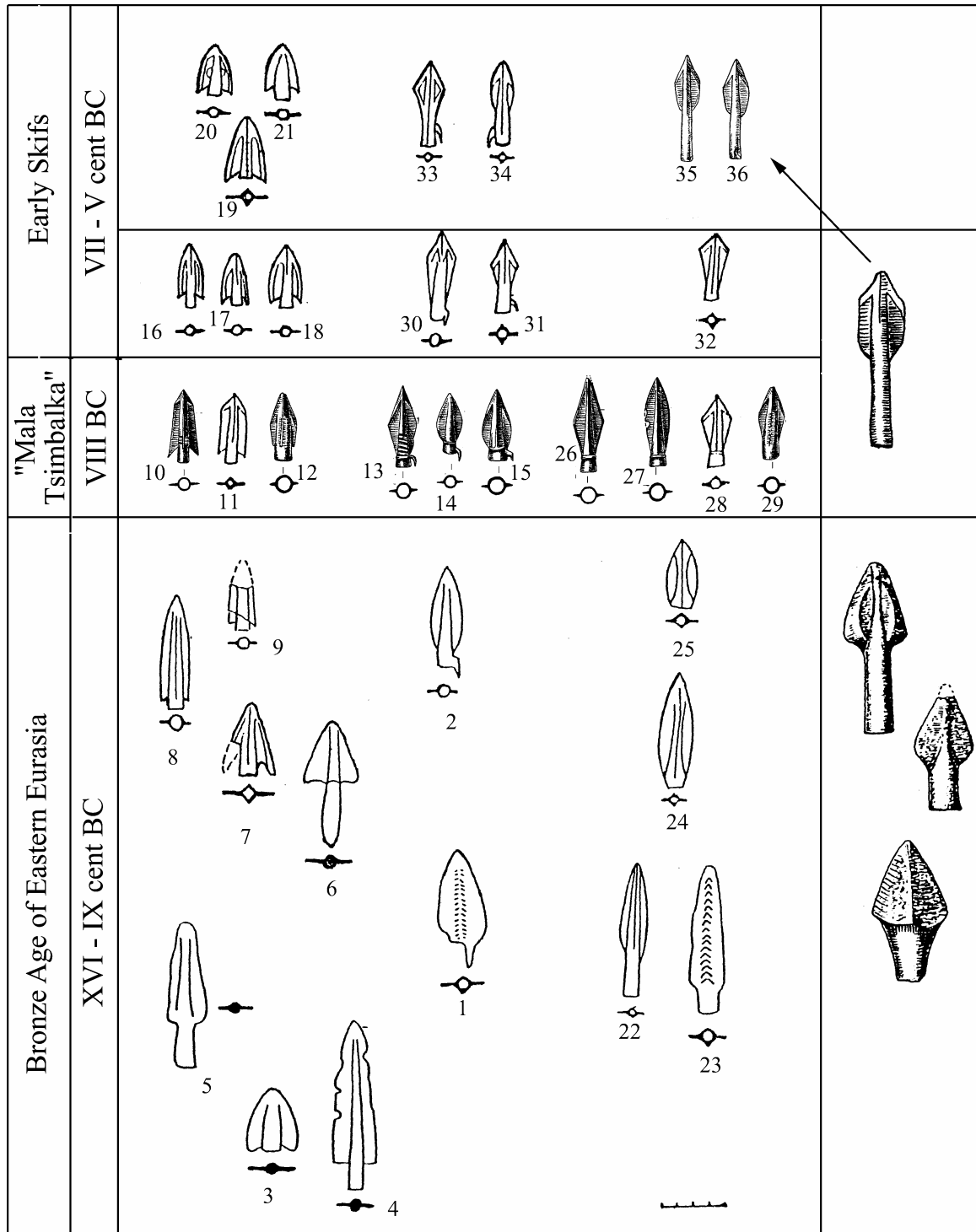

Рис. 109. Кіммерійська доба. Чорногорівська група. Еволюція стріл типу "Мала Цимбалка": 1. Зевакінський могильник 4; 2. Бегази; 3. Канай; 4. Жаман-Узен 2; 5.Увак; 6,7. Мінусинська котловина; 8. Малокрасноярка; 9. Кайрак-Куми; 10-15, 33-36. кургани Висока Могила та Мала Цимбалка; 16,17. Енгельс; 18. с. Михайлівка; 19. с. Домбаровка; 20. Мечет-Сай; 21. Памірська 1; 26-28. Єнджа; 29-32. Тип "Жабороно". З право — лінія розвитку стріл типів "Лобойково" — "Новочеркаськ".

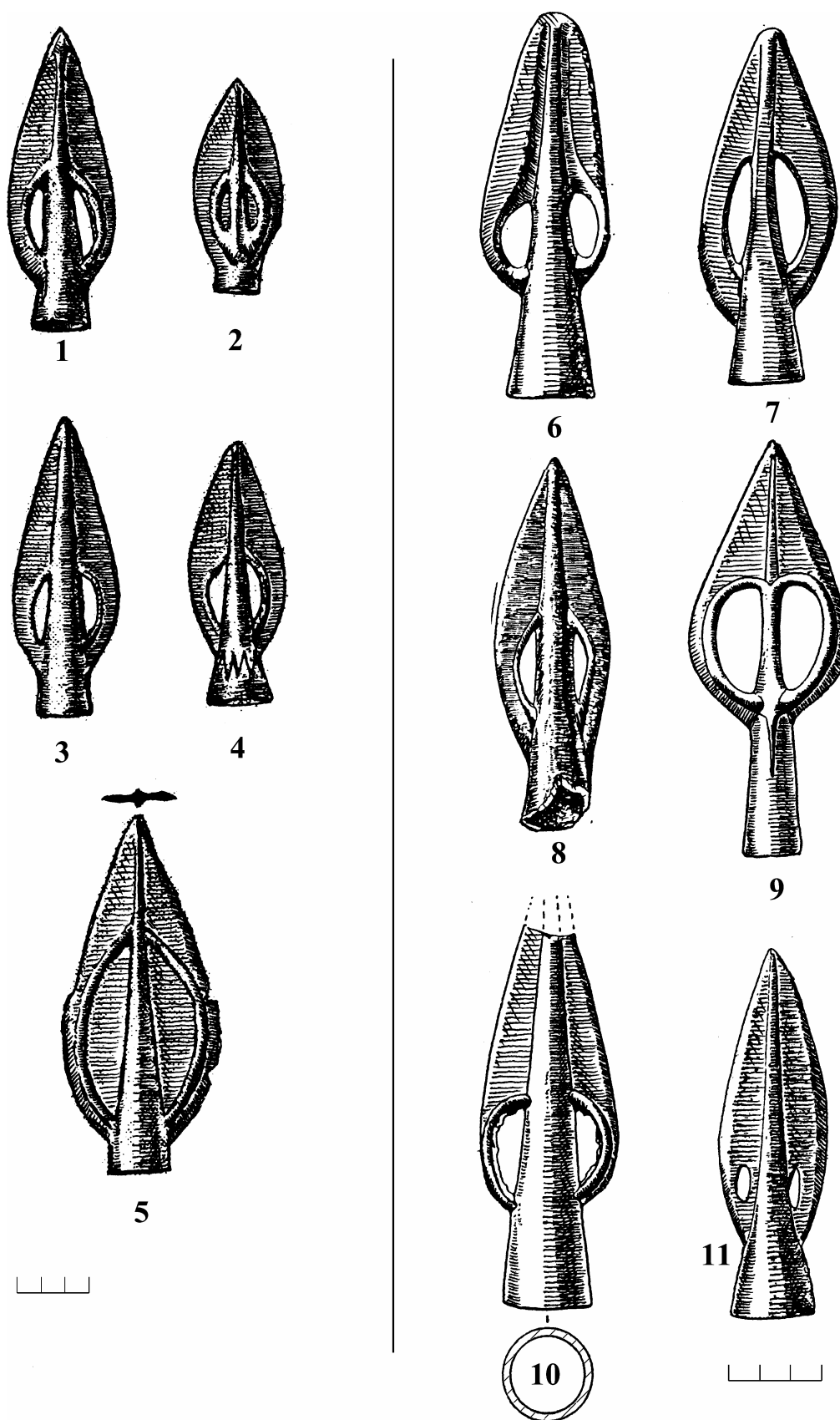

Рис. 110. Кіммерійська доба. Чорногорівська група. 1,3. Шагилали; 2. Іссик-Куль; 4. Старий Термез; 5. Предгорне; 6. Мішурин Ріг; 7. ОАМ; 8. архів Фабріціус; 9. Леополь; 10. Дніпропетровський Краєзнавчий Музей; 11. Козинці.

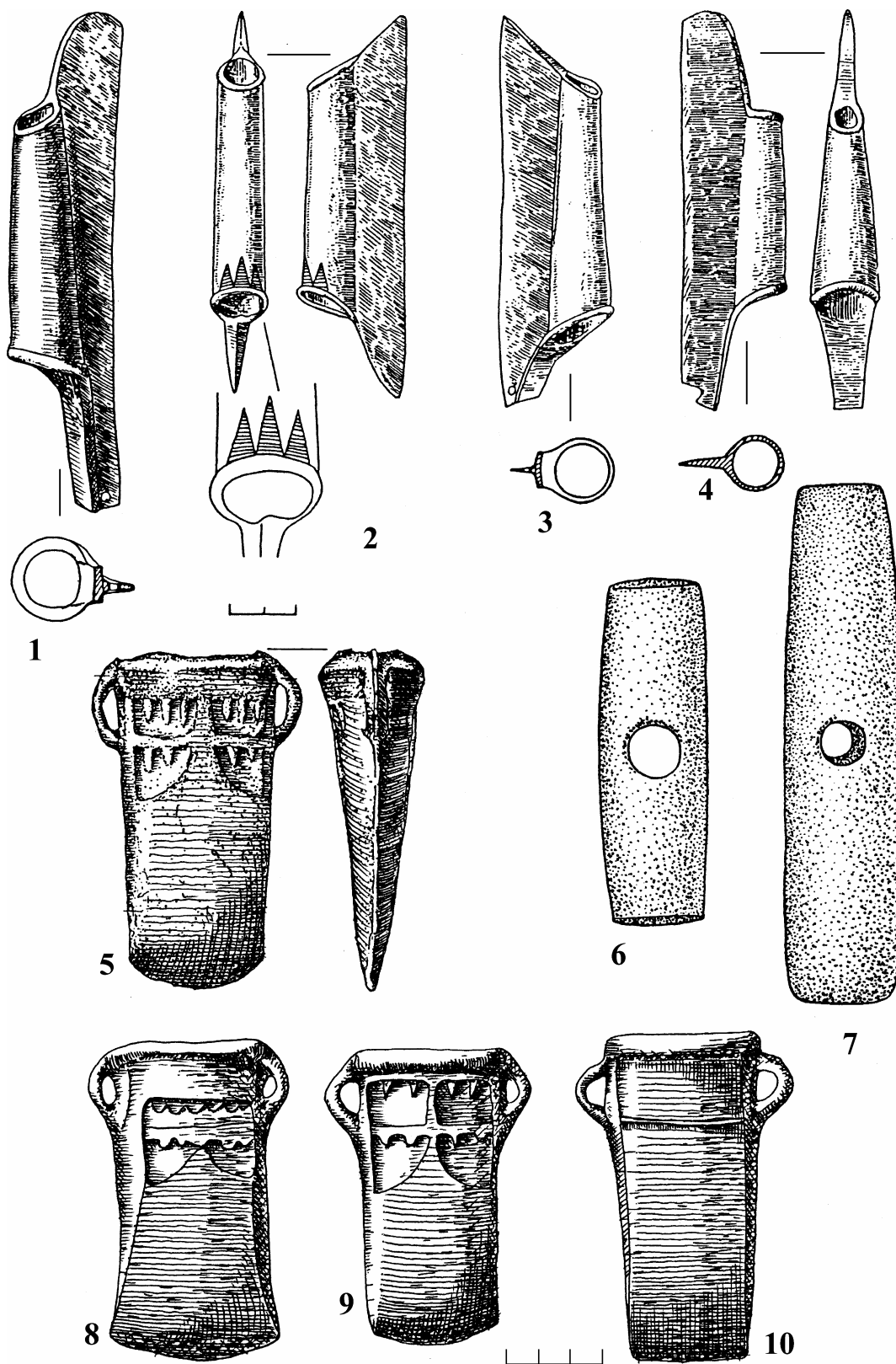

Рис. 111. Кіммерійська доба. Черногорівська група. 1. Іссик-Куль; 2. Західний Казахстан; 3. Колонтаїво; 4. Розовка; 5. Модл-нічка; 6. Зелений Яр; 7. Дніпрострой; 8-10. Харківський краєзнавчий музей.

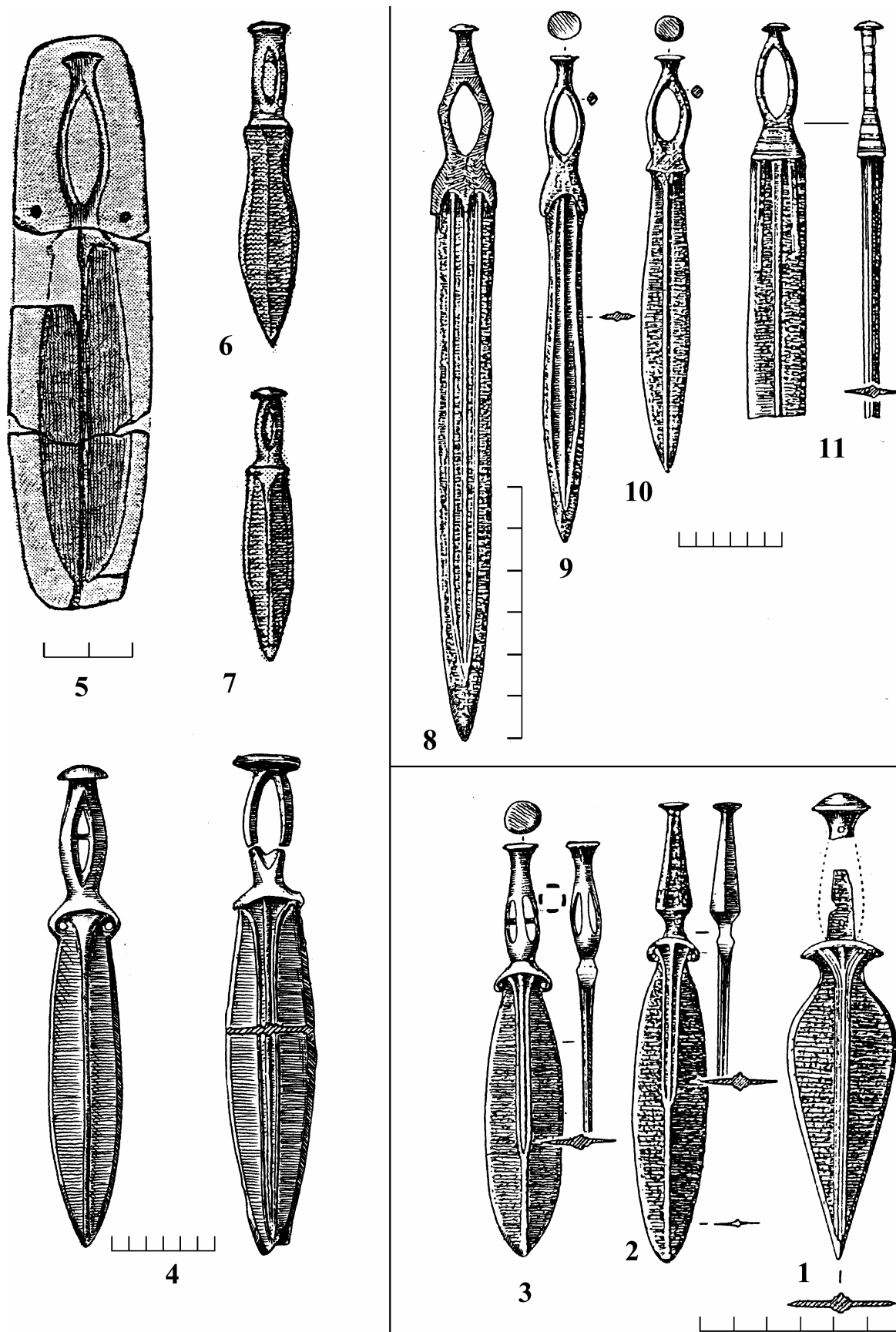

Рис. 112. Киммерійська доба. Чорногорівська група. 1. Борисівка; 2. Ингул; 3. Лозово; 4. Соснова Маза; 5. Петровка 2; 6. Єлабуга; 7. Воронцовський прииск; 8. Пшенишль; 9. Розубовиці; 10. "Подніпров'є"; 11. Ярослав.

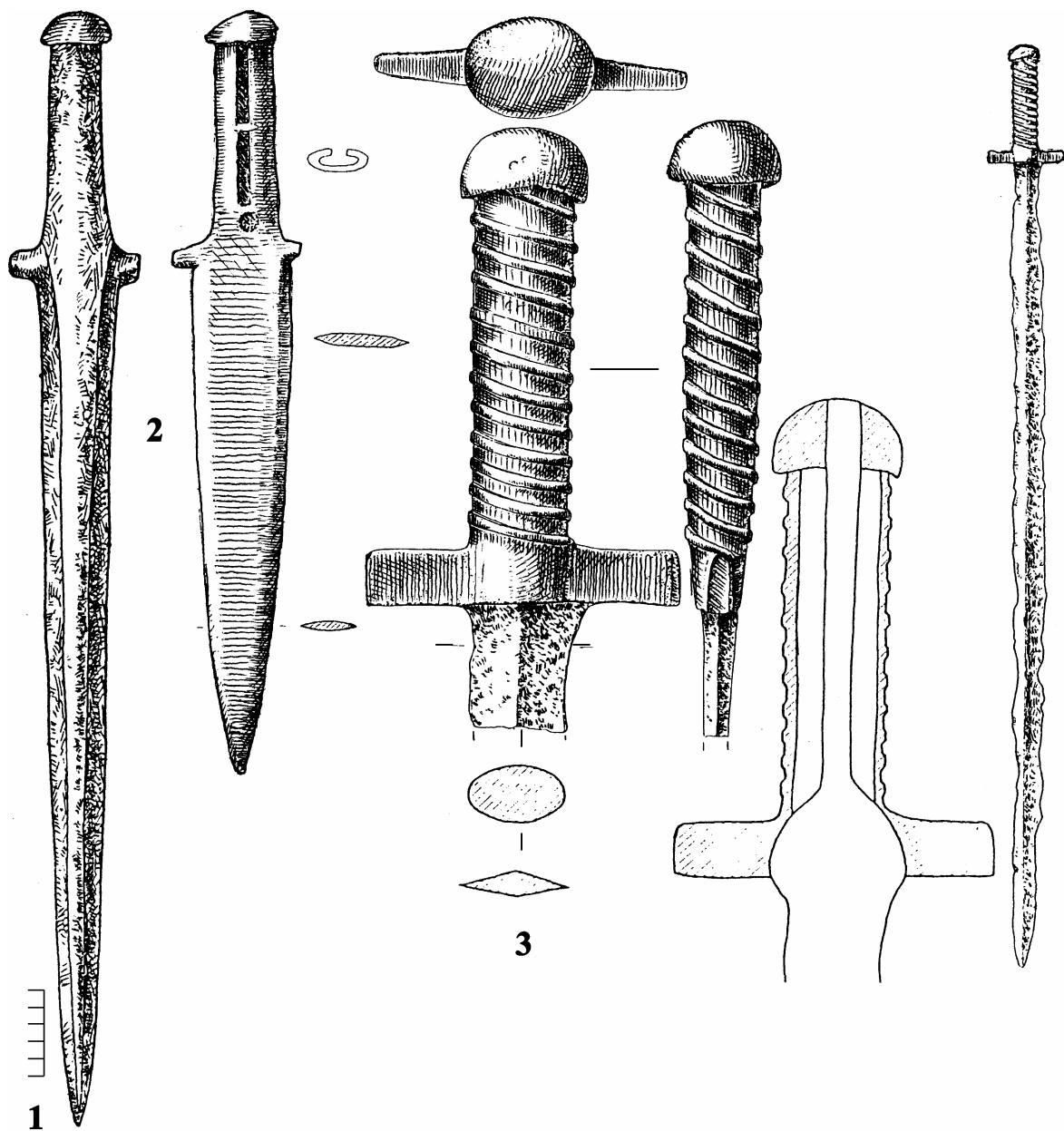

Рис. 113. Киммерійська доба. Черногорівська група. 1. Гербіно; 2. Суботів; 3. Суботівський скарб.

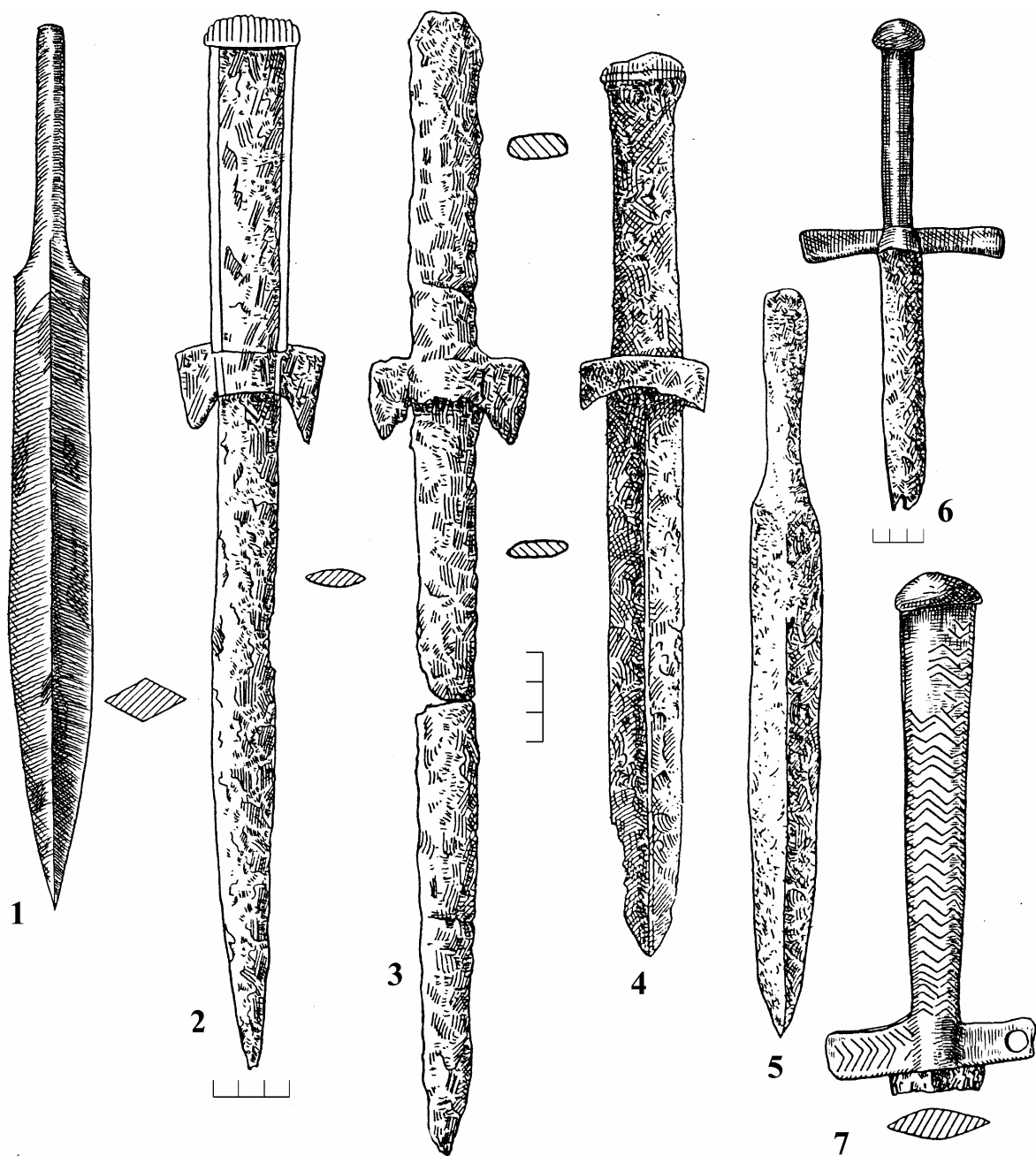

Рис. 114. Кіммерійська доба. Чорногорівська група. 1. Висока Могила 5; 2. Висока Могила 2; 3. Березки; 4. Білоградць; 5. Єнджа; 6. Дьомкіно; 7. Суворово.

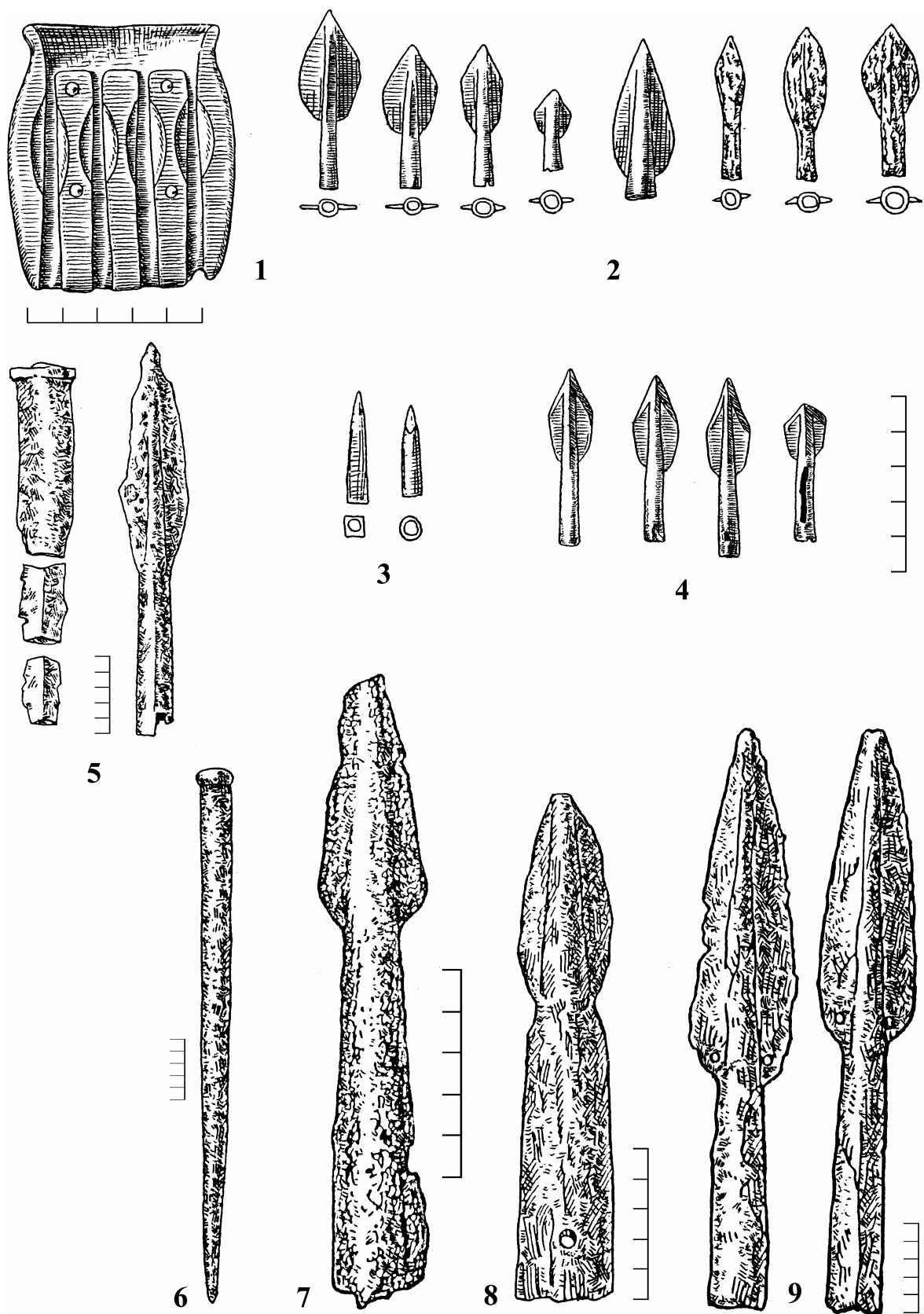

Рис. 115. Кіммерійська доба. Новочеркаська група. 1. Новочеркаськ; 2,3,6. Зольне; 4. Квітки; 5. Носачів; 7. Медвин; 8. Саркел; 9. Бутенки.

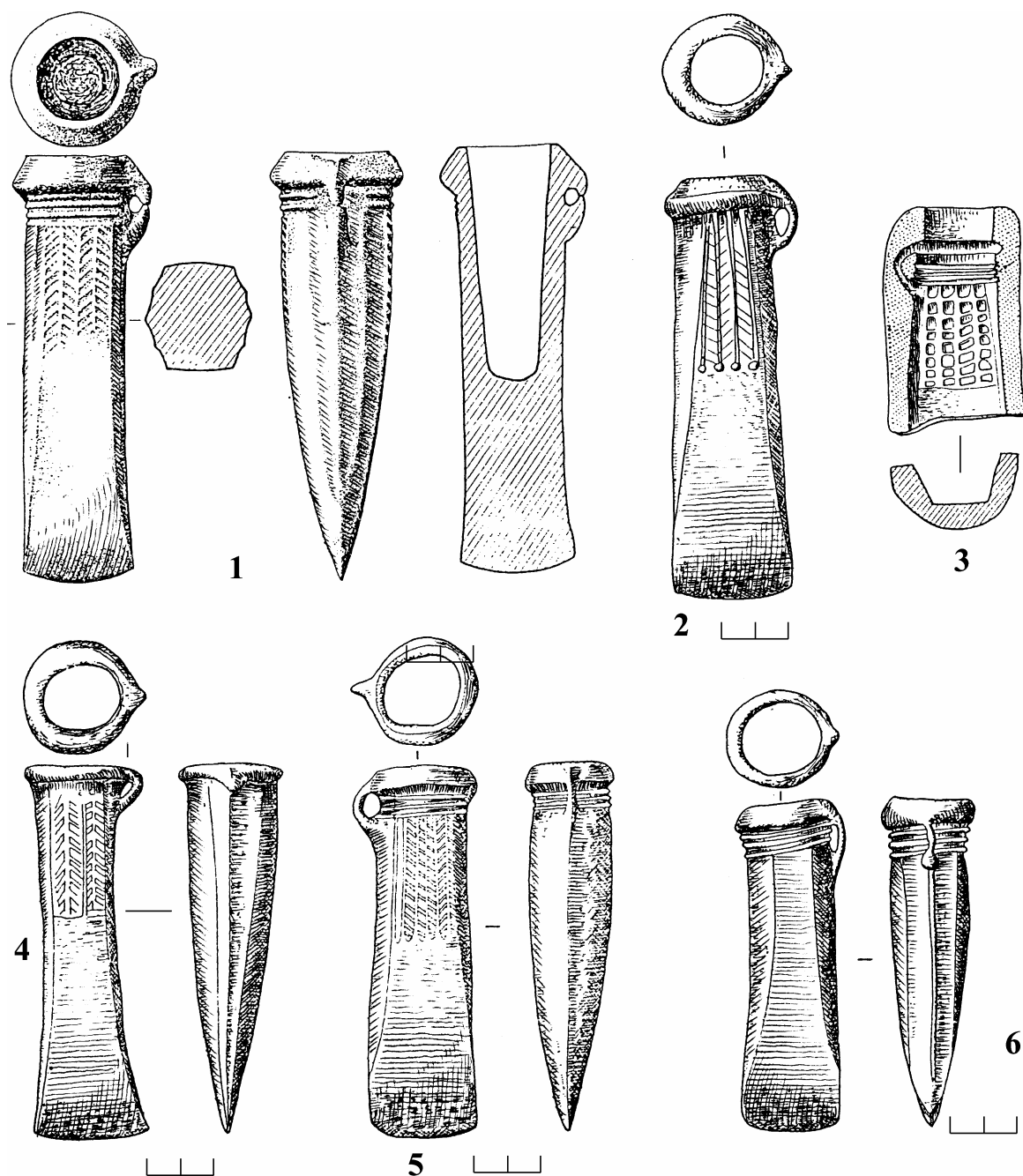

Рис. 116. Кіммерійська доба. Новочеркаська група. 1. Суботів; 2. Хмільна; 3,5. Підгірці; 4. Кип'ячка; 6. Юшки.

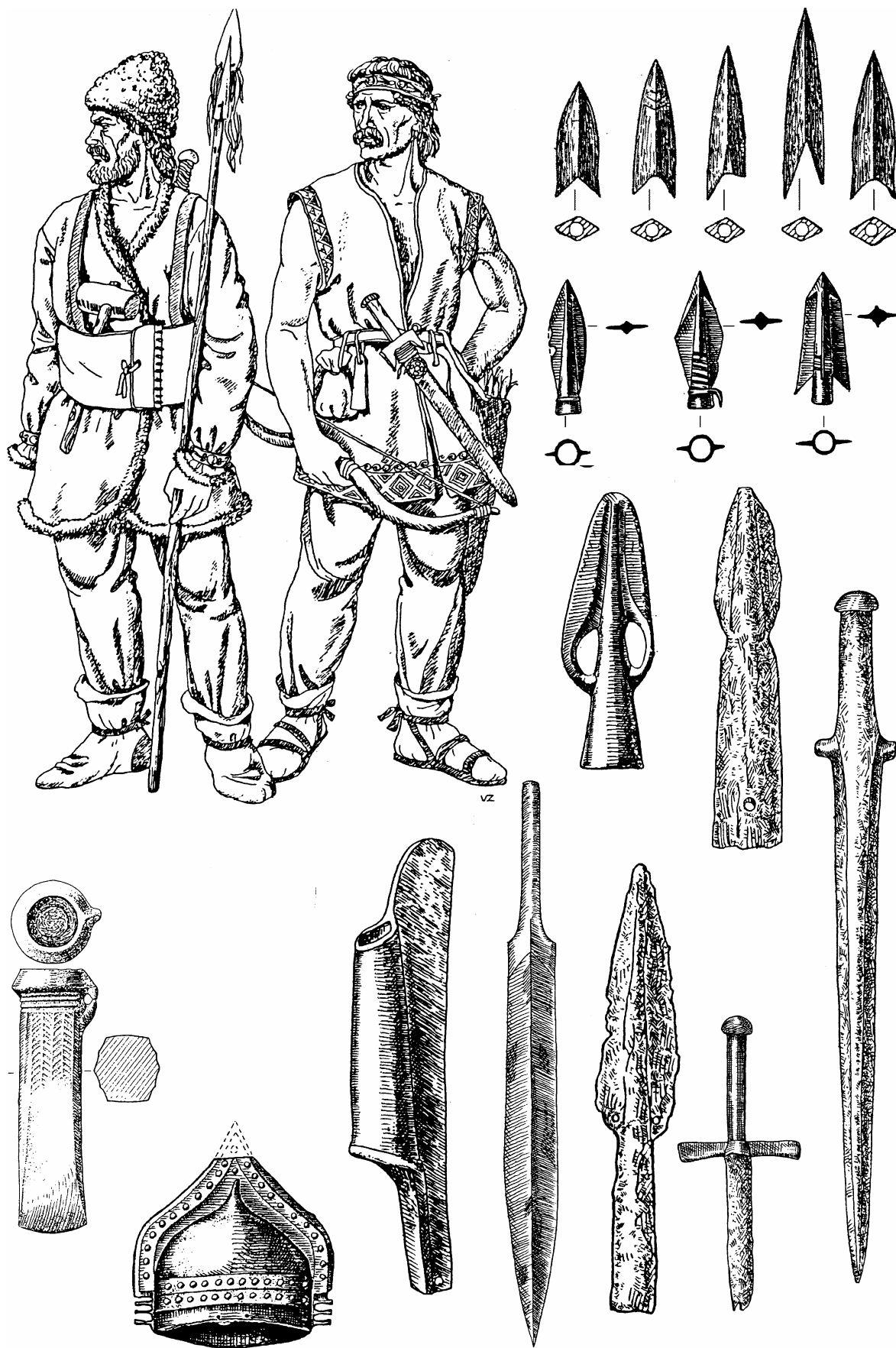

Рис. 117. Система озброєння киммерійської доби (реконструкції автора та З. Васиної).

ВИСНОВКИ

Зброя виявилася непоганим індикатором багатьох явищ етнокультурної, соціально-політичної та технологічної історії регіону. Більше того, вона сама була додатковим стимулом цілого ряду процесів у давніх суспільствах. Забезпечення матеріальної бази військової організації було одним із найважливіших функцій виробництва, яке в свою чергу стимулювало розвиток соціальних відносин. Тож зброя видається своєрідним, самостійним археологічним джерелом, що цілком заслуговує на індивідуальну увагу та на специфічні методики досліджень.

Цілком зрозуміло, що зброя розвивається і за внутрішніми законами, які відбивають споконвічну боротьбу нападу та захисту, що було обумовлено і обумовлювало методи ведення збройної боротьби. Винайдення нового виду, різновиду чи типу наступальної зброї завжди призводить до відповідних змін захисного обладунку, а створення нового комплексу озброєння веде до змін у військово-тактичній сфері, що, в свою чергу, вимагає змін військової організації, впливає на всю соціально-економічну структуру суспільства. Вивчення озброєння давнього населення України дозволило виділити такі етапи його розвитку:

Неоліт-енеоліт: 5000–2800 рр. до Р.Х. У цей час Україна входить до складу регіонів Європи, що знаходились під безпосередніми впливами Балканського центру культурогенезу. Починаючи з цих часів, на озброєнні населення України з'являються спеціалізовані знаряддя військової зброї — булави, молоти, сокири-молоти, ключці, кинджали. Системи зброї нео-енеолітичної доби різних природно-кліматичних регіонів України досить чітко відбивають суспільно-господарські устрої давніх суспільств:

а/ лісові мисливські племена того часу (культура ямково-гребінцевої кераміки) ще не вийшли з мезолітичної стадії розвитку і спеціалізованої військової зброї ще не мали;

б/ степові скотарі (дніпро-донецька, середньостогівська та маріупольська культури) вже мали спеціалізовану військову зброю, але практично всі їхні предмети озброєння виготовлялись з каменю та кістки;

в/ лісостепові землероби (Трипільська культура), найбільш розвинені у суспільно-економічному плані, мали не тільки спеціалізовану військову зброю з кістки і каменю та досить розвинену фортифікацію, але й почали вперше виготовляти окремі предмети зброї з металу, наслідуючи кам'яні та кістяні зразки.

Перші металеві вироби з'явилися на території України у першій половині IV тис. до Р.Х. [Клочко, 1994; Klochko, 1995], але протягом всієї нео-енеолітичної доби металургійне виробництво ще не вийшло на такий рівень, коли б можна було вести мову про суттєвий вплив металургії на розвиток суспільства. Ані знаряддя праці, ані зброя з металу в цей час ще не відігравали якоїсь більш-менш помітної ролі у виробництві, господарстві, військовій справі.

Про принципи організації війська та тактику у неоліті, аналізуючи ті матеріали, що є, говорити важко. Впевнено можна говорити про масоване використання лука. За доби неоліту перехід до землеробства та скотарства дозволив первісним суспільствам примножувати та накопичувати свій “життєвий капітал” за рахунок нагромадження запасів їжі. Останнє, в свою чергу, стимулювало зростання кількості населення, подальший розвиток відтворювального господарства, збільшення кількості та площі поселень за рахунок залучення нових земель, призводило до помітного розростання площ полів та пасовиськ. Такі зміни соціально-економічних умов життя породжували ворожість та недовіру між общинами, що призводило, подеколи, до збройних сутичок. Це стимулювало появу на деяких

поселеннях спеціальних укріплень та бойової зброї. Первісна фортифікація являла собою як природні, так і штучні укріплення. Природні представлені на поселеннях, які використовували рельєф місцевості. Багато з них почали розташовуватись на високих із крутими схилами мисах та терасах над річковими долинами та ярами, що круто обривалися до ріки, або відгороджували з напільної сторони. Як подальший розвиток захисного чинника, з'явилися поселення, огорожені штучними ровами, валами та стінами. Укріплені поселення Трипільської культури були розташовані у центральних районах її поширення, а не на кордонах. Це свідчить про те, що військова активність степових скотарів на той час ще не складала значної загрози для трипільців, а бойові сутички, здебільшого, точилися між самими трипільськими громадами.

Дистанційна металеві зброя неолітичної доби (лук та дротики) за типами та конструкцією є мисливською, але її використовували і на полюванні, і в бою. Новацією цього часу стають кременеві вістря з виступаючими за межі древка гранями-шипамі. Такі виступи утруднювали видалення вістря з рани, що є раціональним тільки при військовому, а не мисливському використанні лука та металевих списів. Досить часто дротики цього часу називають списками, але, судячи з розмірів, “класичні” важкі списи в цей час у військовій справі ще не використовували. Зброєю ближнього бою часів нео-енеоліту були сокири, сокири-молоти, молоти, булави та клювці.

Доба пізнього енеоліту: 2800–2500 рр. до Р.Х. У цей час виникають дві різні структури суспільства та дві різні військові структури. Так, пам'ятки Усатово відбивають формування військової аристократії, початок створення кастової системи арійського типу. А матеріали Софіївки говорять про народження суспільства військової демократії, початок формування структури давньогрецького типу.

Доба ранньої бронзи: 2500–2000 рр. до Р.Х. Матеріали археологічних культур доби ранньої бронзи України свідчать, що в цей час військова справа на північнопонтійських теренах значно змінюється. Більш поширеною стає металева зброя, до того ж поряд з намаганнями виготовити з металу традиційні форми кам'яної зброї, виробляються і нові специфічні металеві види зброї — провушні сокири, кинджали та втулкові вістря списів.

Нерівномірність розвитку суспільств у різних регіонах Старого Світу, яка стає помітною вже в неоліті, за доби ранньої бронзи зберігається. Це позначилось на нерівномірності розвитку захисного обладунку. Його будова, форма тісно пов'язані з наступальною зброєю, характером війн та бойових сутичок, тобто, в решті-решт, залежали від соціально-політичної ситуації в тому чи іншому регіоні. Досить специфічно це відбилося на території степової частини Євразії, у військовій справі індоіранських племен. Протягом III — першої чверті II тисячоліть до Р.Х. рівень розвитку наступальної зброї цих племен був відносно низьким. Вони мали на озброєнні короткі бронзові кинджали, булави та сокири, маленькі кременеві вістря стріл для не дуже великих луків — все це явно відставало від рівня розвитку озброєння на Близькому Сході і не вимагало захисного обладунку, більш надійного, ніж великий дерев'яний чи сплетений з лози щит та широкий товстий жорсткий шкіряний пояс. У цей період з'являється військовий транспорт — чотириколісні вози, а пізніше і двоколісні колісниці.

У “катакомбний” час в степах України з'являються перші фортеці — Михайлівка, Острів Байда на Дніпрі [Pustovalov, 1994, 108–115] та Лівенцівська і Каратаївська на Нижньому Дону [Братченко, 1976] розташовані на важко доступних місцях (в першому випадку це високий мис берега Дніпра, а в другому — високий

мис острова Хортиця на Дніпрі). З напільної сторони вони мали земляні стіни, посилені кам'яними панцирами, та рови.

В ямній культурі “усатівський” тип суспільства набув подальшого розвитку. Особливо яскравим свідченням цього є курганні поховання з возами, а також збільшення розмірів насипів курганів, що вимагало залучення до їх спорудження все більших і більших людських колективів. Пізніше ця традиція була розвинута у Покровській зрубній культурі, де місце возів заступили колісниці.

”Софіївський” тип суспільства був продовжений у катакомбній, “шнурових” та “багатоваликовій” культурах.

Поява великої кількості зброї в похованнях цього періоду відбиває зростання значення війни в житті суспільств, відповідні зміни соціальної структури, які позначаються появою професійних воїнів, зародженням військової аристократії.

Культурні процеси на Україні за доби **пізнього енеоліту - ранньої бронзи** на матеріалах озброєння реконструюються таким чином: виникнення Трипільської культури, що було пов'язане з міграцією на Правобережну Україну балканських племен — носіїв досить розвиненої відтворювальної економіки, призвело до відносно швидкого становлення первісної цивілізації в цьому регіоні. Але господарство Трипільської культури, найбільшої та найрозвиненішої серед неолітичних культур України, було розраховане тільки на певні екологічні умови. В цілому це було господарство південного, близькосхідного типу, і хоча в ході міграції на північ воно, в деякій мірі, набуло ознак пристосування до більш суворої природно-кліматичних умов, все ж його адаптаційні можливості були обмежені. Саме тому Трипільська культура, зайнявши практично всі простори лесових плато Правобережної України, не змогла просунутись ні далі на північ — в лісову зону, ні на схід — на територію лівобережного лісостепу. З тих же причин вони не вийшли і на простори східноєвропейських степів. Екстенсивний характер господарства, поступове виснаження полів та пасовищ, знищення лісів, з одного боку, і досить швидке зростання кількості населення та коливання клімату — з іншого, не могли не призвести до демографічного напруження. Саме цим, на мою думку, пояснюється криза Трипільля і, врешті-решт, зникнення цієї культури.

У Трипільську культуру протягом всього часу її існування постійно “вливалися” нові південні та західні культурні елементи. На ранніх етапах це була інфільтрація населення з боку спорідненої культури Кукутень, пізніше до цього додається Тісаполгар. З заходу — це культури лендельсько-полгарського кола, а пізніше — культур Баден, лійчастого посуду та кулястих амфор. Здебільшого це була інфільтрація (проникнення невеликих груп населення) в трипільське середовище, яка не призводила до значних культурних змін, і лише на пізньому етапі фіксується міграція досить великої групи племен культури кулястих амфор [Szmyt, 1999]. Ця міграція відбулась за часів деградації Трипільля. Племена культури кулястих амфор були носіями економіки нового “пасторального” типу. Але навряд чи необхідно пов'язувати перехід населення Правобережної України до пасторального господарства виключно з міграцією культури кулястих амфор. На пізньому етапі свого розвитку Трипільля відкрило власні шляхи виходу в інші природно-кліматичні зони. Перший — в лісову зону — це пам'ятки городської та софіївської груп, які займають території на північ та північний схід від основного трипільського масиву. І другий — в степову зону — про це свідчать матеріали усатовської групи: вони фіксують просування населення на південний схід. Обидві групи суттєво відрізняються від “класичного Трипільля” і є яскравими прикладами культурної та господарської трансформації. Існування цих пам'яток припадає на першу половину III тис.

до Р.Х. Саме з цього часу починається інтенсивне освоєння носіями відтворювальної економіки лісової та степової зон Східної Європи. До того лісова зона Східної Європи була зайнята здебільшого мисливськими племенами. В степову зону носії неолітичної відтворювальної економіки почали проникати вже з VI тис. до Р.Х. (буго-дністровська та дніпро-донецька культури [Археологія УССР, 1985]), але цей процес відбувався поступово, на його початкових етапах щільність жителів у степу була досить невисокою. Населення концентрувалось у заплавах рік і далеко в степ, мабуть, на заходило. З початку III тис. до Р.Х. процес заселення степової зони значно прискорюється, виникає ямна культурно-історична спільнота, що охоплює території від Дніпра до Уралу, щільність степового населення швидко зростає.

Наприкінці енеоліту — початку доби ранньої бронзи на території Правобережної України починає функціонувати Карпато-Дніпровський центр культурогенезу [Клочко, 1996а]. Суть цієї теорії така: останнім часом стали популярними теорії культурогенезу в Східній Європі часів пізнього енеоліту, основані на “балканських впливах”. Але ж “балканізація” Східної Європи почалася ще в ранньому неоліті, і була фактично “неолітизацією” — тобто розповсюдженням відтворювального господарства у Східній та на півночі Центральної Європи, яке почалося з Балкан. Саме в цей час почав функціонувати Балканський центр культурогенезу. Трипільська культура виникла в результаті міграцій з Балкан, тобто, була породженням балканських неолітичних цивілізацій. Утворившись у V тис. до Р.Х., ця культура проіснувала до середини III тис. до Р.Х., переживши майже на 500 років культури “балканського неоліту”. Важливо зрозуміти те, що Трипільля була однією з “балканських цивілізацій”. З моменту появи цієї культури на території України “Балкани” для Східної Європи перемістилися у Подністров’я. Трипільська культура була відкрита на південь і протягом свого майже двохтисячолітнього існування “всмоктала” в себе елементи практично усіх балканських неолітичних та ранньобронзових культур. На пізньому етапі свого існування в результаті поєднання внутрішнього розвитку та південних впливів у Трипільлі починають утворюватись локальні варіанти (чи окремі культури [Мовша, 1985]). Тобто, в цей час у рамках Трипільської культури починається процес культурогенезу, який на етапі С II, з утворенням Усатовської та Софіївської груп (культур - ?), виходить за рамки цієї культури. Міграція культури кулястих амфор на територію Волині та Поділля прискорила трансформаційні процеси в культурах Трипільля і посилила міграції населення з Правобережної України на схід, південь та захід. З цими міграціями, на мою думку, було пов’язане виникнення культур “шнурової кераміки”, Кемі-Обінської культури в Криму та Новосвободненської на Північному Кавказі, ямно культурно-історичної спільноти у східноєвропейських степах від Дністра до Казахстану. Міграція ямних та ямно-катакомбних племен аж до Алтаю стала першою міграцією індоєвропейських племен на схід [Посредников, 1992]. На основі пізньотрипільських та “пізньолійчастих” племен у Карпатському регіоні утворилися найдавніші культури “шнурової” кераміки, перш за все, Підкарпатська культура. Інфільтрація населення дунайського регіону (культури вучедольського кола) призвела до утворення у Подністров’ї групи Почапи, яка, витіснивши підкарпатську культуру, стимулювала процеси утворення Городоксько-Здовбицької, Стжижовської, Середньодніпровської та Фат’яновської культур “шнурової кераміки”. Культурні елементи з Правобережної України, разом з місцевими та південними, взяли участь у утворенні в степах України катакомбної культурно-історичної спільноти та культури багатоваликової кераміки, досить суттєво їхня роль виявилась у виникненні “пізньошнурових” культур Півночі Європи — балановської та абашевської. Культури “шнурової” кераміки були

першими культурами з розвиненою відтворювальною економікою в лісовій зоні Східної Європи, і саме з їхнім проникненням на схід від Уральських гір пов'язане поширення комплексного скотарсько-землеробського господарства “пасторально-го” типу у притайговій зоні Сибіру [Косарев, 1981].

За доби пізньої бронзи з Карпато-Дніпровським центром культурогенезу були пов'язані практично всі культури України — Комарівська, Східнотшинецька, Ноа, Сабатинівська, Білогрудівська, Бережнівсько-Маївська, Білозерська, Гава-Голіградська, Черноліська. У Поволжі під впливом Карпато-Дніпровського центру утворився вторинний Волго-Уральський центр культурогенезу [Бочкарёв В.С.], з яким були пов'язані своїм походженням “арійські” культури доби бронзи — Зрубна та Андронівська.

Доба середньої бронзи: 1900–1600 рр. до Р.Х. З першої половини II тисячоліття до Р.Х. починаються якісні зміни у військовій справі східних індоєвропейців та індоіранців — збільшення довжини і ваги клинків кинджалів, поява металевих втулкових наконечників списів і досить швидко зростання їх довжини і ваги, поява металевих клювців та бойових тесел (що свідчить про розвиток захисного обладунку), починається використання потужних типів луків.

Винайдення бойової колісниці, чудово розвинуте конярство та прогрес у виробництві металевої зброї дозволили їм на рубежі періодів ранньої і пізньої бронзи провести швидку та успішну експансію під керівництвом військової аристократії (верстви колісничих). Ця експансія виявилася успішною не тільки у західному напрямку, де жили племена, що знаходилися приблизно на тому ж соціально-економічному рівні розвитку, але не мали колісниць. У південному напрямку ця експансія, пройшовши через закаспійські степи, досягла регіонів Центральної Азії та Індостану, де існували розвинуті первісні цивілізації. Проте ці південні народи мали досить архаїчне озброєння, не мали колісниць та палких військових вождів і не встояли під навалюю степовиків.

Культурні процеси, що відбувались на Україні за доби середньої бронзи, на підставі озброєння того часу, мені уявляються таким чином: інфільтрація населення з Закарпаття призвела до поступового витиснення пізньошнурових (постшнурових) культур на північ (де утворилася Тшинецька культура) і схід (культура багатоваликової кераміки). У Подністров'ї утворилася Комарівська культура, яка була північним анклавом культур кола Унетиця — Отомань. Із залишків пізньошнурових, пізньоамних та пізньокатакомбних племен, при значних карпатських впливах, утворилося угруповання, що носить назву “культура багатоваликової кераміки”, яке зайняло більшу частину території України. Наприкінці доби середньої бронзи зі сходу насунула навала союзу зрубно-андронівських племен з Поволжя та Зауралля — “покровська експансія”. На сході України культура багатоваликової кераміки була частково знищена і її заступила Покровська зрубна культура. Військові походи “покровців” на захід сягали аж до Верхнього Подністров'я. Карпатські впливи та “покровська” агресія різко змінили етнокультурну ситуацію на Україні та призвели до утворення культур доби пізньої бронзи.

Доба пізньої бронзи: 1600–900 рр. до Р.Х. За доби пізньої бронзи ми бачимо бурхливий розвиток військової справи. Засвоєння металургії бронзи сприяло появі багатьох нових типів спеціалізованої військової зброї — наконечників стріл і списів, бойових сокир, мечів, кинджалів, захисного обладунку. Збільшується різноманітність типів зброї та її декору, відбиваючи технологічні та культурна особливості різних племен. У цей час на території України спостерігається поступовий занепад колісничої тактики ведення бою та поява важкої піхоти. Така важко-озброєна піхота реконструюється на матеріалах сабатинівської та лобойківської

(Бережнівсько-Маївська культура) груп озброєння [Клочко, 1986, 1987, 1990, Kločko, 1993, 2001], вона була близькою за своїм озброєнням до “Народів Моря” Східного Середземномор’я. Іконографічні матеріали та письмові джерела надають нам досить цікаві відомості про військове мистецтво північнопонтійських воєнків цього часу: вони використовували тактику важкоозброєної піхоти, так звану “фалангу”, досить успішно боролися з атаками колісниць, брали штурмом фортеці, знали мореплавство. Їхні невеликі кораблі мали добрі морехідні якості, ходили як на веслах, так і під вітрилами. Екіпажі склалися з самих воєнків, озброєних списами, луками та короткими мечами. Вони мали захисний обладунок: бронзові та шкіряні пластинчасті панцири, поножі, шоломи та круглі щити. Це були своєрідні понтійські “вікінги” бронзової доби.

З кінця 13 — початку 12 ст. до Р.Х. знову починається арідизація степу, землеробство у степовій зоні зникає, а чільне місце посідає скотарство. Але тепер в господарстві степових племен на перше місце виходить кінь. З’являються перші вершники, починається становлення нового роду війська — кінноти. До цього часу відносяться перші комплекти верхової кінської узди у Східній Європі — кургани 35 та 37 Гордіївського могильника [Berezanskaja, Kločko, 1998].

Наприкінці доби пізньої бронзи в лісостеповій зоні України з’являється значна кількість городищ, розташованих на мисах та високо піднятих ділянках плато, де, поряд з використанням природного рельєфу, споруджувались рови та вали, точніше, кам’яні і дерев’яні стіни у вигляді зрубів, заповнених землею. Такі городища досліджені у Гава-Голіградській [Малеєв, 1987] та Черноліській [Тереножкин, 1961] культурах.

Культурні процеси на Україні за доби пізньої бронзи. Археологічні відкриття останнього десятиріччя дозволяють по-новому, більш обґрунтовано виходити на рівень історичних інтерпретацій пам’яток бронзової доби. Спираючись на озброєння доби пізньої бронзи, я пропоную наступну модель цих процесів.

Сабатинівський період доби пізньої бронзи — 16–13 ст. до Р.Х. — відзначається значною культурною стабільністю. Вірогідно, внаслідок кліматичних змін знову відроджуються землеробські культури, які поширюються на південь і сягають морського узбережжя. Проте, господарство цих племен було вже досить відмінним від трипільського, значно більшу роль у ньому починає відігравати скотарство, зокрема конярство. Засвоєння металургії бронзи, розвиток ливарного виробництва сприяли появі багатьох нових типів спеціалізованої військової зброї — металевих наконечників до стріл і списів, дротиків, нових типів бойових сокир, ключців, появи мечів, захисного обладунку, кінської зброї. Ці вироби стають досить різноманітними, з’являються значні регіональні відмінності за типами та декором, що відбиває технологічні та культурні особливості різних племен, які населяли територію України в цей час. Більш виразними постають місцеві особливості у озброєнні різних регіонів. Зброя стає важливим культурним показником, відбиваючи не тільки рівень розвитку технологій, але й ті чи інші традиції, генетичні зв’язки, напрями культурних контактів, взаємовпливів та запозичень. У цей час досить виразним стає поділ території України на два великих регіони з різними культурними тенденціями розвитку. Правобережна Україна тягнє до Центральної Європи та Півдня, а Лівобережна має тісні зв’язки з Подонням, Поволжжям та Приураллям, перебуваючи одночасно під постійними культурними впливами з Правобережжя. Культурні зміни, що відбулись в Україні під час існування культури багатоваликової кераміки, призвели до виникнення цілого ряду нових культур — Ноа, Сабатинівської, Білогрудівської, Бережнівсько-Маївської. На якийсь час настала стабілізація політичної ситуації, спостерігається значний розвиток культури,

господарства, виробництва тощо. Інтенсивними стають торговельні зв'язки з культурами Карпатського регіону, півдня та сходу.

Одним із пояснень багатства Гордіївського могильника [Berezanskaja, Klocko, 1998], який я відношу до Білогрудівської культури (а він є на сьогодні найбагатшою пам'яткою доби пізньої бронзи в Україні), може бути висунуте припущення про те, що ця пам'ятка знаходилась на торговельному “бурштиновому шляху”, що поєднував басейн Південного Бугу зі Східним Середземномор'ям [Клочко, 1996]. В цілому набори бурштинового намиста найстаріших поховань Гордіївського могильника близькі до наборів бурштинового намиста Унетицької та курганних культур Центральної Європи, а набори намиста з пізніх поховань Гордіївського могильника близькі до наборів намиста багатих поховань материкової Греції, Італії та островів Східного Середземномор'я. Більшість із південних аналогів гордіївських речей датується періодами Vz D — На А2, 1300–1000 рр. до Р.Х. В цей час у Східному Середземномор'ї відбулися значні етнополітичні зміни, що були пов'язані з навалюю “Народів Моря”. Вірогідно, саме нові культурні елементи, пов'язані своїм походженням із європейськими культурами кола урненфельд [Bouzek, 1985] та культурного кола Кослоджени-Ноа-Сабатинівка [Klochko, 1993], що з'явилися в цей період у Східному Середземномор'ї, і були головними споживачами гордіївського бурштину, і саме з ними в першу чергу і здійснювалися торговельні операції. Саме на це, на мою думку, вказує характер східносередземноморських імпорту в Гордіївському могильнику. У пізніх похованнях могильника, похованнях білозерського періоду (періоду На В), кількість бурштину значно скорочується. Я думаю, що це є своєрідним свідченням того, що в цей час з якихось невідомих на сьогодні причин Південнобугський бурштиновий торговельний шлях або припинив своє існування, або об'єм торгівлі різко скоротився. Цілком природно, що проблема нового, досі не відомого бурштинового торговельного шляху потребує подальших досліджень, однією з головних завдань яких є пошуки джерел походження цього бурштину — чи був він балтійським, чи західноукраїнським?

Сабатинівська навала на Східне Середземномор'я на рубежі 13–12 ст. до Р.Х. співпадає зі зникненням Сабатинівської і Ноа культур на Україні, виникнення нової — Білозерської культури та різким скороченням ареалу Бережнівсько-Маївської культури. Одночасно з міграцією Сабатинівської культури на південь спостерігається розповсюдження лобойківських металевих виробів Бережнівсько-Маївської зрубної культури на схід. Міграція Бережнівсько-Маївської культури на схід була останньою зі східних міграцій індоевропейських племен (не беручи до уваги східної експансії Росії).

У результаті цієї міграції на межі II та I тис. до Р.Х. демографічна ситуація на сході Євразійського степу стає напруженою і починаються зворотні міграції азійських племен на захід. Це були східноіндоевропейські (індоіранські) народи, і їх міграції розпочалися в наступну, кіммерійську епоху.

То що ж викликало міграції культур Ноа і Сабатинівської на південь, а Бережнівсько-Маївської на схід? Наприкінці сабатинівського періоду першою у Прикарпатті зникає культура Ноа під тиском південнокарпатських культур Піліні на Гава. Ці процеси були досить тривалими у часі і на початку зустрічали активну протидію культури Ноа — згадаємо теорію про експансію культури Ноа у Середнє Подунав'я та її впливи на пізню фазу культури Отомань і на Кійятицьку культуру (Т. Кеменцеї). Проте, на рубежі 13–12 ст. до Р.Х. південнокарпатський тиск посилюється і призвів до утворення Висоцької та Гава-Голіградської культур у Подністров'ї. Відтік ноїчного населення на північ та північний схід посилює демографічний потенціал Білогрудівської культури і вона починає розширюватись на схід та південь, утворюючи Білозерську куль-

туру та витісняючи Сабатинівську культуру на південь, у Нижнє Подунав'я, а Бережнівсько-Маївську на схід. У цей час на всій території України посилювалися південно-західні, карпатські культурні впливи. В процесі вивчення озброєння доби пізньої бронзи на Україні була виділена велика група зброї південно-карпатських типів, серед яких виділяються типи зброї, що були характерні для південнокарпатських культур Кійятицької, Піліні, Гава та зброя, що була характерною для Лужицької культури Словаччини [Клочко, 1992; Klochko, 1993]. Переважна більшість таких знахідок сконцентрована у Верхньому Подністров'ї, де вони легко пояснюються як присутністю пам'яток Гава-Голіградської та Лужицької культур, так і інтенсивними зв'язками з близькими південними сусідами. Але деякі предмети озброєння гавських і лужицьких типів були знайдені досить далеко на сході, у Наддніпрянщині, що свідчить про те, що в цей час західні впливи сягають Лівобережної України.

“Кіммерійський” період: 900–700 рр. до Р.Х. В цей час відбулися кардинальні зміни у військовій справі, що були пов'язані з переходом до залізного озброєння та появою нового роду військ — кінноти. Цей подвійний якісний стрибок у розвитку військової справи призвів до зникнення багатьох старих типів зброї та сприяв появі нових. З того часу у Східній Європі широке розповсюдження набуває нова паноपлія, що складалася з короткого складного лука скіфського типу, коротких колючих мечів — акінаків, великих важких наконечників списів та лускоподібного залізного панцира — озброєння, характерного для наступної, скіфської доби. З цими подіями пов'язане розповсюдження речей новочеркаських, чорногорівських та голіградських типів (перш за все, озброєння та кінської узди) у Центральній Європі. Новочеркаська та голіградська культурна традиція є місцевими, пов'язаними своїм походженням з культурами України білозерського часу, чорногорівська ж традиція є привнесеною на територію Східної Європи зі Сходу Євразійського степу кочовиками-“протоскіфами” [Клочко, Мурзин, 1987, 1989].

Ці степові кочовики своїми набігами проникли досить глибоко в регіони Подунав'я, на Балкани та в Малу Азію. Новий рівень технології надав можливість степовим “варварам” швидко оволодіти усіма новітніми досягненнями військової техніки того часу і ми бачимо вражаючу картину, коли скіфи не тільки не поступаються, але й переважають за рівнем озброєності більшість своїх “цивілізованих” сусідів.

Історичні процеси кіммерійської доби. Кінець доби пізньої бронзи знаменує собою початок доби раннього заліза, початок нової, “кіммерійської” доби історії України. Це була доба походів історичних кіммерійців до Малої Азії. З цими подіями було пов'язане розповсюдження речей новочеркаських, чорногорівських та голіградських типів (перш за все, озброєння та кінської узди) з України у Центральну Європу [Chochorowski, 1995]. Яким же чином могло відбутись злиття таких різних (а за деякими поглядами і різночасових) культурних традицій? Аналіз озброєння кіммерійської доби дозволяє мені запропонувати таку модель:

Наприкінці 10 — початку 9 ст. до Р.Х. на Сході Євразії в степах, прилеглих до Алтайських гір, утворився чи то союз племен, чи то централізована ранньокочова держава. На таке політичне утворення вказує “царський” курган Аржан в Туві на Алтаї. Цей курган, розташований на землях карасукської культури, містив в собі матеріальний комплекс західного “чорногорівсько-камишевахського” типу [Грязнов, 1980]. Але ж яким чином речі, аналогічні знайденим в курганах сходу України, могли потрапити так далеко на захід? А може все було навпаки — це східні речі знайдені в курганах Камишеваха та Чорногорівка? — Аналіз зброї показує, що “чорногорівський” комплекс озбро-

ення складався саме на Сході Євразії в середовищі пізньоандронівських племен. Після підкорення карасукської культури “аржанці” створили своєрідну “коаліцію” різних народів, представлених археологічними культурами, які займали територію на схід від Уралу аж до Байкалу та почали експансію на захід. Під час цієї навали на територію України були “занесені” цілий ряд типів та форм східної зброї. Деякі з народів, що брали участь у цій навалі, були споріднені з Бережнівсько-Маївським населенням Лівобережної України доби пізньої бронзи. На сході України вони утворили Чорногорівську культуру, а набіги цих кочовиків сягали сходу Польщі та Середнього Дунаю. Час чорногорівської навали на територію України можна визначати в межах 820–800 рр. до Р.Х. [Клочко, Ковалюх, Мотзенбеккер, 1998], тобто в другій половині 9 ст. до Р.Х. “Чорногорівці” утворили на Україні нове політичне об’єднання, у яке увійшло і місцеве пізньобілозерське, пізньочорноліське та пізньоголіградське населення. Озброєння на кінська узда місцевого населення досить швидко витіснили східні “чорногорівські” типи у війську цього об’єднання, чільне місце в якому посів новочеркаський комплекс озброєння. Це об’єднання, яке я пропоную співвідносити з раннім (докелермеським) періодом історії скіфів (вірогідно, за своєю структурою це була ранньокочівницька держава), здійснюючи набіги на Правобережну Україну поступово розширило свої кордони аж до Подунав’я, що викликало велику міграцію пізньоголіградського населення на південь, за Карпати (“кіммерійська навала на Центральну Європу” за Я. Хоховським). Ранньоскіфське об’єднання включило в себе терени Північного Кавказу та Поволжя (територія розповсюдження новочеркаського культурного комплексу — культурний внесок підкореного місцевого населення), а після того розпочало експансію на південь, у Малу Азію.

Під час цієї навали частина місцевого населення, що не підкорилась завойовникам, змушена була залишити українські степи і мігрувати на південь, у Малу Азію, де утворила державу історичних кіммерійців. Завоювання території України продовжувалось довго — від появи “чорногорівців” на сході України (820–800 рр. до Р.Х.) до появи історичних кіммерійців у Малій Азії (720–714 рр. до Р.Х.) пройшло близько ста років.

З IX ст. до Р.Х. територія України була інтегрована в велике євразійське коло скіфо-сибірських культур, що на декілька століть визначило напрями і характер культурного розвитку місцевого населення. Європейська Скіфія була найбільш розвинутою частиною цього великого етнокультурного масиву і її впливи на східні споріднені регіони ще потребують подальшого вивчення.

Отже, можна зазначити, що вже починаючи з неолітичної доби населення Північного Причорномор’я у військовому відношенні було досить розвиненим для свого часу і не поступалося близькосхідним та балканським цивілізаціям, північною частиною яких воно, практично, і було. З початку II тис. до Р.Х. починається досить своєрідний розвиток військової справи на цих теренах. Народи північно-понтійської зони цього часу становлять значну загрозу для південних сусідів, що неодноразово підтверджувалося різними військовими акціями, навалами, інвазіями та набігами. Починаючи з бронзової доби, Україна стає регіоном — генератором новацій у військовій справі, які значно впливають на інші регіони Старого Світу. Серед таких новацій необхідно виділити винайдення легкої бойової колісниці на кінній упряжці, тактики важкоозброєної піхоти типу “дорійська фаланга”, кінноту.

ЛІТЕРАТУРА

- Абаев В.И. 1972. К вопросу о прародине и древних миграциях индоиранских народов // Древний Восток и античный мир. С. 26–37. Москва.
- Аванесова Н.А. 1975. К вопросу о бронзовых стрелах степных племен эпохи бронзы // Труды Самаркандского Гос. Университета. Новая серия 270. С. 27–60. Самарканд.
- Аванесова Н.А. 1991. Культура пастушеских племен эпохи бронзы Азиатской части СССР (по металлическим изделиям). Ташкент.
- Авдиев В.И. 1959. Военная история древнего Египта. Москва.
- Агульников С.М. 1984. Курганы эпохи бронзы у с. Капланы // Курганы в зонах новостроек Молдавии. С. 90–97. Кишинев.
- Агульников С.М., Шилов Ю.А. 1990. Курган белозерской культуры у с. Каиры // Древности степного Причерноморья и Крыма. С. 67–70. Запорожье.
- Агульников С.М., Курчатова С.И. 1994. Курган белозерского времени у с. Хаджилар в Нижнем Поднестровье // Тез. док. международной конференции “Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья”. С. 4–7. Запорожье.
- Агульников С.М. 1998. Погребальные комплексы культуры многоваликовой керамики междуречья Кагул-Прут // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности (ККИО) и культурно-исторической общности многоваликовой керамики (КИОМК). С. 65 — 70. Запорожье.
- Агульников С.М. 1999. Новые комплексы катакомбной культуры из Нижнего Поднестровья // Старожитності Північного Причорномор'я і Криму. 8. С. 118–132. Запоріжжя.
- Андросов А.В., Яременко И.И., Мартюшенко Д.В. 1990. Курганы эпохи энеолита — бронзового века Каменского поля // Исследования по археологии Поднепровья. С. 4–21. Днепрпетровск.
- Аникович М.В., Тимофеев В.И. 1998. Вооружение и вооруженные конфликты в каменном веке // Военная археология. Оружие и военное дело в исторической и социальной перспективе. Материалы международной конференции. С. 16–20. Санкт-Петербург.
- Антонов А.Л. 1998. Топор бородинского типа из погребения КМК у с. Балабино // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности (ККИО) и культурно-исторической общности многоваликовой керамики (КИОМК). С. 105–108. Запорожье.
- Анучин Д.Н. 1887. Лук и стрелы. Археолого-этнографический очерк. Москва.
- Артамонов М.И. 1950. К вопросу о происхождении скифов // СА. № 2. С. 37–47.
- Артамонов М.И. 1970. Загадки скіфської археології // УІЖ. № 1. С. 23–30.
- Артамонов М.И. 1973. Киммерійська проблема // Археологія. 9. С. 3–15.
- Артамонов М.И. 1974. Киммерийцы и скифы. Ленинград.
- Артеменко И.И. 1967. Племена Верхнего и Среднего Поднепровья в эпоху бронзы. МИА 148.
- Артеменко И.И. 1987а. Культуры раннего бронзового века южной полосы лесов Европейской части СССР // Эпоха бронзы лесной полосы СССР. С. 35–50. Москва.
- Артеменко И.И. 1987б. Культуры позднего бронзового века южной полосы лесов Европейской части СССР // Эпоха бронзы лесной полосы СССР. С. 106–118. Москва.

- Археологія. 1985. Археология Украинской ССР. Т. 1. Киев.
- Археологія. 1986. Археология Украинской ССР. Т. 2. Киев.
- Бадер О.Н. 1964. Древнейшие металлурги Приуралья. Москва.
- Бадер О.Н. 1970. Бассейн Оки в эпоху бронзы. Москва.
- Балагурі Е.А. 1964. Ливарні матриці з поселення пізньої бронзи біля с. Островець Івано-Франківської області // Матеріали та дослідження з археології Прикарпаття і Волині. № 5. С. 28–39. Київ.
- Бандрівський М., Кобаль Й., Крушельницька Л. та ін. 1993. Пам'ятки гальштатського періоду межиріччя Вісли, Дністра і Прип'яті. Київ.
- Березанская С.С. 1960. Об одной из групп памятников средней бронзы на Украине // СА. 4. С. 26–41.
- Березанская С.С. 1972. Средний период бронзового века на Украине. Киев.
- Березанская С.С. 1982. Северная Украина в эпоху бронзы. Киев.
- Березанская С.С. 1986. Культура многоваликовой керамики // Культуры эпохи бронзы на территории Украины. С. 5–43. Киев.
- Березанская С.С. 1990. Усово Озеро — поселение срубной культуры на Сев. Донце. Киев.
- Березанська С.С., Лобай Б.І. 1994. Курганний могильник бронзової доби поблизу с. Гордіївка на Південному Бузі // Археологія. 4. С. 148–153.
- Бидзиля В.И., Яковенко Э.В. 1974. Киммерийские погребения Высокой могилы // СА. 1. С. 151–155.
- Бобринский А. 1913. Отчет о раскопках в Киевской губернии в 1911 году // Известия Археологической Комиссии. 49. С. 96–97.
- Бодянский А.В., Шарафутдинова И.Н. 1967. Бронзолитейная мастерская у с. Златополь на Нижнем Днепре // Археологические исследования на Украине в 1965–1966 гг. С. 90–93. Киев.
- Бокий Н.М. 1968. Новые находки на Кировоградщине // Археологические исследования на Украине в 1967 году. С. 122–129. Киев.
- Болтрик Ю.В., Левченко В.Н., Фиалко Е.Е. 1991. О позднеямных чертах в катакомбном погребальном обряде низовья реки Молочной // Катакомбные культуры Северного Причерноморья. С. 57–84. Киев.
- Борзьяк И.А., Манзура И.В., Левицкий О.Г. 1983. Коржевские курганы // Археологические исследования в Молдавии в 1979–1980 гг. С. 3–27. Кишинев.
- Бочаров К.И. 1936. Очерки истории военного искусства // Древний мир. 1. Москва.
- Бочкарёв В.С. 1968. Проблемы Бородинского клада // Проблемы археологии 1. С. 129–145. Ленинград.
- Бочкарёв В.С. 1982. Развитие общества и прогресс систем вооружения (по материалам поры поздней бронзы юга Восточной Европы) // Культурный прогресс в эпоху бронзы и раннего железа. Тез. док. международ. конф. С. 19–22. Ереван.
- Братченко С.Н. 1969. Багатошарове поселення Лівенцівка 1 на Дону // Археологія. 22. С. 210–231.
- Братченко С.Н. 1976. Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы. Киев.
- Братченко С.Н., Константиnescу Л.Ф. 1987. Александровский энеолитический могильник // Древнейшие скотоводы Юга степей Украины. С. 17–31. Киев.
- Братченко С.Н. 1989. Лук і стріли доби енеоліту — бронзи Півдня Східної Європи // Археологія. 4. С. 70–81.

- Братченко С.Н., Швецов М.Л. 1991. Северскодонецкие катакомбные погребения на реке Красная // Катакомбные культуры Северного Причерноморья. С. 165–186. Киев.
- Братченко С.Н., Клочко В.І., Солтис О.Б. 2000. Металеві сокири ямної культури Середньої Наддніпрянщини. Археологічний літопис Лівобережної України. 1–2. С. 8–14.
- Братченко С.Н. 2001. Донецька катакомбна культура раннього етапу. Луганськ.
- Братченко С.Н., Санжаров С.М. 2001. Рідкісні бронзові знаряддя з катакомб Сіверськодонеччини та Донщини III тис. до н.е. Луганськ.
- Булычев Н.И. 1902. Древности из Восточной России. Москва.
- Вальчак С.Б. 1995. Удила предскифского периода и киммерийские лошади Восточной Европы // Древности. С. 44–49. Харьков.
- Васильев И.Б. 1975. Памятники бронзового века в окрестностях г. Куйбышева // Краеведческие записки Куйбышевского областного музея краеведения. Вып. 3. (Самарская Лука в древности). Куйбышев.
- Васильев И.Б. 1980. Могильник ямно-полтавкинского времени у с. Утевка в Среднем Поволжье. Археология восточноевропейской лесостепи. Воронеж.
- Ванчугов В.П., Субботин Л.В. 1989. Васильевский курганный могильник белозерской культуры на Левобережье Нижнего Подунавья // Археологические памятники степей Поднестровья и Подунавья. С. 54–65. Киев.
- Ванчугов В.П. 1990. Белозерские памятники в Северо-Западном Причерноморье. Киев.
- Варенов А.В. 1983. Иньские копыя // Известия Сибирского отделения АН СССР. 1.1. С. 100–123. Новосибирск.
- Виноградов В.Б. 1972. Центральный и Северо-Восточный Кавказ в скифское время. Грозный.
- Вишневская О.А. 1973. Культура сакских племен низовьев Сыр-Дарьи в VII — V вв. до н.э. (по материалам Уйгарака). Москва.
- Вязьмитіна М.І., Іллінська В.А., Покровська Є.Ф. та ін. 1960. Кургани біля с. Ново-Пилипівки і радгоспу “Аккермень” // Розкопки курганів на р. Молочній в 1951–1952 роках. (Археологічні пам’ятки УРСР. 8). С. 22–135. Київ.
- Генинг В.В., Корпусова В.Н. 1989. Археологические памятники Крымского Присивашья. Вторая курганная группа у с. Целинное. Киев.
- Генинг В.В. 1990. Об использовании боевых колесниц степным населением Евразии в эпоху бронзы // Охорона і дослідження пам’яток археології Полтавщини. Тез. доп. конф. С. 95–97. Полтава.
- Генинг В.Ф., Зданович Г.Б., Генинг В.В. 1992. Синташта. Челябинск.
- Гершкович Я.П. 1982. Культурно-хронологические группы погребений эпохи средней — поздней бронзы кургана у с. Пришиб // Материалы по хронологии археологических памятников Украины. С. 46–61. Киев.
- Гершкович Я.П., Клочко В.І., Евдокимов Г.Л. 1987. Новокиевская литейная мастерская и проблемы хронологии сабастиновских памятников Нижнего Поднепровья // СА. 2. С. 142–158.
- Гершкович Я.П., Клочко В.І. 1987. Связи племен Нижнего Поднепровья в эпоху поздней бронзы (по материалам Завадовской мастерской) // Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины. С. 101–123. Киев.

- Гершкович Я.П. 1996. Курганы в междуречье р. Лозовой и р. Ольховой на Донецком кряже // Древние культуры Восточной Украины. С. 133–167. Луганск.
- Горбов В.Н. 1995. К проблеме культурной атрибуции поселения на Белозерском лимане // Конвергенция и дивергенция в развитии культур эпохи энеолита — бронзы Средней и Восточной Европы. (Археологические изыскания. 25). С. 52–72. С.-Петербург.
- Горелик М.В. 1985. Боевые колесницы Переднего Востока III — II тысячелетий до н.э // Древняя Анатолия. С. 183–202. Москва
- Горелик М.В. 1993. Оружие Древнего Востока (IV тысячелетие — IV в. до н.э.). Москва.
- Гришин Ю.С. 1980. Древняя добыча меди и олова. Москва.
- Городцов В.А. 1905. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии в 1901 г. // Труды XII Археологического Съезда. 1. С. 15–24. С.-Петербург.
- Городцов В.А. 1928. К вопросу о киммерийской культуре. Труды секции археологии РАНИОН. 2. С. 46–60.
- Граков Б.М. 1947. Скифы. Київ.
- Граков Б.М. 1971. Скифы. Москва.
- Грязнов М.П. 1975. Некоторые вопросы хронологии ранних кочевников в связи с материалами кургана Аржан // Ранние кочевники Средней Азии и Казахстана. Ленинград. С. 6–10.
- Грязнов М.П. 1978. К вопросу о сложении культур скифо-сибирского типа в связи с открытием кургана Аржан // КСИА АН СССР. 154. С. 9–18.
- Грязнов М.П. 1980. Аржан. Царский курган раннескифского времени. Ленинград.
- Давня історія України. 1997. Т. I. Київ.
- Даніленко В.М. 1956. Червонохутірський могильник з тілоспаленнями. Археологічні пам'ятки. 4. С. 92–98.
- Даніленко В.М., Шмаглій М.М. 1972. Про один поворотний момент в історії енеолітичного населення Південної Європи // Археологія. 6. С. 3–20.
- Дельбрюк Г. 1936. История военного искусства в рамках политической истории. Москва.
- Дергачев В.А. 1975. Бронзовые предметы XIII — VIII вв. до н.э. из Днестровско-Прутского междуречья. Кишинев.
- Дергачев В.А. 1986 Молдавия и соседние территории в эпоху бронзы. Кишинев.
- Дергачёв В.А., Сорокин В.Я. 1986. О зооморфном скипетре из Молдавии и проникновении степных энеолитических племен в Карпато-Дунайские земли // Известия АН Молдавской ССР. Сер. Общественных Наук. С. 54–56.
- Дергачёв В.А., Манзура И.В. 1991. Погребальные комплексы позднего Триполья. Кишинев.
- Дергачёв В.А., Борзияк И.А., Манзура И.В. 1989. Рошканские курганы. Кишинев.
- Деревянко Е.И. 1987. Очерки военного дела племен Приамурья. Новосибирск.
- Добровольский А.В. 1948. Бериславський скарб бронзової доби // Археологія. 2. С. 151–162.
- Дубовская О.Р. 1985. Погребение лучника раннего железного века // СА. 2. С. 166–172.

- Дубовская О.Р. 1993. Вопросы сложения инвентарного комплекса Черногоровской культуры // Археологический альманах 2. С. 137–160. Донецк.
- Дьяконов И.М. 1983. Раннединастический период в Двуречье и в Эламе // История Древнего Востока. С. 162–232. Москва.
- Евдокимов Г.Л. 1991. Погребения эпохи ранней и средней бронзы Астаховского могильника // Катакомбные культуры Северного Причерноморья. С. 187–213. Киев.
- Есаян С.А. 1966. Оружие и военное дело древней Армении. Ереван.
- Житников В.Г., Циміданов В.В. 1999. Поховання зрубної спільноти з булавами. Археологія 1. С. 131–141.
- Завитухина М.И. 1983. Древнее искусство на Енисее. Ленинград.
- Зайцева Г.И., Васильев С.С., Марсадолов Л.С. и др. 1996. Использование математических статистических методов для корреляции дендрохронологических и радиоуглеродных дат (на материалах элитных курганов Саяно-Алтая) // Радиоуглерод и археология 1. С. 33–38. С.-Петербург.
- Захарук Ю.М. 1952. Софіївський тілопальний могильник // Археологічні Пам'ятки 15. С. 121–122. Київ.
- Збенович В.Г. 1966. Про кинджали усатівського типу // Археологія 20. С. 38–46.
- Збенович В.Г. 1975. Оборонні споруди та зброя у племен трипільської культури. Археологія 15. С. 32–40.
- Збенович В.Г. 1989. Ранний этап трипольской культуры на территории Украины. Киев.
- Збруева А.В. 1947. Городище Грохань // КСИИМК. 16. С. 52–65.
- Збруева А.В. 1952. История населения Прикамья в ананьинскую эпоху // МИА 30. Москва.
- Иванова С.В. 1996. Погребальный инвентарь раннебронзового века. Часть и целое // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей. Материалы международной конференции. 1. С. 26–27. Донецк.
- Ивановський В., Конопля В., Михальчишин І. та ін. 1998. Археологічні дослідження біля с. Яструбичі // Волино-Подільські археологічні студії. С. 173–189. Львів.
- Иессен А.А. 1950. К хронологии больших кубанских курганов // СА. 12. С. 157–202.
- Иессен А.А. 1953. К вопросу о памятниках VIII — VII вв. до н.э. на юге Европейской части СССР // СА. № 18. С. 49–110.
- Ильинская В.А. 1955. Поселение времени поздней бронзы у с. Бабино // КСИА АН УССР 5. С. 23–30.
- Ильинская В.А. 1959. Раскопки поселения бондарихинской культуры у с. Оскол. КСИА АН УССР 8. С. 80–84.
- Іллінська В.А. 1967. Нові дані про пам'ятки доби бронзи в Лівобережному лісо-степу. Археологія 10. С. 50–63.
- Ильинская В.А. 1968. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья. Киев.
- Іллінська В.А. 1973. Бронзові наконечники стріл так званого жаботинського і новочеркаського типів. Археологія 12. С. 13–26.
- Ильюков Л.С. 1991. Бронзовый наконечник дротика из Ростова-на-Дону // Историко-археологические исследования в г. Азове и на Нижнем Дону в 1990 г. 10. С. 34–36. Азов.
- Качалова Н.К. 1974. Эрмитажная коллекция Н.Е.Бранденбурга эпохи бронзы. (САИ В4–12). Москва.

- Качалова Н.К. 1976. Абашевские элементы в срубной культуре Нижнего Поволжья. АСГЭ 17. С. 12–36. Ленинград.
- Кеменцеи Т. 1986. Культура Гава // Археология Венгрии. С. 115–131. Москва.
- Клейн Л.С. 1960. Курганы біля с. Троїцького // Розкопки курганів на р. Молочній в 1951–1952 роках. (Археологічні пам'ятки УРСР 8). С. 141–163. Київ.
- Клейн Л.С. 1968. Происхождение донецкой катакомбной культуры. Автореф. кандидата истор. наук. Ленинград.
- Клочко В.И. 1977. Новые данные о типах скифских горитов и колчаных наборах VI в. до н.э. // Новые исследования археологических памятников на Украине. С. 47–54. Киев.
- Клочко В.И. 1978. О киммерийских наконечниках стрел // Археологические исследования на Украине в 1976–1977 гг. Тезисы докладов XVIII конференции ИА АН УССР. С. 53. Ужгород.
- Клочко В.И. 1979. Некоторые вопросы происхождения бронзовых наконечников стрел Северного Причерноморья VIII — VII вв. до н.э. // Памятники древних культур Северного Причерноморья. С. 40–46. Киев.
- Клочко В.И. 1981. Об одной из литейных форм Кировского поселения // Использование методов точных наук в археологии. С. 65–69. Киев.
- Клочко В.И. 1981. К вопросу о военном деле племен эпохи бронзы Северного Причерноморья // Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР. Тез. док. Респ. конференции молодых ученых. С. 4. Киев.
- Клочко В.И. 1982. К вопросу о происхождении скифских наконечников стрел // Материалы по хронологии археологических памятников Украины. С. 80–83. Киев.
- Клочко В.И. 1986. Система вооружения сабастиновской культуры // Тез док. н.-прак. семинара “Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе”. С. 23–25. Донецк.
- Клочко В.И. 1987. Система вооружения Лобойковского очага металлообработки // Тез. док. н.-прак. семинара “Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе”. С. 73–75. Донецк.
- Клочко В.И., Мурзин В.Ю. 1987. О взаимодействии местных и привнесенных элементов скифской культуры // Скифы Северного Причерноморья. С. 12–19. Киев.
- Клочко В.И., Мурзин В.Ю. 1987. О датировке черноговорско-новочеркасских памятников // Киммерийцы и скифы. Тез. док. всесоюзного семинара посв.памяти А.И. Тереножкина. С. 73–75. Кировоград.
- Клочко В.И. 1988. Вооружение племен позднего бронзового века на территории Украины. Автореф. канд. дис. Киев.
- Клочко В.И., Ричков М.А. 1989. Нові поховання катакомбної культури в Середньому Подніпров'ї. Археологія 3. С. 60–65.
- Клочко В.И., Мурзин В.Ю. 1989. О хронологии древностей черноговорско-новочеркасского типа. Проблемы археологии Поднепровья. С. 61–71. Днепропетровск.
- Клочко В.И. 1990. “Народи Моря” та Північне Причорномор'я. Археологія 1. С. 10–17.
- Клочко В.И., Кравец Д.П. 1991. К абсолютной хронологии культуры многоваликовой керамики // Древние общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья. Тез. док. конференции. С. 56–57. Кишинев.
- Клочко В.И. 1992. Восточная граница (на Левобережной Украине) влияния круга лужицкой культуры // Ziemie Polskie we wczesnej epoce żelaza i ich powiązania z innymi terenami. С. 183–188. Rzesów.

- Клочко В.І., Пустовалов С.Ж. 1993. До реконструкції озброєння та військової справи катакомбного суспільства Північного Причорномор'я // Праці центру пам'яткознавства. 1. С. 118–141. Київ.
- Клочко В.І., Скорий С.О. 1993. Курган 15 біля Стебліва в Пороссі. Археологія 2. С. 71–84.
- Клочко В.І. 1994. Metallurgическое производство в энеолите — бронзовом веке // Ремесло эпохи энеолита-бронзы на Украине. С. 96–132. Киев.
- Клочко В.І. 1996. Новые аспекты связей Северного Причерноморья с Восточным Средиземноморьем в позднем бронзовом веке // Мир Ольвии. Материалы юбилейных чтений, посвященных 90-летию со дня рождения Л.М. Славина. С. 129–131. Киев.
- Клочко В.І. 1996а. Карпато-дніпровський центр культурогенезу // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит — бронзовый век). Мат. междунар. конф.1. С. 54–56. Донецк.
- Клочко В.І. 1998. “Лобойківська металургія” (до проблеми східного кордону Східнотшинецької культури) // “Trzciniec” — system kulturowy czy interkulturow proces? /Pod redakcja A.Kosko, J.Czebreszuk. S. 217-237. Poznań.
- Клочко В.І., Ковалюх М.М., Мотзенбеккер І. 1998. Хронологія Суботівського городища // “Музейні читання”. Мат. міжнар. конф. пам. О.І. Тереножкіна. С. 96–98. Київ.
- Клочко В.І., Ткачук Т.М. 1999. Скарб доби ранньої бронзи з с. Межигірці та питання походження сокир типу “Стубло”. Археологічні відкриття в Україні 1998-1999 р. С. 94–95. Київ.
- Клочко В.І., Ковалюх Н.Н. Радиоуглеродная и историческая хронология могильника скифского времени “Стеблев”. Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н.э. — V в. н.э. С. 184–185. Тирасполь.
- Клочко В.І. 2003. Лубенський скарб. Пам'ятки України. № 4. С. 30–37.
- Ковалёва И.Ф., Волкобой С.С., Ларина З.П. 1977. Исследования курганных могильников у с. Верхняя Маевка в степном междуречье рек Орели и Самары // Курганные древности степного Поднепровья III — I тыс. до н.э. С. 8–113. Днепропетровск.
- Ковалёва И.Ф. 1978. Погребения животиловского типа в Присамарье // Курганные древности Степного Поднепровья. 2. С. 46–54. Днепропетровск.
- Ковалёва И.Ф., Волкобой С.С. 1978. Срубные курганные могильники Нижнего Приорелья // Курганные древности Степного Поднепровья. 2. С. 32–95. Днепропетровск.
- Ковалёва И.Ф., Марина З.П., Чернявская Н.В. и др. 1979. Курганный могильник эпохи бронзы у с. Хашево // Курганные древности Степного Поднепровья III — I тыс. до н.э. 3. С. 5–24. Днепропетровск.
- Ковалёва И.Ф. 1979. Вытянутые погребения Днепровского ареала Волго-Днепровской культурно-исторической общности эпохи энеолита // Курганные древности степного Поднепровья III — I тыс. до н.э. 3. С. 61–79. Днепропетровск.
- Ковалёва И.Ф. 1980. К вопросу о культурной принадлежности вытянутых подкурганных энеолитических погребений Поднепровья // Курганы степного Поднепровья. С. 50–56. Днепропетровск.
- Ковалёва И.Ф. 1981. Север Степного Поднепровья в среднем бронзовом веке. Днепропетровск.

- Ковалёва И.Ф. 1983. Погребальный обряд и идеология ранних скотоводов. Днепропетровск.
- Ковалёва И.Ф. 1984. Север Степного Поднепровья в энеолите-бронзовом веке. Днепропетровск.
- Ковалёва И.Ф. 1985. Курган у села Вербки и другие энеолитические памятники Присамарья // Проблемы археологии Поднепровья 2. С. 45–50. Днепропетровск.
- Ковалёва И.Ф., Шалобудов В.Н. 1992. Раскопки курганов эпохи бронзы в Правобережном Предстепье // Проблемы археологии Поднепровья. С. 4–46. Днепропетровск.
- Ковалёва И.Ф. 1993. Погребения всадников и возничих в курганах Надпорожья // Проблемы археологии Поднепровья. С. 63–79. Днепропетровск.
- Ковалёва И.Ф. 1995. Металлические топоры постмариупольской культуры // Проблемы археологии, древней и средневековой истории Украины. Тез. док. научн. конф. С. 28–30. Харьков.
- Ковалёва И.Ф., Мухопад С.Е., Шалобудов В.Н. 1995. Раскопки курганов в Днепровском Надпорожье // Проблемы археологии Поднепровья. С. 4–34. Днепропетровск.
- Ковалёва И.Ф., Шалобудов В.Н., Тесленко Д.Л. 1998. Исследования курганов в степном Правобережье Днепра // Проблеми археології Подніпров'я. С. 4–18. Дніпропетровськ.
- Ковпаненко Г.Т. 1967. Племена скифського часу на Ворсклі. Київ.
- Ковпаненко Г.Т. 1975. Бронзовый меч с Бельского городища // СА. 4. С. 47–61.
- Ковпаненко Г.Т. 1981. Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось. Киев.
- Ковпаненко Г.Т., Гупало Н.Д. 1984. Погребение воина у с. Квитки в Поросье // Вооружение скифов и сарматов. С. 39–58. Киев.
- Ковпаненко Г.Т., Черних Л.А. 1984. Похоронения катакомбной культуры на Південному Бузі. Археологія 48. С. 47–61.
- Козенкова В.Н., Крупнов Е.И. 1965. Исследования Сержень-Юртовского поселения. КСИА. 102. С. 123–125.
- Колесников А.В., Гершкович Я.П. 1996. Кремнеобрабатывающий комплекс поселений эпохи поздней бронзы в бассейне Северского Донца // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит — бронзовый век). Материалы международной конференции. 2. С. 8–13. Донецк.
- Колтухов С.Г., Тоцев Г.Н. 1998. Курганные древности Крыма. 2. Запорожье.
- Комиссаров С.А. 1988. Комплекс вооружения Древнего Китая. Эпоха поздней бронзы. Новосибирск.
- Конопля В. 1998. Кремнеобробне виробництво поселення трипільської культури Листвин // Волино-Подільські археологічні студії. С. 111–122. Львів.
- Кореневский С.Н. 1974. О металлических топорах майкопской культуры // СА. 4. С. 16–31.
- Кореневский С.Н. 1976. О металлических топорах Северного Причерноморья, Среднего и Нижнего Поволжья эпохи средней бронзы // СА. 4. С. 16–31.
- Кореневский С.Н. 1981. Втульчатые топоры — оружие ближнего боя эпохи средней бронзы Северного Кавказа // Кавказ и Средняя Азия в древности и средневековье. С. 20–41. Москва.
- Коробкова Г.Ф. 1987. Хозяйственные комплексы ранних земледельческо-скотоводческих обществ юга СССР. Ленинград.

- Коробкова Г.Ф. 1998. Первобытная фортификация в раннеземледельческую эпоху // Военная археология. Оружие и военное дело в исторической и социальной перспективе. Материалы международной конференции. С. 28–31. С.-Петербург.
- Корпусова В.Н., Белозор В.П. 1980. Могила киммерийского воина у Джанкоя, в Крыму // СА. 3. С. 238–246.
- Косарев М.Ф. 1981. Бронзовый век Западной Сибири. Москва.
- Котова Н.С. 1994. Мариупольская культурно-историческая область. Ковель.
- Кравець Д.П., Татаринів С.Й. 1997. Військова справа населення доби бронзи Бахмутського краю // Бахмутський часопис. 5–6. С. 5–7. Артемівськ.
- Кравець Д.П. 1998. Еще раз о кремневых кинжалах донецкой катакомбной культуры // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности (ККИО) и культурно-исторической общности многоваликовой керамики (КИОМК). С. 23–27. Запорожье.
- Красновская Н.А. 1986. Происхождение и этническая история сардинцев. Москва.
- Кривцова-Гракова О.А. 1949. Бессарабский клад. (Труды ГИМ). Москва.
- Кривцова-Гракова О.А. 1951. Садчиковское поселение. (МИА 21). Москва.
- Кривцова-Гракова О.А. 1955. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы. МИА 46. С. 1–168.
- Круц С.И. 1984. Палеоантропологические исследования Степного Поднепровья (эпоха бронзы). Киев.
- Круц В.А. 1990. Планировка поселения у с. Тальянки и некоторые вопросы трипольского домостроительства // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине. С. 43–47. Тальянки.
- Крушельницька Л.І. 1985. Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи. Київ.
- Крылова Л.П. 1976. Керносовский идол (стела) // Энеолит и бронзовый век Украины. С. 36–46. Киев.
- КСНАСДО 1993. Каталог случайных находок из археологических собраний Донецкой области. (Археологический альманах 1). Донецк.
- Кубарев В.Д. 1987. Курганы Уландрыка. Новосибирск.
- Кубышев А.И., Черняков И.Т. 1985. К проблеме существования весовой системы у племен бронзового века степей Восточной Европы // СА. 1. С. 39–54.
- Кубышев А.И., Нечитайло А.Л. 1991. Центры металлообрабатывающего производства Азово-Черноморской зоны (к постановке проблемы) // Катакомбные культуры Северного Причерноморья. С. 6–21. Киев.
- Кузнецов П.Ф. 1991. Уникальное погребение эпохи ранней бронзы на р.Кутулук // Древности восточноевропейской лесостепи. С. 137–139. Самара.
- Кузнецов П.Ф., Хохлов А.А. 1998. Следы травматических повреждений людей по материалам погребений эпохи бронзы Волго-Уральского региона // Военная археология. Оружие и военное дело в исторической и социальной перспективе. Материалы международной конференции. С. 31–34. С.-Петербург.
- Кузьминых С.В. 1981. Металлообработка срубных племен Закамья // Об исторических памятниках по долинам Камы и Белой. С. 41–70. Казань.
- Кулемзин А.М. 1982. Воины древнего тагарского общества // Археология Северной Азии. С. 71–75. Новосибирск.

- Кульбака В., Качур В. 1998. Соматичні культури бронзового віку півдня Східної Європи. Маріуполь.
- Кучінко М.М., Охріменко Г.В. 1993. Археологічні пам'ятки Волині. Луцьк.
- Кушнарева К.Х., Чубинишвили Г.Н. 1970. Древнейшие культуры Южного Кавказа (V — III тыс. до н.э.). Ленинград.
- Лагодовская Е.Ф. 1954. Поселение времен поздней бронзы в с. Сандраки. Археология 9. С. 133–141.
- Лагодовська О.Ф., Захарук Ю.М. 1956. Нові дослідження Войцехівського могильника // Археологічні Пам'ятки УРСР. 6. С. 69–74.
- Лагодовська О.Ф., Шапошнікова О.Г., Макаревич М.Л. 1962. Михайлівське поселення. Київ.
- Лесков А.М. 1963. Несколько бронзовых изделий из Керченского полуострова в собрании Одесского археологического музея. КСОГАМ. С. 12–14.
- Лесков А.М. 1967. О северопричерноморском очаге металлообработки в эпоху поздней бронзы // Памятники эпохи бронзы юга Европейской части СССР. С. 143–178. Киев.
- Лесков А.М. 1970. Кировское поселение // Древности Восточного Крыма. С. 7–59. Киев.
- Литвиненко Р.А. 1996. К оценке культуры многоваликовой керамики Восточного Надазовья // Северо-Восточное Надазовье в системе Евразийских древностей. Материалы международной конференции. С. 65–71. Донецк.
- Литвиненко Р.А. 1999. Наконечники стрел культуры многоваликовой керамики // Доба бронзи Доно-Донецького регіону. С. 46–52. Перевальськ.
- Литвинский Б.А. 1972. Древние кочевники “Крыши Мира”. Москва.
- Ляхов С.В. 1996. Уникальное погребение эпохи средней бронзы из кургана у пос. Сторожовка // Охрана и исследование памятников археологии Саратовской области в 1995 году. С. 71–84. Саратов.
- Ляшко С.Н. 1986. Бронзовый кинжал срубной культуры из фондов Запорожского музея // СА. 1. С. 248–250.
- Ляшко С.Н., Отрощенко В.В. 1988. Балковский курган // Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины. С. 40–64. Киев.
- Мазурик Ю., Панишко С. 1998. Нова поховальна пам'ятка культури кулястих амфор на Волині // Волино-Подільські археологічні студії. С. 129–130. Львів.
- Макаренко М. 1933. Маріупільський могильник. Київ.
- Максимов Е.К. 1972. Перелюбский клад медных серпов // СА. 2. С. 178–180.
- Малеєв Ю.Н. 1976. Литейные формы с поселения Мышковичи в Поднестровье // Энеолит и бронзовый век Украины. С. 232–239. Киев.
- Малеєв Ю.Н. 1981. История племен Западной Подолии и Прикарпатья в конце бронзового — начале железного веков. Автореф. канд. диссертации. Киев.
- Малеєв Ю.Н. 1987. Гальштатские городища в Западной Подолии и Прикарпатье // Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины. С. 86–101. Киев.
- Малеєв Ю.Н. 1992. Гальштатские элементы вооружения в междуречье Днестра и Прута // Ziemia Polska we wczesnej epoce żelaza i ich powiązania z innymi terenami. S. 191–198. Rzeszów.
- Малеєв Ю., Прищеп Б. 1998. Нове поховання культури кулястих амфор на Рівненщині // Волино-Подільські археологічні студії. С. 123–128. Львів.

- Малов Н.М. 1991. Погребения с булавами и втоками из Натальинского могильника // Археология Восточно-Европейской степи. С. 15–42. Саратов.
- Мамонтов В.И. 1971. Литейная форма срубной культуры из фондов Волгоградского областного краеведческого музея // СА. 2. С. 221–223.
- Мамонтов В.И. 1996. Курган покровского времени у ст. Голубинской на Дону // Древние культуры Восточной Украины. С. 182–186. Луганск.
- Манзура И.В. 1984. Исследование курганов у пос. Светлый // Курганы в зонах новостроек Молдавии. С. 109–142. Кишинев.
- Манзура И.В., Клочко Е.О., Савва Е.Н. 1992. Каменные курганы. Кишинев.
- Марина З.П. 1995. Ямные погребения Левобережья Днестра с производственным инвентарем // Проблемы археологии Поднепровья. С. 63–77. Днепропетровск.
- Марина З.П., Ромашко В.А., Северин А.Б. 1995. Курганы эпохи бронзы у с. Богдановка в Присамарье // Проблемы археологии Поднепровья. С. 35–62. Днепропетровск.
- Марковин В.И. 1964. Новые материалы по археологии Северной Осетии и Чечни. КСИА 89. С. 81–89.
- Марсадолов Л.С., Зайцева Г.И., Семенов А.А. и др. 1996. Возможности радиоуглеродного датирования для сопоставления относительной шкалы больших курганов Саяно-Алтая с календарными датами // Радиоуглерод и археология. 1. С. 24–32. С.-Петербург.
- Мартиросян А.А. 1964. Армения в эпоху бронзы и раннего железа. Ереван.
- Медведев А.Ф. 1966. Ручное метательное оружие. Лук и стрелы, самострел VIII — XIV вв. (Свод археологических источников Е1–36). Москва.
- Мелюкова А.И. 1961. Культуры предскифского периода в лесостепной Молдавии. МИА 96. С. 5–52.
- Мелюкова А.И. 1964. Вооружение скифов. (Свод археологических источников Д1–4). Москва.
- Мельник К. 1893. Каталог коллекций древностей А.Н. Поль. Киев.
- Меринг Ф. 1941. Очерки по истории войн и военного искусства. Москва.
- Мерперт Н.Я. 1958. Из древней истории Среднего Поволжья. МИА 61. С. 45–156. Москва.
- Мерперт Н.Я. 1966. О луристанских элементах в кладе из Сосновой Мазы. КСИА 108. С. 132–134. Москва.
- Мерперт Н.Я. 1995. О планировке поселков раннего бронзового века в Верхнефракийской долине (Южная Болгария) // Российская Археология 3. С. 28–46.
- Михайлов Б.Д. 1990. Курганы эпохи бронзы в бассейне реки Молочная // Древности степного Причерноморья и Крыма. С. 107–116. Запорожье.
- Мовша Т.Г. 1958. Знряддя праці з трипільського поселення Коломийщина 1 // Праці Київського державного історичного музею. 1. С. 101–203.
- Мовша Т.Г. 1960. Трипольское жилище на поселении Солончены II // Записки Одесского археологического общества. 1 (34). С. 231–248.
- Моисеев Н.Б. 1996. Новые находки дисковидных псалиев в бассейне р. Челновой // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит — бронзовый век). Материалы международной конференции. 1. С. 87–91. Донецк.
- Молодцов Б.А. 1993. Клад бронзовых изделий восточно-тшинецкой культуры // Археологічні дослідження в Україні 1991 року. С. 72–73, 157. Луцьк.

- Моргунова Н.Л., Кравцов А.Ю. 1991. Древнеямная культура Приуралья // СА. 2. С. 23–36.
- Мунчаев Р.М. 1975. Кавказ на заре бронзового века. Москва.
- Нефедов В. 1998. Каменный топорик бородинского типа из реки Днепр у о. Хортица // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности (ККИО) и культурно-исторической общности многоваликовой керамики (КИОМК). С. 108–112. Запорожье.
- Нечитайло А.Л. 1991. Связи населения Степной Украины и Северного Кавказа в эпоху бронзы. Киев.
- Нечитайло А.Л. 1999. Некоторые предпосылки формирования культурно-исторической общности в степях Юго-Восточной Европы // Матеріали міжнародної археологічної конференції “Етнічна історія та культура населення Степу та Лісостепу Євразії”. С. 54–55. Дніпропетровськ.
- Николова А.В., Бунятыян Е.П. 1991. Погребение “мастера” с Никопольщины // Катакомбные культуры Северного Причерноморья. С. 128–136. Киев.
- Николова А.В. 1992. Хронологическая классификация памятников ямной культуры степной Украины. — Автореф. канд. дис. Киев.
- Окладников А.П. 1940. К вопросу о происхождении и месте лука в истории культуры. КСИИМК 5. С. 10–12.
- Окладников А.П. 1955. Неолит и бронзовый век Прибайкалья. 3. (МИА 43). Москва — Ленинград.
- Отрощенко В.В. 1986. Белозерская культура // Культуры эпохи бронзы на территории Украины. С. 117–152. Киев.
- Отрощенко В.В. 1990. Идеологические воззрения племен эпохи бронзы на территории Украины (по материалам срубной культуры) // Обряды и верования древнего населения Украины. С. 5–17. Киев.
- Отрощенко В.В., Пустовалов С.Ж. 1991. Обряд моделирования черепов у племен катакомбной общности // Духовная культура древнего населения Украины. С. 8–10. Киев.
- Отрощенко В.В. 1994. О погребениях Черногоровского типа на Нижнем Дону // Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону в 1993 году. С. 103–117. Азов.
- Отрощенко В.В. 1994. О двух линиях развития культур племен срубной общности // Тез. док. международной конференции “Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья”. С. 150–153. Запорожье.
- Отрощенко В.В. 1996. Малюнки (знаки) колісниць в пам’ятках культур зрубної спільності // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит — бронзовый век). Материалы международной конференции 1. С. 128–132. Донецк.
- Отрощенко В.В., Рассмакин Ю.Я. 1997. З приводу культурної належності комплексів Лобойківсько-Дербеденівської зони металообробки // Сабатиновская и срубная культуры: проблемы взаимосвязей востока и запада в эпоху поздней бронзы. Тез. док. междунар. Семинара. С. 23–25. Киев — Николаев — Южноукраинск.
- Падин В.А. 1963. Курганы эпохи бронзы около Трубчевска // СА. 1. С. 289–293.
- Пелещишин М. 1998. Пізньотрипільські поселення біля сіл Костянець і Листвин на Волині // Волино-Подільські археологічні студії. С. 89–110. Львів.

- Пелещин М. 1998а. Деякі питання історії племен культури шнурової кераміки у межиріччі Горині і Стиру // Волино-Подільські археологічні студії. С. 160–172. Львів.
- Петрунь В.Ф. 1967. Петрография и некоторые проблемы материала каменных литейных форм эпохи поздней бронзы из Северного Причерноморья // Памятники эпохи бронзы юга Европейской части СССР. С. 185–195. Киев.
- Петрунь В.Ф. 1994. Жадеититовые орудия из собрания Одесского археологического музея. Древнее Причерноморье. С. 256–262. Одесса.
- Писларий И.А., Будылкина Г.Н. 1982. Клад литейщика эпохи бронзы из с. Андрово // Материалы по хронологии археологических памятников Украины. С. 61–67. Киев.
- Плешивенко А.Г., Расмакин Ю.Я. 1994. Про одну з груп енеолітичних поховань Дніпровського Лівобережжя. Археологія 4. С. 98–101.
- Плешивенко А.Г. 1996. К датировке ритуального комплекса в Нижнем Поднепровье // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит — бронзовый век). Материалы международной конференции 1. С. 72–74. Донецк.
- Полидович Ю.Б. 1993. Новые погребальные памятники эпохи бронзы с территории Донецкой области // Археологический альманах 2. С. 35–98. Донецк.
- Полидович Ю.Б., Цимиданов В.В. 1996. Срубный погребальный комплекс из Русинского Яра (Донбасс) // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит — бронзовый век). Материалы международной конференции 1. С. 100–105. Донецк.
- Полин С.В., Тупчиенко Н.П., Николова А.В. 1992. Курганы верховьев Ингульца. 1. Кировоград.
- Полин С.В., Тупчиенко Н.П., Николова А.В. 1993. Курганы верховьев Ингульца. 2. Кировоград.
- Полин С.В., Тупчиенко Н.П., Николова А.В. 1994. Курганы верховьев Ингульца. 3. Кировоград.
- Попова Т.Б. 1963. Дольмены станицы Новосвободной. Москва.
- Посредников В.А. 1992. О ямных миграциях на восток и афанасьевско-протохарская проблема // Донецкий археологический сборник 1. С. 9–20. Донецк.
- Привалов А.И., Литвиненко Р.А. 1996. Памятники культуры многоваликовой керамики (КМК) в бассейне р. Мокрая Волноваха // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит — бронзовый век). Материалы международной конференции. 1. С. 76–78. Донецк.
- Пряхин А.Д. 1972. Курганы поздней бронзы у с. Староюрьево // СА. 3. С. 234–240.
- Пряхин А.Д., Сагайдак В.И. 1975. Металлообрабатывающая мастерская на поселении срубной культуры // СА. 2. С. 176–186.
- Пряхин А.Д., Синюк А.Т., Матвеев Ю.П. 1981. Терешковский клад эпохи поздней бронзы в Среднем Подонье // СА. 3. С. 281–285.
- Пряхин А.Д., Матвеев Ю.П. 1988. Курганы эпохи бронзы Побитюжья. Воронеж.
- Раевский Д.С. 1972. К вопросу об обосновании царской власти в Парфии (“Парфянский лучник” и его семантика) // Средняя Азия в древности и средневековье. С. 81–86. Москва.
- Раевский Д.С. 1985. Модель мира скифской культуры. Москва.
- Разин Е. 1939. История военного искусства с древнейших времен до первой империалистической войны 1914–1918 гг. Москва.

- Ромашко В.В. 1978. Памятники предскифской эпохи в Орельсько-Самарском междуречье // Курганные древности Степного Поднепровья. С. 70–77. Днепропетровск.
- Ромашко В.А. 1982. Поселение финальной бронзы — раннего железного века у с. Бузовка Днепропетровской обл // Древности степного Поднепровья. С. 54–59. Днепропетровск.
- Ромашко В.А. 1983. Поселение и могильник начала I тыс. до н.э. у с. Залинейное на Харьковщине // Древности Степного Поднепровья. С. 54–60. Днепропетровск.
- Ромашко В.А. 1991. Киммерийские погребения Правобережного Днепропетровского Надпорожья // Проблемы археологии Поднепровья. С. 99–109. Днепропетровск.
- Ромашко В.А. 1995. Поздний бронзовый век в пограничье лесостепи и степи Левобережной Украины (XII — X вв. до н.э.). Дніпропетровськ.
- Ромашко В.А. 1997. К выделению нового типа кинжала позднего бронзового века // Древности. 1996. С. 50–55. Харьков.
- Ростовцев М.И. 1918. Эллинизм и иранство на юге России. Петербург.
- Рудинський М.Я. 1928. Археологічні збірки Полтавського музею // Збірник Полтавського музею 1. С. 1–12.
- Рыбалова В.Д. 1964. Некоторые новые данные к изучению поздне трипольской культуры на Южном Буге. АСГЭ 6. С. 79–80.
- Рындина Н.В. 1971. Древнейшее металлообрабатывающее производство Восточной Европы. Москва.
- Рындина Н.В. 1980. Металл в культурах шнуровой керамики Украинского Предкарпаття, Подолии и Волыни // СА. 3. С. 24–41.
- Рындина Н.В., Конькова Л.В. 1982. О происхождении больших усатовских кинжалов // СА. 2. С. 30–42.
- Рындина Н.В., Энговатова А.В. 1990. Опыт планиграфического анализа кремневых орудий трипольского поселения Друцы 1 // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине. С. 108–114. Тальянки.
- Савва Е.Н. 1992. Культура многоваликовой керамики Днестровско-Прутского междуречья. Кишинев.
- Сальников К.В. 1951. Бронзовый век Южного Зауралья. (МИА 21). Москва.
- Сальников К.В. 1967. Очерки древней истории Южного Урала. Москва.
- Самар В.А., Шевчук С.П. 1999. Кинжал красномаяцкого типа с востока Запорожской области // Матеріали міжнародної арх. конф. “Етнічна історія та культура населення Степу та Лісостепу Євразії”. С. 103–106. Дніпропетровськ.
- Самойленко Л.Г. 1988. Курганы ямной культуры в бассейне р. Базавлук в Днепропетровском Степном Правобережье // Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины. С. 64–79. Киев.
- Санжаров С.Н. 1991. Катакомбная культура на территории Северо-Восточного Приазовья. Автореф. канд. истор. наук. Киев.
- Санжаров С.Н. 1991а. Позднекатакомбные погребения из Северо-Восточного Приазовья // Катакомбные культуры Северного Причерноморья. С. 235–253. Киев.
- Санжаров С.Н. 1999. О позднекатакомбных памятниках ингульского типа на территории Северо-Восточного Приазовья // Древности Северского Донца. С. 44–61. Луганск.

- Самойловський І.М. 1952. Тілопальний могильник коло с. Софіївка // Археологічні Пам'ятки УРСР 4. С. 121–122.
- Сафронов В.А. 1968. Датировка Бородинского клада // Проблемы археологии. С. 75–128. Ленинград.
- Свешніков І.К. 1961. Два бронзових скарби з Станіславської області // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. С. 52–58. Київ.
- Свешніков І.К. 1964. Пам'ятки голіградського типу на Західному Поділлі // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. С. 40–66. Київ.
- Свешников И.К. 1968. Богатые погребения комаровской культуры у с. Иванье Ровенской обл // СА. 2. С. 159–168.
- Свешніков І.К. 1974. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III — на початку II тисячоліття до нашої ери. Київ.
- Свешніков І.К. 1993. Нові поховання початку бронзової доби на Західній Волині // Studia Archaeologica 1. С. 23–31. Львів.
- Серова Н.Л., Яровой Е.В. 1987. Григориопольские курганы. Кишинев.
- Синицын И.В. 1947. Археологические раскопки на территории Нижнего Поволжья // Учёные записки Саратовского Гос.университета 16. С. 135–155.
- Синицын И.В. 1959. Археологические исследования Заволжского отряда. МИА 60. С. 15–130.
- Синюк Л.Т. 1992. Древние погребения мастеров по изготовлению каменных наконечников стрел в Степном Придонье // Древняя история населения Волго-Уральских степей. С. 43–63. Оренбург.
- Скакун Н.Н. 1996. Раскопки поселения-мастерской у села Бодаки // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит — бронзовый век). Материалы международной конференции 1. С. 19–20. Донецк.
- Смирнов А.П. 1952. Очерки древней и средневековой истории Среднего Поволжья и Прикамья. (МИА 28). Москва.
- Смирнов К.Ф. 1960. Курганы біля м. Великого Токмака // Розкопки курганів на р. Молочній в 1951–1952 роках. (Археологічні пам'ятки УРСР 8). С. 164–189. Київ.
- Смирнов К.Ф. 1961. Вооружение савроматов. (МИА 101). Москва.
- Смирнов К.Ф., Кузьмина Е.Е. 1977. Происхождение индоиранцев в свете новейших археологических открытий. Москва.
- Смирнова Г.И. 1972. Новые исследования поселения Магала. АСГЭ 14. С. 3–15.
- Смирнова Г.И. 1976. Магала 1 и некоторые вопросы хронологии позднекомаровской культуры в Прикарпатье // Энеолит и бронзовый век Украины. С. 118–134. Киев.
- Смирнова Г.И. 1977. Гавско-голиградский круг памятников Восточно-Карпатского бассейна. АСГЭ 17. С. 18–34.
- Смирнова Г.И. 1985. Основы хронологии предскифских памятников Юго-Запада СССР // СА. 4. С. 33–53.
- Соловьев А.И. 1987. Военное дело коренного населения Западной Сибири. Эпоха средневековья. Новосибирск.
- Сорокин В.Я. 1991. Орудия труда и хозяйство племен Среднего Триполья Днестровско-Прутского междуречья. Кишинев.
- Стеганцева В.Я. 1998. Военное дело в эпоху ранней и средней бронзы на Юге Восточной Европы // Военная археология. Оружие и военное дело в истори-

- ческой и социальной перспективе. Материалы международной конференции. С. 52–57. Санкт-Петербург.
- Строков А.А. 1955. История военного искусства. Рабовладельческое и феодальное общество. Москва.
- Солоненко Н.С., Струева О.М., Смоголюк А.Г. 1977. Нефритоподобные тремолиты Верховцевского района // Геохимия и рудообразование 6. С. 58–64.
- Суботін Л.В., Черняков І.Т. 1982. Новотроянівський скарб та питання обміну металом за доби пізньої бронзи. Археологія 39. С. 5–23.
- Субботин Л.В. 1985. Семеновский могильник эпохи энеолита — бронзы // Новые материалы по археологии Северо-Западного Причерноморья. С. 45–95. Киев.
- Субботин Л.В. 1995. Гробницы кеми-обинского типа Северо-Западного Причерноморья. — Российская Археология 3. С. 193–197.
- Субботин Л.В. 1997. Исследование курганной группы у с. Калчева // Древности Степного Причерноморья и Крыма 6. С. 98–105. Запорожье.
- Супруненко А.Б. 1994. Курганы Нижнего Поворскля. Москва — Полтава.
- Сымонович Э.А. 1966. Ингульский клад // СА. 1. С. 127–142.
- Татаринов С.И. 1977. О горно-металлургическом центре эпохи бронзы в Донбассе // СА. 4. С. 192–207.
- Татаринов С.И. 1993. Древний металл Восточной Европы. Очерки реконструкции горного дела, металлургии и металлообработки в эпоху бронзы. Артемовск.
- Телегін Д.Я. 1956. Дослідження поселень епохи бронзи на Дінці // Археологічні Пам'ятки УРСР 6. С. 75–84.
- Телегин Д.Я. 1982. Старосельский клад поздней бронзы из Черкасской обл // СА. 1: 222–224.
- Телегин Д.Я. 1991. Неолитические могильники мариупольского типа. Киев.
- Тереножкин А.И. 1952. Памятники предскифского времени на Украине. КСИИМК. 47. С. 3–14.
- Тереножкин А.И. 1961. Предскифский период на Днепровском Правобережье. Киев.
- Тереножкин А.И. 1961а. Клад андроновских бронзовых предметов из с. Бричмулла близ Ташкента // СА. 3:279–281.
- Тереножкин А.И. 1965. Основы хронологии предскифского периода // СА. 1. С. 62–85.
- Тереножкин А.И. 1975. Киммерийские мечи и кинжалы // Скифский мир. С. 3–34. Киев.
- Тереножкин А.И. 1976. Киммерийцы. Киев.
- Тереножкин А.И. 1982. Ягорлыцкий котел. Советская Археология. 2. С. 218–223.
- Тихонов Б.Г. 1960. Металлические изделия эпохи бронзы на Среднем Урале и в Приуралье. (МИА 90). Москва.
- Толстов С.П., Итина М.А. 1966. Саки низовьев Сыр-Дарьи // СА. 2. С. 15–28.
- Тощев Г.Н., Черняков И.Т. 1986. Культовые зольники сабатиновской культуры // Исследования по археологии Северо-Западного Причерноморья. С. 115–138. Киев.
- Тощев Г.Н. 1997. Памятники неолита и бронзы на Мамай Горе // Древности Степного Причерноморья и Крыма 6. С. 71–84. Запорожье.
- Тощев Г.Н. 1997. Новые находки эпохи энеолита-бронзы в Запорожской области // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. С. 252–254. Дніпропетровськ.

- Усачук А.Н. 1996. Коллекция костяных изделий срубного поселения Безыменное — II // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит — бронзовый век). Материалы международной конференции 2. С. 21–27. Донецк.
- Фабрициус И.В. 1951. Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР. Киев.
- Федоровский А.С. 1921а. Доисторические разработки медных руд и металлургия бронзового века в Донецком бассейне // Воронежский историко — археологический сборник 2. С. 5–11. Воронеж.
- Федоровский А.С. 1921б. Доисторические древности в бассейне р. Донца. Известия Лисичанского музея. I. С. 4. Лисичанск.
- Хазанов А.М. 1971. Очерки военного дела сарматов. Москва.
- Худяков Е.С. 1978. О вооружении таптыкского воина // Древние культуры Алтая и Западной Сибири. С. 164–165. Новосибирск.
- Худяков Ю.С. 1980. Сложение военного дела культур скифского времени в Южной Сибири // Скифо-сибирское культурно — историческое единство. С. 135–146. Кемерово.
- Худяков Ю.С. 1985. Формирование военного искусства кочевников в условиях степного ландшафта // Проблемы реконструкций в археологии. С. 105–110. Новосибирск.
- Цимиданов В.В., Евглевский А.В. 1993. Классификация погребений с инсигниями власти срубной общности // Археологический альманах. 2. С. 99–112. Донецк.
- Чередниченко Н.Н. 1970. Поселение срубной культуры на Луганщине // СА. 1. С. 233–238.
- Чередниченко М.М. 1972. До класифікації ранньозрубних ножів // Матеріали XIII конф. Інституту археології АН УРСР. С. 154–156. Київ.
- Чередниченко М.М. 1977. Хронологія зрубної культури Північного Причорномор'я. Археологія 22. С. 3–20.
- Чередниченко Н.Н. 1986. Срубная культура // Культуры эпохи бронзы на территории Украины. С. 44–82. Киев.
- Чередниченко Н.Н. 1987. Основные этапы использования коня в степях Евразии // Киммерийцы и скифы. Тезисы докладов Всесоюзного семинара посвященного памяти А.И. Тереножкина. 2. С. 78–81. Кировоград.
- Чередниченко Н.Н., Пустовалов С.Ж. 1991. К вопросу о колесницах и колесничих в обществе катакомбной культуры // СА. 4. С. 206–216.
- Черненко Е.В. 1968. Скифский доспех. Киев.
- Черненко Е.В. 1981. Скифские лучники. Киев.
- Черных Е.Н. 1966. О химическом составе металла клада из Сосновой Мазы. КСИА 108:123–131.
- Черных Е.Н. 1967. История древнейшей металлургии Восточной Европы. Москва.
- Черных Е.Н. 1970. Древнейшая металлургия Урала и Поволжья. Москва.
- Черных Е.Н. 1976. Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР. Москва.
- Черных Е.Н. 1978. Горное дело и металлургия в древнейшей Болгарии. София.
- Черных Е.Н. 1981. Клад из Констанцы и вопросы балкано-карпатских связей в эпоху поздней бронзы // СА. 1. С. 19–24.

- Черных Е.Н. 1983. Проблемы общности культур валиковой керамики в степях Евразии // Бронзовый век лесной полосы Урало-Иртышского междуречья, 81–99. Челябинск.
- Черных Е.Н., Кузьминых С.В. 1987. Памятники сейминско-турбинского типа // Эпоха бронзы лесной полосы СССР, 84–105. Москва.
- Черних Л.А. 1995. Визначення вагової системи доби бронзи Північного Причорномор'я. Археологія 4. С. 117–131.
- Черняков И.Т. 1965. Красноямацкий клад литейщика. КСОГАМ. С. 87–123.
- Черняков И.Т. 1967. Техника изготовления литейных форм и металлических изделий в Северном Причерноморье в эпоху поздней бронзы // Памятники эпохи бронзы Юга Европейской части СССР, 179–184. Киев.
- Черняков И.Т. 1968. Бецілівський скарб пізньої бронзи. Археологія 21. С. 134–145.
- Черняков И.Т. 1984. Северо-Западное Причерноморье во второй половине II тысячелетия до н.э. Киев.
- Черняков И.Т., Ванчугов В.П., Кушнир В.Г. 1986. Древнейшие бронзовые наконечники стрел Северного Причерноморья // СА. 2. С. 47–56.
- Членова Н.А. 1964. Тагарский курган на р. Изыгуль. КСИА 102. С. 125 1967. Происхождение и ранняя история племен тагарской культуры. Москва, “Наука”.
- Карасукские кинжалы. Москва. 1997. Центральная Азия и скифы. Москва.
- Шапошникова О.Г., Фоменко В.Н., Балущкин А.М. 1977. Курганная группа близ с. Старогорожено // Древности Поингуля, 99–144. Киев.
- Шапошникова О.Г. 1980. Курган у с. Софиевка // Археологические памятники Поингуля, 132–146. Киев.
- Шапошникова О.Г., Фоменко В.Н., Довженко, Н.П. 1986. Ямная культурно-историческая общность Южно-бугский вариант. (Свод археологических источников VI-3). Киев.
- Шарафутдинова И.Н. 1960. Литейные матрицы на поселениях эпохи поздней бронзы в Нижнем Поднепровье. КСИА АН УССР 10. С. 62–70.
- Шарафутдінова І.М. 1964. Поселення епохи пізньої бронзи поблизу Кременчука. Археологія 17. С. 153–169.
- Шарафутдінова І.М. 1973. Бронзоліварна майстерня з Головурова на Київщині. Археологія 12. С. 61–70.
- Шарафутдінова І.М. 1980. Орнаментовані сокири-молотки з катакомбних поховань на Інгулі. Археологія 33. С. 60–70.
- Шарафутдинова И.Н. 1982. Степное Поднепровье в эпоху поздней бронзы. Киев.
- Шарафутдінова І.М. 1985. Про виготовлення ливарних форм епохи бронзи в Північному Причорномор'ї. Археологія 49. С. 63–75.
- Шарафутдинова И.Н. 1986. Сабатиновская культура // Культуры эпохи бронзы на территории Украины, 83–116. Киев.
- Шарафутдинова Э.С. 1973. Заключительный этап позднего бронзового века на Нижнем Дону // СА. 2. С. 24–30.
- Шмаглий Н.М. 1960. Находки раннескифского времени у с. Троянов под Житомиром // СА. 4. С. 152–155.
- Шмаглий Н.М., Черняков И.Т. 1970. Раскопки курганов эпохи бронзы в Татарбунарском р-не Одесской обл. в 1965 г. // СА. 1. С. 109–120.

- Шмаглий Н.М., Черняков И.Т. 1985. Курганы на Левобережье Нижнего Днестра // Новые материалы по археологии Северо-Западного Причерноморья, 95–131. Киев.
- Шмаглий Н.М., Видейко М.Ю. 1988. Исследования кургана эпохи бронзы на крупном трипольском поселении у с. Майданецкое // Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины, 131–135. Киев.
- Шилов В.П. 1975. Очерки истории древних племен Нижнего Поволжья. Ленинград.
- Шишлина Н.И. 1987а. О каменных изделиях Бородинского клада // Актуальные проблемы историко-археологических исследований. Тезисы докладов, 178–179. Киев.
- Шишлина Н.И. 1987б. О назначении лука и стрел в погребениях срубной культуры Поволжья // Археологические исследования Калмыкии, 29–34. Элиста.
- Шишлина Н.И. 1990. О сложном луке срубной культуры // Проблемы археологии Евразии. (Труды ГИМ 74). С. 23–37. Москва.
- Шрамко Б.А. 1984. Из истории скифского вооружения // Вооружение скифов и сарматов, 22–39. Киев.
- Щепинский А.А., Черепанова Е.И. 1969. Северное Присивашье в V — I тыс. до н.э. Симферополь.
- Щербак Н.П., Павлишин В.Н., Литвин А.Л. 1990. Минералы Украины. Киев.
- Эзеро 1979. Эзеро — раннобронзового селище. София.
- Эпоха бронзы 1987. Эпоха бронзы лесной полосы СССР. Москва. (Археология СССР).
- Яровой Е.В. 1984. Погребальный обряд некоторых скотоводческих племен Среднего Прута // Курганы в зонах новостроек Молдавии, 37–75. Кишинев.
- Яровой Е.В. 1985. Древнейшие скотоводческие племена Юго-Запада СССР. Кишинев.
- Яровой Е.В. 1990. Курганы энеолита — эпохи бронзы Нижнего Поднестровья. Кишинев.
- Яровой Е.В., Четвериков И.А. 1996. Уникальное захоронение катакомбной культуры в Нижнем Поднестровье // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит — бронзовый век). Материалы международной конференции 1. С. 46–49. Донецк.
- Яровой Е.В., Кашуба М.Т., Махортых С.В. 2000. Киммерийский курган у пгт. Слободзея // Северное Причерноморье от энеолита к античности. Тирасполь.
- Antony D.W. 1996. V.G. Childe's World System and the Daggers of the Early Bronze Age // Craft Specialization and Social Evolution: In memory of V. Gordon Childe. Philadelphia. (University Museum symposium series. VI). S. 5–66.
- Antoniewicz V. 1929. Der in Stublo in Wolhynien aufgefundene Bronzeschats. Eurasia Septentrionalis antiqua 4. S. 18-24. Helsinki.
- Babel J. 1980. Kult topora w neolite ziem polskich. Wiadomosci Archeologiczne. XLV-1. S. 3–44.
- Barkowski W. 1987. Neolithic and Early Bronze Age heart-shaped arrow-heads from the Little Poland Upland. New in Stone Age Archeology (Archeologia Interregionalis, tom CCXXX). S. 147–181. Warszawa.
- Batora J. 1982. Hlinený kadlub z Nevidzian. Archeologické rozhledy 34. S. 70–71. Praha.
- Berezanskaja S.S., Kločko V.I. 1998. Das Gräberfeld von Hordeevka. (Archäologie in Eurasien 5). Rahden/Westf.
- Berounská M. 1987. Bulavy ve Strední Evrope. Prachistorica 13 (Varia Archaeologica 4). S. 27–61. Praha.
- Blajer W. 1990. Skarby z wczesnej epoki brazu na ziemiach polskich. (Prase komisji archeologicznej 28).

- Blegen C.W., Caskey J.L., Rawson M. 1953. Troy III. London.
- Bockarev V., Lescov A. 1979. Jung und Spätbronzezeitliche Gußformen im nördlichen Schwarzmeergebiet. (PBF 19. 1). Mühem.
- Boehmer R.M. 1972. Die Kleinfunde von Bogäzkoy. Berlin.
- Boehmer R.M. 1979. Die Kleinfunde aus der Unterstadt von Bogäzkoy. 1. Berlin.
- Bognar-Kuzian I. 1963. The Copper Age cemetery of Tiszapolgar-Baratanya. Budapest.
- Bona L. 1975. Die Mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre Südöstlichen beziehungen. Budapest.
- Borchhardt J. 1972. Homerische Helme. Mainz am Rhein.
- Bouzek J. 1985a. The Aegean, Anatolia and Europe: cultural interrelations in the Second millennium B.C. Praha.
- Bouzek J. 1985b. K otázkám počátku doby železné ve Střední Evropě. Archeologické rozhledy 37. S. 83–92.
- Buchholz H.-G. 1962. Die Pfeidlätter aus dem VI Schachtgrab von Mykene und die helladischen Pfeilspitzen. Jahrbuch des Deutschen archäologischen Institute 77. S. 1–58.
- Bucowski Z. 1976. Elementy wshodnie w kulturze lużyckiej u schyłku epoki brązu. Warszawa.
- Budziszewski J. 1995. Flint materials from cemeteries of the Sofievka type. BPS 3. S. 148–189.
- Bujna J., Romsauer P. 1986. Siedlung und Kreisanlage der Lengyel-Kultur in Bucany. Internat. Sympos. Lengyel-Kultur, 56–58. Nitra-Wien.
- Catachio N.N. 1989. Lambra: produzione e commerci nell' Italia preromana // C. Ampolo et Italia omnim terrarum parens, 654–696. Milano.
- Catling H.W. 1964. Cypriot bronzework in the Mycenaean world. Oxford.
- Chirica V., Tanasachi M. 1984. Reperforiul archeologie se judefului Jasi. 1. Jasi.
- Chochorowski J. 1993. Ekspansja kimmeryjska na tereny Europy Środkowej. Kraków.
- Chochorowski J. 1995. Datowanie horyzontu kimmeryjsiego w Europie środkowej a chronologia późnej epoki brązu. Śląskie Prace Prahistoryczne 4. S. 267–281. Katowice.
- Cowen J.D. 1956. Eine Einführung in die Geschichte der bronzenen Griffzungeschwerter in Süddeutschland und den angrenzenden Gebieten. BerRGK 36. S. 52–155.
- Demetrova S. 1986. Počiatky Gavskej kultury na Východnom Slovensky. SA 34-1. S. 97–129.
- Dryja S., Kieferling G. 1993. Znalezisko brazowej siekierki tulejowatej z okolic Krakowa. Sprawozdania Archeologiczne XLV. S. 155–157.
- Ecsedy I. 1983. Asatások Zók-Várhegyen. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 22: 57–105.
- Egg M., Goedecker-Ciolek R., Groenmann-Van Waateringe W. 1993. Die Gletschermumie vom ende der Steinzeit aus Ötztaler Alpen. (Sonderdruck aus Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 39. 1992). Mainz.
- Feest C. 1980. The Art of War. London.
- Ferril A. 1985. The origins of War: from the Stone Age to Alexander the Great. London and New York.
- Flourentzos P. 1978. The so-called "Cypriot pin" in the Near East and Europe. Archeologicke rozhledy 30–4. S. 406–419. Praha.
- Fogel J. 1979a. Siły zbrojne ludności kultyury lużyckiej w dorzeczy Odry i Wisly. Materiały zachodniopomorskie XXV. S. 7–51.

- Fogel J. 1979b. *Studia nad uzbrojeniem ludności kultury Łużyckiej w dorzeczu Odry i Wisły*. Poznań.
- Fogel J. 1981. Bronzowa i okazjonalna ludność kultury Łużyckiej w dorzeczu Odry i Wisły. *Archeologia Polski* 26–1. S. 147–188.
- Furmanek V. 1975. *Bronzová industrie středodunajské mohylove kultury na Moravy*. SA 21. S. 25–145.
- Gamber O. 1978. *Waffe und Rüstung Eurasiens. Frühzeit und Antike*. Braunschweig.
- Gediga B. 1982. Metalurgia brązu w kulturze Łużyckiej na Śląsku. *Pamiętnik muzeum miedzi 1*. S. 109–129. Legnica.
- Gedl M. 1982. *Zarys dziejów metalurgii miedzi i brązu na ziemiach Polskich do początków epoki żelaza*. *Pamiętnik muzeum miedzi 1*. S. 33–65. Legnica.
- Goldmann K. 1981. Die mitteleuropäische Schwertenwicklung und die Chronologie der Altbronzezeit Europas. *Acta Praehistorica et Archaeologica* 11/12. S. 131–181.
- Govedarica B., Kaiser E. 1996. Die äneolithischen abstrakten und zoomorphen Steinzepter Südost- und Osteuropas. *Eurasia Antiqua* 2. S. 59–103.
- Guminski W. 1989. *Gródek Nadbużny, osada kultury pucharów lejkowatych*. Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk — Łódź.
- Haheu V., Kurciatov S. 1993. Cimitirul plan eneolitic de linga satul Giurgiulesti. *Revista Arheologica* 1. S. 101–114. Chisinau.
- Harding A., Hughes-Brock H. 1974. Amber in the Mykenaeen World. *The Annal of the British School at Athens* 69. S. 145–172.
- Harding A. 1975. Mykenaeen Greece and Europe: the evidens of the bronze tools and implements. *Proceedings of the Prehistoric Society* 41. S. 183–202.
- Herfert P. 1962. Die Steinäxte der Trichterbecherkultur im Elb-Saale-Gebiet. *Wissenschaftliche Zeitschrift der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg* XI/10. S. 1097–1140.
- Höckmann O. 1980. Lanzen und Speere der ägäischen Bronzezeit und des Übergangs zur Eisenzeit // *Ägäische Bronzezeit*, 329–378. Darmstadt.
- Hromada J., Varsik V. 1994. Neskoroeneolitický hlinený kadlub z Velkého Medera. *Študijné zvesti archeologického ústavu SIAV* 30. S. 49–58. Nitra.
- Jazdzewski K. 1936. *Kultura pucharów leikiwatyh w Polsce Zachodniej i Środkowej*. Poznań.
- de Jesus P. 1978. Metal Resources in Ancient Anatolia. *Anatolian Studies* 27. S. 97–102.
- Kadrow S., Koško A., Videiko M.Y. 1995. Pottery stylistics of the Sofievka type, Genetic- Cultural Qualifications. *BPS* 3. S. 200–213.
- Kadrow S., Szmyt M. 1996. Absolute Chronology of the Eastern Group of the Globular Amphora Culture. *BPS* 4. S. 103–111.
- Kadrow S., Machnik J. 1997. *Kultura Mierzanowicka*. (Prace Komisji Archeologicznej 29). Kraków.
- Kemenczei T. 1981. A prügyi koravaskori kincslelet. *Communicationes Archeologicae Hungaricae*. S. 29–42.
- Kemenczei T. 1984. *Die Spätbronzezeit Nordostungarns*. Budapest.
- Kilian-Dirlmeier I. 1993. *Die Schwerter in Griechenland (außerhalb der Peloponnes), Bulgarien und Albanien*. Stuttgart. (PBF, IV/12).
- Klochko V.I. 1993a. Weapons of the tribes of the Sabatinovka culture. *Culture et Civilization au Bas Danube* 10. S. 43–55. Calarasi.

- Klochko V.I. 1993b. Weapons of the tribes the Northern Pontic zone in the 16th — 10th centuries B.C. Poznan. (BPS 1).
- Klochko V.I. 1994a. The Metallurgy of the Pastoral Societies in the Light of Copper and Bronze Processing in the Northern Pontic Steppe — Forest-Steppe Zone: 4500–2350 B.C. BPS 2. S. 135–166.
- Klochko V.I. 1994b. The Weaponry of the Pastoral Societies in the context of the Weaponry of the Steppe — Forest-Steppe Communities: 5000–2350 B.C. BPS 2. S. 167–195.
- Klochko V.I., Pustovalov S.Z. 1994. The Warfare of the Northern Pontic Steppe — Forest-Steppe Pastoral Societies: 2750–2000 B.C. (Catacomb Culture). BPS 2. S. 196–215.
- Klochko V.I., Koško A. 1995. Weapons from Sofievka type cemeteries. BPS 3. S. 228–234.
- Klochko V.I. 1995a. Copper objects and questions of “Sofievka metallurgy”. BPS 3. S. 235–242.
- Kločko V. 1995b. Zur bronzzeitlichen Bewaffnung in der Ukraine. Die Metallwaffen des 17. – 10. Jhs.v.Chr. Eurasia Antiqua 1. S. 81–163.
- Klochko V.I., Kovaliukh N.N., Skripkin V.V., Motzenbecker I. 1998. The Chronology of the Subotiv Settlement. Radiocarbon 40, 2. S. 667–673.
- Kločko V.I. 1998. Die Süd- und Westbeziehungen der Ukraine rechts des Dneprs im 2. Und frühen tausend v. Chr // Das Karpatenbecken und die Osteuropäische steppe. (Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 12). S. 343–352. München.
- Klochko V.I. 1998. The issue of the Eastern Border of the Eastern Trzciniac culture (Loboikivka Metallurgy). BPS 6. S. 48–73.
- Klochko V.I. 1999. Radiocarbon chronology of the Early and Middle Bronze Age in the Middle Dnieper region. The Mironivka barrows. BPS 7. S. 163–195.
- Klochko V.I., Manichev V.I., Kvasnitsa V.N., Kozak S.A., Demchenko L.V., Sokhatskiy M.P. 2000. Issues concerning Tripolye metallurgy and the Virgin copper of Volhynia. BP S 9. S. 168–186.
- Klochko V.I. 2001. Weaponry of Societies of the Northern Pontic culture circle: 5000–700 BC. Poznan. (Baltic-Pontic Studies, vol. 10).
- Klopsteg P.E. 1960. Archery. Encyclopaedia Britannica 2. S. 28–29. Chicago-London-Toronto.
- Korfmann M. 1983. Demircihüyük. Die Ergebnisse der Ausgrabungen 1975–1978. B. I. Architektur, Stratigraphie und Befunde. Mainz am Rhein.
- Korfmann M. 1987. Demircihüyük. B.II. Naturwissenschaftliche Untersuchungen. Mainz am Rhein.
- Koško A., 1979. Rozwój kulturowy społeczeństw Kujaw w okresach schyłkowego neolitu i wczesnej epoki brązu. Poznań.
- Koško A., Kločko V.I. 1987 A Late Neolithic Composite Bow. Journal of the Society of Archer Antiquaries 30. S. 15–23.
- Koško A., Kločko V.I. 1991. Bożejewice, gm. Strzelno, woj. Budgoszcz, stanowisko 8, kurhan z późnego okresu epoki neolity. Folia Praehistorica Poznaniensia IV. S. 23–38.
- Koško A., Kločko V.I. 1994. Nomadism and Pastoralism — An outline Program for a discussion. BPS 2. S. 1–4.

- Koško A., Klochko V.I. 1998. "Trzciniec" — borderland of Early Bronze Civilizations of Eastern and Western Europe? BPS 6. S. 190–202.
- Kostrzewski J. 1925. Stichwort "Bilcze Złote" // M. Ebert Realexikon der Vorgeschichte 2. S. 22–23. Berlin.
- Kostrzewski J. 1964. Skarby i luźne znalezska metalowe od eneolitu do wczesnego okresu żelaza z górnego i środkowego dorzecza Wisły i górnego dorzecza Watry. Przegląd Archeologiczny 15. S. 3–78.
- Kovarnik J. 1986. Zur Frage der Verbreitung der Kreigraben in der Kultur mit Marischer Bemalter Keramik in Kreise Znojmo // Internat. Sympos. Lengyel-Kultur, 45–47. Nitra-Wien.
- Koukouli-Chrysanthaki C. 1982. Die Frühe Eisenzeit auf Thasos // Prähistorische Archäologie in Südosteuropa. 1. S. 119–143. Berlin.
- Kozłowski L. 1939. Zarys pradziejów Polski Południowo-wschodniej. Lwów.
- Kristiansen K. 1984. Krieger und Hauptlinge in der Bronzezeit Danemark. Jarbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 31. S. 187–208.
- Kruc W.A. 1994. "Osiedla-giganty" oraz niektóre problemy demograficzne kultury Trypolskiej. Archeologia Polski 39.1–2. S. 7–28.
- Kuna M. 1981. Zur neolithischen und äneolithischen Kupferverarbeitung im Gebiet Jugoslawiens. Godišnjak Sarajevo 19. S. 13–81.
- László A. 1979. Anfänge der Benutzung und der Bearbeitung des Eisens auf dem Gebiete Romäniens. Acta Archaeologica Hungaricae 29 (1–2). S. 53–75.
- Leskow A.M. 1974. Die Skythischen Kurgane. Antice Welt Z. S. 51–93.
- Leskow A.M. 1981. Jung- und spätbronzezeitliche Depotfunde im nördlichen Schwarzmeergebiet. (PBF 20, 5). München.
- Loehz M. 1956. Chinese Bronze Age Weapons. Michigan.
- Machnik J. 1987. Kultury z przełomu eneolitu i epoki brązu w strefie Karpackiej. Wrocław — Warszawa — Kraków.
- Makkay J. 1982. The earliest use of helmets in South-East Europe. Acta Archaeologica Hungaricae 34. S. 3–22.
- Marek F., Pleslova-Stikova E. 1986. Geophysical Prospection in Bohemia. Archeology in Bohemia 1981–1985. Prague. S. 34–45.
- Mastrocinque A. 1991. L'Ambra e L'Eridano. Este.
- Matuschik I. 1998. Kurferfunde und Metallurgie-Belege, zugleich ein Beitrag zur Geschichte der kurferzeitlichen Dolche Mittel-, Ost- und Südosteuropas // Martin Mainberger. Das Moordorf von Reute, 207–261. Teraqua CAP.
- Mellaart J. 1966. The Chalcolithic and Early Bronze Ages in the Near East and Anatolia. Beirut.
- Mercer R.G. 1970. Metal Arrow-heads in the European Bronze and Early Iron Ages. Proceedings of the Prehistoric Society 36. S. 171–213.
- Mozsolics A. 1960. Der Tumulus von Nyirkarász-Gyulaháza. Acta Archaeologica Hungaricae 12. S. 113–123.
- Mozsolics A. 1967. Bronzefunde des Karpatenbeckens (Depotfundhorizonte von Haidusamson und Kosziderpadlas). Budapest.
- Mozsolics A. 1973. Bronze und Goldfunde des Karpatendeckens (Depotfundhorizonte von Forro und Opalyi). Budapest.

- Müller-Karpe H. 1959. Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen. München.
- Müller-Karpe H. 1962. Zur Spätbronzezeitlichen Bewaffung in Mitteleuropa und Griechenland. *Germania* 40. S. 255–287.
- Müller-Karpe H. 1974. Handbuch der Vorgeschichte. 3. München.
- Müller-Karpe H. 1980. Handbuch der Vorgeschichte. 4. München.
- Mylonas G.E. 1957. Ancient Mycenae, the capital city of Agamemnon. New Jersey.
- Němejková-Pavúková V. 1986. Siedlung und Kreisgrabenanlagen der Lengyel-Kultur in Svodin (Südslowakei) // Internat.Sympos.Lengyel-Kultur, 23–27. Nitra-Wien.
- Novotná M. 1957. Nález medených sekier s jedným ostrím zo Slovenska. SA V-2. S. 309–316.
- Otroshchenko V.V. 2003. Radiocarbon chronology of the Bilozerka culture — based on barrows near the village of Zapovitne (the “Stepnoy” cemetery). BPS 12. S. 336–364.
- Palavestra A. 1993. Praistorijski cilibar na centralnom i zapadnom Balkanu. Beograd.
- Paulik J. 1963. K problematike čakanskej kultúry v Karpatskej kotline. SA 11. S. 269–388.
- Pazdur M.F. 1995. Kalibracja dat radiowęglowych ze stanowisk: Arżan, Gomolawa i Stillfried. *Śląskie Prace Prahistoryczne* 4. S. 283–285.
- Petrescu-Dîmboviță M. 1977. Depozitele de bronzuri din România. București.
- Pustovalov S.Z. 1996. Ein bronzezeitlicher Burgwall auf der Insel Malaja Chortica (Bajda) dei Zaporoz’je am Dnepr. *Eurasia Antiqua* 2. S. 205–214.
- Putshkov P.V., Zhuravlev O.P. 1999. Stone Age and Copper Age Cavalry: Fact or fiction? *Вестник зоологии* 11. Киев. S. 173–179.
- Rassamakin Y.Y. 1994. The main directions of the development of Early Pastoral Societies of the Northern Pontic Zone: 4500–2450 B.C. (Pre-Yamnaya Cultures and Yamnaya Culture). BPS 2. S. 29–70.
- Rau P. 1929. Die Gräber der frühen Eisenzeit im Unteren Wolgagebiet. Pokrowsk.
- Rausing G. 1967. The Bow. Some notes on its origin and development. *Acta archaeologica ludensia* 8–6. S. 23–67.
- Roman P.J., Dodd-Oprîtescu A., Janos P. 1992. Beiträge zur Problematic der Schnurverzierten keramik Südosteuropas. Mainz am Rhein.
- Rycov P. 1927. Die Chvalinsker Kultur der Bronzezeit an der Unteren Wolga. *Eurasia Septentrionalis antiqua* 1. S. 3–29.
- Řihovský J. 1972. Die Messer in Mähren und der Ostalpengebiet. (PBF 7, 1). München.
- Sandars N.K. 1961. The first Aegean swords and their ancestry. *AJA* 65–1. S. 17–30.
- Sandars N.K. 1963. Later Aegean bronze Swords. *AJA* 67–2. S. 117–154.
- Sandars N.K. 1978. The Sea Peoples. Warriors of the ancient Mediterranean 1250–1150 B.C. London.
- Schaeffer F.A. 1948. Stratigraphie comparée et chronologie de l’Asie Occidentale. London.
- Schauer P. 1971. Die Schwerter in Süddeutschland, Österreich und der Schweiz. (PBF 4, 2). München.
- Schauer P. 1979. Eine Urnenfelderzeitliche Kampfweise. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 9. S. 69–80.
- Schubert F. 1965. Zu den südosteuropäischen Kupferäxten. *Germania* 43/2.
- Snodgrass A.M. 1971. The Dark Age of Greece. Edinburg.

- Struve K.W. 1955. Die Einzelgrabkultur in Schleswig-Holstein und ihre kontinentalen Beziehungen. Neumünster.
- Szmyt M. 1996. Globular Amphora Culture in Eastern Europe. Present State research and Possibilities for future Studies. BPS 4. S. 3–27.
- Szmyt M. 1999. Between West and East. Globular Amphora people in Eastern Europe. (BPS 8). Poznan.
- Sveshnikow I. 1967. Kultura Komarowska. Archeologia Polski 12–1. S. 39–100.
- Sulimirski T. 1936. Zagadnienie ekspansji kultury lużyckiej na Ukrainie. WA 14. S. 3–15.
- Sulimirski T. 1970. Prehistoric Russia an outline. London.
- Šalkovsky P. 1980. Spiralovala ornamentika staršej doby bronzovej v Karpatskej kotline a na Dolnom Dunaji. SA 28–2. S. 287–311.
- Tallgren A.M. 1926. La Pontide prescythique apres l'introduction des metaux. Eurasia Septentrionalis antiqua 2. S. 5–246.
- Tallgren A.M. 1937. Studies of the Pontic Bronze Age. Eurasia Septentrionalis antiqua 9. S. 103–121.
- Terzan B. 1984. O jantarju z Debelega Vrna nad Predgradom. Arheološki Vestnik 35. Ljubljana. S. 110–117.
- Thimme J. 1983. Kunst der Sarden bis zum Ende der Nuraghenzeit. München.
- Thrane H. 1975. Europæiske forbindelser. København, Nationalmuseet.
- Točík A. 1978. Nitriansky Hrádok — Zameček. Nitra.
- Vajsov I. 1993. Die frühesten Metalldolche Südost- und Mitteleuropas // Prähistorische Zeitschrift 68. S. 103–145.
- Veliačik L. 1983. Die Lausitzer Kultur in der Slowakei. (Studia Archeologica Slovaca 2). Nitra.
- Vénel S. 1984. Otazky poznani vojenstve v archeologii. Praha.
- Videiko M.Y. 1995. Archaeological characteristics of the Sofievka type Cemeteries. BPS 3. S. 15–134.
- Vladar J., Bartonek A. 1977. Zu den Berichunden des Ägäischen, Balkanischen und Karpatischen räumens in der Mittleren Bronzezeit. 25–2. S. 371–432.
- Vučedol 1988. Vučedol — treće tisućljece p.n.e. Muzejski prostor. Zagreb.
- Vulpe A. 1970. Die Äxte und Beile in Rumanien I. (PBF 9, 2). München.
- Yakar J. 1979. Troy and Anatolian early bronze age Chronology. Anatolian Studies 29. S. 51–67.
- Yadin Y. 1963. The Art of Warfare in Biblical Lands in the light archeological discovery. London.
- Yukishima K. 1992. Scythian bronze arrowheads found at Kaman-Kalehoyuk. Kaman-Kalehoyuk 7. (Anatolian Archaeological Studies 7). Tokyo. S. 89–100.
- Zaharia E. 1990. La Culture de Monteoru. Sa de uxième étape de Sarata Monteoru (dép. de Buzan) // Dacia N. 34. S. 23–51.
- Zaorski M. 1989. Młoty kamienne we wczesnobrązowych kulturach wschodniej części Europy Środkowej. Łódź (manuscript).
- Zápotocký M. 1989. Streitäxte der Trichterbecherkultur: ihre Typologie, Chronologie und Funktion // Praehistorica XV – XIV. Praha. S. 95–103.
- Žurowski K. 1949. Zabytki brązowe z młodszej epoki brązu i wczesnego okresu żelaza z dorzezu górnego Dniestru // Przegląd Archeologiczny 8-2. S. 155–247.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АО	Археологические открытия. Москва.
АСГЭ	Археологический сборник Государственного Эрмитажа. Ленинград.
ДИУ	Давня історія України. Київ.
ДПМ	Дніпропетровський історичний музей.
ЗОО	Записки Одесского археологического общества. Одесса.
КСИИМК	Краткие сообщения Института истории материальной культуры. Москва.
КСИА АН СССР	Краткие сообщения Института археологии АН СССР. Москва.
КСИА АН УССР	Краткие сообщения Института археологии АН УССР. Киев.
КСНАСДО	Каталог случайных находок из археологических собраний Донецкой области Археологический альманах, 1, Донецк, 1993.
КСОГАМ	Краткие сообщения Одесского государственного археологического музея. Одесса.
МДАПВ	Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Київ.
МИА	Материалы и исследования по археологии СССР. Москва.
НА ІА НАНУ	Науковий архів Інституту археології НАН України. Київ.
НМІУ	Національний музей історії України. (кол. ДІМ УРСР). Київ.
ОАК	Отчет археологической комиссии. С.-Петербург.
ОДАМ	Одеський державний археологічний музей.
РА	Российская археология. Москва.
СА	Советская Археология. Москва.
ААН	Acta archaeologica Academiae scientarum hungaricae. Budapest.
АЖА	American Journal of Archeology.
ВРС	Baltic-Pontic Studies. Poznan.
ЕСА	Eurasia Septentrionalis Antiqua. Helsinki.
РВФ	Prähistorische Bronzefunde. München.
СА	Slovenska Archeologia. Bratislava.
ВА	Wiadomosci Archeologiczne, Warszawa

Наукове видання

Клочко В.І.

**ОЗБРОЄННЯ ТА ВІЙСЬКОВА СПРАВА
ДАВНЬОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ
(5000–900 рр. до Р.Х.).**

Українською мовою

Верстка, макет – М.В. Панченко
Коректура – Е.Ю. Градун, К.Б. Вайнер